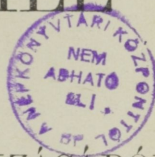

8/2135

IV/11

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓI

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHETEDIK KÖTET.

(295. 296. 297. SZÁM)

BUDA-PEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1901.

OSZK
KÖNYVELŐSZÓ
FŐLÖSÉGSZÓ

• A MAGY. KIR. •
KÖNYVTÁRA •
MINISZTERELNKSÉG

OSZK. 100/10. 100/10.
23643 71

TARTALOM.

CCXCV. SZÁM.

	Lap
A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA. — Návay Lajostól	1
BERNARDINO LUINI ÉS A LIONARDO KÖVETŐI MILANÓBAN. — Berzeviczy Alberttől	34
A NŐ HELYZETE AMERIKÁBAN. (II.) — Joób Lajostól	58
BÁRÓCZI SÁNDOR. (I.) — Horváth Sándortól	92
AZ ÉLET ÚTJAI. (I.) Regény. — Szvjetlov után, oroszról, — Ambro- zovics Dezsőtől	114
KÖLTEMÉNYEK: <i>Késő vál.</i> — Vargha Gyulától. — <i>A kis szék.</i> — Ratis- bonne után, francziából, — Havas Adolftól	133
HALÁSZ IGNÁCZ. — Szilasi Móricztól	135
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN CZENKI TÉMPLOMA. — GrófSzéchenyi Miklóstól	143
ÉRTESITŐ: Békefy Remig: <i>A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok</i> <i>alatt.</i> — d.-tól. — Zempléni Árpád: <i>Didó.</i> — a-tól. — Weigand Gusztáv: <i>Siebenter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache.</i> — Kropf Lajostól. — <i>Nyilatkozatok:</i> I. Gerecze Pétertől. — II. Morvay Győző- tól. — <i>Új magyar könyvek</i>	147

CCXCVI. SZÁM.

SOCIALIS KÉRDÉSEK. — Joób Lajostól	161
BÁRÓCZI SÁNDOR. (II.) — Horváth Jánostól	193
MAGYARORSZÁG ÉS A SZENTSZÉK 1000—1417. — Acsády Ignácztól	222
AZ ÉLET ÚTJAI. (II.) Regény. — Szvjetlov után, oroszról, — Ambro- zovics Dezsőtől	250
KÖLTEMÉNYEK: <i>Isten veled, szerelem</i> — Kozma Andortól. — <i>Gran-</i> <i>villeban.</i> — Lemoyne Endre után, francziából, — Bogdánfy Lajostól	290
A SZENT KORONA TÖRTÉNETÉHEZ. — Kropf Lajostól	293

ÉRTESITŐ : Herczeg Ferencz : <i>Arianna</i> . — Riedl Frigyesztől. — Gaston Paris : <i>François Villon</i> . — Hatvany Lajostól. — Körösy József : <i>A részvény-társulatok pénzügyi eredményei 1874—1898</i> . — <i>Új magyar könyvek</i> ...	305
--	-----

CCXCVII. SZÁM.

TANULMÁNYOK A BALKÁN-FÉLSZIGET TELEPEDÉSI TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL. (I.) — Thallóczy Lajostól	321	1
ANDREA DEL SARTO. — Wollanka Józseftől	353	8
BECK VILMA. — Kropf Lajostól	373	8
TALAJJAVITÓ VIZIMUNKÁLATOK AZ ALFÖLDÖN. — Bogdánfy Ödöntől	398	8
AZ ÉLET ÚTJAI. (III.) Regény. — Szvjetoľov után, oroszról, Ambro-zovics Dezsőtől	412	8
KÖLTEMÉNYEK: <i>Egy államférfiü temetése</i> . — Lévy Józseftől. — <i>Világ sorja</i> . — <i>Hegyke-vigan</i> . — Goethe után, németből — Kozma Andortól	448	8
EGY ÚJ FRANCZIA REGÉNY. — H. Gy.-tól	460	0
ÉRTESITŐ : György Aladár : <i>A kisiparos pusztulása</i> . — K. E. — <i>Johann Jakob Bodmer, Denkschrift zum CC. Geburtstag</i> . — Heinrich G.-tól. — Kollányi Ferencz : <i>A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története</i> . — E.-tól. — Margalits Ede : <i>Magyar Tudományosság</i> . — M. P.-tól. — Ambrus Zoltán : <i>Giroflé és Girofla</i> . — i.-tól. — <i>Új magyar könyvek</i> ...	461	1

A KÖZIGAZGATÁS REFORMJA.

Közigazgatásunk reformjának szüksége már régóta áthatotta közvéleményünket. Érti azt az egyszerű, szabad polgár, ki ügyei gyors és jó ellátását igényli az évről évre növekedő közterhek ellenében, érti a tisztviselő, a ki a sok tekintetben elavult keretben nem képes az igényeknek megfelelni és érti azt az államférfiúi magaslaton álló politikus is, ki jó közigazgatás nélkül a politikai munka és küzdelem meddőségét kénytelen belátni.

Mert bármily magas színvonalon álljon is a politikai élet és bármily üdvösek legyenek is a törvények, melyekben ez élet testet ölt, csekélyek lesznek azért a tényleg elért eredmények ott, hol a törvények végrehajtása hiányos, hol a végrehajtó hatalom alsóbb szerveiben, illetve szervezetében a szükséges erőt, a tisztultabb felfogást nem egy tekintetben nélkülözni kénytelen. Ez okból kiindulva a közigazgatás reformjának kérdése sem tekinthető többé párt, hanem országos és nemzeti kérdésnek, mely elől elzárkozni bármely párt részéről annyit tenne, mint tagadni a jó és gyors közigazgatás szükségét.

Az a tíz év, a mely a Szapáry-féle csonka törvény óta letelt, e tekintetben nem mult el meddően, ellenkezőleg sokban járult ahhoz, hogy a közigazgatás reformjának kérdése a tíz év előtti politikai és hatalmi jelszóból, a higgadt köztudat részesévé lön, úgy hogy, míg tíz év előtt arról lehetett szó, hogy a nemzeti életet új és szokatlan formákba kényszerítsék, addig ma a nemzeti élet alakulása lesz az, mely a reformnak irányát a maga igényeivel, a maga fejlődésével megjelöli. Tíz év előtt a közigazgatás reformja abban látszott összpontosulni, hogy a tisztviselők választását kinevezések váltsa fel és ezért

a Szapáry-féle törvényjavaslat harszot jelentett a hatalmi központosítás és az önkormányzat hívei között. Ma nagyon örvendetesen, a közigazgatási tisztviselők alkalmazásának mikéntje a reform egyik megvitatandó kérdésévé vált, s megszűnt vagy legalább is tért vesztett azon sokak előtt ellenszenves felfogás, hogy a jó közigazgatásnak s ezért a reformnak is egyik előfeltétele a tisztviselők kinevezése, azaz a régi municipalismus egyik lényeges maradványának eltörlése. A közvélemény e tisztulásához kétségtelenül hozzá járult az újabb nemzedék térfoglalása, a megyei administratio terén, míg más részről az elmúlt évek alatt az elfogulatlanul ítélkező arról is meggyőződhetett, hogy visszaélések és mulasztások nem kisebb számban fordulnak elő ott, hol a tisztviselő alkalmaztatása alapjául a kinevezés szolgál. Végre is a tisztviselő működésének egyedül biztos biztosítékai a tisztviselő egyéni tulajdonai, azt pedig állítani, hogy ez egyéni tulajdonokat jobban ismeri fel a központi kormány, mint az önkormányzat szervei, egy oly állítás, melynek bizonyítása még hátra van. Olvastunk ennek révén a nepotismusról is, mely állítólag egyes megyék közigazgatását a családi tekintetek és befolyások békóiba zárja, de viszont, ki ne hallott volna néha napján a protectióról, melylyel felruházva, sokszor nem épen a legérdemesebb az, ki az állami szolgálat hierarchiájában a legmagasabbra halad. S vajon miben különbözik a nepotismus a protectiótól? lényegileg semmiben, formailag is csak annyiban, hogy a megyei urak a nepotismust gyakorolják, a protectiót pedig náluk még nagyobb uraknál kegyeltjük számára kikérik.

S ha a nepotismus helyenként csakugyan befolyásolta és befolyásolja is a megyei tisztviselők választását, úgy félünk, hogy a nepotismus meg fogja annak idején találni az utat a ministeri előszobákba is, s hogy X. J. úr kinevezésében az elégedetlenek, az irigyek reá fognak akadni a «nyomatékos» befolyásra. Annak eldöntése tehát, hogy vajon a közigazgatási tisztviselők a jövőben is választassanak, a vagy pedig kineveztessenek, a közigazgatási eljárás általános reformjához csupán egyik és nem is legfőbb kérdése, s ezért figyelmünket a gépészek helyett fordítsuk magára a gépre, közigazgatásunk mai rendszerére.

I.

Nem ötletszerűen járunk el akkor, a midőn első sorban a községek közigazgatását teszszük vizsgálatunk tárgyává.

A közigazgatás gépezetében a legkisebb kereket alkotják s talán lesznek olyanok is, kik e látszólag kis részletnek nagyobb fontosságot tulajdonítani nem hajlandók, de azok, a kik a közigazgatást gyakorlatból ismerik, tudni fogják, hogy e kis kerek, mily nagy munkát végeznek, s hogy e kerek tökéletes működése nélkül az egész gépezet munkája hiányos és fogyatékos. Ha községeink mai szervezetét tekintjük, először is az aránytalanság az, mi mindenek előtt szemünkbe ötlök. Aránytalanság a munkakör és a rendelkezésre álló erő között. Míg egyrésről a modern közigazgatás egész súlyával, pedig tekintélyes ez, a községi életre nehezedik, addig másrésről a szervezet sok tekintetben még oly primitív, mintha a községek ügyköre még a hetvenes éveknél tartana. Nem akarunk csipős következtetéseket vonni a községeknek a parádés központoktól való távoli fekvéséből, de tényleg a felsőbb és középfokú hatóságok naponként adnak ki rendeleteket további eljárás végett, látszólag mintegy ignorálva a helyet, a körülményeket, melyek a sikeres további eljárásnak gyakorta útjában állanak. Mert nem tekintve a szoros értelemben vett helyi igazgatást, alig van az állami közigazgatásnak olyan ága, mely végeredményében ne a községi ügykörhöz tartoznék, mely az érvényben levő 1886. évi XXII. törvényzikk 2. §-a szerint «felöleli a törvénynek, kormánynak és törvényhatóságnak a közigazgatásra vonatkozó összes rendelkezéseit».

Ez a már természeténél fogva is felette nagy és tág hatáskör még nagyobbá és tágabbá válik, ha viszonyítjuk azon szellemi és anyagi erőkhöz, melyek fölött községeink általában rendelkeznek. Mintegy kiegészítve és folytatva a törvény 2. §-át, a törvény 62. §-a szerint a községi előljáráóság az a szerv, mely végrehajtja azon teendőket, melyeket a törvények és felsőbb hatósági rendeletek a községekhez utalnak. Az előljáráóság azonban ne ébresszen senkiben téves nézeteket a megosztott munkakör felől, mert hisz az előljáráóság túlnyomó részben olyan tagokból áll, kik a régi idők egyszerűségét hirdetik a modern közigazgatás általok meg sem érthető követelményei-

vel szemben. A külön minősítéshez kötött állások kivételével, ezek pedig a jegyzőé, orvosé és állatorvosé, minden 24 éves, nagykorú, illetve független községi polgár pályázhat az előjárói állásokra, ha csak erkölcsileg kizáró okok ellene fenn nem forognak, szellemileg azonban a minősítés oly alacsony, hogy még az irni, olvasni tudás sem szerepel a minősítés feltételei között. Bármily elismeréssel viseltessünk is a józan, természetes ész sokszor meglepő nyilvánulásai iránt, még sem fogadhatjuk el azt, mint a kezdetleges közigazgatás helyes ellátására is szükségelt alapismeretek pótlóját. Ennek eredménye azután, hogy legtöbb községekben az előjárók csak névleg és mintegy a község önkormányzatát külsőleg képviselve vesznek részt a közigazgatásban, melynek összes terhe az azzal egybefüggő sokoldalú felelősséggel a községi előjáróság egyetlen tagjára: a községi jegyzőre nehezedik. Sok szó esik mostanság úgy a túlterheltségről, talán több is, mint a mennyi a szorosán vett igazsággal megegyeztethető. Egy azonban bizonyos, hogy a községi jegyzők túlterheltségéről nem is lehet eleget beszélni, mivel a baj már oly annyira nyilvánvaló, hogy gyors és hatékony orvoslást igényel. Mert a községi jegyzők ma a sok oldalú munkával szemben mint egy reá vannak utalva arra, hogy munkájokban selejtezzenek, mi által lassan-lassan a legpontosabb jegyzők is bizonyos fokig fölületesekké válnak és mindinkább megszokják, hogy egyes munkákat, mint kevésbé fontosakat állandóan elhanyagoljanak. És bár tagadhatatlan, a mint azt a közigazgatás egyszerűsítésére irányított szűkebb reform is igazolja, hogy közigazgatásunkban ma tényleg sok a formáság és sok a haszonnélküli sallang, de elvégre egy jó tisztviselőnek nem lehetne más kötelessége, mint a munkát pontosan, lelkiismeretesen, azaz a fennálló törvények és szabályok értelmében teljesíteni, és sehogysem védelmezhető egy oly közigazgatás, mely egyrészt túl sokat követel közegeitől, míg másrészt is ép ez okból azok ellenőrzésénél a «mellékkörülményekre» is tekintettel kell lennie. Ma a helyzet nálunk ép ez utóbbinak felel meg; s alig van oly községi jegyzőnk, a ki a hivatalát fölülvizsgáló felsőbb tisztviselő észrevételeire ne válaszolhatná, még pedig legtöbb esetben teljes joggal, hogy a hátralék, a mulasztás azért van, mivel pl. az adókimutatás az utóbbi hetekben egész munkáját igénybe vette. Természetes, hogy e túlterheltség visszaha-

tásaként elő álló «fölületességet» első sorban és leginkább azon munkakör érzi meg, melynek ellenőrzése egyrészt a legkevésbé szigorú, s hol legtágabb másrészt a fogalom is, melyet magunknak a jegyzői működésről alkothatunk. Ez a munkakör pedig a szorosan vett helyi igazgatás, illetve azzal kapcsolatosan a szellemi és erkölcsi vezetés, mely a jegyzőt falujában *ex offi* megilleti. Báró Eötvös *Falu jegyzőjében* mintaképét lelhetjük meg a mai kor helyesen működő és hivatása magaslatán álló községi jegyzőjének is, az emberséges és illetékes czélok ma is ugyanazok, csak a kör tágult, melyben a czélokért fáradni és küzdeni kell. Egy község helyes vezetése ma kétségtelenül még több szakismeretet és erőt igényel, mint hatvan évvel ezelőtt, de csak azon községi jegyző munkája lesz valóban eredményteljes és áldásthozó, kiben a tiszta-réti jegyző humanismusa és proselitismusa él. Mert a régi idők egyszerű, tudatlan és igénytelen falusi népét egy mindinkább fejlődő értelmű nép váltotta fel, melynek vannak felébresztett igényei, de mely ép azért következetes, állandó és apailag komoly vezetést szükségel. A népiskola csak alapját veti meg a jövő nemzedéknek, de az ott elhintett magápolást és gondosságot igényel, mert különben konkoly lepi el a gyenge vetéseket. A községi jegyző, kinek egyrészt a nép hajlamait és igényeit alaposan kell ismerni, másrészt pedig a községi közigazgatás menetére a legközvetlenebb befolyást gyakorolja, leginkább látszanék hivatottnak azon vezető és nevelő szerep betöltésére, mely az actaintézéstől menten a fesztelen és lehetően gyakori érintkezésben találja leghatékonyabb eszközt.

Lesznek és vannak községi jegyzők, kik a hivatali tekintély szempontjából kifogásolják a szerintök «tulságos és káros leereszkedést», de ezen kifogás csakis a jegyzői állás tekintélyének félreismeréséből eredhet, mert nézetünk szerint a tekintély csak ott található föl, hol a lakosság többségénél a tisztelet bizalommal és szeretettel is párosult. A bizalmas és közvetlen érintkezésből esetleg és kivételesen eredhet «érintkezési formahibák» kétségtelenül sokkal kevésbé válnak a jegyzői állásnak kárára, mint az elzárkózottság, melyben a magát «polgárnagynak» képzelő jegyző tekintélye teljes megóvásával él, mert e tekintély csakis a külső formákban, czímzésben és süvegelésben nyilvánul, de hajótörést szenved, mi-

helyt a népszerű vezérférfiu befolyására lenne a község érdekében szükség. A gyakorlati élet számtalan példája igazolja ebbeli állításunkat, s nem hiszszük, hogy helyes községi közigazgatásról szólhassunk a nélkül, hogy első sorban is ne azon kiválóan fontos hivatáskörre utaljunk, melynek betöltése nem a jegyző pennáját, gépies munkáját, mint inkább egyénisége legjavát, azaz ennek szabad és céltudatos munkálkodását igényli. De vajon ki követelhetné az állami közigazgatás és az ezzel kapcsolatos számtalan nyilvántartás, jelentés és kimutatás által teljesen igénybe vett jegyzőtől, hogy a község népét vezesse; értelmét fejleszsze, hogy egyszóval teljesen megfeleljen azon igényeknek, melyeket pedig egy jó jegyzővel szemben emelni szükségesnek vélünk? A mai állapotok visszasságán csak akként lehet segíteni, ha a jegyzőt mindenek előtt visszaadjuk önmagának, illetve a községnek, azaz ha ügyköréből kivesszük azon teendőket, melyeknek ellátása amúgy is egy egész embert igényel, s melyek lényegök és természetöknél fogva az állami közigazgatásnak részesei. Utóbbi években és főleg az állami anyakönyvezetés révén a kormány nem zárkozott el attól, hogy egyes nagyobb anyakönyvi kerületekben, kivételesen az alkalmazott anyakönyvvezető segédjegyző fizetéséhez járuljon.

E kivételnek azonban rendszerré kellene válnia, mivel csakugyan nem méltányos, hogy a községek háztartása állandóan és fokozatosan terhelődjék az állami közigazgatás érdekében a nélkül, hogy ezért a községek az állam részéről ellenszolgáltatásban részesüljenek. Poroszországban, Norvegiában és utóbb Ausztriában is messze menő kedvezmények azok, melyek a községek részére az átvitt hatáskör (Uebertragener Wirkungskreis) czimen biztosítottak, nálunk eddig ezen a téren csak kivételes engedményről, jóakarató adományról lehet szó, pedig a mi községünk anyagi helyzete távolról sem olyan rózsás, hogy az állami közterhek egy tekintélyes része a községi költségvetések keretében továbbra is egy könnyen elrejtendő legyen. Tudvalevően pedig alig van új törvény, mely vagy a dologi vagy a személyi kiadások terén a községekre újabb terheket ne róna, a mi pedig a községi erőforrásokat illeti, úgy bizony egyes, kedvező helyzetben levő községeket nem tekintve, ez erőforrások a «misera plebs contribuens» sokszorosan igénybe vett fillérei. Hogy pedig e teher sokkal közvet-

lenebb és sokkal érezhetőbb, ha egy község szűk költségvetésének keretében mozog, mint lenne akkor, ha fedezetét az állam sokoldalú jövedelmi forrásaiban találhatná, oly tétel, mely, úgy hiszszük, bővebb magyarázatra senki előtt sem szorul. Különben első sorban nem is pénzügyi szempontok azok, melyek az állam hozzájárulását a községi közigazgatás érdekében állónak mutatják. Azon 1000—1200 korona fizetésnél jóval nagyobb értéket képviselne a községekre nézve azon munkakerő, melyet a munkakör megosztása révén nyernének, viszont az állam is megtalálná a maga közvetlen hasznát az ügyek elintézésének nagyobb pontosságában. Ma a községi jegyzők túlterheltsége még fokozódik az adófizető községi lakosság túlterheltsége által, s bár a szükséges segéderőknek alkalmazása magában véve nem képezne is nagy terhet, mégis köztudomású, hogy az irodai személyzet szaporítása legtöbb községben csak bajosan és mindenkor csak nagy visszatetszéssel eszközölhető. A községi önkormányzat életető szerve a képviselő testület, részint fogalommal sem bír a mindegyre növekedő közigazgatási követelményekről, részint a köznépnél szokásos bizalmatlanságból eleve is kétséggel fogad minden oly javaslatot, melynek szerinte egyedül nyilvánvaló célzata a ténytanyaló urak amúgy is kényelmes életén könnyíteni. E tartózkodó és minden teherszaporítástól idegenkedő fölfogás támpontot talál végül a községi költségvetésben, melynek egyensulya legtöbb községben 60—70 %, sőt helyenként 100 %-nyi pótladó kivetését is igényli. Ily körülmények között ki vonhatná kétségbe, hogy az állami segédjegyzők rendszeresítése, a községi közigazgatásban nagy jelentőségű reformot jelentene, melynek jelentőségét nem fogják tagadhatni azok sem, a kik pedig rendszerint a közigazgatás reformja alatt jóval messzebb menőbb változásokat sürgetnek. Ez utóbbiak közé — mint nem legkevésbé hivatottak — magok a községi jegyzők is tartoznak, a kik az elmúlt évi országos ülésökből egy memorandumot dolgoztak ki, mely memorandum a mai községi törvénynek gyökeres átalakításával foglalkozik.

Távol áll tőlünk a memorandum komoly irányát kétségbe vonni és ezt nem teszszük akkor sem, a midőn az abban kifejezésre jutó irányelvekkel szemben a föltétlenül megőrzendő és föntartandó autonomiára utalunk, mint olyanra, melylyel a memorandum tisztelt szerzői, úgy látszik, nem a

legjobb lábon állanak. Részünkről legalább és ez, úgy hiszszük, a jegyzői hivatásról táplált nézeteinkből már önként foly, sohasem találnánk üdvösnek egy oly irányú reformot, a mely a tulajdonképeni községi élet kiforgatásával a községi jegyzők helyébe bármi néven működő falusi dicatorokat ültetne, kik függetlenül a közönségtől és annak mindennemű ellenőrzése híján a községet a szó szoros értelmében kormányoznák, és azon ürügy alatt, hogy ők az intelligens, nemzeti szempont teljhatalmú képviselői, a pseudó önkormányzattal bíró községet saját rendszerök szerint boldogítsák. Nem kételkedünk a memorandum szerzői «bona fidesében», de viszont nem hiszszük, hogy a leendő «polgárnagyokon» kívül legyen még magyar politikus, a ki a községek gondnokság alá helyezését bármily irányban is szerencsés és üdvös dolognak tartaná. A községi élet, helyesebben a községi önkormányzat nem ítéhető meg csupán közigazgatási szempontból. Az önkormányzat mint a közszabadságnak egyik legfőbb tényezője a szabad polgárok köztevékenységének nemcsak tere, hanem egyúttal iskolája is, s ezért egy szabadelvű államban a nemzeti és társadalmi haladásnak egy nélkülözhetetlen tényezője. És sehol sem nyilvánul az önkormányzat szelleme oly közvetlenül, mint épen azon szűkebb közületek boldogítására és emelésére kifejtett munkánál, melyek, mint a községek is, nem annyira az általános és távolabb fekvő érdekek, hanem első sorban a közvetlen és közelfekvő érzelmek révén a polgári munkára emelőleg és serkentőleg hatnak. Kevesen lesznek azok, kik az emberiség általános érdekeiért síkra szállanak és bizonyára korlátolt lesz száma azoknak is, kik szolgálataikat egy országos czélnak szentelik. De a szülőföld varázsa lehetetlen, hogy hidegen hagyja azt, ki társadalmilag egyáltalán fogékony, s hogy a szűkebb, a legkedvesebb értelemben vett «haza» ne éberreszsen érdeklődést a polgárban, emlékei, szeretete és ragaszkodása visszhangjaként. A községi önkormányzat aránylag szűk kerete ekként válik polgártársaink legnagyobb részére a polgári érzület szülőjévé, föntartójává és fejlesztőjévé, a minthogy a «község» lesz azon politikai közület is, mely által és melynek révén az egyszerű ember az állami létről, és az ezzel kapcsolatos jogokról és kötelességekről magának fogalmat alkot. E szempontoktól vezérelve, mi az önkormányzat leghivatottabb és egyúttal legtermészetesebb terét épen a

községi életben keressük és ezért nincs is olyan kilátásba helyezett előny, melynek fejében örömmel fogadnánk a községi törvénynek egy oly irányú reformját, mely a központi hatalom túltengése mellett, előbb vagy utóbb s ha bevallott célzatában nem is, de mindenesetre eredményeiben a községi önkormányzat elsatnyulására vezetne. És nem tekintve az állami segédjegyzőket, továbbá az egészségügy tervbe vett államosítása esetén az orvosokat, az előljáróság többi tagjainak választását a községi képviselőtestületek részére fentartandónak véljük. A községi jegyzőkre nézve kivételt alkotni és őket mint kinevezett állami hivatalnokokat a községek fölébe helyezni indokoltnak nem látjuk, s a mennyiben a mai választási rendszer egy vagy más tekintetből kifogás alá eshetik, úgy szerintünk az orvoslás a választások tisztaságának lehető megóvásában, nem pedig a választási rendszer eltörlésében, illetve nagymérvű megszorításában keresendő. Mert ha vannak esetek, a midőn talán a választó közönség, illetve a képviselőlet tagjai a tisztátlan választási eszközök iránt sajnos mérvben fogékonyaknak mutatkoznak, úgy viszont hány oly eset volt már széles e hazában, a melynél kimutatható, hogy a választások tisztasága nem alulról, hanem fölülről, nem alacsony, de úgy nevezett «magasabb» politikai érdekből veszélyeztetett? Hisz a jog, törvény és igazság kormányzati elvének érvényesülésére sehol sem volt oly égető szükség, mint az alsó fokú közigazgatásnál, hol a politika és a közigazgatás vadházassága számtalan esetben a jogtalanság, törvénytelenység és igazságtalanság nemzőjévé lőn. Midőn a politikai szempontok uralma egyes megyékben még a községi bakterek alkalmazására is kiterjedt, s a midőn a véletlenül ellenzéki érzelmű község megpuhítására egy ultra, jobb párti előljáróság becsempészése nemzeti vívmánynak hirdettetett, s mint ilyen jutalomra és elismeréssel vélt igényt is tarthatni, akkor ne csodáljunk, hogy egyes községekben a választási eljárás mikéntje mindinkább távolodott az önkormányzat tisztaságától, főként pedig tartózkodjunk attól, hogy a közigazgatás reformjának megvitatásánál az esetleg nem kellemes tények előtt elfogultan szemet hunyjunk. Mert csak úgy lesz e reform üdvös és nemzeti fejlődésünk érdekében is kívánatos, ha a fönnálló állapotok kritikáját minden irányban egyenlő tárgyilagossággal gyakorolják. S a mint nagyon helyes lenne, ha a választások tiszta-

sága érdekében a kuriai bíraskodás törvényéből átvétetnének azon intézkedések, a melyek a tisztátlan választási eszközöket a politikai erkölcs nevében érzékeny és a bűnöst megbélyegző büntetésekkel sujtják, úgy viszont korlátozandó volna a hatósági közegek ma nagyon tágkörű joga, mely sok mindent megtűr — értve e sok alatt a törvény «törvényes» kijátszásának lehetőségét is. E paradoxon ma csak nyelvészetiileg az, tényleg azonban a «valónak» képe. A törvény 77 §-a a bírói, jegyzői, orvosi és állatorvosi állásokra nézve a kijelölési jog teljhatalmát a tisztújító szék elnökére, a főszolgabíróra ruházza. A törvény alkotói előtt nyilvánvalóan azon czélzat állott, hogy a kijelölés által esetleg azoknak megválasztása gátoltassék meg, a kik a nép félrevezetésével a teljesen érdemtelenül birt bizalom alapján akarnak vezető szerephez jutni. Nem hiszszük azonban, hogy a törvény alkotói a szakasznak oly irányú alkalmazását kívánták, mely nem a nyilvánvalóan érdemtelenek kizárására, hanem a nem szükségképen legérdemesebb ügy nevezett «központi» jelöltek áterőszakolására, tehát a választási szabadságnak tulajdonképeni confiscatiójára vezetett. Pedig hányszor esett meg a kijelölés jogának oly irányú czélzatos gyakorlása, mely nem a közönség megóvandó érdekét, hanem X. Y. népszerűtlenségét segítette «meglepő» győzelemre? Hányszor esett meg például, hogy azon egyén, kit a vidéki központ Z. községben jegyzőnek óhajtott, szerencsétlenségére ép Z. községben magyarán szólva a kutyanak sem kellett. Persze, hogy a korlátolt fölfogású községbeliek nem értették meg a központ magasabb szempontjait és sehogy sem akarták megérteni, hogy miért kell, hogy a központ embere jegyzőjek legyen, a midőn véletlenül van nekik egy oly jelöltjük, kit az egész község szeret és ki ellen más kifogás nem is emelhető, mint épen csak az, hogy nem a központ jelöltje. A község ez ellenkezése nem gátolta azonban meg Z. úr jelöltségét, sőt győzelmét sem, mivel a választást megelőzőleg az elnökölő főszolgabíró a kijelölést úgy ejtette meg, hogy egyszerűen és minden indokolás nélkül kihagyta abból a képviselő testület bizalmát bíró egyént, sőt, ha Z. úr nagyon is ellenszenves, gondoskodott még arról is, hogy a törvény rendelkezései megtartásával — mely kellő pályázó esetében a hármas kijelölést igényli — a másik két jelölt még Z. urnál is népszerűtlenebb legyen. Lehet, hogy a képviselő testület túl-

nyomó többsége ily körülmények között a választástól tartózkodott, de mivel a törvény nem intézkedik arról, hogy érvényes választáshoz hány választó szavazata és jelenléte szükséges, egy szolgálatkész és mindig rendelkezésre álló «eljen» után, az általánosan népszerűtlen Z. úrral megesett azon csoda, hogy a község közfölkialtással megválasztott jegyzőjévé lett. Tagadhatlan, hogy az utóbbi évek kormányzata már sokban orvosolta e nyilvánvaló visszasságokat és hogy a vidéken is mindinkább tért hódít azon szigorúan törvényes és jogos fölfogás, mely, úgy látszik, Széll Kálmán kormányának sajátja. De a jognak védelme nem tehető függővé egy kormány helyes politikájától, hanem védelmét magában az institutiókban, a törvényekben kell megtalálni. És mindaddig, a míg a községi választásoknál nem teremtünk biztosítékokat az iránt, hogy a választási eljárásban az önkormányzat szabadsága nyilvánuljon, mindaddig fönn fog állani a fönnebb épen nem túlsággal ecsetelt visszasság lehetősége, és ezzel kapcsolatosan a községi önkormányzatnak mai gyengesége is. Részünkről a biztosítékokat a kijelölés jogának korlátozásában, illetve megosztásában keressük és ezért szükségesnek hirdetjük, hogy a törvényhatósági, illetve a rendezett tanácsú városi tisztújításoknál szokásos «kijelölő választmányok» a községeknél is meghonosíttassanak. A kormányzat fölügyeleti elvének e választmányok teljesen megfelelnek, a mennyiben az elnökön, kis községekben tehát főszolgabírón kívül a választmány két kinevezett tagja, mint az elnök bizalmi férfja szerepel és az elnök döntő szavazatát tekintve a választott tagokkal szemben a többséget képviselik. És mégis a kijelölés jogának ily alakú gyakorlása lényegesen különböznék a mai rendszertől már az által is, mivel a kijelölési jognak megosztása egyúttal módot és alkalmat szolgáltat a netalán alaptalanul fönforgó aggályok és kételyek elosztatására, minél fogva maga a kijelölés is a választók részéről több bizalommal vagy legalább is kevesebb bizalmatlansággal fog találkozni. A mai községi törvény különben 51. §-ában már érvényt szerez e collegialis szervezetű forumnak, a midőn a községi képviselők választásának elsőfokú elbírálását az általunk jelzett módon alkotott «igazoló választmányra» bizza.

A törvénynek azon intézkedése, hogy a kijelölő hatóság határozatait indokolni általában nem tartozik, továbbra is

föntartandó, de egyuttal biztosíték lenne alkotandó arra nézve, hogy a kijelölésből való kizárás merő önkény tárgyát ne képezhesse. Kimondandó volna tehát, hogy felmerült panasz esetén a választást vezető főszolgabíró fölöttes hatósága előtt egyes pályázók kizárását indokolni tartozik, azon hozzátétellel, hogy a különben kellően minősített pályázóknak a kijelölésből való indokolatlan kihagyása az illető választási elnökre nézve fegyelmi vétséget képez.

A mi állott a választási eljárásra, ugyanaz áll általában a községi önkormányzat többi részére vonatkozólag is. Mindenütt ugyanis nem a fölügyeletnek és ellenőrzésnek hiánya, mint inkább a tulajdonképeni önkormányzatnak csak névlegessége az, mi az 1886. XXII. törvényezikk elemzésénél szemünkbe ötlük.

Bár a községek szellemi ereje kétségtelenül indokoltá teszi, hogy a fölöttes hatóságok ellenőrzése reájok nézve talán nagyobb mérvben is kiterjesztessék, mintsem az az önkormányzat theoretikusai előtt megengedhetőnek látszanék, mindazonáltal azt hiszszük, hogy a mai törvény e jóból kissé sokat enged meg, s hogy a gyámkodás mai foka mellett egyáltalában kevés kilátás van arra, hogy a községekben a kormányzati képesség és az ennek betöltésére szükséges önállóság valaha megerősödjék. Így vegyük csak a törvény 26. §-át. Miután már a 24. §. a felsőbb jóváhagyást igénylő határozatok hosszú sorozatát tartalmazza, a törvény 26. §-a látszólag ugyan az önkormányzatot védő formában, jogot ad a törvényhatóságoknak, hogy a község belügyeibe beleavatkozhatnak annyiszor, a mennyiszor azt a közigazgatás vagy a közbiztonság érdekei megkövetelik. Nagyon helyesen jegyzi meg e szakasznál a törvényt magyarázó, hogy «e szakasz magában foglalja a törvényhatóság gyámkodásának szertelen kiterjesztését, mely teljesen megsemmisítette a községi élet önállóságát a kizárólag a községet érdeklő belügyek terén is. Pedig ha valahol respectálandó az önkormányzat, úgy ép a községet kizárólagosan érdeklő belügy terén volna az, mely mint ilyen a polgárok kormányzati képességének leghivatottabb fejlesztője. És ha lehetnek kivételes esetek, a melyek az autonomia ügykörébe a hivatalból való beavatkozást is indokoltá tehetik, úgy ez esetek pontos és tételes felsorolást igényelnek és nem foglalhatnak helyt oly tág értelmezésben, hogy tudniillik «valahányszor azt a

közigazgatás vagy közbiztonság érdeke megköveteli». Ez általános definitio helyett, mely ily fogalmazásban «aliquid valet aliquid non valet» jellegével bir, meghatározandók lennének azon kivételes esetek, melyek kivételes és csak ilyenén megengedett gyámkodást igényelnek.

II.

A községi életben lényeges és a polgárok érdekét legközelebről érintő szerepet játszik mindaz, mi a községnek, mint erkölcsi testületnek, anyagi helyzetével áll kapcsolatban. Általánosságban szólva csak helyeselni tudjuk ezért a korlátozást, a melyeket a törvény az anyagiak terén a községi önkormányzat elé szab «nequid detrinenti respublica capiat». Ha valahol, úgy a közvagyron megőrzése, fejlesztése, egy szóval az okszerű gazdálkodás érdekében van helye a fölsőbb ellenőrzésnek, mivel ennek híján kétségtelenül sokszor megesnék, hogy a képviselő testület akár a kellő szakértelem híján, akár könnyelműségből, akár pedig egészségtelen befolyásolásoknak engedve, a község anyagi érdekére nézve káros határozatokat hozna. Községeink jellemét illetőleg azt látjuk, hogy a községek rendszerint két osztályba sorolhatók. Míg vannak ugyanis egyes községek, hol a pénzműveletekben való járatlanság a végtelékig ovatosságra és ezzel a maródiságra vezet, addig viszont vannak olyan községeink is, melyek hiú és könnyelmű emberek módjára a kölcsönvett pénzt tehernek általában nem tekintik, hanem nyakra-főre költekeznek, befektetnek, a mi az után a hirtelen növekvő pótagózázalékban érzékenyen jut kifejezésre.

Ez utóbbi községek jól fölfogott érdekében intézkedik a törvény 110. és 112. §§-ai, melyeknek föntartása az alapvetelét illetőleg a jövőben is kívánatosnak látszik; a részleteket illetőleg azonban nézetünk az, hogy a mai eljárás talán a kelleténél is lassúbb és nehezkesebb, főleg ha azon az első osztályba tartozó és szintén számos községre gondolunk, hol a vérkeringés lassúsága amúgy is az életképességnek hátrányára szolgál. De még a «gyámkodó» védelem szempontjából is a mai eljárást nem mindenben találjuk szerencsésnek főleg, pedig nem hatékonynak, mivel tekintve, hogy a mai szakasz az

ellenzéknek mintegy «kibőjtölését» teszi lehetővé, igen sok esetben a törzsvagyon terhelői erőfeszítéseket az utolsó ülésre tartják fenn, mely tudvalevőleg már a jelenlevők többségével mindenkor határozatképes. Ha tekintjük továbbá, hogy az első — a tárgysorozatra kitűző üléstől az utolsó ülésig $30+30+15$ — tehát összesen 75 nap telt el, úgy érthető, hogy az utolsó ülés napjáig az érdeklődés általánosan már lelohadt, s azért nem ritka az eset, hogy az utolsó ülésen néhány éber képviselő átvigyen olyan határozatot is, mely egy népes képviseleti ülésben többséget sohasem nyert volna, czélszerűbbnek látszanék ennél fogva egyrészt a határidők megrövidítése, másrészt azonban a jelenlevők többségének hatékonyabb kifejezése, mit egyformán lehetne elérni, ha a kitűzés határnapja 30 nap helyett 15 lenne, viszont azon esetben, ha ezen kitűzött ülésen a képviselők kellő számban (az összes képviselők általános többségében) nem jelentek volna meg, az újabb ülés 5 nap múlva lenne egybehivandó, mely ülés tekintet nélkül a megjelentek számára, mindazonáltal mindenkor csak a megjelentek és a szavazásban részt vettek általános többségével mondaná ki a határozatot. E mód a míg egy részről kellő biztosítékot nyújtana arra nézve, hogy ötletszerűen a község anyagi érdekeit érintő határozat áteszűsz-tatható ne legyen, addig másrésztől elejét venné a mai huzás-halasztásnak s ezzel az administratio általános kellékeinek, az egyszerűségnek és gyorsaságnak is inkább megfelelne.

A községi háztartásnak egy másik nem kevésbé fontos és egyúttal rendezést igénylő része a községi adózás kérdése. E kérdést bizvást általános természetűnek is nevezhetnők, mivel mindinkább fogy azon községek száma, hol a költségvetési egyensúly a polgárok külön megterhelhetése nélkül föntartható és biztosítható lenne. Épen ezért szükséges, hogy e kérdést teljes elfogulatlansággal és részreahajlatlansággal bíráljuk és eldöntésénél ne a szerzett előjogokra, hanem a magánérdeken felülemelkedő közszempontokra tekintsünk.

- A teherviselés egyenlőségének elve a mai községi törvényben kivételekre talál. A községi törvény 130. §-a a községi teherviselés szempontjából kedvezményes adófizetőket ismer, kik a községi terhekhez csupán féltelher viselési képességek arányában tartoznak járulni. Ez úgy nevezett csatolt

puszták tulajdonosai, habár rendszerint a községben a legnagyobb vagyont képviselik és annak előnyeit úgy politikai, mint társadalmi téren teljes mértékben élvezik is, a községet illetőleg olyan helyzetben vannak, mintha birtokuk vagy uradalmuk fele adómentességet élvezne.

Azon ellenérvet illetőleg, hogy e kedvezmény nem kizárólag a nagybirtokosság érdekében áll, mert hiszen részese annak mindaz, ki egy hajdan önálló pusztai résznek birtokosa, megjegyzésünk, hogy tényleg e kedvezmény messze túlnyomó részben a nagy és a legnagyobb birtokosság javára esik, kik közt keresendők és találhatók leginkább még ma is az egykori praediumok tulajdonosai. Az az aránylag csekély számú kisbirtokos, ki ez adózási kedvezményt élvez, nem képes tehát változtatni azon a tényen, hogy a kedvezmény a nagybirtokosság érdekében áll, szintűgy azon sem, hogy maga a kedvezmény annak idején az 1870. évi XVIII. törvényczikk rendelkezéseinél fogva egyenesen a nagybirtokosság régi előjogai tekintetbevételével nyert életet. Ugyanis az 1870. évi XVIII. törvényczikk, mely mint ilyen először intézkedik a községek rendezéséről, fölállította azt az elvet, hogy minden területnek valamely község határához kell — közigazgatásilag — tartozni. Ez intézkedésével véget vetett a törvény az önálló pusztai létnek, mely községbiró helyett pusztabirót, községi administratio helyett kizárólag uradalmi administratiót ismert. Az intézkedés azonban anyagi vonatkozástól sem volt ment, a mennyiben az önálló puszták addig egy községhez sem tartozván, tulajdonosaik, illetve birtokosaik is minden községi tehertől mentek voltak. E tényleges állapotokat az 1870-iki törvény alkotói nem akarták szem elől téveszteni, s hogy megkülönböztessék az önálló — a törvény szerint azonban közigazgatásilag csatolandó pusztákat a községi határba tartozó egyéb területektől — kimondták, hogy e csatolandó pusztákra nézve azon kedvezmény biztosittatik, hogy a község szoros értelemben vett közigazgatási költségei fedezésére kivetendő pótdóhoz csupán fél adó arányban tartoznak járulni. És tagadhatatlan az 1870-iki törvény ez irányú «legis ratiója». Mert már a félteher is a közvetlen múlthoz képest új terhet képezett, viszont a község, melyhez az önálló puszták közigazgatásilag csatlakozott a mérsekelt járuléokban is újabb jövedelmi forrást lelt, mely a köz-

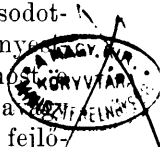
igazgatás akkori viszonyait tekintve a pusztá csatolásával növekedő községi terheket nemcsak hogy fedezte, hanem legtöbb esetben jóval fölül is múlta. Nem kell feledni továbbá, hogy harmincz év előtt a községek száma, a meglevőknek pedig terjedelme a mai állapotokhoz viszonyítva jóval csekélyebb volt, úgy hogy harmincz év előtt főként az Alföldön léteztek még ‚de facto‘ pusztaságok annak utána is, hogy ‚de iure‘ a puszták fogalma önállóságukban megszűntnek nyilvánított. De vajon ki tagadhatná a harmincz év behatását, mely különös szembetűnő egy oly államban, mely mint a magyar, ez idő alatt a fejlődésének, a nemzeti megizmosodásának éveit élte. Míg egyrészt a hajdan önálló puszták képe a lakosság szaporulata és növekedő civilisatiója következtében mindinkább veszendőbe ment és pusztai csárdák, rozoga szélmalmok helyett ma karsú templomtornyok a vándorút jelzői, addig másrészt rendkívül mód szaporodtak az igények is, melyek a községek iránt támasztatnak, hogy megfeleljenek hivatásuknak mint a polgáriasult társadalmi élet alapjai.

A szaporodó és erősödő nép fokról-fokra lepi el a hajdan még pusztá területeket, s ma nem igen lehet többé oly pusztá, hová ne hatna el egy község fejlődő elete. És ezért, ha az 1870-diki törvényalkotás alkalmával indokoltnak látszhatott is a régi jogok tekintetbevétele, úgy a jelenben e viszonyok már kétségtelenül nem állanak fönn többé.

Ezektől vezérelve szükségesnek és sürgősnek kell jelez-nünk az 1886. évi XXII. törvényczikk 130. §-ának oly irányú módosítását, mely a tényleges állapotok figyelembe vételével és az általános közérdek szolgálatával a hajdan önálló, ma azonban úgy egy harmincz éves gyakorlat, valamint a közvetlen érdekek által valamely község területéhez tartozó puszták, véglegesen a községi határba kebleztessenek, s ezzel a kedvezményes adófizetés helyébe a községi adózás terén is a teherviselés egyenlőségének teljes érvény szerzettessék.

De a mai rendszer hátrányai nem szorítkoznak csupán az anyagiakra, hanem nyilvánulnak a községi önkormányzat általános irányzatában is. Nevezetesen a pusztai birtokok kedvezménye következtében igen sok községben a virilismus intézménye nem tud tulajdonképeni céljaiban érvényesülni. Azon radikális fölfogással szemben, mely a virilismus intézményét elvileg mint az igazi jogegyenlőséggel ellenkezőt támadja, a

virilismus hívei a gyakorlati eredményekre hivatkoznak, melyek a mellett szólnak, hogy a virilismus előfeltételeként szereplő nagyobb vagyon, különösen a községekben egyszerűsmind a műveltebb és ezért a vezetésre is leginkább hivatott polgári elemnek állandó befolyását biztosítja. E befolyás azonban szükségképen csak korlátoltan és feszélyezetten nyilvánulhatott, hol a virilisták többsége mint pusztai birtokosok a szegényebb sorsú községi lakosokkal szemben kedvezményes adófizetőkként szerepelnek. S ha a községi törvény a községi polgárság alapjául a direct hozzájárulást tekinti, melylyel a polgár vagyonához mérten a köznek terhéhez járul és ezzel a községbeli ügyek irányítására közvetlen, avagy közvetett befolyást igényelhet, úgy csak természetes, hogy e befolyás a gyakorlatban is csak ott lesz teljes, hol a tehermegosztás az egész vonalon a viszonylagos képességekkel arányban álló. Fönnebb említettük már, hogy községeink közt vannak számosan olyanok, hol az óvatosság túlzása a tespedésnek és maradiságnak válik szülőjévé, e községekben tehát igen nagy szükség van olyan fölvilágosodottabb és tekintélyes vezető elemre, mely befolyása érvényesítésével az aggódók fölé emelkedni képes. Ha már most a vezető elem, melyet a virilistákban keresünk, egészben a többségében is olyan elemekből áll, a kik a községi fejlődéssel növekedő közterhekhez csak felezett arányban járulnak, úgy csak természetes, hogy e vezető elem befolyása gyengébb lesz, mert első sorban mások zsebére költekezni nem egészen méltányos és úri dolog. És tovább menve a kedvezményes és csak közigazgatásilag csatolt pusztai birtokosa legtöbb esetben csak félig-meddig fogja magát községi polgárnak tekinteni és korlátolt érdekeltsége következtében lehetőleg távol fogja magát tartani a község házától és legföljebb csak ünnepélyes alkalmakkor fog képviselői jogára gondolni, mint az őt állásánál megillető «úri» jogra. A midőn congressusokon longum et latum hallunk a nemzet érdekében föntartandó, sőt mint ilyen még külön védelmet is igénylő birtokos osztályról, úgy mi ezt készséggel elfogadjuk, de csupán azon föltétel alatt, ha a birtokos osztály vidéki vezető kötelezettségeinek minden irányban és erejéhez mérten meg is felel. Míg a régi földesúri korban a messzemenő előjogok, melyekkel ez osztály bírt, indokolhatók voltak részint az akkori

viszonyokkal, részint azon kizárólagos közszolgálatokkal, melyek a megyei nemesség nemzetföntartó vállain nyugodtak, addig a modern állami alakulatban e jogosultság fordított irányban nyilvánul, tudniillik a jogban, a kötelességek teljesítésében a többiek előtt és azok vezetőjeként való eljárásban. Nem a casinók fényes termeiben elért sikerek, hanem a vidéki élet hasznos irányításában kifejtett munka értéke adja meg az előkelő társadalomnak és első sorban a valódi, dicső múltú, megyei nemességnek az alapot, melyen állva és haladva a nemzet rokonszenvére, sőt egykor hálájára is igényt tarthat. Ez az alap azonban nem egyeztethető össze idejét múlt és épen ezért több irányban károsan ható kedvezményekkel, mi által az 1886. évi XXII. törvényczikk 130. §-ának megfelelő módosítása nemcsak közigazgatási és pénzügyi, hanem nemzet-társadalmi szempontból is egyaránt indokoltnak állítható.

III.

- Mielőtt a községi közigazgatástól búcsút vennénk, ves-sünk még egy tekintetet a községi törvényben szabályozott fegyelmi eljárásra, mint olyanra, a mely a községi előljárókat közvetlenül, ő általok pedig az egész közigazgatást is érdekli. A dolog természetében rejlik és ezért bővebb magyarázatot nem is igényel, hogy a mily mértékben van szükség szigorú fegyelemre a hanyag és kötelességmulasztó előljáró megszo-rítására, épen oly szükséges, hogy e fegyelmi jog gyakorlása oly szabályokhoz legyen kötve, melyek az előljárót a meg-nem érdemelt és méltatlan meghurczolástól kellően meg-védelmezik.

Mert ott, hol egy előljáró tisztviselői léte a fölöttes ha-tóságok önkényének van kiszolgáltatva, hol a törvény egyes szakaszainak «kellő» értelmezésével a legártatlanabb előljáró is hivatalából kiüldözhető, ott bizonyára hiányzik a tiszt-viselői állásnak azon biztosítéka, mely nélkül öntudatos és független tisztviselői kar sehohsem alakulhat. Már pedig a szükséges szolgálati függelem mellett is föltétlenül kívánatos, hogy a tisztviselő, ha mindjárt községi előljáró is, egyéni sza-badságában és önérzetében ne legyen inkább korlátozva, mint-sem azt a felsőbb hatóságok hivatali rendeletei iránt föltét-

lenül köteles engedelmesség és tisztelet igénylik, mely függelem tehát sohasem terjedhet oly térre, hol nem a tisztviselő (előljáró) hivatali ténykedéséről, hanem az egyéniség, a szabad polgár meggyőződéséről lehet csupán szó.

Ha a mai fegyelmi eljárást elfogulatlan vizsgálatunk tárgyává tesszük s ennek alapján ha vizsgáljuk, hogy vajon a mai eljárás mellett községi előljáróink védelme teljes, avagy csak kielégítő-e: úgy bajosan juthatunk más következtetésre, mint arra, hogy a fegyelmi eljárás a tisztviselő (előljárók) érdekében több tekintetben gyökeres módosításokat igényel. Mert már a községi törvény 99. §-ának azon intézkedése, hogy a fegyelmi eljárás egész folyamán két egybehangzó határozat ellen nincs felebbezésnek helye, az előljárókra nézve a védelemnek teljes hiányát jelentheti mindenütt, hol esetleg az I és II. fokú hatóságok egyetértőleg egy vagy más előljáró elnyomására törekednek. Annak, a ki kritikát gyakorol, nem elég csupán conerét tényekre szoritkozni, hanem szükséges, hogy az egyes intézkedéseket azon «lehetőségek» alapján is bírálgassa, a melyek az intézkedésből származhatnak. Így jelen esetben is; nem azt állítjuk, hogy X. Y. községben az általunk jelzett sérelem csakugyan megtörtént, hanem csupán azt, hogy a törvény 99. §-a révén e sérelem tényleg megtörténhetett, mivel a lehetőség magában a szakasz intézkedésében rejlik. Avagy, ki hazánk közigazgatását ismeri, kétségbe fogja-e vonni, hogy lehetett s hogy lehet ez országban olyan szolgabíró és olyan alispán, a kik egy vagy más jegyzővel nincsenek megelégedve s ezért az illető jegyző ellen egyértelműleg a legnagyobb szigorral járnak el, még pedig olyformán, hogy az illető jegyzőt állásától rövidesen (egyidejűleg a vizsgálat elrendelésével) fölfüggesztik. Itt már két egybehangzó határozat, még a vizsgálat megejtése előtt, az illető jegyzőt nemcsak hogy megbélyegzi, de mintegy előre meg is bünteti. Sulyosbodik a helyzet azzal, hogy a fölfüggesztés bővebb indokolást nem is igényel, mert a törvény 93. §-a a fölfüggesztést mindannyiszor megengedi, ha azt a «fölmérült körülmények» indokolják. Szerény nézetünk szerint az indokolás ily neme kissé tág oly eljárásnál, a mely egyesek megélhetését, hivatalos becsületét és jó hírnevét oly közvetlenül sújtja. És talán nem túl messze menő óhaj az, a mely a «fölmérült körülmények» általános értelme helyett pontosabb körvona-

lasását igényli azon eshetőségek, illetve vétkeknek és mulasztásoknak, melyek mint «fölmerült» körülmények az előjáró fölfüggesztését tényleg szükségessé tehetik. Mert bár ez utóbbi mód mellett is megeshetik, hogy az alapos gyanú alapján fölfüggesztett előjáró ártatlansága a későbbi eljárás folyamán kiderül, de legalább korlátozva lesz a lehetőség, mely a fölfüggesztés Damocles kardját az előjárók feje fölött állandóan lebegteti. A jogvédelem szempontjából elengedhetetlennek tartjuk továbbá, hogy a fölfüggesztést kimondó fórumokban változás eszközöltessék oly irányban, hogy az I. fokban a fölfüggesztést mindenkor az alispán mondja ki, a kinek határozata mint ilyen a közigazgatási bizottsághoz legyen fölebbezhető. A mai eljárásban mindenesetre föltűnő, hogy míg a főszolgabíró ítélkezése az aránylag csekély fokú ötven korona pénzbüntetésre van szorítva, addig a fölfüggesztést illetőleg a főszolgabíró mint önálló hatóság jár el és ezzel — tekintetbe véve különösen a törvénynek egy alább még érintendő nagy fogyatékoságát — az előjáró büntetését többszörösen fokozhatja. Az előjárók fölfüggesztése különben is oly jelentőségű kormányzati cselekvény, melynek gyakorlása az alsóbb fokú hatóságok mindennemű mellözése, avagy sérelme nélkül az alispánra ruházható, ki mint a törvényhatóság első tisztviselője, a közigazgatás általános menetéért tulajdonképen felelős. Természetes, hogy a fölfüggesztés kimondása előtt az alispán a járás fejét, mint az előjárók közvetlen fölöttesét meg fogja hallgatni, illetve a fölfüggesztést annak előterjesztése alapján legtöbb esetben eszközölni is fogja, de viszont az előjárók védelmére fog szolgálni, hogy a fölfüggesztés kimondása nem pillanatnyi benyomásokon, hanem a fölöttes hatóság már megfontoltabb ítéletén fog alapulni, mely védelem csak fokozódik azzal, hogy a felebezési forumban a közönség független elemeinek részvétele és befolyása biztosíttatik.

Mint fönnebb említettük, a mai törvény egy nagy hiánya következtében a fölfüggesztés az előjárókra nézve még egy különös és mivel sem indokolt hátránnyal jár. Ugyanis a törvény 104. §-a a fölfüggesztett előjáró illetményét rendszerint a fizetésnek $\frac{1}{3}$ részében állapítja meg, mi által a fölfüggesztett előjáró a legtöbb esetben hetekig, sőt néha hónapokig is húzódo fegyelmi eljárás alatt már lényeges anyagi káro-

sodást szenved. S ha ez anyagi kárt a beigazolt súlyosabb vétkesség esetén mint megérdemelt büntetést jogosultnak tekinthetjük, úgy föltétlenül igazságtalannak kell találnunk a törvény 101. §-ának azon intézkedését, mely a nem hivatalvesztésre ítélt előljáró visszahelyezéséről csak általában rendelkezik, a nélkül, hogy intézkednék a fölfüggesztés időtartama alatt visszatartott fizetési részlet kiutalása iránt, még azon esetben sem, ha a fölfüggesztett előljáró a vétkesség vádja alól utóbb fölmentetett.

A törvénynek ez intézkedése, vagy jobban mondva hiánya kétségtelenül nagy mérvű igazságtalanság, mivel ekként az ártatlanul fölfüggesztett előljáró tulajdonképen büntetést szenved egy oly vétségért, mely terhére megállapítható nem volt.

Az előadottak, úgy hiszszük, kellőképen megvilágítják a mai fegyelmi eljárás hiányát, a mely következményeiben az előljárók szolgálati viszonyát oly mérvben támadja meg, hogy a törvény e részének gyökeres reformja a közszolgálat érdekében ma már elengedhetetlennek látszik. Nézetünk szerint a községi közigazgatás reformja sohasem fogja szem elől téveszthetni, hogy a polgárok önkormányzatának legalkalmasabb tere a község, s ezért a reform nem is irányulhat helyesen az önkormányzat ellen, mely ott a községi életben a közérzületnek előkészítője és fejlesztője, a polgári köztevékenységnek pedig természetszerű megnyilvánulása. És bírálatunk tárgyává téve a mai községi törvényt, nem az önkormányzat túltengése, hanem ellenkezőleg annak sok tekintetben túlzott korlátozása volt az, mi bírálatunkat kihívta. A községi élet vezetőjét, a községi jegyzőt nem találtuk az önkormányzat fölébe helyezendőnek, hanem hivatali teendőinek csökkentésével az önkormányzatnak visszaadni iparkodtunk. A hierarchia újabb kibővítése helyett mi a falu jegyzőjének célzatában eszményi, eszközeiben azonban nagyon is gyakorlati hivatására utaltunk, óhajtva, hogy a jegyző falujának nagy polgára legyen, ne pedig csupán polgárnagyja. De utaltunk egyúttal azon nagy nemzeti és társadalmi kötelességekre is, melyek a község minden lakóját bár egyaránt érdeklik, de fokozott mértékben igénylik azok munkáját, a kik a községben szellemi és anyagi erejüknél fogva az erőt, a virilismust képviselik; és ennek révén sürgettük a kedvez-

ményes községi adózásnak mielőbbi eltörlését. Végül kifejezést adtunk abbeli meggyőződéseinknek, hogy a helyes közigazgatás jó szolgálati pragmatikát igényel s ezzel kapcsolatosan reámutatunk a mai fegyelmi eljárásban rejlő több rendbeli fogyatkozásra.

IV.

A községi törvény keretén belül, mint a kis- és nagyközségek mellett harmadik községi alakulat nyer szabályozást a rendezett tanácssal bíró városok közigazgatása. Mai közigazgatási rendszerünk ugyanis a városokra nézve nem ismer egy egységes városi törvényt, hanem a városok közigazgatását a szerint, a mint törvényhatósági joggal avagy csak rendezett tanácssal vannak felruházva a törvényhatóságokról, illetve a községekről szóló törvény rendelkezései alá utalja. E rendszer magyarázatát hazánk sajátos viszonyai-
ban találja, melyek a városi elem megerősödésére és fejlődésére kedvezők általában nem voltak. Hisz köztudomású, hogy különösen az Alföldön találhatók helységek, melyek lélekszáma a húsz-harminczezet is meghaladja, a nélkül, hogy e helyeken a szoros értelemben vett városi étellel, a vagyonnak előföltételeivel találkozni. E városok határa sok ezer holdra terjed ki és a városi lakosság egy nagy része a tanyákon lakik és csak elvétve vetődik haza a városba, épen ezért a városi jellege már a lakosság életmódja és szokásai következtében sem tud kifejezésre jutni.

Ha tehát a mai törvény a rendezett tanácsú városokat tulajdonképen a községek közé sorolja, úgy a törvény ez intézkedése kifogás tárgyát nem teheti, mivel a szabadabb és tágabb önkormányzatot igénylő városi igazgatás a rendezett tanácsú városok legtöbbszörében megvalósítható úgy sem lenne. Az általános közigazgatási reform ugyan kétségtelenül foglalkozni fog a városi törvény megalkotásával is, mely törvény helyesen kiterjesztendő lesz, mindazon ma törvényhatósági joggal avagy csak rendezett tanácssal fölruházott városokra, melyek a városi igazgatás kellékeinek megfelelnek, mindazonáltal a rendezett tanácsú városok közt lesznek számosan, melyeknek a városi törvény alá sorolása kivihető nem lesz, s mely «városi» községek továbbra is mint a községi

alakulatok egyik különleges válfaja fognak szerepelni. A midőn tehát a községi törvényt a rendezett tanácsú városokra illetőleg vizsgáljuk, úgy teszszük azt azon városok szempontjából, melyek egy magasabb fokú közigazgatási alakulat betöltésére a belátható jövőben sem látszanak hivatottaknak. Ha egy elfogulatlan szemlélő az Alföld egy nagy rendezett tanácsú városának közigazgatását figyelemmel kíséri, úgy lehetetlen, miszerint rövid időn belül ne a rendszertelenség benyomását nyerje, mely a város «rendezettnek» nevezett tanácsától kezdve áthatja úgy a képviselőket, mint a számtalan nevű és hatáskörű bizottság és albizottság működését is. «Úgy vagyunk autonomiánkkal, mint a gyerek, a ki késsel játszik, és ezért a gondos szülő jól teszi, ha a kést (tudniillik a városi autonómiát) elveszi tőlünk, nehogy a gyerek, mikorra ember lesz, félszemű legyen». Ily módon érvelt a maga józan és természetes eszével X. város képviselője, a midőn a városi autonomia helyett az egyszerűbb nagyközségi jelleg visszaállítását sürgette. S ha kétségtelenül volt is némi túlzás a derék és aggódó polgár fölfogásában, mindazonáltal jellemzők a szavak oly egyén szájában, ki a városi közigazgatás ellátásában mint képviselő és tanácsos egyaránt részes. A mai rendszertelenség oka után kutatva az elfogulatlan szemlélő, azt fogja továbbá találni, hogy ez ok nem az autonomia körének túlságos kiterjedésében, hanem az autonomia ellátására hivatott szervek túltengésében rejlik. Nevezetesen és első sorban a képviselő-testület az, a mely mai terjedelmében és alakjában a higgadt munkára, az autonomia üdvös gyakorlására képtelen. A mai törvény szerint a nagy rendezett tanácsú városok képviselője 200 tagból áll. Fele részben virilisekből, kik közt az adóbeszámítás kedvezménye. követeztében az értelmiség képviselői is helyt foglalnak, fele részben pedig a közönség által választottakból. A nagy földművelő városokban mi sem természetesebb, hogy úgy a virilisek, mint a választottak között is túlnyomó számban szerepelnek azok, kik a földműves osztályhoz tartoznak, mely tudvalevően egyéb derék és kiváló tulajdonságai mellett nem kis mértékben conservatív, azaz az újításoktól idegenkedő. Ez izmos és az életviszonyok azonosága követeztében szorosan egybetartó többséggel szemben található az úgynevezett kaputos-osztály, mint kisebbség, melyhez az előljáróság diplomás elemei is tartoznak. E kisebb-

ség az, mely a falunak, a nagyközségnek a városi jelleg látogatását kölcsönzi, a képviselő-testületben a haladás jelszavait hirdeti és küzd annak érdekében. Ámde minden törekvésében szembe találja magát az ellenzők áttörhetlen és érveléssel is bevehetetlen phalanxval, úgy hogy érvényesüléséről általában le kellene mondania, ha nem jutna eszébe a közmondás, mely szerint «voces non numerantur, sed ponderantur». Nagyobb, helyesebben szélesebb körű és iskolázottabb értelme fölhasználásával a kisebbség módot keres és nem egy ízben talál is terveinek keresztülvitelére, csak hogy a mennyiben ez a többség kijátszásával jár, úgy ennek nyomán rendszerint a többség bizalmatlankodása és gyanakvása fakadnak. Ehhez járul mint általában tapasztalható baj a rendezett tanácsú városok tisztviselőinek és előjáróinak rossz anyagi és hivatali helyzete, mely eredményezi, hogy a tisztviselői állások jobb pályázók hijában sok esetben nem megfelelő erővel töltenek be. Az ilyen viszonyok között nem csodálható, hogy a képviselő vezetése annak kerül kezébe, ki az elégedetlenek élére állva mindenütt és mindenben csak az ellenszenvek fokozására, és a személyeskedő harcok fölkeltésére törekszik. Az autonómia éltető szervéből áldatlan viszályok kicsinyes eszköze lesz, mely visszaélve a törvény által reá ruházott jogkörrel, a jogot nem egy esetben egyenes jogtalanságra és méltánytalanságra használja. Tudvalevően a törvény fegyelmi hatósággal ruhazza föl a városi képviselőtestületeket, a mennyiben a vármegyei képviselőtestületek jogosítottak az előjárók ellen nemcsak fegyelmi eljárást elrendelni, hanem jogosítottak az előjárókat állásaiktól föl is függeszteni. A ki azt állítaná, hogy az önkormányzat e kétségtelen joga a rendezett tanácsú városok közigazgatásában zavart és fönnakadást még nem okozott, az lehet a közigazgatási jognak első rendű theoretikusa, de «eleven» rendezett tanácsú várost még aligha látott. Mert különben tudomással kellene bírni arról is, hogy vannak oly városi tisztviselők, kik ellen a fegyelmi eljárás és fölfüggesztés lépten-nyomon és minden egyéb indok hiján épen csak azért mondatnak ki, mivel a képviselők többségének ellenszenvesek. Az «ilyen» eljárás azután a fölsőbb beavatkozás által sem orvosolható alaposan, mivel a képviselőtestület rosszul értelmezett autonómiája tudatában a megkezdett úton tovább halad és tevékenykedésével nem elő-

nyére, de egyenes hátrányára válik a közönség igaz érdekeinek. A városi közigazgatás reformjánál azért első sorban is arra kellene törekedni, hogy az autonomia életképes és rendeltetésöknek megfelelő szervekkel láttassék el, mi viszont föltétlenül megköveteli, hogy a képviselők száma — a mai állapothoz képest — tetemesen csökkentessék. Egy kétszáz tagú s még ehhez túlnyomó részében az értelmiség alacsonyabb fokán álló képviselőkől alkotott képviselőtestület arra sohasem lesz alkalmas, hogy egy város közigazgatását érdeklő ügyek fölött higgadt és tárgyilagos birálatot mondjon, hogy elfogulatlanul határozzon ott, hol egyesek érdekeivel szemben a közszempontoknak kell döntenőök, és nem az autonom jogok korlátozását jelenti, ha azok védelme érdekében a jogok gyakorlását oly korlátok közé szorítjuk, mely korlátozások nélkül e jogok nagy becse a munka eredménytelenségében veszendőbe megy, ellenkezőleg az autonom jogok tágítása a rendezett tanácsú városokban a jövőben is csak úgy képzelhető, ha a polgároknak a köztevékenykedés komolysága és az ezzel járó felelősség iránt a fogékonyság helyes intézkedések által fölkelletik.

A rendezett tanácsú városok közigazgatása az autonomia sérelme nélkül azonban csak úgy rendezhető ha a tagjaiban munkaképesség mérvéig redukált képviselőtestület a törvény által megjelölt hivatásának, azaz az önkormányzat joga gyakorlásának tényleg meg is felel. Ennek elérése, illetve biztosítása a reformot két irányban igényli. Igényli először abban, hogy a képviselőtestület munkaköréből kivonassék az, a mi a jelenben is a személyeskedés egyik kútforrásának bizonyult, a nélkül, hogy a közigazgatás javát bármily irányban előmozdította volna, nevezetesen a fegyelmi hatóság a tisztviselők fölött. Valamint a községi előljárókat illetőleg is reáutaltunk a védelemre, melyre az előljárók a fegyelmi eljárás ma lehetséges önkényével szemben szorulnak, úgy a városi előljárók szolgálati és hivatali viszonyai szempontjából is nélkülözhetetlenek tartjuk, hogy ez előljárók jogos érdeke és jó hírneve a képviselőtestület mai szabadságával szemben a jövőben több védelemre találjon. És bár elismerjük annak jogosultságát, hogy a képviselőtestület saját tisztviselőit ellenőrizhesse, sőt őket mulasztások esetén kérdőre is vonhassa, mindazonáltal a képviselőtestület által ma e téren gyakorolt jogot határo-

zottan túlzottnak tartjuk. Adassék meg a képviselőtestületnek a jog, hogy az egyes előljárók ellen fölmerült panaszokat tárgyalhassa, s hogy ennek kapcsán az I. fokú fegyelmi hatósághoz (alispán, polgármester) indítványt teheszen, — de e fölügyeleti jog sohase lépjen olyan térre, hol kellő indicium hiányában a praëjudiciumnak válik sérelmes eszközévé.

De arra, hogy a képviselőtestület hivatásának meg is felelhessen, nem kevésbé szükséges, hogy a képviselőtestület tevékenykedését a túlzott mérvű felsőbb gyámkodástól megóvjuk, mivel nagyrészt az ellenkező rendszernek eredménye azon fölületesség, mely a képviselőtestületek működését helylyel-közzel jellemzi. Ott, hol hiányzik a felelősség érzete, ott hiába keressük a kötelességtudást is, szintűgy ott hol a felsőbb hatóságok beleavatkozása az elhatározás szabadságát csaknem kizárja, ott a határozatok jelentősége is mindinkább háttérbe szorul. Az önkormányzat terén szabadabb munkakör biztosítása, de ennek üdvös betöltésére működésökben korlátozottabb szervek azon irányelvek, melyek községi jellegű városaink közigazgatási reformjánál első sorban tekintetet érdemelnek.

V.

Midőn Széll Kálmán belügyminister az 1900-dik év végével fölhivta a törvényhatóságokat, hogy a közigazgatási eljárás lehető egyszerűsítése iránt javaslatokat tegyenek, a belügyminister ezzel mintegy megjelölte az irányt is, melyben a közigazgatás helyes reformjának fokozatosan haladnia kell. Mert nem kerülhette el a minister éles szemét az a sok fölösleges irodai munka, melylyel a közigazgatás ma az egész vonalon túl van terhelve s minek káros hatása nemcsak az eljárás lassuságában, de abban is visszatükröződik, hogy a tulságos irodai munka az érdemlegesen intézkedő tevékenykedést mindinkább háttérbe szorítja. A mai rendszer a maga sok jelentésével, nyilvántartásával, statisztikájával leköti a közigazgatás munkaerejét, s egészen nevetséges, hogy egy egyszerű közigazgatási intézkedés, melynek haszna épen a közvetlen és gyors eljárásban rejlik, mennyi papírt és tintát emészt, mielőtt a végrehajtásra kerül a sor.

A törvényjavaslat, mely a közigazgatási eljárás egyszerű-

sítését tárgyalja, minden bizonynyal nagy javulást jelent a mai állapotokhoz képest, és részünkről nem kételkedünk abban sem, hogy vármegyei közigazgatásunk szabadabb kezert nyerve, mihamarább azt is be fogja bizonyítani, hogy a közigazgatási eljárás sokszor elpanaszolt és bevádolt lassuságának nem mindenben a vármegye volt az oka, hanem, hogy nem kis része volt ebben az eljárás nehézkességének is, — mely tevékenykedésére szükségképen bénítólag hatott. Ezzel azonban távolról sem akarjuk azt mondani, mintha az «eljárás egyszerűsítéséről» szóló törvényjavaslat az összes tenni és orvosolni valókat már kimerítette volna, ellenkezőleg a javaslatban csak kezdetét látjuk a fokozatos javításnak, melyet közigazgatásunk sok tekintetben igényel. Hangsúlyozni kívánjuk azonban a javítás szót azon irányzattal szemben, mely a közigazgatás reformja alatt az összes régi intézmények sutba dobását hirdeti, hogy a történelmi alapon fölépült közigazgatási rendszerünk helyett a külföldi elméletek és tanok szülöttét meghonosítsa. E doctrinär fölfogással szemben kétszeresen bölcsnek kell találnunk azon gyakorlati irányt, melyet Széll Kálmán követ akkor, a midön a régi, kedves és kegyeletes emlékű hajlékot a lakók modern igényeihez mértén olyformán törekszik átalakítani, hogy a lakók az újított hajlékban is a régi megszokottságot föltalálhassák. Mert könnyű az elvont gondolkodású tudósnak és a gyakorlati élettől távol álló írónak például a francia centralisatio előnyei fölött elmélkedni és annak fölényét rendszerünk elavultságával szemben vitatni, de ki ismeretével bir a vidéki — vagy nevezük megyei — életnek, az be fogja ismerni, hogy a megyének mint szűkebb hazának, varázsa a nemzet tudatában ma is föltalálható.

Mert bármily általános legyen is a nagy haza iránti ragaszkodás, a megye szűk keretén belül ez alapérzelemhez az «otthon» tudata is vegyül, mely nem gyengíti, ellenkezőleg erősíti amaszt, mert hisz megyéjében és megyéje által tanulja meg ma is legtöbb magyar hazáját és a közérdeket szolgálni. Hogy a vármegye a jövőben csupán közigazgatási fogalom legyen, ennek ellentmond, ezt megdönti egy nagy mult eltörülhetetlen emléke, mely a kegyeletes hagyomány alakjában egyúttal a jelennek éltető szellemét képezi. És ha az acták sablonos elintézésére, ha sablonos tisztviselők élettelen munkájára

a saktáblaszerű beosztás igen czélszerűnek látszhatik is, úgy az életből merített és épen ezáltal az életet szolgáló közigazgatás érdeke egyenesen megköveteli, hogy a közigazgatás alakja a nemzeti közszellemnek megfelelő legyen.

A nemzeti közszellemet pedig nem lehet a doktrinák szerint megmásítani, — hanem el kell fogadni úgy, a mint történelmi fejlődésében előttünk áll. Ilyen történelmi alapon kifejlődött sajátossága a magyar közszellemnek a helyhatósági particularismus, mely azonban sohasem terjedt odáig, hogy a nemzetben az összetartás érzetét elnyomta volna. És ha alkotmányunk nagy reformja a politikai élet súlypontját a megyei particularismusból a nemzet egységét kifejező népképviselőbe helyezte is át, jórészt megszüntetvén ezzel a megyék elsörendű politikai jelentőségét, úgy optikai csalódás lenne ezért azt hinni, hogy az 1848. évi átalakulás egyszersmind a megyei élet megszűnését is jelentette. A kor haladásával, bár módosított alakban, tényleg ma is fönnáll és föltalálható a nagymérvű különbség egyes megyék társadalmi és culturalis, nemkülönbön közigazgatási és közgazdasági viszonyai között, mely viszonyok különbözősége különböző érdekeknek, fölfogásoknak és törekvéseknek válik alapjává, s mint ilyen a megyei élet társadalmi jelentőségét csorbitatlanul föntartja. Épen azért az a szolgálati rendszer, melyben többen, a modern közigazgatás egyik szükséges követelményét látják, s mely a helyi érdekköröktől függetlenített tisztviselőt a szabad áthelyezés és előléptetéssel ohajtja a közszolgálatnak megnyerni, hazánkban gyakorlatilag jóformán kivihetetlennek látszik. Mert például az agrarsocialis kérdésektől áthatott Alföld épen oly mértékben terra incognita a fölvidéki avagy erdélyi tisztviselőnek, a mily mértékben viszont a magyar vidékek tisztviselői a nemzetiségi politika helyi ellátásában járatlanok és tapasztalatlanok lennének. E fő különbségek mellett számtalan még azon megyék szerint váltakozó, specialis ügyek száma is, melyek helyes elintézése a tisztviselő részéről alapos helyi ismereteket, azaz huzamosabb helyi gyakorlatot igényel. E ponton talán helyén valónak látszik, hogy néhány szóval foglalkozunk a tisztviselőkkel, illetve azon kötelességekkel, melyek fölismerésétől és teljesítésétől függ első sorban, hogy vajon a tisztviselő hivatása magaslatán áll-e vagy sem? Hogy melyek egy jó tisztviselő kötelességei, erre mindenekelőtt negatív vá-

laszt adunk, azaz hogy nem csupán azok, a melyek a szoros értelemben vett közigazgatással kapcsolatosak. Mert a tisztviselő bár hivatalos működésében felsőbb rendeleteket hajt végre, egyúttal azonban e működésével újabb viszonyokkal, kielégítésre váró igényekkel és orvoslandó bajokkal ismerkedik meg, úgy hogy elmondhatjuk, miszerint sohasem fog hivatala magaslatán állani azon tisztviselő, ki kizárólag csak actaszerűen dolgozik. A parlament harczai közepett megszületett törvények a jó közigazgatási tisztviselő kezében válnak életerősekké, s míg e törvények eredetöket illetőleg sokszor a pártpolitika kifolyásaként tekinthetők, addig a méltányos és igazságos administratio kötelessége lesz oda törekedni, hogy a törvények az általános, közczélnak minden tekintetben megfeleljenek. S bár a politikát a közigazgatásból általában kiküszöbölni ohajtjuk, még pártpolitikai szempontból is azon tisztviselő fog legnagyobb eredményeket fölmutathatni, ki a törvények lelkiismeretes végrehajtásával az üdvösnek bizonyult törvények révén szerez a törvény alkotóinak elismerést és bizalmat. De nem szabad a jó megyei tisztviselőnek arról sem megfélekedezni, hogy a lakosság egy nagy része mostoha életviszonyok közepette állandóan az elégedetlenség sokszor káros befolyásának van kitéve, s hogy éppen ezért a jó atya gondosságával tartozik azok érdekeit is szolgálni, kik bár gyengék ahhoz, hogy egyenként akár mint választók, akár mint az önkormányzat részesei érvényesüljenek, de kik együttvéve egy nagy és erős osztályt alkotnak, mely mint ilyen érvényesülésre törekszik. Azért ma már elengedhetetlenül szükséges, hogy a tisztviselő működése socialis értékű és jellegű is legyen, s hogy a multak kiváltságai helyett a társadalmi jogegyenlőség végre valahára közigazgatásunkban is teljes diadalra jusson. Vannak, kik éppen e szempontból támadják a választási rendszert, mely szerintök ma is Eötvös *Falu jegyzőjében* oly mesterileg ecsetelt állapotokra emlékeztet, s mint ilyen kizárja azt, hogy a szolgabíró a befolyásos virilis és a szegény zsellér között pártatlan bíró legyen.

Ha e fölfogás helyes, ha e vád való lenne, akkor a választási rendszer föntartása érdekében kár volna csak egyetlen szót is ejteni. Azonban a tényleges viszonyok ellenmondanak a kép sötét szinezésének. Csak reáutalunk az alföldi vármegyék példájára, melyek éppen a közelmultban tanu-

bizonyoságot tettek arról, hogy nagymérvű társadalmi ellentétek eloszlathatók voltak, bölcsen alkotott és jól végrehajtott törvényekkel. De igazságtalanok volnánk maga a megyei társadalom iránt is, ha a tisztultabb fölfogást tőle megtagadnók, ha kétségbe vonnánk a tényt, hogy az emberiesen érző és pártatlanul eljáró tisztviselő ma legfőbb támaszát épen az előkelő osztályok támogatásában és bizalmában találja. Egyes kivételek és a maradi szellemek egyes gyenge szárnypróbálgatásai eltörpülnek és hatás nélkül maradnak ott, a hol a közvélemény már átalakultnak mondható. A közigazgatási eljárás egyszerűsítése a tisztviselő socialis és népvezetői hivatása szempontjából különösen nagyjelentőségű reformnak látszik, s reméljük is, hogy első sorban járási tisztviselőink az egyszerűsítésben nem a munka kevesbitését, hanem csupán annak helyesebb értékesítését fogják látni, azaz hogy az irodától elnyert órákat a közvetlen és szóbeli közigazgatás előnyeiben a köznek hatványozva fogják visszatéríteni. Egy járás helyes vezetése csak úgy képzelhető, ha az illető tisztviselő a járás minden községét teljesen, mondhatni minden egyes lakójában ismeri, ha tájékozva van minden község társadalmi, culturalis és gazdasági viszonyai felől, egy szóval, ha helyi ismeretei által képesítettik a községek anyagi és erkölcsi fejlődését előmozdítani. Épen azért nem találjuk helyesnek a mai rendszerben, hogy majdnem minden vármegyében a megye székhelyén székelő úgy nevezett központi főszolgabíró állandóan járása területén kívül tartózkodik, s nem egy helyütt 8—10 kilométer utat kell tennie, míg tulajdon járási területére élér. Ez egy oly visszásság, mely semmit sem veszít hátrányos, sőt a közszolgálat szempontjából határozottan káros voltából azáltal, hogy általános és régi gyakorlaton nyugszik, s ezért fölötte kívánatos, hogy a közigazgatás javításával kapcsolatosan a szolgabírói székhelyek elhelyezése és a járási igazgatás alapelveinek megfelelő megoldást nyerjen.

Erőteljes és tevékenykedésében hasznos megyei önkormányzat szükségesnek mutatná továbbá azt is, hogy az 1886. évi XXI. törvényezikk egyes szakaszai, nevezetesen azok, a melyek a ministerium fölügyeleti jogára vonatkoznak, enyhíttessenek, mivel a törvényhatóságokról szóló törvény e tekintetben a községekről szóló törvényt azonos kifogás alá esik, csakhogy az ellentét jog és felügyelet közti a vármegyék-

nél még sokkal szembetünőbb. Hisz a mai törvény egyes intézkedéseiben emlékeire találunk még a hajdan — elsőrendű politikai tényezőkként szereplő megyéknek, így a törvény 20. §-ában, a mely a meg nem szavazott adók és a meg nem ajánlott ujonczok behajtását, illetve kiállítását illetőleg az alkotmányt a megyék védelmére bizza, hasonlóképen a fölrirati és levelezési jogot föntartó és biztosító 47. §-ban, mely az általános és országos kérdések szabad megvitatásával a megyék befolyását a közvélemény fölkeltésére föntartja. E nagy jelentőségű és következményeiben esetleg nagy fontosságú jogokkal szemben áll másrészt a megyéknek túlzott gyöngesége a kormányzat terén, úgy hogy ugyanazon megyék, a melyek bizonyos, ha mindjárt csak rendkívüli esetekben is, jogosultak a felsőbb rendeletek végrehajtását megtagadni, ugyanazon megyék képtelenek saját elhatározásukból és a felsőbb jóváhagyás kikérése nélkül a megyei széképületen egy csekély mérvű javítást is eszközölni. És így van ez az igazgatás majdnem minden ágazatában, minek eredménye, hogy nem egy üdvös törekvés, nem egy a helyi érdekektől különösen indokolt és kívánatos alkotás kárba vész, mivel a mit az önkormányzat szabad szerveiben alkotott, azt megdönti, és megnyirbálja a felső sablon, a burokratikus czopf. A közigazgatási eljárás lényegesen egyszerűsítettnek és megkönnyítettnek azzal, ha a vármegyék kormányzati képessége odafönn valamivel több bizalommal találkozának, mint ma, a midőn egy-egy egyhangúan meghozott határozat végrehajtásáig a közbeső rendeletek, a fölvilágosító jelentések sokszor végtelen sora esik.

Közigazgatási állapotainkról kifejtett nézeteink, a melyek általában az önkormányzat erősítését és a történelmi alapon nyugvó helyhatósági jogok lehető föntartását és tiszteletbentartását czélozzák, szükségessé teszik, hogy röviden bár, de vizsgáljuk, hogy vajon közönségünk tevékenykedése és a közügyek iránt érdeklődése az önkormányzati élet föntartására, illetve természetes fejlődésére mily irányban gyakorolnak befolyást? Ez ma annál is időszerűbbnek látszik, mivel legutóbbi időben orbi et urbi hirdetik a magyar középosztálynak nagy multját, mely jelenének védelmét a nemzeti jövő érdekében indokoltta teszi. Ki elfogulatlanul olvassa hazánk történelmét, s ki józan ítélő képességgel bir a történelem

tanulságainak levonására, az nem fogja kétségbe vonhatni a halhatatlan érdemeket, a melyek a régi megyei nemességet megilletik, s mely érdemek a vármegyékben egyesített nemességet az alkotmány, és ezzel a nemzet védbástyáivá tették. A fényes történelmi múlt, mely vármegyéink nevéhez fűződik, elválaszthatatlan a magyar nemességtől, mely nemzedékeken keresztül harcban és békében egyaránt kiváló tulajdonait a köz szolgálatának szentelte.

A midőn tehát a mai középosztály a régi múltra hivatkozik, úgy önként kihívja az összehasonlítást mai és akkori tevékenykedése között. Mert bár változtak a közélet viszonyai és változtak a keretek is, melyben a szabad polgárok köztevékenykedése ma mozog, mindazonáltal hiú ábránd lenne önkormányzatról beszélni ott, hol a multak emléke mellett csupán a jelen meddőségét tapasztalánk. És ezért mindazoknak, kik az önkormányzat hivei, kötelességek reámutatni azon veszélyekre, melyek az önkormányzatot ma részint azokban és azokkal fenyegetik, kik amúgy alkalomadtán a régi középosztály érdemein fölbuzdulni szeretnek. Avagy nem jellemző körülmény-e, hogy ugyanakkor, a midőn sokban külföldi mintákra az agrár törekvések átültetése megkíséreltetik, hogy ugyanakkor a megyei és járási gazdasági bizottságok az érdekeltek részvétele hiányában jórészt képtelenek a mezőrendőri törvény által reájok ruházott kötelezettségeknek megfelelni? S nem jellemző-e szintűgy, hogy a fölbuzdulást, mely a közélet vasárnapjain lelkes beszédekben és még lelkesebb felköszöntőkben nyilvánul, a hétköznapi munkában rendszerint az érdektelenség váltja föl, mely a sokszor magasztalt magyar közszellem hanyatlását jelenti. E visszas állapotoknak tulajdonítható jórészt azon téves fölfogás is, a mely az önkormányzatot első sorban a tisztviselők választásának jogosultságában keresi, holott az önkormányzati élet tulajdonképeni terei azon bizottságok és küldöttségek lennének, melyek ma sok helyütt a független elemek visszavonása következtében nagy önkormányzati jelentőségökből az igazgatás alkalmatlan eszközeivé törpültek.

A közigazgatás reformja a régi alapokon, úgy a mint azt Széll Kálmán oly biztató módon megkezdte, csak azon esetben fogja az általunk is remélt üdvös eredményeket meghozni, ha önkormányzatunk régi alapja a jelenben is föltalálható,

illetve megújítható lesz. Ez alap pedig a múltban sem volt maga a középosztály, mint elvont fogalom, hanem volt a nemzetet lelkes hazafiságával és czéltudatos nemzeti politikájával föntartó nemesség. És ezért a jelenben is önkormányzati életünk alapját csak azon független osztályban kereshetjük, mely az osztályérdeken fölülemelkedő általános társadalmi munkában és köztevékenykedésben keresi érvényesülését, mely nem idegen jelszavak, hanem nagy, ősi erények után indul, akkor a midőn hivatását a polgári kötelességek lelkiismeretes teljesítésében igyekszik föltalálni. Mert a multat megillető kegyeletre a hivatkozás csak akkor lesz jogos, ha e kegyelet a jelenben az egyéni tevékenykedés által kiérdemelt tisztelettel tud párosulni és ha a multak példáján induló jelen a szabad-
elví haladásnak komoly, mert munkás tényezőjévé válik.

NÁVAY LAJOS.

BERNARDINO LUINI ÉS A LIONARDO KÖVETŐI MILANÓBAN.

(Tekintettel országos képtárunkban levő képeikre.)

Annak a különbségnek az előidőzésében, a mely az olaszországi cinquecento festőművészetét a quattrocentótól elválasztja, és a mely nem csupán egy magasabb fejlődési fokozat elérésében, de a szellem és irány lényeges eltéréseiben is nyilvánul, valamint általában a cinquecento kezdetebeli, az «aranykor»-beli nagy művészet megteremtésében a fejlődés törvényein, az olaszországi szellemi élet általános alakulásán kívül némely véletlen körülmény találkozásának is fontos része volt. Az egyik az volt, hogy az apennini félsziget politikai viszonyainak alakulása s különösen a pápaság szerepe a politikai és közművelődési téren az olasz művészet központját Florenczből, — hol az a viruló polgári élet befolyása alatt állott — mindinkább Rómába helyezte át, a hol rá nagyobb föladatok, nagyobb igények váraoztak s a hol az épen abban az időben mind sűrűbben fölfedezett, s mind jobban megbecsült antik műkincsek fokozódó hatást gyakoroltak reá. A másik az volt, hogy három oly rendkívüli művészi lángész, a minők mindegyike külön-külön képes lett volna egy művészeti korszaknak jelleget és irányt adni, egyszerre, sőt részben egy helyen is gyakorolta befolyását a művészi fölfogás és alkotás fejlődésére. Ez a három művész Lionardo da Vinci, Michel Angelo Buonarroti és Raffaello Santi volt.

A három közül egy: Ráfael, sajnálatraméltóan rövid élet-pályán szerezte meg valamennyi között a legnagyobb, legelismertebb, semmitől el nem homályosított dicsőséget. A másik kettőnek a gondviselés küzdelmes és változatos, de a művészet szerencséjére hosszú életet adott.

Lionardo da Vinci volt a cinquecento művészetének tulajdonképeni kezdeményezője. Bár születése még a XV. század közepére, 1452-re esik, ő megelőzve korát, keblében és elméjében viselte az új korszak egész művészeti és tudományos eszmevilágát, úgy hogy Symonds joggal nevezhette el őt a renaissance «varáslójának vagy jóságának».*) Teste és lelke az emberi képességeknek majdnem mindegyikével csodálatos mértékben volt megáldva s becsvágyával és munkásságával minden képességét annyira fejlesztette és tökéletesítette, hogy tudományban, irodalomban s a művészeteknek mondhatni minden nemében rendkívülit tudott alkotni. Befejezett művészi alkotásai fölött balvégzet uralkodott; a nagyobbak mind elvesztek vagy elromlottak, de a csekély számú megmaradtak őt magának a művészi alkotásnak terén is a legmagasabb polczra helyezik. S meglevő kész képeiben csak egy része rejlik annak, a mit a festészet neki köszönhet. Vázlatai, rajzai, kísérletei, írott utasításai valóságos kincsesbányái az okulásnak minden művészre nézve. Azokat, a miket a cinquecento festészetének jellemző tulajdonaiként szoktunk föltüntetni, az ő képeiben ismerjük föl legelőször: a compositio egységes, tömör, magában befejezett voltát, egyes alkotó részeinek egymás közötti arányát, harmoniáját; azt a művészetet, a melylyel a képen mindent annak az egy alap gondolatnak a kifejezésére tud fölhasználni, a mely a kép tulajdonképeni tárgyául szolgál,**) — mint például *Az utolsó vacsora* képén, a hol Krisztus azon kimondott szava: egyiketek elárul engem! mint egy delejes folyam rohan át valamennyi jelenlevőn, minden tekintet, minden arcizom, minden kézmozdulat e mondás hatását fejezi ki s azzal a móddal, a melylyel ez a hatás az egyeseknél nyilatkozik, egyúttal mindegyiknek egyéniségét is jellemzi.***) Mert a lelki életnek sem volt az ő idejéig nálánál nagyobb bűvara a művészet terén; a léleknek az a mélyebb, rejtettebb világa, a melyet a mindennapi élet a fölületes szemlélőnek föl sem tár, az nyílik meg előttünk a

*) Addington Symonds, *Renaissance in Italy, The fine arts*, 6. fejj. 312. l.

***) Lásd: Wölffin: *Die klassische Kunst*. 2. rész. III. 2. és 4. fejezet.

****) Lásd: Goethe *Ferneres über Kunst: Leonardo's Abendmahl*. (Jos. Bossi.)

Lionardo arczképein úgy, mint szentképein is. E mellett a színek és a világítás fokozataiban, átmeneteiben való gazdagsága, a chiaroscuro-nak, — clair-obscur-nek — bűvös világa, melybe nézőjét bevezeti, az emberen kívüli természetnek gondosabb megfigyelése és jellegzetesebb ábrázolása, a mi az első ujjmutatás volt az addig még teljesen elhanyagolt s önálló műfaj gyanánt csak később kialakult tájképfestés felé, a pontosabb anatómiai tanulmány, különösen az izmok játéka szempontjából, a test plastikájának tökéletes érvényesítése a festésben: mindezek a vívmányok egyenesen és közvetlenül a Lionardo festőművészi működéséből származtathatók le.

Lionardo a Pistoja melletti Vinci községben született, melytől nevét kapta, Florencz uralmi területén s első művészi kiképzését Verocchio florenczi iskolájában nyerte, hol Lorenzo di Credi volt tanulótársa. Huszonnyolcz éves korában elhagyta Florenczet s nyugtalan vándoréletet élve, nagy utazásokat tett, úgy látszik, a távoli keleten is. 1482 táján Lodovico Sforza, il Moro herczeg művészetkedvelő milanói udvaránál látjuk őt megjelenni, a hol mint udvari zenész és rögtönző költő — improvisator — kapott alkalmazást. A genialis florenczi azonban a neki szánt szerep helyett csakhamar mást, fontosabbat talált magának; művészi iskolát alapított Milanóban, melynek művészeti élete tizennégy éven túl — a míg állandóan Milanóban tartózkodott, — valóban az ő uralma alatt állott, s bár a milanói herczegségnek a franczia invasio következtében beállott viszontagságai őt a század végeveiben e város elhagyására kényszerítették, élénk összeköttetésben maradt ottani tanítványaival, vissza is tért Milanóba később, rövidebb-hosszabb időre s növendékei közül néhányan elkísérték őt azután Franciaországba is, hová I. Ferencz király hívását követve költözött át s a hol — Amboise közelében — töltötte élte végéit.

A milanói művészet Lionardo odajöttéig, részint a páduai, részint a flórencz-umbriai festőiskola befolyása alatt fejlődött. Legjelentősebb képviselője abban az időszakban Vincenzo Foppa volt, a ki ugyanazt a szerepet vitte Milanóban, melyet Mantegna vitt Paduában és Mantuában. Legjobb képeit egészséges, erélyes naturalismus, erőteljes, bár kissé sötét színezés jellemzik, alakjaiban valami zordonan nyers vonás van, képeinek architektúrája Mantegnára emlékeztet.

Hozzá legközelebb áll Borgognone, (némelyek szerint Bergognone) tulajdonképeni nevén: Ambrogio da Fossano. Bár kortársa Lionardónak, ő is meglehetősen elzárkózva maradt emennek befolyása elől; képeinek compositiójában van valami tartózkodó merevség, a mely azonban kivált a későbbiekben kellemes nyugodtsággal jár együtt s nem nélkülözi a bájt sem, fejei kitünően vannak mintázva, színezése lágy, de kissé fátyolozott, testszíne halvány. Működését a paviai Certosában kezdte meg, s — mint látni fogjuk, — nagy hatással volt Bernardino Luini első fejlődésére.

A harmadik milanói festő, kinek működésére Lionardo nem gyakorolt lényegesebb befolyást s ki mégis bizonyos hatással volt a Lionardo követőire: Bartolommeo Svardi, művészi nevén Bramantino, azért mert soká segédje volt Bramantenak, a renaissance lángeszű építészének, a ki még pályája kezdetén, mint a Piero della Francesca iskolájából kikerült festő, Milanóba jött s itt és a környéken kezdte meg később oly nagy jelentőségű építőművészi tevékenységét.

Talán a Bramante befolyása vitte be a lombardiai festőművészetbe az umbriai festésnek bizonyos lyrai elemét, azt a perugineszk vonást, a mozdulatoknak azt a zenei rhythmusát, a melyet a «vonat cantilenájának» is nevezhetünk,* s a mely a Bernardino Luini művészetében nyilvánult legszembe-tűnőbben.

Bramante építéseivel megörökítette magát Milanóban és a környéken, de hatását a lombardiai festészet terén csakhamar egészen háttérbe szorította Lionardo föllépése. Talán soha művész oly tartós és oly döntő hatást nem gyakorolt az őt környező művészi tehetségekre, mint Lionardo Milanóban; az első valóban így nevezhető művészi akadémiát ő hozta létre; valósággal tanított, de tanítványainak körén messze túl terjedt példájának, irányának, szellemének képző, lelkesítő, vezető hatása. Kisebb, inkább decoratív jellegű festésein kívül két nagy művét is akarta Milanónak szentelni: az egyiknek, Francesco Sforza óriás méretű lovasszobrának csak mintája készült el s idővel az is megsemmisült; a másikat, a Madonna delle Grazie kolostor refectoriumának világhírű, *Az utolsó vacsorát* ábrázoló nagy frescoját teljesen megrontották a fal

*) Wölflin id. m. 74. l.

kiszivárgása s a megkísérlett javítások, úgy hogy e kép részleteit csak tanítványai egykorú másolataiból és az egyes alakokhoz készült vázlatokból ismerhetjük meg. Lionardo rajzai és írott tanulmányai, melyek legnagyobb részét ma is Milanó gyűjteményeiben őrzik, természetesen első sorban ottani követőinek okulására szolgáltak; kevésbé függő- vagy álló képei, melyek ha talán ott is készültek, más helyekre kerültek s egyébként ezeknek számát az újabb művészettörténeti kutatás mind lejjebb szállítja, azok nagy részét Luini, Boltraffio, vagy más Lionardo-követő művének ismervén föl.

Lionardo milanói működésének sikerét lényegesen előmozdította Lodovico il Moro herceg művészetszeretete, a ki mint politikus sem rokonszenves, sem szerencsés nem volt, de mint Mæcenas nemcsak bőkezű volt, hanem igazán értelmes és jó ízlésű is: vele e legnemesebb törekvése terén szívesen működött közre életének rövid ideje alatt becsvágyó és erélyes szellemű hitvese, Beatrice d'Este, Alfonso ferrarai herceg és aragoniai Eleonora leánya, Mátyás király nejének unokahuga. Az ő kormányzatuk alatt, Lionardo működése idejében Milanó mint művészi központ közvetlenül Róma, Velence és Florenz mellé volt sorolható.

Milano városa a Piazza della Scalán, a Scala-színház homlokzatával szemben szép szobrot emelt hálája és kegyellete jeléül «a vendégnek, kiért oly soká irigyelték», mint a fölírás mondja, s ezen az emléken, a Lionardo szobrának talapzatán négy legismertebb tanítványának képmása foglal helyet, mintegy itt is hódolván, szolgálván a mesternek, ezek: Boltraffio, Salaïno, Oggiono és Cesare da Sesto.

Ezek voltak kétségtelen legragaszkodóbb, legközvetlenebb tanítványai Lionardónak, kiket talán épen tehetségök középszerű volta akadályozott abban, hogy nagyobb önállóságra téve szert, némileg eltérjenek a mester irányától; mint Symonds találóan mondja: mesterök modorában vesztették el és találták meg egyéni jellegüket.*)

Giovanni Antonio Boltraffio — némelyek szerint Beltraffio, — kinek a mi országos képtárunkban levő szép képe még az utolsó leíró katalógusban mint a Lionardo műve szerepelt — gazdag nemes családból való volt s tisztán kedvte-

*) Id. műv. 484. l.

lésből lett festővé; művészi tanulmányait nem Lionardónál kezdte, de a mint egyszer ennek a mesternek az irányához szegődött, egészen átengedte magát az ő hatásának s valamennyi tanítványai közül leginkább tudta őt a fölfogás emelkedettségében is megközelíteni, a mi megmagyarázhatóvá teszi azt, hogy oly sok képre nézve támadt kétely, vajon Boltraffiónak, vagy mesterének tulajdonítandó-e? Alakjai jól mintázottak és nemes szépségűek, színezése mély és erős, bár színei hidegek és többnyire félhomály borúl rájuk.

Andrea Salaino, — vagy, mint Lionardo kézírataiban van nevezve: Salai, — úgy latszik: inkább segítse, mint tanítványa volt a mesternek, ki őt kiválóan kedvelte s róla végrendeletében is megemlékezett; a milánói Brera-galleriában több finom kivitelű kép viseli ugyan az ő nevét, de nincs kétségtelenül megállapítva, hogy önálló műve-e? ellenben kétségtelen, hogy Salaino ügyes és szerencsés volt a mester képeiről készített másolatokban.

Jó másolatai szolgálnak legnagyobb érdemeül Marco d'Oggionó-nak (vagy d'Oggione-nak) is, kinek meglevő nagyszámú eredeti képei vagy nagyon is kevésbé eredetiek, tudniillik Lionardo szolgálai utánzásából — mint Müntz mondja: majmolásából állanak, — vagy compositiójukra, alakjaikra nézve nagyon is keresettek, bizarrok, erőltetettek, majd kimértek, majd túlzottan, mozgalmasak, színezetök is többnyire nehézkes, túlsötét árnyalatokba vesző.

Kevésbbé maradt rabja Lionardo varázsának Cesare da Sesto, a ki buzgó és jeles tanítványa volt a milánói mesternek, később azonban Rómába menvén, ott Ráfael befolyása alá került; e kettős befolyás e művésznak nem minden későbbi munkájában egyesült szerencsésen; legjelentékenyebbek frescói és egy nagy oltárképe, melyeken az alakok Ráfael rajzának befolyására vallanak, a színek lágy, gyöngéd zománca azonban egészen lionardeszk, bár néha édeskissé lesz.

Némileg hasonló volt a pályafutása Lionardo egy másik, tehetségre valamennyinél nagyobb tanítványának, Antonio Bazzinak, ki művészi néven mint «Il Sodoma» ismeretes; ő is sokat tanult Lionardótól Milanóban, később Ráfael barátja és követője lett, de erőteljes önálló művészi egyéniségét mindvégig megtartotta. Őt egyébiránt, mint sienai és római festőt, nem tekinthetjük a Lionardo milánói követői közül valónak.

Lionardo tanítványaihoz sorolhatók még: Giovanni Pietro Ricci, rövidített nevén: Giampetrino, kinek egy érdekes képét foglalja magában országos képtárunk is, továbbá Andrea del Gobbo Solario, Bernardino de' Conti és a mester előkelő fiatal kegyeltje, az inkább műkedvelő mint művész Francesco Melzi. Mindezek különböző időszakaiban fejlődésnek állottak Lionardo közvetlen behatása alatt, életök történetét, mint a többi tanítványokét is, homály födi. Közöttök kétségtelenül legjelentősebb Solari, ki művészetében a Lionardo irányát egyesíti a velencei egykorú iskoláival, melylyel szintén összeköttetésben állott. A Giampetrino egyik képe, egybevetve a milanói iskola egy másik munkájával s a Lionardo louvrei Szent-Anna képével tanusítja, hogy a milanói Lionardo-követők megengedhetőnek tartották a mesterek egyes képein alkalmazott mozdulatokat, csoportozatokat majdnem minden változtatás nélkül vinni át a saját képeikre.

Kétségtelenül a Lionardo milanói iskolájából került ki az a Magdolna-kép is, a mely, mint egy XVI. századbéli lombardiai festő műve van a mi képtárunkba besorozva, de tulajdonképen Giampetrino augsburgi Magdolna-képének egy másodpéldánya.

Mint láttuk, a Lionardo milanói követői közül azok, kik az ő közvetlen tanítványaiul tekinthetők, csak csekély mértékben emelkedhettek a jeles utánczók színvonala fölébe; mesterök túlerős egyénisége szinte elnyomta az ő művészi lényöket. Szerencsésebb volt a Sodoma nagy talentuma s volt azonkívül magában Milanóban is egy művész, a ki, habár élete bizonyos korszakában határozottan nagy befolyást gyakorolt reá a lángeszű florenczi s habár élettörténetének eddig kiderített hiányos adatai valószínűnek tüntetik föl, hogy Milanót és környékét sohasem hagyta el, mégis mint festőművész önálló és elsörendű nevezetességre tett szert. Ez az, a kivel e tanulmányom további folyamában foglalkoznom kell: Bernardino Luini s mellé sorolhatjuk azt, kit akár tanulóársának, akár tanítványának tekintsük, mindenesetre igen közel áll hozzá s ki, bár kevésbbé rokonszenves, Lionardoval szemben még önállóbbnak mutatkozik: Gaudenzio Ferrarit.

Luini életéről oly keveset tudunk, hogy nemcsak születésének és halálának idejét, de még tulajdonképen nevét sem vagyunk képesek pontosan meghatározni.

Giorgio Vasari, az olasz renaissance művészetének krónikása őt «Bernardino del Lupino»-nak nevezi, általánosságban megdicséri, még nyájas modoraért is, de életéről majdnem semmit sem mond. Ő maga festményein vagy latinosan Bernardinus Lovinusnak, vagy Bernardino Luinónak nevezi magát. A hagyomány úgy tartja, hogy a Lago Maggiore melletti Luino városkában született s hogy nevét is ettől a helytől vette. Ezelőtt úgy vélték, hogy 1475 és 1480 között kellett születnie, s 1533 táján halt meg, mert kimutatható későbbi nyoma működésének nem volt. Ámde a saronnói Santuario della Vergine nevezetű templom tőle való frescójának egyikén, mely a gyermek Jézus vitatkozását ábrázolja a doktorokkal, a kép jobb oldalába helyezett ülő alak általánosan az ő akkori arczképének van elismerve; eddig úgy hittük, hogy ez a kép 1525 táján keletkezett, mert ugyanazon frescosorozat egy másik képén ez az évszám olvasható. Ha tehát Bernardino akkor már ilyen tiszteletreméltó aggastyán volt, akkor okvetlenül előbb kellett születnie, mint 1475-ben, sőt előbb mint 1465 és 1475 között, a mely időre születését Williamson teszi.*) Újabban azonban Pierre Gauthier egy tanulmányában***) egy újabban fölfedezett adatot közölt, a mely Luininak 1546-ban és 1547-ben Saronnóban való időzéséről szól. Ez az adat valószínűvé teszi, hogy az arczképét magában foglaló falfestmény e későbbi látogatásának idejéből való s e szerint nem születési évét kell hátrább, de halálának évét előbbre tolnunk.

Anyi kétségtelennek látszik, hogy hosszú életet élt, s hogy ez az élet munkás volt s egészen csak a festészetnek volt szentelve, azt a művész rendkívül nagy számú képei tanúsítják. Elégge mozgalmas is lehetett élete, habár szerény viszonyok között folyt le, s habár, úgy látszik, legszűkebb hazája határain túl sohasem vágott. Születési helye, Luino, a Lago Maggiore partján, Lugano a róla nevezett tó partján — már svájci területen, — Como, a harmadik tó partján, Legnano és Saronno a Milanóba vezető úton, végül későbbi állandó lakóhelye Milanó és ennek közelében Monza s a paviai Cer-

---

*) G. C. Williamson: *Bernardino Luini (Great Masters in Painting and Sculpture)* 1—4. l.

***) Pierre Gauthier: *Notes sur Bern. Luini, Gazette des Beaux arts*, 506 livr. 94—95. l. 511. livr. 27—28. l.

tosa: ezek azok a helyek, a melyeken való tartózkodása kimutatható, mert azt ő maga falfestményeivel megörökítette.

A hagyomány mindenféle szerelmi és emberölési kalandokba keverte őt, a melyeknek történelmi igazsága nehezen állapítható meg. A minő változatos volt Milanó sorsa a XV. század végén és a XVI. elején, a mikor a Sforzák és a francziák uralma egyre váltakozott s a székváros közelében véres csatákat is vívtak, a mikor még azonfölül több pestis-járvány is pusztított, nem valószínűtlen, hogy Luini egyszer-másszor kényszerűségből is hagyta el Milanót s vonult félre a havasi tavak vidékének csöndes rejtekeibe, a hol egy-egy kolostorban telepedett le s művészi munkájával szerezte meg mindennapi kenyerét, mert, hogy pénzbeli díja munkájának gyakran mily csekély volt, azt némely kolostor számadókönyvének adataiból tudjuk.

A mi az ő művészi működése szempontjából mindenekelőtt megragadja figyelmünket s a mire nézve mindenekelőtt fölvilágosítást keresünk: az viszonya Lionardo da Vincihez.

A Bernardino legismeretesebb képei és a Lionardo művei közötti szembeötlő hasonlatosság s az a körülmény, hogy Luininak számos, kisebb, félreeső helyeken levő képei elegendően ismertek nem voltak, hosszú időn át azt a téves fölfogást tette uralkodóvá, hogy ő sem volt egyéb, mint Lionardo tanítványa és utánzója, habár a legjelesebb valamennyi közül s ma elismert képeinek nagy részét olybá vették, mint vagy a Lionardo saját művét, vagy azután készült másolatot. A jelen század folyamában Ruskin, Cavalcaselle és Morelli buvárlatainak s különösen a saronói és luganói nagy fresco-cykliások behatóbb méltatásának volt köszönhető, hogy Bernardino önálló, nagy jelentőségét fölismerte a művészettörténet s ennek következtében több jeles kép, a mely eddig a Lionardo neve alatt szerepelt, sokkal több valószínűséggel a Luini alkotásának ismertetett el.

Különösen John Ruskin az, a kit a Bernardino újabbkori fölfedezőjének szoktak tekinteni. A művészettörténeti ismeretek mindenestre sokat köszönhetnek e részben is a nagy angol tudósnak és műbarátnak, de ő az ő szokott animositásával és elfogultságával a Luini-kérdésben is túlzásba esett, a mikor ez utóbbi érdemének kiemelése kedvéért vele szemben Lionardónak minden jelességét tagadásba vonni

vagy legalább is leszállítani iparkodott. Valakinek egyéni érzése szerint lehet Luini rokonszenvesebb mint Lionardo, de hogy ennek tehetsége és jelentősége magasan a másik fölött állott, az kétséget nem szenvedhet.

Bernardino nem volt sem tanítványa, sem közönséges utánzója Lionardónak, — ezt Ruskinnal együtt a műtörténet minden újabb művelője egyhangúlag elismeri. Nem is valószínű, hogy közöttök valaminemű szorosabb személyes viszony lett volna. Lionardo 1485-ben alapította akadémiáját a század végéig hagytá el Milanót, Bernardino pedig, úgy látszik, 1500-ban jött oda; ez ugyan nem zárja ki találkozásukat, mert a nagy florenczi később is meglátogatta Milanót s huzamosabban tartózkodott ott, de Luini már sokkal elismertebb mester volt a XVI. század első évtizedében is, semhogy Lionardóhoz tanulni ment volna. Épen ezért műveik könnyen összehasonlítható voltát néhányan úgy akarják — Bernardino érdekében — kimagyarázni, hogy némely képre nézve (még a saronóiakra is) — támaszkodva különösen Federigo Borromeo bibornok és nápolyi érsek XVII. századbeli följegyzéseire — együttműködésukat föltételezik;*) ezt azonban kizárni látszik Lionardo természete, különösen oly mesterrel szemben, a kit meglehetősen egyenrangúnak lett volna kénytelen elismerni.

A kérdés legegyszerűbb és legtermészetesebb megoldása abban keresendő, hogy Bernardino oly időben jöven Milanóba, a mikor ez a város tele volt a Lionardo dicsőségével, hírnevével, a mikor ott — mint Williamson helyesen jegyzi meg, — festeni annyit jelentett, mint a Lionardo szellemében festeni,**) nem vonhatta ki magát e szellem, ez áramlat behatása alól. Nagyobb tehetségével és ügyességével csakhamar sikerült neki a lionardeszk modorban jobbat és szebbet alkotni, mint a mester összes tanítványainak és szolgálai utánzóinak; ezért hosszabb időn át szívesen szolgálta ezt az irányt; de ugyancsak erősebb tehetsége, gazdagabb művészi természete segítségével sikerült neki idővel Lionardoétól sokban eltérő tulajdonait is újból teljes érvényre juttatni. Ezért különböztethetünk meg az ő művészi fejlődésében, az ő hosszú művészi

---

*) Lásd P. Gauthier id. munkáját (508 livr. 316—317. l.)

***) Id. műv. 26. l.

pályáján három korszakot ; az elsőt, a melyben a régibb iskola : Vincenzo Foppa, Borgognone, Bramantino, talán Scotto befolyása alatt állott ; a másodikat, a melyben egészen a maniera Lionardescát követte, s a harmadikat, a melyben, — el nem feledve és meg nem tagadva semmit a tanultakból, sőt sok tekintetben megmaradva a Lionardóval való szellemi rokonság kötelékében, — új utakat tört phantasiájának és alkotási vágyának s addigi munkájában kialakult művészi egyéniségét a maga teljességében és szabadságában fejtette ki műveiben.

E három fejlődési korszak jelenségeinek megfigyelésével fogjuk majd most legjelesebb műveit vizsgálat alá venni, hogy ezek alapján Luini művészetének jellegéről és becseről megalkothassuk véleményünket.

Bernardino legelső festett műveiről nehéz fogalmat alkotnunk, mert a milánói Maria della Passione templom *Pietájára* nézve vagy azt kell kétségbe vonnunk, hogy tőle való, vagy azt, hogy kezdő korában festette volna ; a szülővárosának, Luinónak S. Pietróról nevezett templomában látható frescók pedig annyira megromlottak és át vannak festve, hogy tanulmány tárgyául alig szolgálhatnak.

Művészi fejlődésének első állomásául ránk nézve e szerint a Monza melletti Casa Pelucca frescói volnának tekinthetők, a melyek ma eredeti helyökről eltávolítva, különféle képtárakban szétszórva, de legnagyobb részben mégis a milánói Galleria di Brerában szemlélhetők. Ez a Casa Pelucca egy hasonnevű birtokos család falusi háza volt, melynek belső festői kidíszítésével bizták meg a fiatal Bernardinót, a ki ott a hagyomány szerint belészeretett a házi úr bájos leányába, ki viszonzta a művész szerelmét, de szülei ellenzése miatt kénytelen volt kolostorba vonulni. Nem tudjuk, vajon nem Luini e szerencsétlen szerelmének tárgya, a szép Laura Pelucchi tűnik-e oly sokszor szemeinkbe a művész különböző képeinek gyakran egymáshoz hasonló nőalakjaiban? A Casa Pelucca képsorozatának meglevő darabjai részint a Mózes első könyveiből, a zsidók vándorlásából, részint a görög mythosból merítik tárgyokat. Az előbbieik közül legjobban érdemlik meg a figyelmet a Vörös-tengeren való átkelés a maga mozgalmas élénkségével és a manna-gyűjtés, a melynek üdesége és naivitása még egészen a quattrocentisták közé látszik sorolni festő-

jét. A mythologiai képek közül szépen mintázott alakokat tüntet föl az Achilles fegyvereit kovácsoló Vulcán és a fürdő nymphák; ez utóbbi realistikus act-tanulmányokat nyújt arról a lombardiai női typusról, a mely Lionardo és Bernardino művészetében a maga apotheosisát találta meg.

Egyébként mindezeknek a falfestményeknek a compositiója rendkívül egyszerű és többnyire nyugodt, szenvedélytelen; az alakok szilárd állása Foppa követőjére vall, a színezés némileg Mantegnára is, kit Luini valószínűleg csak a Foppa festéseinek tükrében ismert; a hátterek, az aranyozott diszítések, a halvány testszínek részint Borgognone, részint Bramantino befolyását mutatják.

Casa Pelucca-i munkásságát Bernardino azzal a képpel koronázta meg, a mely Szent Katalin holttestét ábrázolja, a mint angyalok magokkal ragadják, hogy a Sinai hegyen temessék el. Ez a kép már egy magasabb röptű géniusz első, erőteljes szárnypróbálása; compositióra ez is egyszerű és nyugodt, de nyugalmban valami oly ellenállhatatlan lágység és gyöngédség van s oly mystikus bensőség, a mely a toscanai és umbriai vallásos festészet javakorát juttatja eszünkbe; s egyszersmind ez a kép, még mielőtt festője a Lionardo befolyásának büvkörét átlépte volna, már tisztán és világosan mutatja azt a különbséget, a mely őt mindenkor el fogja választani a milanói iskola nagy mesterétől: az egyszerű, tiszta és derült, a bensőségteljes vallásos érzést.

Egy másik fresco-sorozat a Santa Maria della Pace egykori conventjéből került a Brerába. Ezek közül kettőt emelek ki; a Mária születését és Máriát az áldó kis Jézussal öleiben, két szent között; egyébiránt az egész sorozat a boldogságos szüzzel foglalkozik. Itt már egyfelől az élet valóságainak gondosabb megfigyelése ötlük szemünkbe, másfelől föl kezd tűnni a lionardeszk arczkifejezés, a maga nagyobb mélységével, átszellemültségével, de megédesítve Luini saját érzésétől. Az anyai boldogság és gyöngédség megragadó vonásai rejlenek úgy Annának, Mária anyjának hálaimájában, mint a boldogságos szüzből; a Bambino, a gyermek Jézus áldó mozdulata pedig csodás vegyülete a mesterkéletlen gyermekdedségnek és a magasztos hivatás symbolikájának. Az áldást fogadó apácza neve alighanem Giovanna volt, mert védszentje gyanánt Szent János apostol áll mellette.

A Santa Maria di Brera rejtette magában a *Madonna in trono* pompás képét, mely fölírása szerint 1521-ben keletkezett. Elrendezése, a két oldalon álló Szent Antal és Borbála, a trón zsámolyán zenélő angyal, a velencei iskolát juttatja eszünkbe. Egyébként a kép Bernardinót már teljesen kifejelett művészetének magaslatán mutatja be, s már itt is bebizonyul, a mit Burckhardt mond a művésről, hogy az ő szeretetreméltósága a nyugodt áhitat képeiben legellenállhatatlanabb.*)

Itt térhetek rá a Casa Littából származó s jelenleg a Louvreban levő képekre, melyek közül csak a Jézus születését akarom különösen fölemlíteni, előtéri jelenete csoportosításának rendkívüli bája miatt. Bernardinóra nézve jellemző, hogy művészetének egyébkénti előhaladottsága mellett is, abban következetesen ragaszkodott a quattrocento modorához, hogy különböző helyen és időben lefolyt jeleneteket igyekezett ugyanazon a képen föltüntetni. Itt is az ablakon át látható, a mint az angyal a pásztoroknak jelenti Krisztus születését; másutt ugyanazok az alakok is szerepelnek többszörösen egy képen, az események különböző stádiumaiban. Az ilyen háttéri kisebb méretű jeleneteket Luini ebben a korszakban, mikor már sok volt a megrendelése, segédei által festtette; ez magyarázza meg az előtéri és háttéri alakok művészi tökélyében mutatkozó nagyfokú különbséget. Segédeiül alighanem legtöbbször fiait alkalmazta, Aureliót, Evangelistát és Pietrót, kik atyjuk nyomdokaiba léptek, a nélkül, hogy művészetét valaha utólérhették volna. A legidősebbnek Aureliónak egy, Szent Katalint ábrázoló képe országos képtárunkban látható. Jézus születése Luini egyik kedvenc tárgya, melylyel több, a legjelesebbek közül való képein találkozunk; szívesen alkalmazta a csecsemő Jézusnál a szájba nyúló újj mozdulatát is, a mely természetességénél fogva megragadó s mégis mélyen symbolikus, öntudatlan jelképe levén annak, hogy ezen a szájon át fog az üdvösség igéje megnyilatkozni.

Egy nagy méretű fresco-képre térünk most át, mely a milanói Ambrosiana egyik termében látható, s eredetileg a Santa Coronáról nevezett confraternitás megrendelésére készült azon a helyen és háromfelé osztott nagy ábrázolásban önálló jelenetekkel a háttérben, a confraternitás tagjainak

*) J. Burckhardt: *Der Cicerone* II. 3. köt. 739. l.

térdeplő alakjaival az előtér oldalain Jézusnak a töviskoszorúval való megkoronáztatását és megcsúfoltatását tünteti föl. A szerkesztésben kapcsolat nincs, de a kép előterének egyes csoportozatai bámulatosan vannak megfestve, különösen a donátorok, a kiknek alakjai annyira lekötik a szemlélő figyelmét, hogy a képnek már ezért sem lehet egységes, koncentrikus hatása. De viszont az éles ellentét hatása jól van fölhasználva a kinzásnak, kigúnyolásnak és az imádásnak egymás mellé helyezésében. Kevés képről maradt ránk oly pontos egykorú följegyzés, mint erről. Megvan ugyanis az eredeti okmány, a mely tanúsítja, hogy *Messer Bernardino da Luino* a megrendelt munkát, vagyis e kép megfestését az 1521. évi október 12-én kezdte meg és 1522 márczius 22-én fejezte be; harmincznyolcz munkanapon egyedül dolgozott, tizenegy munkanapon egy fiatal ember segédkezett neki s ezenkívül ugyanaz a fiatal ember a többi napokon segítségére volt a vakolatnak a festés számára való fölfrissítésével s mindig volt szolgálátára egy fiú. Ezért a munkáért pedig kapott 115 lírát és 9 soldit, mai pénzártékünk szerint tehát 104 koronát.

Ugyancsak az Ambrosiana még egy más jeles művét is tartalmazza Luininak: rajzát ahhoz a festményhez, melyet a szintén Milanóban levő Poldi Pezzoli-museumban őriznek, s melynél a rajz talán még becsesebb. A kép a Tóbiás fiát ábrázolja, a mint az angyaltól kísérve hazahozza atyjának a gyógyszer, mely vakságától fogja megszabadítani. A kitünően megrajzolt fejek ellensúlyozzák a csoportosítás kissé édeskés érzelgősségét.

Egy félreeső, kis helyen, Milano és Varese között, Saronnóban, a már említett Santuario della Vergine című nagy és pompás búcsújáró-templom falaira festette Bernardino Luini még pompásabb fresco-sorozatát, mely ismét Jézus születését s annak előzményeit és az ő gyermekkorát állítja szemeink elé. A nagy képek tárgyai: Mária és József egybekelése, vagyis az úgynevezett Sposalizio, a serdülő Jézus vitakozása a «doktorokkal», továbbá Krisztusnak, a csecsemőnek bemutatása a templomban és a bethlehemi jászolnál hódoló három király, vagyis az *Adorazione dei Re Magi*.

A *Mária házassága* föltétlenül igényt tarthat arra, hogy ne csak Luini legremekebb képei közé, de általán az olasz renaissance-festészet remekei közé soroljuk. Kevés olyan diada-

lát ismerjük a szépek, mint abban a módban, a hogy ezen a képen a legszebb emberi arczok és alakok találkoztól látszanak egymásnak adni, a nélkül, hogy ez az összehalmozása az emberi szépségnek egy pillanatig is mesterkéltnak, természetellenesnek, erőltetettnek tünnek föl; úgy érezzük, mintha abban a boldog világban, a melybe Luini elvezet, ez nem is lehetne máskép. És mennyivel szabadabb, spontánabb, életteljesebb és igazabb ennek a képnek egész csoportosítása például a Ráfael hasonló tárgyú képénél, melynek megfestésekor még egészen a Perugino befolyása alatt állott. Teljes szabadságot mutat itt már Luini Lionardóval szemben is, kinek modora pedig még egykorú, sőt későbbi Madonnáinál és női szentjeinél annyira érezteti magát; ennél a képnél legfőleg *Az utolsó vacsora* egy központ felé törekvő elrendezésének példája juthat eszünkbe, mert egészen ilyenmő jeleneteket Lionardo sohasem festett. És végül szabadságot tanusít ez a kép a hagyománnyal szemben is, mert ilyen, minden nőiesége mellett mégis büszke patricius nőnek, ilyen mirtussal koszorúzott boldog menyasszonynak Szűz Máriát előbb sohasem festették.

A disputatiót, vagyis Jézusnak a doktorokkal való vitaközását ábrázoló kép, mely a művész öregkori arczképét is tartalmazza, — a melylyel különben másutt is találkozunk, — jellegzetes fejei és kitünő csoportosítása ellenére viszont épen azt mutatja, hogy compositióinak genialitásában a művészetének tetőpontjára hágott Ráfael — például vatikáni nagy falképein — mennyire fölötte áll a «lombardiai Ráfaelnek», a mint Luinit nevezni szeretik. E kép egyébiránt, egybevetve Bernardinónak a londoni National Galleryban levő hason-tárgyú képével, melyet soká Lionardónak tulajdonítottak, érdekes a serdülő és az ifjú Krisztus megjelenésének fölfogására nézve is; Luini itt mellőzi a szentírás szó szerinti közlését és Jézust nem tizenkét éves gyermekként,* de abban a korban tünteti föl, a mikor már nem volt gyermek és még nem volt férfiú, tehát abban a korban, a melyben őt legkevesebben ábrázolták, a melyben csak az ó-keresztény művészet, mely nyilván Appollo alakját vette át Jézus számára, szerette őt lefesteni.

---

*) Lukács evang. II. r. 42. v.

A saronói cyklusnak a Sposalizioval vetélkedő képe a három király hódolata a gyermek Jézus előtt, ámbár itt a primitivekre emlékeztető háttér kissé zavarja az összbenyomást. Az előtér minden egyes alakjának egyéni jellemzése azonban bámulatos: József áhitatos, csodálkozó öröme, a szűz anya öntudatlanul is méltóságos szerénysége és szentesége, magának a Bambinónak az az igazán gyermeki mozdulata, a melylyel az előtte térdeplő öreg király felé nyúl s másfelől anyja figyelmét hívja föl a szokatlan látványra, a három király pompás alakjai, mindez a legszerencsésebb művészi tehetség inventiója lehet csak, a mely a legnagyobb művészeti hatást a legkeresetlenebb naivitás eszközeivel tudja elérni.

Egyébiránt a három király legendája valószínűleg azért lett Bernardinónak egyik kedvelt képtárgya, mert szereplői Milanóban általános tiszteletben állottak; ennek magyarázata pedig az, hogy a hagyomány szerint Szent Eustorgius milanói érsek a három király hamvait Constantín császártól ajándékba kapván, azokat e városban temették el a szent érsekről nevezett templomban; *) csak Barbarossa Frigyes betörésekor fosztották meg a németek Lombardia fővárosát e becses ereklyétől s vitték azt Kölnbe, melynek dómja ma is magában foglalja a három király sirját.

Bernardino a *Re magi* ábrázolásában szigorúan ragaszkodott a régi keresztyén hagyományhoz. Tudvalevőleg Máté evangéliuma napkeleti bölcsekről szól, kiket a csillag Bethlehembe az üdvhozó jászolyhoz vezérelt.***) A későbbi hagyomány ezeket a jövevényeket királyokként színezte ki, de meghagyta őket bölcseknek, csillagismerő jósoknak, mágusoknak, s a mágus-királyok — «i Re Magi» — hármasszámában az akkor ismeretes három világrészt symbolisálta: Boldizsárban Európát, Gáspárban Ázsiát és Menyhértben, a feketebőrű mórban Afrikát. E symbolika kiterjed a három király magatartásának ábrázolására is; Boldizsár már letette koronáját s ajándéka már a gyermek Jézus lábainál van, — mert Európa már fölvette akkoriban a keresztyénséget; Gáspár még csak átnyujtani készül ajándékát, — mert Ázsia megoszlott a keresztyénség és pogányság közt, Menyhért pedig mintegy tétó-

*) Williamson id. m. 40. l.

***) II. r. 1—2 v.

vázva a háttérben időzik ajándékával, mert a feketék világába akkor még be nem hatolt a keresztyén hit sugara.*)

A saronnoi Santuario falképeinek külön álló egyes alakjai — az angyalokat és Puttókat is ideértve — műbecsben nem állanak a nagy compositiók alatt; ezeken kívül Luini itt még egy ellenállhatatlanul kedves lunetteképet festett ingyen, ráadásul arra a szerény, az élelmen kívül 30 soldiból álló napidíjért teljesített hatalmas munkára, melynek a kis Saronno oly előkelő helyet köszönhet a művészet történetében.

1525 és 1530 között Luini Milanóban is ismét nagy munkát végzett; a San Maurizioról nevezett s egy apáczakolostorhoz, a Monastero Maggiorehoz csatlakozó kis templomban festett számos frescót, előbb a Bolognából kiüözött Bentivogliok, utóbb bizonyos Francesco Besozzi megbízásából.

Az előbbi frescosorozat Alessandro Bentivoglio és neje Ippolita Sforza sirjait jelöli s egymás fölé helyezett három sor képből áll egy oltár két oldalán; legfölül Szent Móricz vértanusága és dicsőíttetése látható; alantabb két lunetteképen a megrendelőnek és nejének térdeplő alakjait környezik szentek; legalul négy női szent egyes alakjai. Mind elsőrendű művei a mesternek, s jó állapotban vannak megőrizve. A Bentivoglio-házaspár alakjai épen oly realistikusan jellemzők az egykorú főrangú világra nézve, mint a töviskoszorú confraternitása tagjainak arczképei az Ambrosianában a polgári osztályra nézve.

Az ugyanott levő Besozzi-kápolnában különösen két kép érdemel figyelmet; az egyik az oszlophoz kötött s ostromozott Krisztus, a másik Szent Katalin lefejeztetése. Mindakettő épen úgy, mint Luininak különböző Florenczben, Milanóban, Bécsben és Párisban levő Salome-képei, melyek mind tulajdonképen Keresztelő Szent János fővételének tragédiáját ábrázolják, legérdekesebbek és legjellemzőbbek abból a szempontból: mily kevéssé igyekezett és mily kevéssé tudta is Bernardino a kínzás és öldöklés borzalmait kifejezni. Ez egyaránt ellenkezett a szép iránti mindennél erősebb érzékével és derült kedélyével; ha kivánták, lefestette azt is, de úgy, hogy a szemlélő már ne lássa az ostromcsapások fájdalmas vonagló,

---

*) Williamson id. m. 51. l.

hanem csak a kimerüléstől összeroskadt Krisztust; hogy Szent Katalin mártiriumánál a néző figyelmét egészen a térdeplő vértanú fönséges, derült nyugalma és áhitata bilincselje le s a fenyegető halál tükrében csak az örök élet dicsőségét pillantsa meg. Így a Salome-képeken is annyira csodáljuk János levágott fejének magasztos vonásait s a kegyetlen királyleánynak a bűn öntudatát el nem áruló női szépségét, hogy a jelet borzalmosságát még a pribék arcának vigyorgása sem juttatja eszünkbe. A Szent Katalin vértanuságának képe különben annyiban is érdekes, hogy a hagyomány szerint a hősnő lehajtott bájos arcza képmása annak a hirhedt Bianca Maria Scappardonének, Cellant grófnőnek, a kit gonosztettei miatt a francia uralom idejében lefejeztek Milanóban, a kinek sorsa tehát nem érdemelte meg azt a megdicsőítést, a melyben Luini művészete részesítette.

Még egy nagy, sőt valamennyi közt legnagyobb falképére kell Luininak — a ki tulajdonképen első sorban «frescante», frescofestő volt, — rátérnem, azután kisebb álló vagy függő képeiről kívánok megemlékezni, köztök a budapestiek-ről is.

1529 és 1533 között Bernardino sokat tartózkodott a svájcezi Lukanóban, a franciskánusok Maria degli Angeli czimű conventjében, a hol részint a kolostor helyiségeit, részint a templomot díszítette föl frescoival! A templom hajóját a szentélytől elválasztó hármass ívezet fölötti függélyes falra festett nagy 12 méter szélességű Passió-kép a világ egyik legnagyobb frescója, a mely három lépcsőzetes sorban ábrázolja leghátul a Gethsemane kertben a halálra készülő Jézust s az ő mennybemenetelét, a középső sorozatban Krisztusnak tövisel megkoronázását, a kereszt hurezolását, a keresztről való levételt és Tamás meggyőzetését a föltámadt Krisztus megjelenésének valóságáról. Az előtérben megy végbe maga a keresztrefeszítés s ezekhez sorakoznak még legalul, a pillérekben Szent Sebestyén és Szent Rókus óriás alakjai, valamint több kisebb, az architektúrába beillesztett alak.

Az egész, több száz alakot tartalmazó kép határozottan túlhalmozott és részleteiben elvesző; látszik, hogy Bernardino egész vallásos rajongását belévitte ebbe a képbe, de túlfeszítette erejét, csak az előtér egyes főalakjaiban és csoportjaiban sikerült valóban nagyot alkotnia; az elalélt szüzanya csoport-

jában, a térdeplő, aranyhajú Mária Magdolna alakjában, a melyről helyesen mondja Williamson, hogy Luini összes alakjai közt, melyeket valaha festett, ebben van legtöbb drámai erő; a keresztre támaszkodó, mennyei szájalommal Jézusra néző angyalokban, a repkénykoszorúzott pogányos géniuszban a kereszt alján, a haldokló mesterének fogadalmat tévő János apostolban, a kiről Burckhardt azt mondja, hogy ezért az egy alakért érdemes Luganóba utazni — ezek mindegyikében annyi igazság és egyúttal magasztos szépség, annyi főnkölt érzelem van kifejezve, hogy ezek az alakok Bernardinót valóban a teljes diadalra jutott cinquecento, az aranykor művészeti magaslatán tüntetik föl. Annál sajtátságosabb és rendkívül jellemző a festőre nézve sok egyéb dologban való ragaszkodása a régibb korszak fölfogásához. Általán Luinit olyan festőnek tekinthetjük, a ki három század jeleségeit és hibáit egyesíti a maga művészetében: az az archaisztikus naivság, a melylyel egy angyal és egy ördög a keresztfák fölött hatalmába veszi a bűnbánó és a megrögzött lator kiszabaduló, kis gyermek alakjában lefestett lelkét: a trecento festéseire emlékeztet; a compositio túlhalmozása, a közönyös részletek kidolgozása, az előtérben szereplő gyermekek és kutyák egészen a quattrocento-ra vallanak, a főalakok — mint mondtam — a cinquecento fénykorához méltók s a kereszt körüli egen az angyalok tolongó röpködése már majdnem a baroccot sejteti.

Gyönyörűek az alsó nagy alakok is, különösen a Borgognonéra emlékeztető Szent Rókus, férfias szépségének rejtélyes melancholiájával; néhányan a művész fiatalkori arczképét sejtik benne, mások valamelyik fiának képmását; különben a keresztrefeszítés nagy képében is van két szakállas, lovas alak, a melyeknek hol egyikét, hol másikat szokták a Luini hasonmásának tartani.

Ugyane templom rejti magában az eredetileg a kolostor falára festett s ide átvitt Lunette-képet a híres «luganoi Madonnát», melyet sokan Bernardino lionardesk korszaka legremekőbb alkotásának, sőt általában a mester legjobb művének tartanak. Az anya boldogságában, a két gyermek gondtalan vidámságában, — abban a pajzánságban, a melylyel a Bambino a bárányon lovagolni készül — van tényleg valami olyan megragadó bensőség és gyöngédség, a minőt még ennek a

mindenekfölött szeretetreméltó festőnek is csak ritkán sikerült képeiben kifejezésre juttatnia.

És ezzel elérkeztünk a Luini Madonnáinak birodalmába, melyben búcsúzni is fogunk tőle, mint egy kiváltságos Madonna-festőtől, a kit a mi képtárunkban is főkép mint ilyet ismerünk.

Két Madonna-képe tünteti föl az érzelemnek azt a két világát, a melyet ő a szüzanyában ábrázolni igyekezett: az egyik — a velencei Layard-galleria Madonnája — a szelid melancholia és megilletődöttség egy nemével néz a szeretett gyermekre, mintegy annak a magasztos, de kinteljes küldetésnek sejtelmében, a mely a kiseddre vár; a másik — a Madonna a rózsalugasban, mely a Brerában látható, — a boldog nyugalom és megelégedettség szende mosolyával tünteti föl Máriát, a ki egészen átengedi magát a derült jelen örömeinek, a gyermekében való gyönyörködésnek; itt még a kised Jézus is vidámabbnak s pajzánabbnak látszik, mintha a két kedély sugarai egymást táplálnák. A gyermek tekintete e képen emlékeztet a Ráfael sixtusi Madonnája képének kis Jézusára.

A Luini-Madonnák mindkét nemére ráillik az, a mit Rio mond festőjokról, hogy ő főkép azok számára festett, a kik sirnak és imádkoznak, mert a sírók és imádkozók nemcsak saját lelkök visszhangját keresik a művészetben, de mindenekfölött megvigasztaltatni, fölemeltetni akarják általa lelköket. És épen abban rejlik Bernardino művészetének egy lényeges különbsége szemben a Lionardóéval, kinek pedig festési módorát épen Madonna-képein nagyon észrevehetően követi, hogy Lionardo arczkifejezéseinek s a bennök rejlő lelki életnek subtilis, rejtélyes, szövevényes, szinte megdöbbentő mélyisége helyett Luini képein valami mesterkéletlen, természetes, fölszínesebb, de őszintébb, egyszerűbb, de gyöngédebb és melegebb érzelem nyilvánul. A Lionardo emberei inkább szellemi lények, a Luini alakjai emberiebbek.

Elragadó Madonnát és Bambinót festett Luini azon a képén is, mely a milanói Poldi-Pezzoli gyűjteményben van s Szent Katalinnak, az ő kedvelt női szentjének eljegyzését ábrázolja a kis Jézussal. Ez compositiójára nézve talán legközelebb áll a mi két budapesti Luini képünkhöz, a szent családhoz, mely Máriát, Szent Annát, a gyermek Jézust és a kis keresztelő Jánost ábrázolja és a másik Madonnához, kit

két oldalról Szent Borbála és Szent Katalin környeznek. A szent család csoportozatában talán több a bensőség, a természetesség; a két gyermek öntudatlan örömmel mulat egy virágszállal, ugyanolyan gyöngéd, lenge jázminszerű virágszállal, a minőt Botticelli és a többi florencziek is különösen kegyeltek és a minőnek Bernardino valóságos apotheosisát festette meg *Columbina* című, a szent pétervári Eremitage-galleriában levő képén. A másik csoportképen Szent Borbála palmaággal, Szent Katalin könyvvel és a vállára vetett keréssel, vértanusága symbolumával van lefestve; föltűnő a női arczok egymáshoz hasonlatos szépsége és a kis Jézus kecses, bár itt egy kissé öntudatos mozdulata. A női arczok mindkettőn Lionardoszerűek, de míg az árnyalatok lágy egymásba olvadása a nagy mester irányára vall, a színek élénksége egészen a Luini sajátja. Itt is láthatjuk és érezhetjük az ő coloritjának azt a «biondezzá»-ját, szökeségét, aranyosságát, a mely az ő képeit olyanokul tünteti föl, mintha alakjai mind őszi napsugárban fürdenének.

Képeit ismertetve már rámutattam a legtöbb különbségre, mely Bernardino Luinit Lionardótól, — kinek mindenestre ő is követője volt, — elválasztotta. E különbség nemcsak kettejük tehetségének mértékében, de lényökben, életökben is gyökerezett. Lionardo kiváltságos lángész volt, annak ismerte el mindenki, epikureus életet élt, fejedelmi udvarokban mozgott és fényűzéshez szokott, három uralkodó barátságával dicsekedhetett, nemcsak festő volt, de mérnök, építész, költő, tudós és ezermester. Luini tehetsége megszabott határok között mozgott, verseket faragott ugyan, úgy látszik, ő is, de életének munkája csak a festészeté volt, a melyet azon kor módja szerint egész iparszerűen üzött a maga bottegájában, fáradhatatlan munkás-szorgalommal, mert mint szegény embernek nagy család föntartásáról kellett gondoskodnia, ezért míg Lionardo kevés, de nagy tökélyű művet hozott létre, — Luini sokat, rendkívül sokat festett hol kisebb, hol nagyobb sikerrel, de mindig egyforma buzgalommal, mindig szívvel, lélekkel, mint oly ember, a kinek — még ha házi gondok nyomják is, — öröme telik a munkában, az alkotásban.*)

De azért még Lionardo mellé állítva sem mondhatjuk

*) Williamson id. m. 12. l.

öt alantjáró szellemnek. A nagy florenczinek kétségtelenül sokat köszönhetett, de bizonyos tekintetben ez is hálás lehetett iránta. Eugen Müntz helyesen mondja, hogy a Lionardo geniejének nem utolsó csodája, hogy varázserejével oly művészi természetet ébresztett magasabb öntudatra és munkásságra, mint a Luinié, a ki mintegy befejezte azt, a mit Lionardo kénytelen volt bevégzetlenül hagyni.¹⁾

És Bernardino nem is lett soha szolgálai követője a nagyobb mester irányának és példájának; ő a Lionardo szelleméhez az újabb mesterekét is hozzácsatolni igyekezett; későbbi művei azt a benyomást teszik, mintha Florencz iskoláján ment volna keresztül, mintha Ráfael és Andrea del Sarto lettek volna tanuló társai. Pedig tudjuk, hogy nem hagyta el soha szűkebb hazáját, nem csatlakozott soha Lombardián kívüli mesterekhez, a mi által talán elmulasztotta azt, hogy oly erős és gazdag tehetséggé fejlődjék, a minő Sodoma volt, de biztosan elkerülte azt a veszélyt, hogy a különböző irányok összehatása alatt olyan szertelenségekbe tévedjen, mint honfitársa Gaudenzio Ferrari. Ő szűkebb hazájában, Lombardiában vert gyökeret, annak traditiói formálták, annak levegője, annak természete, annak népfaja, típusai ihlették, annak jelenségeit és saját gazdag kedélye kincseit vitte csak belé művészetébe. A velenceziek természetszeretetében osztozott, de érzékiségök és pompaszeregetők benne föl nem található.²⁾

Műveiben néha nyilvánuló hangulatáról elmondhatta Tasso: *Qualche cosa di flebile e di soave spirava in lui*; valami szomorúsággal vegyes szeretetreméltóság hatja át. Az a hangulat ez, a melyet Symonds a Pergolese zenéjével hasonlít össze, mely mély, de szelid bánatot kelt. De ez is csak azt bizonyítja, hogy az ő művészete még a bánatot is meg tudta édesíteni. Ő a valódi «peintre de la suavité», a kiről még a skeptikus Stendhal is elismeri, hogy «alakjai mennyeiek»,³⁾ a kiről Ruskin azt mondja, hogy «minden ecsetvonása az örökvalóságé, minden gondolata szép és tiszta, keze mindenre áldást sugározta.⁴⁾ Az ifjúság boldogsága Luiniban valóban

¹⁾ Eug. Müntz: *Histoire de l'Art pendant la Renaissance* III. köt. 672. l.

²⁾ Symonds id. m. 10. fej. 485. l.

³⁾ Stendhal: *Rome, Naples et Florence* 45. l.

⁴⁾ John Ruskin: *Queen of the air* III. 157. §.

épen oly hatalmas és még gyöngédebb tolmácsot talált mint Ráfaelben, s az a csodálatos, hogy alakjai haladó korával mind derültebbekké lesznek.*)

Bernardino, a ki bizonynyal legbensőbb lényének megfelelően művészetében is szerette a szépet s egyúttal gyűlölte, került a gonoszt, e lényével beleillett azoknak a szellemeknek a közösségébe, a kik az idők kezdetétől fogva a művészetnek hivatott munkásai voltak.

A régi görögök a «καλος και αγαθος», a szép és jó egyesített fogalmából, a «kalokagatheióból» alkották meg magoknak legfőbb erkölcsi s egyúttal művészi ideáljokat. Az ő fölfogásuk szerint az igazán szép csak jó, s az igazán jó csak szép lehetett; ez nagy tévedés lehet és nagy elfogultság, de e nélkül a tévedés és elfogultság nélkül a görögök soha azt a művészetet, a melyet nekik köszönhetünk, meg nem teremthették volna. «L'art vie de grands partis pris» mondja Hippolyte Taine: a művészet nagy előítéletekből táplálkozik; és a tapasztalás igazat ad neki.

A kalokagatheia eszméjét keresztyén szellemben megújította a cinquecento olasz művészete, különösen Ráfael. Ez a művészet az Isten anyját, a Madonnát, csak a legtökéletesebb női báj, az Isten fiát, Jézust, csak a legvirulóbb férfiszépség alakjában tudta elképzelni; ennek világában az apostolok mind herosok, az angyalok mind gyermek- vagy ifjú ideálok.

Ruskin egy lépéssel tovább megy és azt mondja, hogy «bájos az, a mi boldog»; így tehát az ideál egy harmadik elemmel gazdagodnék: a mi szép, és a mi jó, és a mi boldog... Bizonyára ez sem megtámadhatatlan igazság, mert hiszen a szenvedésben, a fájdalomban rejlő szépség festéséről a művészet és a költészet le nem mondhat. De az kétségtelen, hogy az oly korszakok, a melyek bizonyos nagylelkű optimizmussal a boldogság szépségében keresték legfőbb művészeti ideáljokat, a melyek erős képességgel bírtak arra, hogy a boldogságban rejlő báj megérezni és kifejezni tudják, azok különös vonzerőt gyakorolnak alkotásaik útján az utókorra. Mint a mikor felhős ég mellett magas hegyről széttekintve egyes napsütött tájakat pillantunk meg, azokon a rétek színe élén-

*) Symonds id. m. X. 485. l.

kebb zöldnek, a patak ezüstösebbnek, az élet vidámabbnak látszik: ilyenek a művészetnek amaz optimistikus korszakai.

A boldogságban és jóságban egyesülő bájnak egyik, Ráfaellel méltó rokonságba hozható, Istentől megáldott kifejezője, magyarázója az a szeretetreméltó mester, a kit e tanulmányban óhajtottam magyar közönségünkkel közelebről megismertetni.

BERZEVICZY ALBERT.

A NŐ HELYZETE AMERIKÁBAN.

Második és utolsó közlemény.*)

V.

Az amerikai női költőkben meglepő a hangulat és a forma változatossága, a mi a szellemi képzés sokoldalúságára mutat. És itt a női nem javára előnyt észlelhetni a férfi nem fölött: a míg a férfiak hajlamai az óriási üzleti föllendülés miatt mindinkább gyakorlati irányt vesznek, addig a nők inkább szellemi irányban fejlődnek, még pedig a közvagyonosodás emelkedésével terjedő arányban, minthogy a közvagyonosodás emelkedésével a nő fölszabadul az anyagi gondok és az aprólékos házi teendők nyúga alól.

A költészet terén kívül a társadalmi tér az, a melyen az amerikai nők alkotólag megfordulnak, sőt inkább e téren, mint a költészet terén. A költészet gyakorlásához nem elegendő a hajlam és a képzettség, ehhez költői ihlet és főképen a képzeletnek alkotó ereje, tehát a szellemnek teremtő, úgy szólván férfias megnyilatkozása szükséges. Voltak időközönként a nők között egyes kiváló költői egyéniségek, de korszakot alkotó női költő sohasem volt.***) Ellenben a társadalom terén a nő otthon van és itt szíve és kedélye adományait hathatósan érvényesítheti. Szokások képződésére inkább hat, mint a férfi és inkább hat előítéletek és nézetek alakulására és megrögzí-

---

*) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1901. 294. számában.

**) A nők lángelműsége fölötté ritka és mindig kevésbé intenzív a férfiakénál, mondja Lombroso *L'uomo di genio* című művében. Cap. VIII. — 5. cikkely. Ezt talán így is ki lehetne fejezni, hogy a nő lángelműsége szűkebb körben mozog és mindig van benne valami nőies.

tésére, minthogy kedélye érzékenyebb az emberi nemet mozgató mindennapi érdekek iránt. Ez áll a női nemről általában, fokozottabb mérvben az amerikai nőről. De az amerikai nő társadalmi tevékenységében alig játszik szerepet az, a mit szűkebb értelemben politikának nevezni. Nagy nemzeteknél különben is kevésbbé, aránytalanul kevésbbé olvad föl minden a politikai küzdelmekben, vagyis a napi politikába való beléavatkozásban. A napi politikával való foglalkozás iránya rendszeren kisebb nemzeteknél uralgó, a melyek a nagyoktól a képzési eszközök hozzáférhetetlensége és nyelvi nehézségek miatt izolálva vannak, a melyekben az eszmék áramlata, a körülmények korlátoltabb mivolta okáért, csak szűkebb mederben hullámozhatik és a melyekben az önföntartási ösztön is hozzájárul ahhoz, hogy minden jobb elmét a napi események hullámai közé sodorjon. Nagy nemzetek minden tekintetben kedvezőbb föltételeknek örvendvén, bennök és egymás közt az eszmék szabadabban mozognak, messzire ható és mély nyomokat hagynak, következőleg az elmék tevékenysége minden irányban korlátlanul érvényesülhet.*) Bryce is, az amerikai közügyekről szóló nagy művében kiemelte, hogy Amerikában nem a legtehetségesebb elmék szentelik magokat a politikai életnek és hogy az unió elnökei közt csak kivételesen találhatók nagyobb szabású egyének.***) Amerikában a politikát napi kötelességnek tekintik, a mely embert kíván ugyan a gátra, de a mely nem az a tér, a hol a leghatékonyabban lehet érvényesülni, a minthogy tény is, hogy Amerikában nem a politikusok jutnak legnagyobb hatalomhoz és vagyonhoz. Ily irányzat mellett nem csodálkozhatni azon, hogy az amerikai nőket alig látjuk a köznapi politika szolgálatában, hanem a társadalmi élet nemesítése, az általános emberi jogok és különösen azon jogok érvényesítése terén, melyeket ők nemök részére kivívandóknak tartanak. Ebből korántsem következik az, hogy tevékenységök nem bir kihatással a politikai életre. Sőt ellenkezőleg. Csakhogy a társa-

---

*) Ily értelemben méltán mondhatta Bismarck, hogy baj, ha az ember nem tartozik a három nagy nemzet valamelyikéhez, az a Bismarck, a ki irtózott a magyar és a horvát politikusoktól, a kik föltárták előtte nézeteiket a conjecturalis politika felől.

**) Bryce. *The american commonwealth*. Vol. I. — chapt. VIII.

dalmi eszmék szolgálatában kifejtett tevékenységek alkotó elemévé válik a tágabb értelemben vett politikának, vagyis annak a politikának, a mely magába foglal mindent, a mi a társadalmi kérdések roppant halmazát teszi, mindent, a mi az embert, mint egyént és társas lényt egyaránt mozgatja. Ezzel, a mit politikának nevezni, a napi események alacsony talapzatáról eltávolodik és magasabb történeti, mélyebb emberségi jelentőségre emelkedik.

A rabszolgaság kérdése annak idején Amerikában magába foglalt minden érdeket, az enyém-tied legaprólékosabb kérdésétől föl a humanismus legmagasabb lényegéig. Ez a kérdés szembeállította a főleg ipari tevékenységet folytató éjszakai államokat a jobbra mezőgazdaságot űző, rabszolgatartó déli államokkal, és pedig annyira, hogy Washington nagy műve, az éjszakamerikai államok szövetsége is fölbomlással fenyegetett. Európának conservatív államai is, a melyek féltékeny szemmel nézték az unio példátlan fejlődését, már a fölbomlást remélték.*) De másként jött.

Tévedne, a ki azt hinné, hogy a rabszolgaság eltörlése Amerikában előre megfontolt számításnak gyümölese lett volna. Épen nem. Az eltörlésben az emberi természet nemesebbik felének, a szív önkéntelenül érvényesülő indulatának nagy része volt. És ebben az amerikai nőknek elévülhetetlen érdemök van. A confederatio megalkotói, a függetlenségi háború szerencsés befejezte után, nem merték a rabszolgaságot eltörlöni, minthogy tudták, hogy az általa közvetlenül érdekelt déli államok nem nyerhetők meg az eltörlés eszméjének és így a confederatio létre sem jött volna. Évtizedek kellettek hozzá, míg az eltörlés tetté válhatott, habár maga az eszme folytonosan forrongott a nemesebb hajlamú egyénekben.

A kérdés megoldásának hatalmas lökést adott Beecher-Stowe Henriet asszony *Tamás bátyja kunyhója* című regényével. Ez a könyv roppant föltűnést okozott mind a két világ részben. Szerzője nem annyira fejével, mint inkább szív-

---

*) Ezen a félszeg számításon alapult III. Napoleon kudarcza is, a ki a Monroe-doctrinán rést akart törni azzal, hogy Miksát segítette a mexicói trónra, de őt, miután az unio kormánya a hadjárat diadalmas befejezte után fenyegetőleg kezde föllépni, — cserben hagyta.

vel írta; egyes részeit írás közben föl-fölolvasgatta gyermekeinek és könnyekre indította. A mű tapasztalatok gyümölcse, a mennyiben írója a könyvnek minden részletét látta, szemlélte és átélte. Roppant hatása volt; 1852. év márcziusában jelent meg, egy napon háromezer példány kelt el belőle, háromezrezer az első esztendőben. Az angol nők üdvözlő föliratot intéztek Stowe asszonyhoz, melyet rang- és osztálykülönbség nélkül több mint fél-millió nő írt alá.*) Mindenfelől aláírási iveket nyitottak rabszolgák megváltására és a lelkesedés nemcsak Amerikát, de Európát is elragadta. Az írónőnek sok barátja volt, de sok ellensége is. Sokan a rabszolgaság eltörlésének kérdését jogosnak tartották, gazdaságilag szükségesnek, de mint beláthatatlan bonyodalmak forrását fölötte veszélyesnek. Ezért sokan a könyvet károsnak, sokan meg épen, benső meggyőződésök ellenére, hazugnak híresztelték. De azért a könyv hatása döntő volt és a mozgalom utóbb a nagy secessió háborúra vezetett. Túlzás lenne állítani, hogy kizárólag vagy csak főképen is Beecher-Stowe asszonyt és könyvét illetné meg az amerikai rabszolgaság eltörlésének dicsősége, — hiszen az abolitionális mozgalom már régi keletű volt és sohasem szűnt meg a vezető államférfiakat foglalkoztatni, — de a fölhalmozott anyagnak gyűlékonysága már oly fokú volt, hogy egy szikra elég volt lánggra lobbantására. A mikor Beecher-Stowe asszonyt a háború idején Lincoln elnöknek bemutatták, ez álmétkodva kérdezé: hát ez a kicsiny asszony csinálta azt a nagy háborút?!

A hatalmas irányregény jellemzésére mondhatni, hogy aesthetikai értéke nem áll arányban roppant hatásával. Írt Stowe asszony más regényeket is, köztök több jót, némelyiket jobbat, mint *Tamás bátya kunyhója*: de azért mindig főképen ez utóbbi után fogják emlegetni. Ennek titka a regény korszerűségében rejlik, mely vérlázító tényeket egyesít egy cselekvényben, a mely tények egyenként okiratilag bebizonyíthatók ugyan, de összeségökben, a mint irányregények lenni szoktak, némi túlzástól nem mentesek. Stowe asszony regényét fájó szívből és lelkesedéssel írta. Nagyon értett az érzelmek elemzéséhez, de a cselekvényt nem rendezte el arányosan. Ez a regény több volt regénynél, több hű korrajznál:

*) 562.448 írta alá.

társadalmi tett volt. Fields asszony e szavakkal jellemezte Stowet és az általa létesített mozgalmat: «Lelkének ösztöne akart és tudott cselekedni, erősebben mint gondolata vagy akarata. Észjárása természettől contemplatív volt, de szíve olyan, mint az izzó szén elhelyezve az emberiség oltárán. Mondhatni róla, hogy fölkelt éjjel és odanyujtá szívét a rab-szolga üdveért, könnyek között, esdekléssel. És mély hitében nem tanusított sem félelmet, sem álmélkodást azon, a mikor reggelre azon a helyen lobogó lángot talált, mely lobogtában élénk fényével megvilágította az egész földet».*) George Sand, a nagy francia író nő hirlapi cikket közölt Stowe könyvéről és ezt jellemezve azt írta: «Ez a könyv minden kézben van, minden hirlap ír róla, mindenféle alakban fog még megjelenni, nyelik, könnyekkel áztatják, nem szabad oly olvasni tudó embernek lenni, a ki nem olvasta... Stowe asszony oly szellemmel bír, a milyenre az emberiségnek szüksége van; ő talán nem irodalmi lény, hanem szent...»

Heine mondja valahol, hogy a nagy írónak tolla tovább ér, mint elméje... A nagy irodalmi események nem számitásból, hanem önkéntelenül szülemlenek. Így Stowe könyve is. Az a bizonyos öntudatlan nagyság, mely a valódi nagyokat jellemzi, benne is megvolt. Külsejében hasonlított George Sandhoz és George Eliothoz. Mind a háromnak társalgásában nagy élénkség uralkodott és ekkor megszépültek arcuknak különben nem szép vonásai. Stowe asszonynak arcvonásai is a nyugalomban megkövültnek tetszetek. Valóságos Gorgon! mondá egy alkalommal saját fényképét szemlélve.**)

---

*) *Life and letters of Harriet Beecher Stowe*, by Annie Fields. 1 vol. Boston.

***) Erre vonatkozólag mondja Lombroso, hogy, a mikor a lángelműség a nőben megjelenik, mindig nagy anomaliákkal van összekötve és a legnagyobb anomalia a hasonlatosság a férfiakhoz — a férfiaság. Egyszersmind kiemeli, hogy majdnem minden modern lángelmű nő Amerikában és Angliában férfias arcvonásokkal bír. *L'uomo di genio*. Cap. VIII. — 6. cikkely. Természetesnek találom: mert a szellemnek teremtő ereje nem negatív és receptív, hanem pozitív, alkotó, vagyis férfias elem és ennek a szellem tükrében, az arczban kell kifejezésre jutnia. És minthogy a pozitív, a teremtő, vagyis a férfias elem inkább a férfi-nemnek sajátja, azért van aránytalanul több lángelmű egyén a férfiak közt, mint a nők közt. De

Más nők is buzgólkodtak a rabszolgaság megszüntetése körül, de egyik sem akkora hatással, mint Stowe asszony. Child Mária, jóval Stowe előtt, megbotránkoztatta a világot egy hirlapi közleménnyel, mely a világ figyelmét az amerikai rabszolgákra irányozta. Sokat áldozott az ügyért: időt, tehetséget, vagyont. A mikor vagyonát elvesztette, dolgozott. Évekig szerkesztette a *National antislavery Standard* című lapot. Fenkölt gondolkodású nő volt. Mindig csak az lebegett szeme előtt, hogy a közönséges élet színvonala fölé emelkedjék, az önzetlen buzgalom ihlete segítségével. A rabszolgák fölszabadítása mellett küzdött Chapman asszony is; magas, erős és büszke alakú nő, a kit ezért Chapman kapitánynak gúnyoltak. Most Lucretia és Stawton Erzsébet szintén az ügy mellett buzgólkodtak; mind a kettő részt vett az 1839-ben Londonba összehívott általános abolitionista congressuson. Különösen Most Lucretia egyike volt az első amerikai nőknek, a kik nyilvános gyűléseken beszéltek. Beszéde sajtószzerű vegyüléke volt a szerénységnek és a tekintélynek; különben quákker nő lévén mindig zárdai egyszerűségű viseletben jelent meg. E mellett sokat foglalkozott házi teendőkkal, a mit számos gyermeke és unokája tön szükségessé. Megemlítést érdemel, hogy az abolitionista mozgalom hősnői kivétel nélkül megőrizték nemöknek sajátos erényeit és ugyanannyit szolgáltak családjoknak, mint az emberiségnek. E mellett a feminizmus hősnői is voltak, minthogy egyszersmind a nő részére szavazatjogot követeltek.

A mozgalom kiváló női közé tartozott Stone Lucia is. Habár férjnél volt Blackwell Henriknél, mindig leánykori nevét viselte, a férj úgy vélekedvén, hogy a nőnek a házasságban is meg kell tartania egyéniségét, azért nevét is. Stone Lucia gazdáiktól megszökött négerék számára alapított iskolát vezetett. Férjével együtt negyvenhat évig volt egy fölszabadító mozgalomnak az élén, melynek Ward Howe asszony volt elnöke. Csatahymnust szerzett, melynek lelkesítő hangjai

---

minthogy a férfias elem uralkodik a lánghelmű egyéneken, ebből önként foly az is, a mit Lombroso is kiemel, hogy a lánghelmű nőkben a szexuális ösztön kevésbé érvényesül, mint nemök többi egyéneiben. A lánghelműséget általában az emberi nem legmagasabb hatványának tekintem, azért talán nem lenne nehéz bebizonyítanom, hogy a lánghelmű férfi magában egyesíti a női nem legkiválóbb jellemvonásait is.

mellett haladtak éjszak katonái győzelemre a rabszolgatartó déli államok katonái mellett. A nők a háború folytában is tekintélyes részt vettek, mint ápolók, és azzal is, hogy nagy összegeket gyűjtöttek sebesültek fölsegélésére. Mindezek nyomán bátran mondhatni, hogy a rabszolgaság eltörlése Amerikában nagyrészt a nők munkája volt és a női nem dicsőségére ki kell emelni, hogy az abolitionismusnak sok hive volt a déli államok női közt is, a hol ilyen irány követése csak sokkal súlyosabb körülmények közt volt lehetséges.

VI.

A női tevékenység birodalmába tartozik a tanítás, a nevelés és a jótékonyosság; ezekben az amerikai nők rendkívülit műveltek.

A nevelőnők typusa Crocker Lucretia; egyike a sok amerikai nőnek, kik éltöket a nevelés ügyének szentelték. A mennyiségtant tanította az antiochiai collegiumban, melynek mindkét nembeli tanítványai voltak. Férfi nembeli hallgatóinak, értelmi felsőbbségével és magas erkölcsi tulajdonságaival imponált; női hallgatói meg barátnőjüket találták benne. A secessió háború befejezte után négerok tanítására vállalkozott, különös gondot fordítván arra, hogy tanításra alkalmas férfiakat és nőket képezzen ki. 1869-ben megbízta az unio kormánya a dél új iskoláinak megvizsgálásával. Helységről helysére utazott, iskoláról iskolára járt, sokat fáradott, vizsgált, tanácskozott, nyilvánosan beszélt, tanterveket szerkesztett. Cheney asszony társaságában körutat tett a néger iskolákban is. Később, a mikor Ticknor Anna megalapította tanulmányi rendszerét, mely levelezésből állott és a mely módot nyújtott levélbeli kapcsolatba lépni tanárokkal és könyvtárakkal: Crocker Lucretia magára vállalta a tudományos osztályt, vagyis a természettudományit. Tíz évig működött itt. Nem egy geolog, nem egy vegyész húzott hasznot megfigyeléseiből. Ő maga önállóan nem dolgozott; nem akart tudós lenni, megelégedett azzal, ha a valóban tudományos szellemet birja és terjeszti. Pazarul közölte másokkal ismereteit. Nem volt önző vagy nagyravágyó; nyugodtan és föltűnés nélkül teljesítette mindenféle teendőit. 1874-ben vettek

föl először Bostonban női tagokat a közoktatási tanácsba; Crocker Lucretia és May Abby voltak az első női tagok. Crocker meghalt ötvenhét éves korában, szakadatlan tevékenységben lassan fölemészttve magát. E nő példája tanusítja annak a tételnek igazságát, hogy a nő nevelésre született. A derék nő nevelő hatása elől a legkomolyabb férfi sem vonhatja el magát, a minthogy tény is, hogy művelt nők társasága az érintkezést magasabb színvonalra emeli és nemesíti, míg ellenben a kizárólagos férfitársaság közönségesse teszi a társas szellemet, vagy legalább is egyoldaluvá.*)

Az angol fajú népeknél a köznevelésnek fölötte kedvelt ága a mértékletességi egyletek tevékenysége, az úgynevezett temperantia. Az éjszak-amerikai temperantia központja a Women's Club Chicagóban. Elnöke és egyszersmind legbefolyásosabb tagja volt Willard kisasszony; meghalt 1898-ban. Félmillió nő tartozik a szövetség tagjai közé és csak az unióban több mint tizenhat millió gyermek van hivei közé sorozva. Küzdenek az alkoholizmus ellen, mely bort nemtermelő országokban roppant mértékben pusztít. Az egyesület intézetet is alapított alkoholikus nők orvoslására.

Érdekes Willard kisasszony életpályája. Atyja tudományosan képzett férfi volt, de egészségi tekintetéből elhagyta ülő foglalkozását és családjával együtt Wisconsin állam vad prairieibe költözött. Hősnőnk, a ki 1839-ben született, ekkor hét éves volt és öt gyermek közül a negyedik. A vadonbeli tizenkét évi tartózkodás formálta jellemét, mely inkább fiúi volt, mint leányi. Jobban értett az ácssághoz, mint a varró tűhöz; csak kilenczéves korában tanult olvasni. A milwaukeei collegiumba küldték tanulni, melynek nevelési rendszerét később maga is alkalmazta, elve lévén: mellőzni a szoros fölügyeletet és a növendékeket arra szoktatni, hogy önmagokat kormányozzák. Tizennyolcz éves korában nővérével együtt Chicagóhoz közel, az evanstoni tekintélyesebb collegiumba ment és typhoikus láza ellenére fényesen kivívta magának az egyetemi fokozatokat. 1858-tól 1874-ig vagy tizenegy különféle intézetben tanított és körülbelöl kétezer növendék fordult meg vezetése alatt. Azután egy nemeslelkű barátnője kísére-

*) Ide illik Goethe mondása: Ein edler Mann wird durch ein gutes Wort der Frauen weitgeführt.

tében utazásokat tett Európában, Egyiptomban és Palæstinában; úti élményei persze új látkört nyitottak éles megfigyelésű elméjének. Hazajövén, új lovagkor czim alatt, előadásokat tartott és szónoki híret megalapította, 1874-ben az evanstoni egyetem női szakasza igazgatójának választották meg. Egy év múltán elhagyta ezt a diszes állást, tizenkétezer franknyi jövedelme és sok marasztás ellenére, mert más valaminek, véleménye szerint magasabb hivatásnak akarta szentelni életét. Ugyanis a következő évben az alkoholismus elleni küzdelem élén állott; megválasztották a chicagói mértékletességi nők keresztyén uniója elnökének.

Az alkoholismus elleni küzdelem az európai continensen igen különöz valaminek tetszik, a hol az államok, magas közgazdasági szempontok örve alatt, kincstáraik érdekében versenyezve minden lehetőet elkövetnek az alkoholismus terjesztésére. Az amerikai anti-alkoholismus eszközei abban állnak, hogy az egylet tagjai helységről helysére utazva előadásokat tartanak az alkohol élvezetének veszélyeiről és igénybe veszik azt a csattanós eszközt is, hogy a nők a korcsmák elé állnak és énekelnek, vagy pedig, ha a korcsmáros beereszti őket, az ivószobákban leborulva imádkoznak. Ez az, európaiasan szólva, igen amerikai eljárás az iddogáló férfiakat leggyöngédebb oldalukról ragadja meg, a kik, különben is a nők iránt némi kimélethez szokva lévén, feszélyezve érzik magokat és el-elosonnak a korcsmai helyiségből.

Willard kisasszony mértékletességi tevékenységével politikai czélokot is követett; különösen a nők szavazatjogát sürgette. A munka lovagjaival, a trade-uniókkal szövetekezett és lelkökre kötötte, hogy a munkáskérdés reformjának veleje nem annyira a magas munkabérekben van, mint inkább abban, hogy a munkások jobban alkalmazzák mérsékelt munkabéreket. A korcsma kiadásait apasztani, hirdeté, annyi, mint a család sorsán javítani.

Az apostoli nő nyugalmának kevés idejét Angliában töltötte, barátnőjénél, lady Somersetnél. 1898-ban halt meg, miután gyöngé egészségét sok utazással és fáradhatatlan tevékenységgel kimerítette. Élte végéig egyszerűen élt. Anyagi czél után nem törekedett: teljesen eszményi hivatásának szentelte magát, úgy hogy holta után semmi vagyont nem hagyott hátra. Azokat a roppant összegeket, melyeket rendel-

kezésére bocsátottak, teljesen nagy föladata megvalósítására fordította. Ha a keresztyén kor felekezeti vallásossága egyes önfölképző egyéneket méltán a szentek közé iktatott: a modern társadalmi mozgalmaknak is vannak szentjei.

A női hivatás egyik végtelen ága a jótékonyság és legfőbb rendszere a vöröskereszt egylet, mely az egész polgárosult világban el van terjedve. Az éjszakamerikai államszövetség vöröskereszt egyletének elnöke egy nő, Barton Klára kisasszony; az európai államokban ily vezető állásra a legmagasabb társaság hölgyeit szokták választani, a kik szemkápráztató fényességű személyzettel lépnek föl, a dologhoz mentül kevesebbet értenek, de a szervezet költségességénél és nehézkességénél fogva sem mutathatnak föl oly eredményeket, a milyeneket tőlök elvárni lehetne.

Barton Klára a legújabb háború kitörése előtt Cubában járt és a spanyol hatóságokkal egyetértőleg a szegények segélyezését, a betegek ápolását szervezte. Kórházakat rendezett be; árvaházakat alapított és csak akkor tért vissza hazájába, Glen-Echoba Washington mellett, a mikor az amerikai kormány, a háború kitörése miatt, haza rendelte alattvalóit.

1898. évi április hó utolsó napjaiban Key-Westben, Floridában találjuk őt, melynek kikötője tele volt hadihajókkal. Kétárbozos hajó, a State of Texas, hordta a vöröskereszt egylet zászlaját; ez volt Barton Klára főhadi szállása, orvosok és ápolónők önfölképző táborkarával indult az emberiség szolgálatára. Istápolta a spanyol szökevényeket és foglalkozott a hadi foglyokkal. Elevezett San-Jagóba is; előbb volt ott, mint az amerikai csapatok. A város meghódolása után a vöröskereszt egylet harminczkétezer embert táplált. Ezt csak mintaszerű renddel és példás administratióval lehetett elérni. Egyáltalában a yankeék és a spanyolok közt lefolyt háború a legmagasabbat érte el abban, a mit a hadviselés emberséges szelleme eddig a világtörténetben fölmutatott. Az amerikaiak kitüntetőleg bántak a spanyol foglyokkal és a legnagyobb mértékben gyakorolták a jótékonyságot a legyőzöttek irányában; a spanyolok pedig, már a velök született lovagias érzületnél fogva is, a háború ellenére is mindenütt, magában Spanyolországban is, magasztalták ellenfeleik nemes bánásmódját és szinte kifogyhatatlan jótékonyságukat.

E fejezetkét alig lehetne méltóbban befejezni, mint egy

nőnek említésével, a kit az árvák anyjának neveztek. Haughery Margit az. Épenséggel nem egyetlen a maga nemében, minthogy Amerika gazdag nagy jötevőkben, még pedig férfi és női jötevőkben egyaránt, a kik semmin kezdve életpályájokat, nagy kitartással és sok nélkülözéssel vagyonhoz jutnak, azután jótékony intézményekkel örökítik meg nevüket. New-Orleansban van az első szobor, melyet Amerikában nőnek állítottak, Haughery Margit szobra. Baltimoreban elhunyt ír szülők gyermeke volt és árva gyermekként közkönyörületre szorult. Később, a szintén ír származású Haugheryhez ment nőül, de húsz éves korában özvegyiségre jutott. Mint mosónő tartotta fenn magát és keresményének egy részét apáczáknak juttatta, a kik a szomszédban árvákat vettek gondjaik alá. Később egy, majd két tehénre valót takarított meg és tejmérést nyitott. Évekig, kocsijával kapuról kapura járva, árulta a tejet és ez alkalommal élelmet kéregetett árvái számára. Nagyobbodván tejes üzlete, óvodát alapított, majd menedékházat fiatal leányok számára. Később sütödét nyitott és a kenyeret hajnaltól estig házról házra hordatta. Szerencsés elhelyezésekkel szaporította vagyonát; nagy üzleti szelleme volt, bár egyébként tanulatlan. Írni, olvasni nem tudott, úgy hogy végrendeletét keresztvonással jegyezte; ebben ezeket hagyott a különféle árvaintézeteknek, valláskülönbség nélkül. A mikor meghalt, általános lett a gyász. Egy pillanat alatt összehozták aláírás útján az emlékszóbor költségeit; leleplezésénél az árvaházak lakóinak engedték a tisztelethelyeket.

Méltán kérddheti az ember: mi vezette a nagy üzleti szellemű nőt arra, hogy életét és vagyonát az árváknak szentelje? Bizonyára a szíve mélyén rejllő tudat, hogy nyomorú sorsra jut számos ifjú árva, ha jóságos kezek nem támogatják. Őt is, a korai árvát, sok veszély környékezte, melyeket csak erős erkölcsi érzettel és lankadatlan szorgalommal bírt magától elhárítani. Valóban az élet édeskeveset ér, ha azt az ember magasabb célnak nem szenteli!

VII.

Megismerkedvén az amerikai női nemnek néhány kiváló típusával a történet különféle szakából és az élethivatás kü-

lönféle ágából s fontolóra véve azt a társadalmi egyenlőséget, a melynek légkörében a typosok kifejlődtek: nem lesz nehéz a különösről az általánosra, az éjszakamerikai női nemnek általános társadalmi helyzetére következtetni és nem lesz nehéz néhány kirívó sajátságát való jelentősége szerint megérteni.

A *North American Review*-ban, ennek 1890. évi szeptemberi számában, föltűnést keltő czikk jelent meg. Szerzője M. O. Fay Adams, a cikknek czíme: *The mannerless sex*; magyarul: a modortalan, jobban, a neveletlen nem. Persze a nőkről van szó. Szerző okoskodásában a következő zártételekre jut:

1. a nő közönynyel rendeli alá szeszélyeinek a mások igényeit, különösen a fiatal nő;

2. megvető nyugalommal várhatja salonja előszobájában mind a két nembeli látogatóit és ez a már nem fiatal nők jellemvonása;

3. a nő nem hagyja az előtte szólót magát kifejeznie, a nélkül, hogy közbe nem vágna, s ez minden nőnek közös vonása és

4. a nők képtelenek határozottak lenni és udvariatlankok egymással szemben is.

A cikk föltűnést keltett és igen megvitatták. M. A. Croffut elismeri a tényeket, de okolja érettség a férfiaknak képtelen udvariasságát és nevetséges elnézését. Nekem úgy tünik föl, hogy inkább külsőségekről, inkább a viselkedés szögletességeiről van szó, mint jellemi fogyatkozásokról. Azt kell venni, hogy az amerikai társadalom új alakulat és leghatalmasabb, legvagyonosabb személyesítői is tulajdonképen csak szerencsefiak, parvenuk. A hirtelen fölseperedett társadalommal sok visszásság van összekötve és szükségképen hiányozni kell benne a modor előkelőségének, melyet csak több emberöltön keresztül szerzett megszokottság adhat. A megállapodottság még sokáig fog hiányozni az amerikai társadalomban, minthogy a leghatalmasabb, a legvagyonosabb rétegekben is folytonos a hullámzás. Ha még ezekhez hozzá veszszük a két nem közötti egyenlőséget: könnyen megmagyarázhatjuk magunknak azt a követelődzést, melyet az amerikai nő viselkedésében tanusít. A dolog lényege, nem tekintve nyilvánulásának erősen színezett mivoltát, a mit részben az amerikaiak erős

vitalitása is megmagyaráz, mégis abban rejlik, hogy a nők az unio történetében, kezdve a telepítvények alakulásától a mai korig, a férfakkal egyenlő részt vevén, bennök az egyenjogúságnak szilárd érzülete fejlődött, melyet a férfiak annál inkább tisztelni kénytelenek, minthogy a gyöngé nemben a lelki erő mindig imponál. Ehhez járul, hogy a jobb osztályokban a férfiak sok tekintetben kénytelenek elismerni a nőknek felsőbbségét, tény lévén, hogy a nő az étellel küzdő férfi mellett hamar meghaladta őt szellemi képzettség és izlés dolgában. És így az amerikai nő nemcsak hogy egyenlőnek érzi magát a férfival, de bizonyos tekintetben följebbvalónak is.

Az ó-korban, valamint a mohammedánoknál, a nőt a férfi eszközének tekintették és tekintik. Ha egyes nők már az ó-korban is kiváló szerepet vittek, ez csak az illetők kiválóságára mutat és kivételül erősíti a szabályt. A keresztyénség lényegesen megjavította a nőnek társadalmi helyzetét, de hogy teljesen egyenjogúvá tette volna a férfival, azt távolról sem mondhatni, sőt némely népeknél, különösen némely szláv törzseknél a férfi a nő tevékenységét még mai nap is munkálatként használja ki. De a legműveltebb európai társadalmakban is keresztülvillan az a bizonyos felsőbbség, melyet a férfi a nővel való érintkezésben láttat. Bryce *) párhuzamot vonva az európai és az amerikai nők közt, azt állítja, hogy habár a nő Európában magas ranggal, kiváló társadalmi állással bír is, a férfi mégis fölötte valónak képzele magát. Ilyen gondolat sohasem fog az amerikai férfinak eszébe jutni. Az amerikai férfi a nővel mint magához hasonlóval beszél, nagy formai tisztelettel. Másfelől az amerikai nő nem várja, hogy a férfi egymaga viselje a társalgás költségeit; kötelességének ismeri, szeretetreméltónak lenni, társalogni és tetszeni. Ha figyelmességről van szó és tekintetéről, igényli, mint némeknek előjogait.

Kétségtelen, hogy ezekből egyéni hátrányok is származnak a nőkre, minthogy a viselkedés kötetlensége az ártatlanság, a gyöngédség zománczát hamar lesodorja és föllépésöknek bizonyos kiméletlenséget kölcsönöz. Ezek a sajátságok némely nőknél, különösen a fiataloknál, ha európai szemmel

---

*) Bryce. *The american commonwealth*. Vol. II. — Chapt. CVIII.

nézzük, szinte visszataszítólag nyilvánulnak. A föllépés szabadsága, függetlensége, a társadalmi formák kicsinylése, az ünnepeltetés vágya, ezek oly sajátságok, melyek a hozzájuk szokatlan európaiak szemében torzszerű nevetségességeknek tűnnek föl. Hát még a férfi iránti viselkedés a szerelem szempontjából, a kaczerkodás, műszóval: a flirt!

Csakhogy egy jeles író ezzel foglalkozván, szakavatottan fejtegeti, hogy a flirtation az amerikai nők közt nemzeti intézménynyé lett.*) A férfiak hidegek, munkások, esetlenek és tisztelik a fiatal leányokat, azért rájuk a flirt kevésbé veszélyes, mint másutt lenne. A flirt pótolja Amerikában azt, a mit Európában a szülők és a rokonok tesznek azzal, hogy vagy hozományyal vagy mesterséggel szereznek férjet a leányoknak. A flirt módot ad a leányoknak, hogy kiismerjék udvarlóikat és a magokhoz leginkább illőt kiválaszthatják. Hogy egyes esetekben a flirtelő hölgy pórul jár, ez természetes, de gyakrabban a férfi jár pórul.

A társadalmi egyenjogúság Amerikában, a körülmények egyformásító befolyásán kívül, arra is visszavezethető, hogy az angol faj Amerikába jövén át, magával hozta jellemének társadalom-alkotó sajátságait. Az angolok átvitték az új világba az egyéniség becsülését, a mely a britt törvényekben és intézményekben nyilvánult; alkotmányának sarkköve pedig a habeas corpus. De a társadalmi szervezet, az erkölcsök és a szokások másképen alakultak az új világrészben. Meg kell fontolni, hogy az átvándorló elemek alapjaiból új alakulatokat létesítettek és sokat elejtettek eszmekörükből, a mikor örökre elbúcsúztak az ó-világtól. Bizonyos történeti indokok, a feudális hagyományok, melyek monarchikus fölfogáson alapultak, nem mentek át Amerikába; ideig-óráig csak kevesen, csak azok őrizték meg, a kik az anyaországbeli történeti családoktól származtak. Az osztálybeli különbségek, a legidősebbnek joga, a családfőnek tekintélye, a nőnek alárendeltségi viszonya rosszul egyeztek volna meg a korlátlan egyéni egyenlőség elvével. De a kapcsolat mégis megvan a régi és az új alakulat közt. Az idősebb jogából származott a család ifjabb tagjainak függetlensége az atyai tekintélytől. A hozomány-

---

*) C. de Varigny. *La femme aux États unis.*

nélküli nő nagyobb egyéni önállóságra tett szert, mint a nő bárhol Európában. Ez uton a társadalmi viszonyok olyatén szövedéke fejlődött ki, a milyen másutt ismeretlen. Ez az amerikai nőket is jellemzi. Ily alapról szemlélve az amerikai nőt, jellemének kirívó sajátosságai el-eltűnedeznek és belőlök tisztább, nemesebb lényeg bontakozik ki.

Az amerikai nőket nagy alkalmazkodó képesség tünteti ki. Kevés nő helyezkedik belé oly könnyen más környezetbe, más országba, más éghajlat alá, mint az amerikai nő. Szülővárosához semmi sem köti. Férjével akárhová elmegy; távolság és utazás nem ijesztik vissza. Mint nomád törzsnek leánya, mindenüvé magával viszi jó humorát, bizalmát az élethez, vidám hangulatát. Az állandóság és a tartósság hiányát megszokta Amerikában, a hol város és város, állam és állam közt folytonos a hullámzás. Meglepő könnyűséggel utazik át Európába, mintha csak kirándulást tenne. Tényleg cosmopolita. A kötelékek, melyek országhoz és családhoz kötik, gyengék.

Éjszak-Amerikában a függetlenség igen nagy, a személyiség pedig sokkal inkább ki van fejlődve, semhogy kisebb kötelékekbe alkalmazkodhatnék, a milyenek a helyi és a családi kötelékek. De tévedne, a ki ebből a családi érzék hiányát következtetné; csakhogy a családi érzék igen szűk körbe szorúl, de ezen belül annál intenzívebb. A házasság az amerikai nőre új, eddig ismeretlen kötelességeket ró s ez határfalat von közte és családja közt. Az amerikai nő különbözik a francziától, a ki a házasságban érdekek megtettesülését és a gondnokság alóli fölszabadulását látja. Az amerikai nő ellenben a házasságban korlátlan társadalmi lételének megszüntét tudja és a rája hárult szűkebb körű kötelességek teljesítését önként magára veszi.

Ha a francia rossz gyarmatosító, ennek nem legkisebb oka az, hogy a francia leány idegenkedik a kivándorlástól, félvén az osztálybeli süllyedéstől. A jobb osztálybeli férfiak is nehezen vándorolnak ki Franciaországból, mert az idegenben nem kapnak magokhoz illő társaságot és nőt; főleg kisiparosok és kalandorok szoktak kivándorolni. A legjobb gyarmatosító az angol. Az angol fajbeli kivándorló (már pedig az éjszakamerikai népelemek java és dereka ebből a fajból való) nem ad föl semmit eszméi közül, melyek erősebbek a törvé-

nyeknél; a kivándorlás által társadalmi helyzete sem alacsonyul. *)

A mi pedig az amerikai nőknek előtérbe törekvő jellemvonásait illeti, ezeknek megvan üdvös hatásuk a közéletre. Az amerikai nő nem ismer álszemérmert, bolondos önszeretetet. Nem jut eszébe, hogy nevetségessé válhatnék. A hol jól érzi magát, otthonos. Nem ismer félenk tartózkodást. Mint fiatal leányt, a hódolat nem kápráztatja el, mert megszokta, de nyiltan beismeri, hogy kedvét találja benne; mint asszony jó kedvvel illeszkedik kötelességei körébe.

Ha az unio már eddig is a világ első országai közé emelkedett, ezt nagyrészt nőinek köszönheti; nekik köszöni nagyrészt a vitalitás elvének föntartását, melyet a «zarándok atyák» (Pilgrim Fathers) hoztak be Amerikába.

VIII.

Az amerikai nő jellemzése czéljából behatóbb tárgyalást igényelnek azok a helyzetek, a melyeket a család alapítása előtt és után elfoglal. Említém, hogy a «flirt» nemzeti intézménynyé vált Amerikában. A «flirt» szó nehezen fordítható

---

*) Más nemzetek kivándorlói nem állják ki az összehasonlítást a két nagy gyarmatosító nemzetével. A német kivándorlók rendszeren elvesztik nemzeti önállóságukat az önként választott új hazában; ezentúl talán másképen lesz, miután a német nemzet legújabbán nagy nemzetközi sikereket, főleg szilárd birodalmi szervezetet ért el és ez élnékíteni fogja kivándorlóinak önértetét. Egyes kisebb nemzetek kivándorlói helyenként szép helyzetet küzdöttek ki magoknak, de háttérökben nem állván világhatalmak, csak nehezen bírnak érvényesülni. Különbén a telepítések, az európai hatalmak védpajzsa és kereskedelmi érdekek czégére alatt, sokban az eddigittől elütő formában általános divattá kezdenek válni; de későbbi fejlődések még a jövő titka. Telepítések míveletlen, de mívelésre alkalmas tájékokra, vad ember-törzsek közé, minden tekintetben üdvösek az emberiségre; de évezredek közművelődési népek közé, nagy balfogás, melyet még a hittéris hypocrita álcázja sem tehet vonzóbbá. Ez a mostanában föltörekvő irány nagy veszélyeket hord méhében Európára nézve, minthogy a távolibb jövőben az ázsiai fajoknak Európába özönlését fogja előidézni, — mihelyt a méltatlanul föllázított óriási néptömegek általános öntudatra ébrednek és egységes akaratra serdülnék. De ez eszmének továbbfejtése a képzelet tétova ösvényére vezetne.

le; mert sem a csillogás, sem a kaczerkodás nem fejezi ki és nem meríti ki értelmét, a két szóból hiányozván a számítás fogalma, mely a «flirt» szóban szintén bentfoglaltatik. A «flirt» rossz hírbe keverte az amerikai nőt Európában, olyannyira, hogy mindazt, a mit európai nőknél szabadnak, kihívónak találnak, gúnynéven amerikaiasnak szokták mondani. Pedig ez félszeg itélet, mely a külsőre, a látszatra fekteti a fősúlyt, de a lényegét mellőzi. A «flirt» olykor rossz következményekkel is jár, de az amerikai törvények és bíróságok szigorúk a csábítókkal szemben. Az unio a Don-Juanokra kedvezőtlen talaj. A leány ingerültsége, a fegyveres apák és fivérek, valamint a roppant birságokat kivető bíróságok megfosztják a Don-Juanságot kellemeitől és ingerlő bájaitól. Az udvarlás cselfogásai közt tulajdonképen a férfi forog folytonos veszélyben, nem a nő. A flirtelő hölgynek szabadságában áll cserben hagyni udvarlóját és mást választani férjül; ellenben, ha a férfi hagyja el a nőt, a közvélemény megbélyegzi és a bíróságok nagy birságokat szabnak ki reá. A birság nagysága nem arányos az okozott kárral — a kár többnyire mentül csekélyebb, — hanem a hűtlennek vagyoni állapotához mérten szabják meg. A birságolás mostanában uralkodóvá lett. Előbb revolver, bowie-knife, Arkansas fogpiszkálói (gyilkai) álltak boszút a hűtlen férfin; most a Bench of promise (a házassági törvénszék) jogi esetei sűrűsödnek és a nagy birságok jobban félemlítik meg a férfiakat, mint egész arzenálok. A nők önszeretetének is jobban hizelegnek a nagy summák, mint egész hekatombék. Sőt a megbirságolás előnyei egyes nőkre, nem is épen kevesekre, olyformán hatnak, hogy ügyességeket iparszerűleg gyakorolják a tapasztalatlan vagy megfontolatlan seladonokon, úgy hogy oly birói tárgyalások, melyek a nők fortélyosságának diadalával végződnek és a férfiakat nevetséges színben tüntetik föl, nem épen ritkák. A házassági ígéretekből származó kártérítési perek folyton szaporodnak, esküdtek elé tartoznak, külön gyakorlat fejlődött ki bennök és külön, szakszerűn képzett ügyvédek vannak. A tárgyalások folyamán érzékeny és furcsa részletek sűrűn váltakoznak egymással.

Természetes, hogy ezek csak általánosságban állnak és főképen a középső osztályokban fordulnak elő. A felsőbb, vagyis (Amerikáról szólunk) a vagyonosabb rétegekben épen úgy döntenek a vagyoni körülmények és a társas kötelékek a

házasságok létesítésénél, mint másutt; az alsóbb rétegekben meg sokkal komolyabbak az életgondok, semhogy ráérnének az időt vesztegető játszadozásra. Általánosságban mondhatni, hogy a középosztályban a leányok föltünően viselkednek; de alapjában véve becsületesek, megvárják a szerelem jöttét. Férjhez mennek szerelemből, többnyire hozomány nélkül. Mint asszonyok komolyakká válnak és a leányi kor látszólagos örömeiről szívesen lemondanak a házi tűzhely kedvéért. Európában, ellenkezőleg, a nők szabaddá válnak a házasság által. Míg az amerikai leány élete a világ előtt foly le, addig az asszony élete a háztartásban, csöndben és nagy tartózkodás közt telik el. Sokat irnak az amerikai leányok életéről, keveset az asszonyokéről. A jegyesek között gyakran igen hosszú a mátkasági állapot, különös kitartás jellemzi.

Az amerikai házasságok sikerültével ellenmondásosnak látszik az a ténykörülmeny, hogy a válások száma évről évre szaporodik és hogy a válások száma nagyobb Amerikában, mint Európában. Csak a végleteket említve, Connecticutban tiz esketésre esik egy válás, Californiában meg épen hét esketésre egy válás. E tüneménynek fő oka a házassági törvények sokfélesége és különbözősége egyes államok szerint. Innen származnak a számos kötelék-érvénytelenítési és fölbontási perek, valamint a számos öröklési perigények, melyek gyakran az egyszerű józan észet, sőt a tisztességet is fejtetőre állítják. Az ítéletek gyakran a képtelenségig mennek; mindannyin keresztülvillan az a célzat: a nőt szinte túlságig megvédeni a férfi ellen. De balul ítélne az, a ki ebből nagyobb erkölcstelenségre következtetne az amerikaiaknál, az európaiakhoz viszonyítva; a dolog, nézetem szerint, épen ellenkezőképen áll.

Tény, hogy a számos válásnak és különösen a bigamia gyakoriságának egyik oka az Egyesült-Államok törvényhozásainak különfélesége és tény, hogy a törvények égyöntetűvé tételének kívánatosságát már Amerikában is nagyon érzik. Ugyanily kívánatos az egyes államok eljárásának összhangba hozatala, különösen a hirdetések és idézések rendezése céljából, legalább nem történhetnék meg, hogy a kötelék föloldatnék az egyik fél meghallgatása nélkül és hogy némelyik fél évekig nem tudja, köteléke föl van-e oldva vagy nincs. Mindezek ellenére is Amerikában meg vannak győződve arról,

hogy a boldog házasságok a közép és a felső osztályokban gyakoribbak, mint Európában; minthogy az egyének feszte-
lenebb érintkezésénél fogva a párok jól kiismerik egymásnak
jellemét és szokásait, még mielőtt eljegyzik magokat.*)

Azt hiszem, hogy egyöntetű törvényhozási intézkedések
sok szabálytalanságnak elejét vennék, különösen a bigamiák
számát nagyon csökkentenék, de nem hiszem, hogy a válá-
sok számát lényegesen apasztának; minthogy nem tehető föl,
hogy az anyagi házassági jog, ha egyöntetű megállapítást
nyerne is az unio államai közt, nem az egyéni szabadság szel-
lemében nyerne megállapítást. Az egyéni szabadság az unio
polgárainak annyira vérében van, hogy ezzel ellenkező meg-
oldás nem képzelhető. De, nézetem szerint, a válások száma
nem igazi mértéke a házasságok boldogságának vagy boldog-
talanságának; a dolog lényege mélyebben fekszik. Az elválás,
ha nem következik is mindig jobb állapot utána, rendszerint
a házasság boldogtalanságának megszűntét jelenti; viszont a
házassági kötelék épsége gyakran belső meghasonlások és
visszaélések leple, gyakran közöny takarója. A statistika ki-
mutatja a válások számát, de nem tárja föl az erkölcsi sebe-
ket, melyek gyakran Hymen láncza alatt tátognak. A statis-
tika nem jegyzi föl a nemeknek házasságon kívüli és házasság
elleni érintkezéseit, nem foglalkozik a férjes nőnek a művelt
európai társadalmakban szinte már divattá lett üzelmivel
és igen tökéletlenül hozza számításba a prostitúciónak számos
váltfaját, melyek a házassági köteléket tűrhetővé teszik vagy egé-
szén mellőzhetővé... Az erkölcsi statisztikának olyan fejezete
az, a hol csak a sorok közt lehet olvasni; így olvasni pedig
csak az életnek alapos ismerője, csak tapasztalt psycholog
tud... Nem kell bizonyítgatni, hogy e tekintetben Amerika
roppant előnyben van Európa fölött; minthogy Amerikában a
közfölfogás és minden intézmény a házasságra kedvező, a
prostitutio meg szinte hiányzik. A válások Amerikában arra
vallanak, hogy a házasságok, a mikor a köteléket elviselhet-
lennek találják, azt fölbontják, a végből, hogy természetöknek
és hajlamaiknak megfelelőbben élhessenek, esetleg új házas-
ságra léphessenek. E czélzatban az erkölcsi fölfogásnak eleme

---

*) Bryce. *The american commonwealth*. II. Vol. — CVIII. Chap-
ter: the position of women.

rejlük. Azt is tekintetbe kell venni, hogy az amerikai nő önállósághoz lévén szokva, az elválás után könnyebben keresi meg élte föntartó eszközeit, mint az európai nő, a ki önállóságra szokatlanabb és alkalmatlanabb, nehezebben veti le a rája terhessé vált köteléket, azért könnyebben kárpótolja magát a házasságon belül, — s ha leveti is, inkább kénytelen magát a házasságon kívül prostituálni, mint az amerikai nő . . . Gátlólag hatnak közre Európában a társadalom rendi és rangbeli tekintetei is, melyek új házasságok kötését gyakran nehezítik.

Ez elvek, természetesen, csak általános érvényűek, mint-hogy a mély erkölcsi érzéssel és önön méltósága tudatával bíró nő mindenütt és minden körülmények közt megőrzi tisztaságát. Különben természetes az is, hogy a viszonyok városokban, a hol a tömegek együttélése a szabálytalanságok alkalmait szaporítja, mindenütt, Amerikában is kedvezőtlenebbek, mint vidéken, a hol a foglalkozások rendesebb kerékvágásban haladnak, a hol az élet nyugodtabb s a hol a rendelkezésekre ritkábban kínálkozik alkalom. Általában elfogadható azonban az a tétel, hogy Amerikában a szokások, a közviszonyok, a nők jelleme és neveltetése a közerkölcsiségre előnyösebbek, mint a megfelelő hasonló körülmények Európában.

IX.

A nők Éjszak-Amerikában a törvény előtt egyenlő jogokat élveznek. A törvények általános elvei az unio minden államában nagyjában egyenlők, bár részleteik számos eltérést tartalmaznak. Asszonyok és hajadonok teljes rendelkezési joggal bírnak vagyonuk fölött, akár ajándék, akár öröklés útján, akár munkájok révén jutottak légyen hozzá.*)

A létföntartási viszonyok a nőkre kedvezőbbek Amerikában, mint Európában, bár tagadhatatlan, hogy Európa egyik-másik tekintetben már erősen az amerikaiak nyomdokaiban halad. A nők könnyebben találnak utat a különféle foglalkozásokban, mint Európában. Sok köztük az orvos, sőt

---

*) Bryce. *The american commonwealth*. II. Vol. — Chapter. CVIII. The position of women.

némely helyütt hozzáfogtak az ügyvédséghez is. Némelyek a lelkipásztorkodás terén működnek, némelyek a közhivatalokban is helyet foglaltak. Irodalom és művészet terén sokan működnek; az irodalomban leginkább a versköltészetben és az elbeszélésben tüntetik ki magokat.

A szellemi képzés terén a nők nagyban versenyeznek a férfiakkal; versenyeznek velök az elemi, a közép és a magasabb tanintézetekben egyaránt. Sőt az utóbbiakban olykor több a nő, mint a férfi, minthogy a férfiakat a gyakorlati élet vonja el a magasabb tanulmányoktól. Sokan hibáztatják, hogy a nők nagyobb arányban szentelik magokat a felsőbb tanszakoknak, mint arra őket anyagi helyzetök följosítaná és ezáltal elégtelenné válnak. Az együttes tanulásban a nők alkalmatlanok a férfiakra; a férfiak a nőket erős magolással vádolják.*) Ez a vád arra mutat, hogy a férfiak legalább is szorgalom dolgában a nőknek felsőbbségét elismerni kénytelenek. Egyébként is a tanuló nők nagyobb képzési ösztönnel bírnak, mint a férfiak, a minék az a magyarázata, hogy csak azok a nők szentelik magokat a tanulmányoknak, a kiknek azokhoz hajlamuk van, míg a férfiak között többé-kevésbé mindenik valamit kénytelen tanulni.

A nők képzési hajlamának megfelelőleg vannak berendezve a tanintézetek, minthogy a nők neveléséről jobban van gondoskodva az unióban, mint Európában. A keleti államokban egyetemek vannak kizárólag nők számára; a nyugoti államokban pedig a nők együtt tanulnak a férfiakkal, de külön laknak. Az együttes tanulás üdvös hatással van a két nem érintkezésére: a férfiak finomabbak, a nők önállóbbak lesznek általa. Gyakran házasságok létesülnek a sűrű közlekedés révén és ezek a legjobb hazasságok, minthogy a jellemek és hajlamok rokonságán alapulnak. Ez alkalommal meg kell jegyezni, hogy az együttes tanulásnak általában jó hatása van; de ebben a tekintetben némi különbség észlelhető, minthogy az üdvös hatás nyugaton, az erkölcsök tisztaságánál és a vallásos érzület bensőségénél fogva, kétségen fölül áll, ellenben keleten a szokások európaiabbak lévén, az együttes tanulás üdvössége vitás.**)

---

*) Bryce. U. o.

***) Bryce. U. o.

A szokások fesztelensége és a nevelés függetlensége okáért nem csoda, ha a nők nagyobb szabadságot élveznek az unióban, mint Európában, talán Oroszországot kivéve. A nők egyedül járnak; nagy utazásokat tesznek egyedül; messzi földre, Európába is. A leányok fogadják ismerőseiket, női kíséret nélkül férfikkal járnak színházba és egyéb mulatóhelyekre. Foglalkozásokat űzve, melyeket rendszeren férfiak szoktak űzni, a nők kevésbé vannak bíráló megjegyzéseknek kitéve Amerikában, mint Európában. Egyébiránt ebben a tekintetben kelet városaiban kevésbé elnézők, mint a nyugatiakban.*) A nemek érintkezése dolgában is különbség van kelet és nyugat között; kelet kevésbé elnéző, mint nyugat, amott a szokások inkább az európaiak felé közeledvén.

Az egyenlő nevelés következtében a nők az unióban a férfikkal egy színvonalra emelkednek; a nők érzik egyenlőségeket és azt a férfiak nem is vonják kétségbe. Bryce, e tekintetben párhuzamot vonva férfi és nő között, megjegyzi, hogy európai salonokban a férfi, ha komoly dolgokról beszél a nővel, még ha ez értelmesebb, idősebb vagy előkelőbb is, leereszkedőleg beszél vele, mintha ő valami felsőbb lény volna. Nem úgy Amerikában; itt a férfi a nővel, mint egyenlő egyénnel társalog, habár udvariasabb is és jobban megválogatja a szót.

Az amerikai nők bánásmód dolgában fogadókban, vasúton előnyökben részesülnek a férfiak fölött; az előnyökben azok a férfiak is részesülnek, a kik nők társaságában utaznak.***) Nyilvános kocsikban a nőknek helyet adnak. Ez mindenesetre oly helyzet, a melyből sok furcsa jelenet fejlődhetik; de e téren is javulás észlelhető, a mennyiben az előnyöket inkább a kevésbé művelt nők szokták kimélet nélkül követelni, a műveltebbek mindinkább kevésbé. Ha egyfelől igaz, hogy a női nem gyöngébb alkotása indokoltá teszi a magasabb fokú udvariasságot, másfelől igaz az is, hogy ennek az udvariasságnak kiméletlen igénybevétele a kedélyi finomság alacsonyabb fokára mutat.

A nő általában könnyebben képezhető, mint a férfi; könnyebb képezhetősége az amerikai utasok külsején is meg-

*) Bryce. U. o.

***) Azért tréfásan azt tanácsolják a férfiaknak, hogy ha kényelmesen akarnak utazni, utazzanak legalább — a szakácsnőkkel.

látszik. Utazók azt észlelik, hogy utazás közben Amerikában sok nyers külsejű férfival találkozni, nyers külsejű nőkkel alig. A nőkről inkább mondhatni, mint a férfiakról, hogy az amerikai alsó osztályok megfelelnek az európai középosztályoknak. Ezt fokozottabb mérvben mondhatni a mezei kerületek és nyugoti városok, mint az atlanti városok lakóiról. Nem ritka dolog, hogy munkások nejei divatlapokkal foglalkoznak és e mellett, minthogy a női cselédek, a fogadókat kivéve, ritkák, magok gondoskodnak a háztartásról és gyermekeikről.*) Világos czáfolata ez annak a ferde fölfogásnak, mely szerint a háztartás teendői a szellemi képzéssel és a külső csin gondjaival összeférhetetlenek volnának.

Az amerikai nőknek előnyös helyzete természetes folyománya a történeti, a társadalmi és a kulturális viszonyok szerencsés összeműködésének. Alapja a democrata észjárásnak az az elemi tétele, hogy az egyenlőség lévén a társadalom alapelve, ez az elv nem korlátozható csupán a férfiakra, hanem azt a nőkre is okvetlenül ki kell terjeszteni. Az amerikai nőknek több út és mód áll nyitva, magokat önállóan fönttarthatni, mint a nőknek Európában. És ez természetes oka, de eredménye is annak (itt ok és okozat kölcsönösen hatnak egymásra), hogy igen kevés a szolgáló személy, vagyis az olyan személy, a ki szolgálati viszonyba lépve munkaerejét bérbeadná. Az európai rabszolgaságnak ez a modern faja Amerikában alig ismerős; kevés a cseléd és a kevésnek is magas a bére. Az emberi méltóság érvényre emelkedésének egy faja az, mely arra kényszeríti még a közepes életsorsuakat is, hogy önmagukat szolgálják ki. E helyzet összevág azzal az elemi szabálylyal, hogy legjobban van kiszolgálva az, a ki más szolgálatára nem szorul.

A női természet és kedély ilyen kényszeres munka mellett mitsem veszít. Európászerte csodálják az amerikai nőnek élénkségét és vidámságát. Az a kényesség, az a finnyásság, mely a művelt Európában szinte általános és a mely a túlzott és természetben úgynevezett cselédkérdésben nyilvánul, Amerikában hiányzik; itt a cselédhiányt könnyen viselik el, a cselédeket egyenlő embertársul becsülik meg.**)

*) Bryce. U. o.

***) Az európai cselédkérdést általános elégtelenség jellemzi:

X.

A kik a társadalom és az államszervezet alapjaival foglalkoznak, azzal a kérdéssel állanak szemben, mily befolyással bír a nemi különbség a polgári jogok és kötelességek gyakorlására. Némely társadalmi philosophus egyszerűen tagadja a nemi különbség befolyását a közügyekre, úgy találván, hogy a nők egyaránt képesek osztozni a férfiakkal munkában, kötelességekben és jogokban, mivel ha valamit erőre és kitartásra nézve vesztenek is a férfiak mellett, ugyanannyit nyernek a fölfogás gyorsasága és finomsága tekintetében. Az ellentétes nézetirány, mely mostanában még uralkodó, merevül kizárná a nőket a köztevékenységből, minthogy őket mind physiologiai, mind szellemi tekintetben csekélyebbeknek tartja a férfiaknál. A való bizonyára a két véglet között, valahol középpütt van. De az elméleti kérdésnek eldöntése oldalt esik tárgyamtól és csak annyiban kapcsolatos vele, a mennyiben az amerikai nők tevékenységéből és szellemök irányából következtetéseket lehet vonni azon szereplésre, melyet a politikai életben kifejtnek és a melyre még ezentúl fejlődhetnek. Annyi tény, hogy az amerikai közviszonyok, a szabadság általános színvonala oly természetű, hogy mindenkinek és így a nőknek is szabad fejlődést engednek a természetöknek megfelelő irányban, a minthogy az amerikai nők a politikai életben is tért vívtak ki magoknak.

Bryce az amerikai közügyekről irt munkájában összefogva ismerteti azokat az államokat, a melyekben a női nemnek a politikai életben állást foglalni sikerült. A statisztikai adatokat munkájából meritem.*)

1893-ig csak Wyoming államban birtak a nők szavazattal joggal állami törvényhozók és állami tisztviselők választásában, következőleg szavazattal birtak ebben az államban a szövetségi választásokban is. 1893-ban Colorado törvényho-

---

a háziasszonyok szinte egyhangulag panaszkodnak a cselédekre, viszont a cselédek a háziasszonyokra. Ez triviális dolognak látszik, de mély társadalmi meghasonlásra mutat.

*) Bryce. *The american commonwealth*. II. vol. — XCVI. chapter. Woman suffrage.

zása 6347 szótöbbséggel megadta a nőknek a polgári szabadságot minden tekintetben. Ez a meglepő eredmény az újonnan alakult néppárt és a munka lovagjai rendje közreműködésének tulajdonítható. Wyoming és Colorado államokon kívül húsz államban van a nőknek szavazatjoguk az iskolai alkalmazottak választásánál és általában oly kérdésekben, melyek az iskolaügygyel kapcsolatosak. Körülbelől ugyane húsz állam mindenikében és ezeken kívül még legalább kilencz államban a nők iskolai tisztviselőknak, vagyis: iskola-látogatóknak, felügyelőknak és iskola-bizottsági tagoknak választhatók meg. Iskolai szavazatjoggal bírnak Arizona territoriumában és szórványosan még néhány városban is. Két államban, Arkansas és Mississippi államokban, a nők meghatalmazott által szavazhatnak szeszes italok elárusítására vonatkozó engedélyek ügyeiben. Hasonló törvény 1888-ban egyetlenny szavazattal megbukott Massachusettsben; ugyanily javaslat megbukott Jowa államban, 1888 márczius havában.

1886-ban Kansas és 1893-ban Michigan a nőknek szavazatjogot adott a községi választásoknál; az utóbbi államban a törvényt mint alkotmányellenest megdöntötték. Hasonló javaslat több államban megbukott, habár kevés szavazattal. Kansas némely kisebb városában minden községi hivatalt, a polgármesteri és a rendőrbirói állástól kezdve lefelé, nők töltenek be.

De nem kell hinni, hogy a nőket a közszereplési vágy napról napra nagyobb mérvben foglalná el; az elvont lehetőség inkább van meg, mint a tényleges gyakorlat. A részletes megbíráshoz jobban kellene ismerni azokat az aprólékos helyi viszonyokat, melyek a törvényes jogosultság megalkotására döntő befolyással bírtak. De úgy látszik, különösen két körülmény folyt be a női közjogoknak engedélyezésére: az egyik az, hogy a férfiak nagy mértékben lévén elfoglalva mindenféle üzletekkel, önként engedik át a tért a nőknek a belső ügyeknek, különösen az iskoláknak vezetésére vonatkozólag; a másik körülmény meg az, hogy sok helyütt a lakosság ritkás megoszlása miatt általános szükség érezhető a községi ügyekkel foglalkozni kívánó egyéneknben, azért szívesen alkalmaznak nőket. Tény, hogy a keret nagyobb mint tartalma és a nagy kereten belül a nők magok nem tanúsítanak sem nagy szereplési vágyat, sem nagy ügybuzgalmat. Azok-

ban az államokban, a melyekben a nők iskolai szavazatjoggal bírnak, tényleg kevesen gyakorolják; ezt részben közönynek, részben annak lehet tulajdonítani, hogy különösen az alsóbb rendű nők házi teendőkkel lévén elfoglalva, sok nehézséggel találkoznak abban, hogy az urnához menjenek. Mind a két ok nyilván ugyanegy forrásból ered. Magasabb képzettségű és független vagyoni helyzetű nők könnyen szentelhetik magukat valamely eszmei célnak, ellenben a nők óriási többsége mind hajlamainál, mind megkötöttebb helyzeténél fogva a házi tűzhelyhez lévén csatolva, közönyössé válik a közszereplés iránt. Ez a tapasztalat magában foglalja azt a természetes határvonalat, a melyen túl a nőknek részvevése a közügyekben fejlődni nem fog; különben példák is bizonyítják. Minneapolis városban, mely 175,000 lakossal bír, csak 2—3000 nő gyakorolja jogát az iskolai szavazásban. Massachusetts államban a női szavazók száma az utolsó években igen megcsappant. De másrészt Bostonban, a melynél nincs nagyobb értelmességű város az egész unióban, 1888-ban a nők nagy mértékben gyakorolták szavazatjogukat; 1893-ban egy jelöltjüket keresztül is vittek. Kansas községi választásaiban a nők 1893-ban döntőleg szavaztak. Ellenben Connecticut államban, mely utolsó hozta be a nők szavazatjogát, 1893-ban a nők nem igen tolongtak a lajstromhoz.

Wyoming és Washington államokban, a mikor még terriumok voltak, a nőket esküdszéki tagoknak is alkalmazták, bár mind a kettőben kevesen igyekeztek az urnákhoz. Különben azt mondják a női esküdtekről, hogy hamis játékosok és szesz italok árusítói irgalmat nem találtak nálok. Különösen Wyomingben azt tapasztalták, hogy a nők szigorúbbak a férfiaknál.

A hol a nőknek szavazatjog vagy más nyilvános jog van adva, ott azt rendszerint a férjes és a hajadon nők egyformán bírják. Kevés államban, például Indianában és Oregonban csak azok a nők bírják az iskolai szavazatjogot, a kik családfők, minthogy a törvény föltételezi, hogy csak azok érdeklődnek a gyermekek nevelési ügyei iránt. Kevés államban, köztök Michigan, Indiana és Oregon, vagyoni minősítést kívánnak a nők szavazatjogához, ellenben a férfiakénál nem. Kentucky államban az iskolai szavazatjogot csak özvegy asszonyok bírják, a kiknek gyermekeik vannak.

Az az elv érvényes, hogy a mire a nő szavazhat, arra meg is választható. Így például Wyoming és Colorado államokban, a hol a nőknek általános politikai jogaik is vannak, a nő a senatus tagja is lehet. Tényleg ugyan még egyben sem választottak meg női senatort, de Wyomingban a senatusi tagok választásánál 35 szavazat közül 5 nőre esett.

Az indokok, melyekkel a női szavazatjog kiterjesztése mellett küzdenek Amerikában, elméletiek és gyakorlatiak. Az elméleti elvek az általános egyenlőségből, az emberi jogok kinyilatkoztatásából folynak. De az elméleti elveknél nagyobb súlyjal bírnak azok a gyakorlati elvek, melyek az egyes pártok törekvéseiből, az érvényesülésekre befolyó taktikából származnak. Így a szeszes italok ellen küzdő pártok a nők szavazatjogának kiterjesztése mellett vannak; minthogy a nők különben is a legközvetlenebbül érzik a szeszes italokkal való visszaélésnek káros hatását a családi életre és a házi gazdaságra. A nők szavazatjogának kiterjesztése mellett vannak a socialisták és a munkáspártiak, a kiknek elveiben különben is bentgyökerezik az a fölfogás, hogy a nők a férfiaknak mindenben egyenlő munkatársai. A nők mellett vannak végre a populista, vagyis az újabban alakult néppártnak tagjai is.

Ha viszont azon elemeket tekintjük, melyek a nők politikai jogainak kiterjesztése ellen küzdenek, kevésbé a gyakorlati pártküzdelmek érdekeiben gyökerező, mint inkább általános és elvont elvi állásponton nyugvó nézetirányokra találunk. Az általános emberi természetből indulnak ki azok az elvek, melyek azon a nézeten alapulnak, hogy a nők jogainak kiterjesztése ellenkezik a női természettel, physiológiai okokból épen úgy, mint szellemiekből. A sentimentalisták a fősúlyt inkább külsőségekre helyezve, ellenzik a nők politikai szereplését, attól félvén, hogy társadalmi helyzetök sülyedne, az irántok való tisztelet csökkenne és hogy a politikai küzdelmekben elnyersesednének. E sentimentális nézetnek több híve van magok a nők, mint a férfiak közt. A nők kisebb mértékben kívánják a politikai jogok gyakorlását Amerikában, mint például Angliában és Bryce jellemző adatként kiemeli, hogy az amerikai nők közt szövetkezet alakult, mely erélyes izgatást folytat a nők politikai szereplése ellen;*)

*) *Women's anti-suffrage association of America.*

ellenben Angliában ily szövetség nem alakult sem férfiak, sem nők közt. Különbözik mindenki a saját körében is tapasztalhatja, hogy a női jogok legelkeseredtebb ellenfelei inkább a nők közt léteznek; a közönyt tanúsító nőknek megszámtalan a száma.

A mi a kérdésnek további fejlődését illeti, abban inkább hanyatlás, mint haladás észlelhető. A nők politikai jogosítványait egyik reformpárt vezérférfiai sem kívánják, azt vallván, hogy a nők politikai jogainak kiterjesztése több bajt hozna magokra a nőkre, mint a mennyi előnnyel járna a politikai életre. Különbözik is az amerikai közéletben kiválóan két szempont figyelhető meg: az egyik az, hogy a politika nem foglalja el annyira az elméket, mint Európában, különösen ennek a létérdek miatt folyton résen álló kisebb országokban; a másik meg az, hogy az amerikai közviszonyok fejlődésére kevésbé az elvont elméleti, mint inkább a gyakorlati indokok bírnak döntő befolyással. És így az unio államai a női jogok kérdésében a gyakorlati szükségnek megfelelő intézményeket létesítettek, melyek fölülte változatos képet mutatnak és nehezen általánosíthatók.

XI.

Az amerikai nőknek eddigi vívmányai is tanúsítják azt a különbséget, mely a nő és a férfi természete közt van és fejlődésök történetéből már előre láthatni a határt, melyen belül a fejlődésnek meg kell szünnie. A fejlődés határát az általános női természet szabja meg; ezen belül fejlődött eddig és fejlődhetik még tovább is.

Sokan, például Sagnol,*¹) a nők alárendeltségének okát abban találják, hogy hátrányosabb társadalmi föltételek közt lévén, tudatlanságban és előítéletek közt tartották őket, ennek következtében a szellemi foglalkozástól el voltak zárva. Ebből csak annyi áll Európára nézve, hogy a nőket nem részesítik abban a sokoldalú iskolai képzésben, mint a férfiakat. Csak hogy ennek a szellemre nincs akkora befolyása, mint a hogy

*) Sagnol. *L'égalité des sexes*. Paris, 1880.

sokan hinni hajlandók lennének. Az évekig tartó iskolázás sok formai ismeretet csömöszöl a gyermek agyába, melynek nagyobb részét értebb koráig amúgy is elfelejti és az egyén a hosszú iskolázás végén legfeljebb valamely gyakorlati életpályára képesítetik. Az agy túlterhelése az önálló gondolkodást, a szellemnek önálló fejlődését inkább akadályozza, mint elősegíti. A kiválóbb egyének mindig rendkívüli tehetség és kitartó önképzés által tüntetik ki magokat. A nők a jelenben is, a múltban is, ha általánosságban nem is, de a tehetősebbek és az előkelőbbek, koronként magasabb képzésben részesültek, mely a férfiakéval vetekedett. A XV. század folytán Olaszországban és a római császárság első századaiban a magasabb osztályú nők ugyanabban a nevelésben részesültek, mint a férfiak. A francia aristocratia hölgyei a XVIII. században igen tanultak voltak és Lavoisier, Cuvier és mások előadásait hallgatták. Tehát nem a tanításon és a képzésen múlt, hogy a nők nem nagyobb arányban váltak ki a férfiak mellett; ennek oka mélyebben, a női természetben rejlik.

Lángész és tehetség közt roppant különbség van, mondja Lombroso, és az ebbeli különbség megmagyarázása céljából a nemek különbségére kell mutatni.*) A nők közt sok a tehetség, a lángész kivételes. Az amerikai társadalmi alapföltételek olyanok, hogy köztök aránytalanul több tehetséges nő fejlődhet ki, mint Európában vagy másutt. Ez az egész. A különbség tehát inkább mennyiségi, mint minőségi. Tevékenységök területe szűk körű, a mennyiben főképen a szív és a kedély ösztönszerű megnyilatkozásaiból áll és leginkább a közoktatás és a jótékonyosság áldásos műveiben nyilvánul. Hogy ezenkívül egyesek a napi történetben is kiváló szerepet vittek, ez az amerikai viszonyok sajátosságára vall, a nők impressziós természetének mód és tér nyilván a férfiak alkotó tevékenységének kiegészítésére.

Különben itt is, mint mindenben a túlzástól kell óvakodni. Az amerikai nők kiválóságát kettős perspectiva magas talapzatra emeli: az egyik az, hogy a sajátos amerikai viszo-

---

*) Lombroso: *L'uomo di genio. Parte seconda. Cap. VIII. La genialità della donna.*

nyok közt mérvadóbb helyzetet vívtak ki magoknak hazájok történetében és társadalmában, mint az európai nők az európai történetben és társadalomban; a másik meg az, hogy az amerikai férfiak culturalis átlaga amaz új társadalomban, melynek fő jellege az üzleti szellem rohamossága, alantabb áll az európai férfiak átlagának, — természetesen az európai culturnemzetek műveltebb osztályait téve az összehasonlítás tárgyává. Ezért az amerikai férfiak mellett nők, már nemök könnyebben idomítható természeténél fogva is, előbbre haladtak a szellemi csin és az egyéni csiszolat dolgában.

A szellemi foglalkozást üző amerikai nők példája mutatja, hogy tevékenységek irányában a női természet nem tagadja meg magát: bármily sokféle fejleszszék is szellemöket, mindenben a valódi nőiség érvényesül. Gyakorolják a szép iránti érzéköket, korlátlanul nyilvánítyák a szív és a kedély melegségét és e mellett nagy alkalmazkodó képességet, szívósságot és rendszerességet tanusítanak, megtermékenyítve nagy kitartással szerzett ismeretek által, melyeknek megszerzése a női jellemtől épenséggel nem idegen. De a szellem intuitiója, az újság eredetisége, a conceptio meglepősege, a melyek a lángelmének veleszületett sajátságai, bennök fölötté ritka. Ha egyes női egyénekben ezekből is némi előfordul, az a kivételt képezi és kivételül a szabályt inkább erősíti, mint gyöngíti. Kiváló philosophusok azt tartják, hogy a nő tulajdonképen serdületlen, fejlődésében megakadt férfi; e nézetet igazolja az az észlelet, hogy azok a nők, a kik rendkívüliség dolgában a legkiválóbb férfiakkal versenyeznek, külsőleg a nőiség hijával látszanak lenni és mind physikai fejlődésökben, mind hajlamaikban férfiakra emlékeztetnek. A lángelműség kiválólag tevőleges, termékenyítő, azért férfias sajátság.*)

---

*) Lombroso több kiváló gondolkodónak e tárgybeli véleményét idézi. E vélemények az imént kifejezett nézetet más-más formában ismétlik, habár meg kell vallani, hogy a vélemények inkább szellemes ötletek benyomását teszik, a melyekhez olykor észrevétel fér. Lombroso szerint a nő fölülmúlja a férfit érzések, ájtatosság és szeretet dolgában, de sokkal mögötte marad értelmiségre nézve. *L'uomo di genio*. Ugyanily általános Stendhal véleménye is, a ki azt mondja, hogy a nők előnyt adnak az emótióknak az értelem fölött. *De l'amour*,

Azt hiszem azonban, hogy az elméleti okoskodáson túl lehet helyezkedni, a mennyiben a dolog lényege abban áll,

Chap. VII. Lessueur *Névrosee* című munkájában azt mondja: a nő kerüli a logikát, az okoskodást, a geometriai demonstratiót, mert ezek nem fognak kicsiny agyvelején. A nő ösztönöknek van kitéve, mint a vad ember. De ez nem baj, mert ösztönszerűsége jó, olykor fönséges. Ez a vélemény, kifejezéseinek kicsinylése mellett is, általánosságban igaz lehet, de főképen arra utal, hogy a nő rendkívüliségének területe szűkebb körű, mint a férfié. Különben meg kell jegyezni, hogy a valódi lángelműség jellege általában is, nem a hideg okoskodásban, nem a száraz számításban, hanem a szellemnek ösztönszerű, szinte önkéntelen szárnyalásában áll, mely az egyént rendszeren többre viszi, mint szándéka és akarata. Lombroso *La donna delinquente e la normale* című művében a nőt fejlődésében megakadt, serdületlen férfinak nevezi. Erre megy ki a materialista Schopenhauer véleménye is, a ki azt mondja, hogy a nő fiuk számára született és maga is nagy fiu. Schopenhauer drasztikus véleménye szellemében Filone általánosságban az állatvilágról azt mondja, hogy a nőstény tökéletlen hím. Ezek oly általánosságok, melyek kivételeket nagyon is megengednek. A kivételeket elismeri Spencer is, úgy találván, hogy a nők ritkán kritizálnak vagy vonnak kétségbe valami megállapodott dolgot. Különben ezt általános emberi tulajdonságnak, vagyis a közönséges, a köznapi fölfogás kifolyásának tekintem; mint-hogy a történet bőven tanuskodik arról, hogy mily nehezen hatnak keresztül az alapos újítások a megrögzött szokások és előítéletek ellen! Ámbár másfelől igaz, hogy az újítás szelleme aránytalanul inkább hatja át a férfiakat, mint a nőket. Ilyen általános Nordau nézete is, a ki úgy találja, hogy a nő mindig ellensége a haladásnak. Sérelmesnek tart minden újat, ha csak nem szolgál teste díszítésére. Csakhogy ez az általános nézet inkább áll Európa megfeneklett szokású országaiban, mint Amerikában, a hol a nők a társadalmi reformok terén igen hatékonyan működnek. Delaunay azt a talpraesett észrevételt teszi, hogy majd minden nő tud többé-kevésbé főzni, de a nagy szakácsok, a művészet mesterei mindig férfiak voltak. Ez tény, a minthogy az elmének czéltudatos, összefogó működése a férfiak sajátága, ellenben a nőké az elrendezés csinja, az elkészítés ügyessége. Goncourt tétele ellenmondásos szellemeskedés, mondván: Il n'y a pas de femmes de génie: lorsqu'elles sont des génies, elles sont des hommes. Vagyis: nincs lángelmű nő, mert ha van a nők közt lángelme, azok férfiak. A mondat első felében tagadja azt, a mit másik felében állít. Az egész okoskodás csak arra megy ki, hogy a lángelműségnek azonos a jellege mind a férfiaknál, mind a nőknél, csak-hogy a nőknél szűkebb körben mozog és ritkábban fordul elő. Ily ellenmondásos szellemességgel azt is lehetne mondani, hogy a nagyszabású lángelme a férfiak közt is alig található, minthogy az ilyen férfi már emberfölötti... A németek Übermenschnek nevezik.

hogy az amerikai közvélemény a nőket abba a lehetőségbe hozta, hogy becsületes munkával önállóan is megélhetnek és hogy számukra mindenféle életpálya megnyilván, nincsenek abba a föltétlen kényszerűségbe helyezve, hogy magokat vonzalom nélkül férfihoz kössék. Ennek a kereső irányznak megvan a természetes határa, tudniillik ott, a hol a szív beszél és a nő önön elhatározásából magát a férfinak rendeli alá és a családi életbe beléilleszkedik. De a nők kereső irányzata már nem szorítkozik csupán Amerikára, hanem áthatott az Oceánon keresztül Európába is, a hol napról napra több életpálya nyílik az önálló munkát kereső nők számára. E tekintetben mondhatni, még pedig a szónak nemesebbik értelmében, hogy az európai viszonyok kezdenek amerikaisodni. Igaz ugyan, hogy az európai utánzás gyakran groteszk formában jelentkezik, de ha az utánzat nem is egyez meg mindig az európai fölfogással, sőt olykor az erkölcsi érzékbe is beléütközni látszik, ezért az európai viszonyokat kell okolni, melyeknek avult előítéletekben megrögzött társadalma csak nehezen veszi be az újat . . . Másrészt azt is észlelhetni, hogy Európa is hat Amerikára. Itt sajtószzerű jelenség tűnik föl. Az egyenlőség talaja kedvező volt az amerikai nők önállóságának és szellemének fejlődésére, de úgy látszik, mintha jelenleg Amerikában a felsőbb rétegek az egyenlőségtől idegenkednének. Az amerikai pénzaristocrazia épen úgy elszigeteli magát a kevésbé tehetős osztályoktól, mint Európában a születési aristocrazia az alsóbb osztályoktól; különösen pedig az amerikai pénzaristocrazia hölgyei szivesen Európa felé pislognak és óhajaik netovábbja, férjhezmenetel útján, az európai magas aristocraziába beléolvadni. Az európai befolyás nemcsak e visszásnak tetsző, de az általános emberi és a különös női hiúságban gyökerező körülményben nyilvánul, hanem elhat helyesebb irányban, mélyebbre és szélesebb rétegekbe is. Az amerikai sajtóban és közvéleményben mindinkább elitélik a nőknek előtérbe törekvő föllépését. A műveltebb és a gyöngédebb érzésű nők tartózkodóbbakká lesznek. Ily módon a női jellem nemzetközi, mondhatni, világközi színvonalra kezd emelkedni és a két világrész közt nivelláló irány fejlődik ki, — nem mindig a szabadelvűségnek előnyére. Mindezt a közművelődés terjedése okozza; mert nagy önámítás kell ahhoz, azt hinni, hogy a közműveltség magas fokú fejlődése

a társadalmi egyenlőségre kedvező volna. A democrata elvek fejlődésére bizonyos átlagos műveltség szükséges, mely minden rétegben többé-kevésbé széjjelterjed; de a rendkívüli, a magas fokú műveltségben, a melyre elvégre is csak kevesen, még pedig a magasabb szellemi adományúak vagy a nagyobb vagyonnal rendelkezők tehetnek szert, az egyenlőtlenségnek magva rejlik. Ez pedig idővel szintén szükségszerűen oda fog hatni, hogy a női nemnek a férfinemmel való versenyzése szűkebb korlátok közé szorul.

A mi az amerikai nők politikai helyzetét illeti, e téren már sokat értek el és a jövőben még többet fognak elérni. A fejlődés határát e téren is a női természet fogja megszabni. A nő természeténél fogva mindig inkább a családban fog érvényesülni, mint a családon kívül és ezen mitsem változtat az a körülmény, hogy a mint Amerikában most is több nő érvényesül a családon kívül mint Európában, úgy a jövőben is még többen fognak a családon kívül érvényesülni. A nőnek a családi körbe utalása nem jelenti erőszakos visszaszorítását; mert utóvégre is természetes, hogy az a nem, a mely a természettől arra van hivatva, hogy az emberiséget méhében hordja és világra hozza, a férfi nemnél bensőbben érdeklődjék az emberiség aprólékosnak látszó, de közelebb követelményei iránt. És ez csak a család legszűkebb körében történhetik. De nem tekintve ezt, a férfinemet erősebb physikumra is arra készíti, hogy nagyobb mérvben a családon kívül folytassa a létküzdelmet.

A mint általában a socialismus minden aspiratiójához, úgy különösen a női kérdéshez is Amerika nyújtja a legjobb czáfolatot. A socialismus kiválóan európai termék; az európai megkötöttebb, a szabad mozgást feszélyező viszonyoknak önkéntelen és erőszakos szüleménye az. Ugyanezt állíthatni a női kérdéstről socialista értelemben is. A nőnek oly értelmű egyenlősége, a milyenről a socialisták túlzói álmodoznak, Amerikában ismeretlen; itt senkisémit gondol a családi kötelék meglazítására. Ellenkezőleg, a legszabadabban gondolkodó nők előtt is a két nem közötti harmónia lebeg megvalósítandó eszményképül, a családi életnek zavartalan és törvényes rendjében. A míg egyfelől a szabad társadalmi formák okozzák a nőknek fejlődését az önállóság szellemében: addig másfelől éppen a fejlődés szabadsága képezi a természetlen fejlődésnek

leghatékonyabb ellenszerét. Európában is a socialismus leg-
hatékonyabb ellenszerét csak abban nyerhetné, ha az egyéni
és a társadalmi szabadságot mentül szélesebb alapokra fektetl-
nék. A mozgási tér kiterjesztése nélkül a baj nem lesz orvo-
solható, csak a surlódások fognak szaporodni, a megvalósít-
hatatlan aspiratiók növekedni.

JOÓB LAJOS.

BÁRÓCZI SÁNDOR.

Első közlemény.

A régibb magyar irodalomnak vagy kétharmad részét idegenből átültetett, vagy idegen befolyás alatt irt munkák teszik ki. Különösen a szépprózai elbeszélésben találjuk meg az idegen hatások erős és még mai napig is folytonos lánczolatát. E hatások nyomozása, földerítése fontos és hálás feladata az irodalomtörténetnek, kivált ha egy jelentékeny íróval kapcsolatban mutatható be. Így mutathatjuk be Báróczi személyéhez fűzve a francia befolyást, mikor mai teljes virágában van.

Mikor Báróczi föllép, már nem egyedül áll ezen a téren. Bécsben Bessenyei, Naláczy, Barcsay; itthon báró Orczy, Ányos, Péczeli, Czirjék stb. részint fordítók, részint francziautánczók. Rajtok kívül az ország minden részében találni műkedvelőket, kik a francia nyelvet tudják, kedvelik, fordítanak is belőle, de fordításuk kéziratban marad, vagy megsemmisül.

Ilyen kiterjedésű s eredményű mozgalom nem jöhetett létre csak úgy tegnaptól mára; hagyományokra kellett támaszkodnia. Főuraink, különösen pedig az erdélyiek, már a XVII. században sűrűn látogatják Franciaországot; némelyik, mint gróf Bethlen Miklós, esztendőszámra marad kinn s rendes udvartartást visz. Francia divatot, francia könyveket hoz haza, megkedvelteti azokat a maga körében, s egész kis francia társaságot szervez a szomszéd kastélyok főúri lakói közt. Ilyenről ad hírt gróf Bethlen Miklós francia nyelvű emlékirata.*) Hazajöven második franciaországi útjáról, szentmik-

---

*) *Mémoires historiques du Comte Bethlen Niklos* (sic!), con-

lósi birtokán (Marosvásárhely felé) francia izlésű kastélyt épített s abban egész francia módra rendezkedik be; még étrendje is francia. Némely környékbeli főúr fejét csóválja rá, de másoknak tetszik ez a divat s gyakran és szívesen látogatják a francziás grófot. «L'on disoit communément dans le País que mon Château et ma manière de vivre étoit l'Ecole des François. *Quelques-uns néanmoins de nos principaux Seigneurs s'yaccoutumèrent et firent de même*» (I. 340. l.).

Tudjuk, hogy II. Rákóczi Ferencz seregében nagy számmal voltak francia tisztok; bizonyára ez sem múlt el minden hatás nélkül. Maga a rendkívül művelt fejedelem jeles francia volt, Beresényi nemkülönben. Rákóczi közelebbi környezete bizonyára megérezte ezt a hatást; legalább onnan került ki a XVIII. századi magyar próza első jeles terméke, a francziából fordított *Mulatságos Napok*.

Ugyanekkor, a kezdődő francia befolyás mellett java erejében van a német; ez ellen kel ki Apor Péter a *Metamorphosis*ban. Elkövetkezik azonban Mária Terézia ország-lása, mely alatt a bécsi udvar szinte keleti központjává lesz a mindenfelé hódító francia műveltségnek, francia-imádásnak. Oda húzódnak főuraink is, hiszen a királyné szívesen látja, sőt kitünteti őket. Francia színházának igazgatását két ízben bizza magyar nemesre: előbb gróf Esterházy Ferenczre, majd gróf Koháry Jánosra.*) A szép királynéért lelkesülő magyarok mint egyébben, úgy nyelv dolgában is utánozták az udvart. Nekiestek a már úgy sem egészen idegen francia nyelv tanulásának s a német mellett (sőt a fölött) ebben látták a modern műveltség főkellékét. Gyermekeik nevelését is e szert irányították. A leányok nevelésében első rangú studium volt a francia, sőt a pozsonyi apáczáknál a tanítás nyelve is az volt. Divattá lett a francia nyelv tudása, s mint fölkapásakor minden divatot, ezt is, úgy látszik, túlságba vitték. Különben miért gúnyolódnék Bod Béter a *Magyar Athénás* előszavában: «A francia nyelv annyira elterjedett Európában s oly szükségesnek kezdett látszani, hogy Erdélyben is ezután

tenant l'Histoire des derniers Troubles de Transilvanie. Amsterdam, 1736.

*) L. Marczali Henrik: *Mária Terézia*, 220. l.

talám az oláh gyermek is azon kezdi el bölcsőben való sirását.»

Azonban a francia nevelők s francia szakácsok el-
 árasztotta főúri házaknál nem mindenütt volt a francia nyelv
 a pusztá csillogásnak, az úgy nevezett jóneveltségnek eszköze
 és mértéke, hanem sok helyen komoly tanulásnak, nemes
 élvezetnek lett forrásává. Franciaországban s általában a
 külföldön megfordult fiatal főuraink közül többen térnek haza
 kint szerzett gazdag könyvgyűjteménnyel, vagy ha nem jár-
 tak is kint, a francia irodalom szépen van képviselve könyv-
 tárukban. Híres könyvtár volt a gróf Teleki Sámuelé, ki
 1759-diki külföldi útja alkalmával kezdett könyvet gyűjteni.
 De érdekesebb egy másik, mert ott, úgy tetszik, különösen a
 francziával foglalkoztak, minek emlékéül irodalmi munkát is
 bírnak. Kazinczy Erdélyben járván, meglátogatja gróf Haller
 Gábort, Lászlónak a fiát, Ugrán. Megnézi ennek atyjáról rá-
 maradt s azóta is folyvást gyarapított könyvtárát, melyről
Erdélyi Leveleiben azt mondja, hogy «a francziául olvasók
 innen szedik, a mire szükségök van, mindenfelé Erdélyben».
 Tudjuk, hogy a könyvtár előbbi tulajdonosa, gróf Haller
 László, lefordította volt Fénelon *Telemakusát*, melyet nagyon
 kedvezőleg fogadott a közönség, úgy, hogy rövid, öt-tíz esz-
 tendős időközökben, épen a Báróczi felleptéig háromszor kel-
 tett újra kiadni. S ezzel eljutottunk oda, a hol már irodal-
 munkban is láttatja van a francia szó kedvelésének. Haller
 Lászlót *Telemakus* fordításában már két évvel megelőzte Zol-
 tán József, ki egyúttal Bidpai és Lokman meséit is átültette
 Galland francia fordításából. Haller Gábor pedig, a László
 fia, lefordította később Montesquieu híres munkáját, az *Esprit
 des lois*-t.

A két Fénelon-fordítás jelzi azt a pontot irodalmunk-
 ban, melyet a francia hatás kiinduló pontjának nevezhetünk.
 Addig is kaptunk elszórtan egyet-mást a francziától, de érint-
 kezésünk innen kezdve válik szorosabbá, s állandóvá. A Zol-
 tán- és Haller-féle fordítások hívják föl először külföldre nem
 mehető ifjaink figyelmét is a francia irodalom kincseire.
 Innen kapnak ösztönt a Fénelon nyelvének tanulására. For-
 dítani próbálván az eredetit, ellenőrizhetik munkájokat a
 kezök ügyében levő magyar fordításokkal. Mert ekkortájt már
 az iskolákba is bevonúl a francia nyelv; tanulásához nagy

szorgalommal látnak hozzá a jelesebb deákok, a mint erről Kis János superintendens is megemlékezik. Többek közt így ír: «Fénelon *Telemakja* volt az első könyv, melyet elővevénk. Ennek elvégzésekor már úgy megszereténk a francia nyelvet, hogy csaknem minden olvasásunk tárgya több hónapokig az azon írt könyvek levének» (*Emlékezései Életéből*). «Valahány grammatikát Sopronban találánk, írja ugyanott, (találánk pedig többeket . . .) mindazokat elkérénk.» S érdekes, hogy e grammatikák közt már akkor magyar nyelvű is volt. Még eddig csak egyet ismerek ebből a korból. Ez pedig Sopronban, 1763-ban nyomtatott; valószínű, hogy Kis János és társai is ezt használták, vagy legalább ezt is a tömérdek német nyelvű grammatika mellett, melyet a soproni evangélikus lyceum könyvtárában találhattak. Szerzője ennek Thomas János, ki, mint neve mutatja, valami bevándorlott francia családból származhatott. Címe: *Nouvelle grammaire française et hongroise nommée: Le sincère maître de langue. Azaz új francia és magyar grammatica, mely igaz nyelvmesternek neveztetik*. Mintegy ennek kiegészítéséül írt ugyanaz a szerző egy szótárszerű könyvecskét is, melynek foglalata: «*Mindenféle francia és deáktitulusok, a melyek közt mind egyházi, mind világi, mind pedig hadi rendeknek a titulusai francziául és deákul fel-találtatnak* (szintén Sopronban, 1763).

Innen kezdve mind sűrűbben lelünk bizonyosságot a francia nyelv elterjedtségére. Kis János, a felvidéken albizálván, Rozsnyón külföldről hazajött ifjakkal ismerkedik meg. «Ezek, úgymond, tudományos műveltséggel is jeleskedvén, s különösen a francia nyelvet is szeretvén, igen nagy mértékben megkedveltették velünk magukat» (*Eml. Életéből*). Kazinczy többeket említ, a kiknek «több vala a francia nyelv és literatura a németnél». S hogy negatív adattal is szolgáljak, felemlitem azt az érdekes példát (szintén Kazinczyból, *Pályám Eml.*), hogy Szulyovszky Menyhért, Zemplén diétai követe, *Senecát* olvasván, megszereti a rómaiakat, «kiket eddig, elfogva a francziák józan, játékosan és fecsegve ömlő s antithesisekkel fölczifrázott írásaiktól, nem olvasa, nem ismerte». Itt tehát a francia már a latin rovására hódít.

Még csak egyet említek, Faludi *Nemes Úrfijából*, mely még Báróczi föllépte elé (1771) esik. Fordítás ugyan ez a munka, s hazai vonatkozásokat nem is mernénk benne keresni,

ha Bevezetésében maga nem mondaná ezt: «Nagyon tanátslom azért azoknak az Úrfiaknak, a kik e könyvbe bétékintenek, a hatodik Köz-beszédet el ne kerülykék.» Ebben a hatodik Köz-beszédben pedig a külföldre utazásról van szó, a mit Eusebius erősen ellenez; többek közt ezt mondja (s ez némi túlzással a hazai viszonyokra is illik): «Boldog Isten! már látom, hogy megnyergeltek bennünket a Frantziák. A Frantzia öreg Asszony*) parantsol a Gyermekszobában. A Frantzia udvari leányzó építi fejét a Gazdasszonynak. A Frantzia Secretarius igazítottja eszét az úrnak. Úgy állunk, lépünk, tántzolunk, a mint a Frantziának tetszik. Azt észszük, a mit a Frantzia szakáts fölád. Úgy öltözünk, a mint a Frantzia reánk szabta. Külső köntösünk, belső ingünk frantzia» stb.

Eljutván a hetvenes évekhez, fölösleges tovább kisérni a francia nyelv bevonulását hazánkba. Itt már egész iskolával van dolgunk, mely nyelvünk kicsinosítására a francziát tartja követendő példának. A közéletben sem szűnik meg a francziáskodás, sőt nevetséges mérveket ölt. Kármán *Módija* (1793) hű arczképét festi a magyar *madamenak*, ki egész délelőtt *toilettejével* bibelődik, házi barátait *negligében* fogadja, férjét *mon coeurnek* szólítja, szolgáját *canaille*nek tiszteli, *garde-robeja* van, *équipagea magnifique*, köszönése pedig egy hanyagúl ejtett *adieu!*

S ezalatt már az ország legkülönbözőbb vidékein mozgolódnak irodalmunk szerény munkásai. Gazdák, papok, tanuló deákok lelkesedve olvassák a francia írókat, tollat vesznek, próbálnak ők is *úgy* írni. A munka készül, s a munkások száma biztató. Csak az kell még, hogy az elszórtan dolgozók csoportba, iskolába verődhessenek össze, s a félénk kezdeményezők elé egy tehetségesebb, vezető alak jöjjön. Ehhez nyílt meg az út akkor, mikor Mária Terézia 1760, szeptember 11-én aláírta a magyar nemes testország alapító levelét s mikor könyvei közt *Kasszándra* megkezdett fordításával Bécsbe érkezett Báróczi Sándor.

---

*) «Öreg asszony» ebben az időben nevelőnőt jelentett.

I.

Ispánlakáról, egy erdélyi kis faluból jött, mely Nagy-Enyedtől vagy két óra járásnyira fekszik. Ott született 1736 április 2-án, husvét másodnapján.*) Már otthon megtanult francziául. Gymnasialis tanulmányait a nagyenyedi collegiumban végezte, hol jeles, szorgalmas tanuló volt. A classikus nyelvekben s irodalmakban, kivált a latinban tűnt ki. Különösen Tacitust, Senecát, Vergiliust, Horatiust és Juvenalist szerette, s alkalom adtán később is idézett belőlök.

Mikor kijárta a collegiumot, Szebenbe ment az erdélyi kormányzék cancelláriájához irnokoskodni. Itt olyan környezetbe került, mely megadta neki azt, mit talán a családi és collegiumi nevelés még nem fejlesztett ki benne tökéletesen: a társadalmi finomságot. Atyja és sógora révén, kik mindketten előkelő megyei emberek voltak, első úri házakhoz volt bejáratos. Ez ismeretség nagy hasznára vált: magaviseletében, társalkodásában simává köszörülte, a szép, a finom iránt való hajlamát pedig fejlesztette, erősítette.

Ekkor szervezte Mária Terézia a magyar nemes testőrző sereget. Báróczinak is kedve támadt hozzá s beadta megyéje rendeihez folyamodványát. A megye rendei nem igen pártolták, mert nem találták elég délczegnek, elég szépnek. De az öreg gróf Mikes István, Alsó-Fehérmegye főispánja, védelmére kelt s azt mondotta: «De van szép lelke, és Hazánknak, s nemzetünknek becsületére fog szolgálni.»**) S az ily előkelő helyről jövő pártfogás elnémitotta a hiú rendeket, kik szemrevaló, derék legénynyel akartak kitenni magokért. Báróczy elnyerte, a mit kért, s ha talán bántotta is a rendek ellenvetése, annál jobban esett neki az öreg gróf dicsérete, ki a fogyatékos külsővel szemben a szép lélekre mutatott, mintegy buzdításul a derék ifjúhoz, hogy ezzel keresse maga és hazája becsületét.

---

*) Életrajzát itt csak a legszükségesebbekre szorítjuk. Először Kazinczy írta meg *B. Minden Munkáinak* 1814-diki kiadásához csatolva (VIII. kötet); azután Ballagi Aladár a *Magyar Királyi Testőrség Történetében*, s végül Beöthy Zsolt a *Szépprózai Elb. Tört.*-ben. (L. még: Szinnyi J.: *Magyar Írók élete és munkái*, I.)

**) Kenderessi Mihály levele Kazinczyhoz, 1813, jun. 26.

Elhagyta hazáját s nem is tért vissza többé soha. «Oka, miért hogy soha többszer vissza nem jött, írja Kenderessi Mihály,*) ime ez . . . Mikor először a királi testőrök közzé fölment, édes Apja jótskán adott volt Pénzt, de tsakhamar elkölt; irt tehát újra Pénzért, az üstökös öreg küldött ugyan néki ekkor is Pénzt, de Levelet is olyat, melly azt okozta, hogy Báróczi örökre elvonta magát minden haszontalanságoktól, meghatározta magát esküvéssel olly élet folytatására, mellynél fogva se Apja, se Attyafiai segítségére soha se szorúljon, sőt még azt is, hogy soha Hazájába se térjen vissza. Tett esküvését sokszor bánta, de haláláig megtartotta.»

Ez elhirtelenkedett fogadással örökre száműzte magát hazájából. Atyjával való meghasonlása elkeserítette, visszavonulttá tette. Erre különben más oka is volt. Társai, megyéjük legszebb, legszálasabb fiai, ha nem is rossz akaratból, csak pajkosságból, gúnyolódtak a gyengébb s egyáltalán nem szép Báróczival; Kazinczy följegyzése szerint ilyenformán: «Rejtezzél a szomszéd szobába és mondj onnan édességeket egy szépnek s tiéd lesz; de lépj elébe s elszalad.» Lehet, hogy az efféle kötődéseket ő kelleténél komolyabban vette, s az atyjával való meghasonláshoz ezenkívül még az is járúlván, hogy Bécsbe jötte után nemsokára ő is belekapott az aranycsinálásba, mind jobban magába vonult titkai és könyvei közé.

Könyvei között már ekkor ott volt Calprenède nagy terjedelmű regénye, a *Kasszándra*, melynek fordításához még otthon hozzá fogott volt. Tulajdonképen nem is fordítás volt ez, hanem inkább átdolgozás, stilus-próba. Nem volt vele az a célja, hogy majd egyszer világ elé bocsássa, csak a maga hasznára és mulatságára készítgette. Ez átdolgozással már jó előre haladhatott, mikor Bécsbe jött; látva maga körül a jó példát, értékesíteni akarta ő is, a mit eddig csinált. Innen kezdve ügyelt jobban stilusára is; átjavította az eddigit, a hátralevő részben pedig tíz, tizenöt, húsz átolvasott lapból csinált félannyit, vagy harmadannyit, csak a regényben nagy számmal előforduló leveleket fordítva szószerint. Így lett aztán a tíz vaskos kötetre terjedő francia regényből hét vékonyabb, mely Bécsben, Trattnernél jelent meg 1774-ben.

Calprenède, a francia regény szerzője, XIV. Lajos test-

---

*) Levele Kazinczyhoz 1813, III. 20.

őre volt. A XVII. század negyvenes éveiben írta, néhány nem sikerült tragédia mellett, óriási terjedelmű regényeit, a tíz kötetes *Kasszándrát*, s a tizenkét kötetes *Kleopátrát*; harmadik regénye (*Pharamond*) hét kötetes töredék.

Divat volt akkor ez az óriási terjengősség az úgynevezett heroikus regényben. Kaland kalandra halmozva s egy hős nyakába varrva: a legtöbb esetben ez az egész regény. Az író phantasiáját mi sem korlátozza, legkevésbé pedig az a csekély történelmi színezet, a mi mindössze a történelemben jó régen szerepelt nevekből, s csakis pusztá nevekből áll. Magyarázatra szorul a heroikus regénynek egynémely látszólagos fonáksága. Szereplői ugyanis, a kik rendszeren az ó-kori történelem nagy alakjai: Cyrus, Nagy Sándor stb. egészen úgy viselkednek, úgy társalognak, mintha legalább is a XIV. Lajos udvarában nevelkedtek volna. Most már tudjuk, hogy csakugyan ott nevelkedtek. Mert a mint Victor Cousin a leghíresebb heroikus regényen, Scudéry kisasszony Cyrusán, kimutatta, e regények tulajdonképen allegorikus regények, melyekben régi, történelmi nevek álarcza alatt a XVII. század francia társadalma szerepel. Cyrus nem más, mint Condé herceg, a hősnő, Mandane pedig Mme de Longueville. Ezt tudva, más szemmel nézzük most már a Grand Cyrust és társait, mert hű képét látjuk benne az akkori francia életnek; annyira hű képét, hogy Victor Cousin épen a Scudéry kisasszony regénye alapján írta meg a XVII. századi francia társadalom kitünő rajzát.*)

Bizonyos, hogy Calprenède is ebből a társadalomból veszi alakjait; jóllehet még eddig senki sem vette le hőseiről az álarczot s nem mondta meg igaz nevöket e Nagy Sándoroknak, Dariusoknak, Máthéknak, Artaxerxeseknek és Sztatiráknak. Mindegy; Calprenède is a maga korát vitte bele *Kasszándrájába* gavallér erkölcsével és társalkodásbeli finomságával. S épen erre a finomságra volt szüksége nyelvünknek a XVIII. század utolsó negyedében; s látni fogjuk, hogy bár a regény æsthetikai értéke jóformán semmi, mégis alig választhatott volna Báróczi alkalmasabb fordítani valót.

---

*) *La société française au XVII. siècle, d'après le Grand Cyrus de Mlle de Scudéry.* Páris, 1870.

A regény tárgyául szolgáló kalandokismertetése e helyen szükségtelen.*) Inkább jellemzésére valamit.

Nem cselekvő, hanem elbeszélő személyeket állít elénk a regényíró. Nem kísérik végig őket változatos kalandjaikon, hanem pihenő órájokban leülünk velök s meghallgatjuk elbeszélésöket. Valóságos keretes regény, mely csak kevésbé különbözik a keretes elbeszélés azon fajától, melyet Boccacciónál látunk, s melyet irodalmunkba Rozsnyai és Mikes vezettek be. E különbség pedig mindössze annyi, hogy az egyes elbeszélések közt valamivel szorosabb az egység, mint Boccacciónál; ő nála ugyanis az egész kapocs csak annyi (s ez ott helyes), hogy elbeszéléseit egy helyen, egy társaságban s talán egy czélből mondják el, Calprenèdenél pedig többé-kevésbé a keretül szolgáló főcselekmény körébe vágnak. Csakhogy az ő eljárása olyan se hideg, se meleg: nála a keret is egész regénynyé nővi ki magát; de nem elégszik meg ezzel az egygyel, nem hagyja, hogy az olvasó zavartalanul élvezze végig; mind újabb szereplőket léptet föl s rá erőszakolja az olvasóra, hogy ezeket is hallgassa végig, ha meg akarja tudni, hová fejlődött az igazi cselekvény, mely iránt egyedül érdeklődik. Pedig e hozzáférezelt históriákat még csak episodoknak sem lehet nevezni; egész külön elbeszélések ezek, melyeknek egy-egy gyenge szálát a főcselekvényhez köti az élelmes író, csak hogy egy bajjal már azt is elmondhassa. Eleinte csak elolvasunk kettőt-hármat, mert szükségesnek hiszszük; későn látjuk be, hogy lépre mentünk, mert nem volt egyéb célja, csak hogy a végén minél több lakodalmat csaphassanak. Meg kell vallanunk, hogy igen ügyesen tud tovább-tovább csalni. Különféle eszközei vannak hozzá:

az elébb megtörtént eseményt, melynek ismerete okvetlenül szükséges a most történő megértéséhez, csak később mondja el; ilyenkor persze figyelünk rá, hogy megértsük az előbb hallottakat s meglepetten kiáltunk föl: ezért volt hát így meg így!

Ott hagyja félbe a cselekvényt, a hol már legjavában neki indult, a hol — mint mondani szokás — legérdekesebb, hogy legyen okunk kivánni a folytatását;

---

*) Annyit, a mennyi az egésznek áttekintésére szükséges és kívánatos, találhatni Beöthy Zsolt *id. m. II. 36—40.*

újonnan föllépő alakra ráfogja, hogy sokáig élt ott, a hol egy kedvelt hősünknek valami nevezetes dolga esett; meghallgatjuk, mert ha arra járt, csak tudni fog talán valamit a mi emberünkről is; stb. stb. S magokban ez ide nem tartozó történetekben tömérdek ingerlő újdonsággal áll elő: sokáig hű szerelmesek egyszerre csak minden magyarázat nélkül szakítanak egymással (vajon miért?); a párbajnak csak a végén tudódik ki, hogy az egyik és pedig a halálra sebzett fél leány, ki gyilkosában szerelmet ébreszt (szegény gyilkos!); a szerelmes herceg szolgálának, esetleg szobaleánynak szegődik a hercegnőhöz, kinek titkosa, bizott embere lesz, sőt olykor rejtettebb bájait is egész lelki nyugalommal szemlélteti; egyszer csak megjelenti kilétét az ájuldozó hercegnőnek; — az egyik szerelmes megmérgezi magát, vagy kardjába dől, utána a másik: ez meghal, amaz szerencsésen életben marad. Ilyen fogás az is, mikor elhiteti az olvasóval, hogy csakis a legfontosabb dolgokat mondja el; ezért oly gyakori regényünkben ez a kifejezés: «de hogy az aprólék dolgoknak előbeszéléssel ne akadályoztassalak, csak azt mondom, hogy . . .» S a mi a legnevezetesebb, költeményét igaz történetnek adja ki; sőt Plutarchost is helyreigazítja a regény végén, a ki nyilván azért nem tud Sztatira további sorsáról, mert ez attól kezdve Kasszandra nevet vett föl, Plutarchos pedig nem tudta, hogy Sztatira és Kasszandra egy és ugyanazon személy. S végül csak azért nem folytatja tovább (tudniillik a hetedik kötetben is túl) a történetet, mert a mi már ezután következne, arról úgy is eleget írtak Plutarchosék.

E furfangok, fogások rávallanak a XVII. századi francia heroikus regényre. De arra vall egész épülete. Motivuma: szerelem, mely hosszú, hű szolgálat jutalma. Szereplői: egytől-egyig hercegek és hercegasszonyok; egyetlen história (*Alcyone*, III., 252.) indul úgy, hogy közrendből valók szerepelnek benne, de csakhamar kiábrándít a hősnő eme kijelentése: «Noha mostani sorsunkra nem sokat különbözünk is a közrendtől, Előink mindazonáltal Nemes Nemből származtanak.» Sztatira is csak azért útasítja vissza Orondates szerelmét, mert nem tudja, hogy herceg. Beszédmodoruk válogatós, fékezett s még a legnagyobb szenvedély idején is okoskodó. Minden beszédök szónoklatszerű, az «Úram!», vagy «Asszonyom!» megszólítással kezdődik, bevezetése, tárgya-

lása és befejezése van. S ez a beszédmód még szolgálkára is átragad. Hadd idézzem ennek egy classikus példáját, mikor a hercegasszonyok meggyilkolását beszéli el Orondatesnek a haldokló Tiræus; ilyen szép kis bevezetést kerekít hozzá:

«Kegyelmes Úram! nem egyébért nyújtották az Istenek ezen szempillantásig életemet, hanem hogy fölfedezzem előtted Hercegasszonyainknak elvesztekét és hogy napvilágra hozhassam azokat az irtózatos gyilkosokat, kiket a setétség elrejtett a világ szemei előtt; vagyis inkább a nap irtózik őket világosítani sugáiraival. Nem kérem az Isteneknek kegyelmeket, hanem hogy csak addig nyújtsák erőmet, míg gyászos beszédemet végezhetem, a minthogy örömmel is válok meg életemtől, mellyet jó Asszonyom elveszte után megtartani nem akarok.» Itt azután elkezdődik a szomorú tárgyalás és tart — nem olvastam meg, hány lapon keresztül. Az utolsó szó után pedig kiadja lelkét a szegény Tiræus.

Indulataikat tetszés szerint fékezik; nem szólnak bele a másik beszédébe, végit várják s akkor dúlnak-fúlnak mérgekben. A nőkön ejtett sérelmet halállal büntetik; így Cleandert, a ki «elég goromba volt a Királynék jelenlétekben a kocsist megverni» (III., 18.). Minden «Hercegasszony» előtt térdre esnek, ruháját csókolják, könnyeikkel áztatják a földet s emberi erő nem képes őket onnan fölállítani, míg ki nem beszél magokat. Komikus példa rá a Lysimachusé, a ki kedveséről beszélvén ezt mondja: «Mint különös kegyeimet fogadtam ajánlását, de nem lévén olyan helyt, hol lábai elejében lehetett volna borúlnom, meghajtam magamat» (III., 28.).

Az illemtant egész francziásan tudják. Nagy Sándor például első látogatásakor «nem sokat mulatott» a hercegasszonyoknál. Bókokból kifogyhatatlanok. Arszáczesz ezt mondja az amazonok királynéjának, ki őt dicsérte: «Kétségkívül magad cselekedted mindazokat, melyeket én egész táboromnak tulajdonítottam» (V., 129.) — mert a királyné is részt vett az ütközetben. Nevezetes szokásuk a monológizálás: «mihelyt egyedül látta magát Orondates, azonnal keserves panaszokra fakadott.» Így aztán gyakran elárulják legféltebb titkaikat. Életüket semmibe sem veszik; akárhányszor könyörögnek a halálért, egy kegyelemdöfésért, a halál nekik jutalom, boldogság.

Természetességről, egyénekről, jellemek fesztelen kialakulásáról ilyen körülmények közt épen oly kevéssé lehet szó, mint a mennyire száműzve voltak mindezek a XVII. század előkelő francia társadalmából. Mind egyforma : mind herczeg.

S ezt a regényt dolgozta át Báróczi.

Ő maga sem látott benne igazi értéket. Egyéb tekintetek bírták arra, hogy kiadja. Erre mutat bevezetése, melyben ezt a munkáját «dicső nemzetének» ajánlja. «Kinek is ajánlhatnám inkább — úgymond — egy Scythiai Herczeg és Herczegasszony szép történeteit, mint a nemes magyar nemzetnek, melly a scytháknak vérekből származott maradékja és vitézségeknek is törvény szerint való örököse.» Fölteszi tehát, hogy a magyart érdekelni fogja, a mit őseről mondanak. De egyéb oka is van rá, hogy kibocsássa; szándéka volt idegen nyelveket nem tudó «vidám ifjaknak, de mindenek fölött a világnak legdíszesebb ékességére lévő szép nemnek . . . gya-korta unalmas idejét ennek olvasásával kellemetessé tenni». Mert magyar nyelven alig találhatóak egy-két szép könyvet, ha csak véres harczok történetét, vagy mesés könyvecskéket nem akarnak olvasni. Harmadik oka az, hogy azt hitte, szolgálatot tesz vele a magyar nyelvnek, mely el van hanyagolva; azon igyekezett, hogy tiszta magyarsággal adhassa elő; a mint hogy el is távolított, a mennyiben lehetett, minden idegen szót, mely a magyar beszédet korcsossá teszi. Utolsó oka pedig egy kis hizelgés a nemzeti hiúságnak; az idegen nemzetek durvának, kegyetlenek tartják a magyart; itt ez a könyv, mely az ellenkezőt bizonyítja; kitetszik belőle, «hogy még a régi időkben is nem volt a magyar nemzet oly durva, hogy jeles cselekedetei a legpompásabb és palléroztatabb nemzeteknek is például ne lehetett volna».

Tehát történetet ad a magyarnak, szép, könnyű olvasmányt és tiszta magyar nyelvet.

Bármennyire érzik is, hogy ez tulajdonképen számvetés önmagával, tisztázás a maga megnyugtatóására, hogy bár a mű csekély értékű, mégis ilyen meg ilyen okokból a magyarnak kedves lehet, rendkívül becses útmutatás nekünk, kik tudni akarjuk, mi volt az oka nálunk *Kasszándra* nagy, sokáig tartó népszerűségének. Báróczi itt rámutat műve népszerűségének okaira, sőt részben annak irodalomtörténeti fontosságára is.

Az első szempontot (hogy őseink történetét adja) itt mellőzhetjük. Annál fontosabb a második. Olyan olvasmányt nyújt, a melyet magyar nyelven alig olvashatni. Vagyis *regényt*, a melyet minden rendű, korú és nemű emberek elolvashatnak. A nőket nem rémíti borzasztó csaták leírásával s pihenő óráikban a férfiaknak is kellemes, érdekes olvasmány. Igazán, ha visszatekintünk, regényt egész *Kartigám*g épen nem s tisztán szórakoztatás kedvéért irt elbeszélést is alig-alig találunk. Elsőnek vehetnők föl a híres *Hármas Istóriát* (1695), de középső része főkép morális irányzatú, első és utolsó része pedig «véres harcok története», s különben is már régi. Mikes *Mulatságos Napja*t számba se vehetjük, mert csak később került napvilágra. Ilyenformán vagyunk Faludival is. Az ő munkái egy kivételével tisztán didaktikus jellegűek, az az egy pedig (a *Téli Éjtszakák*), mely — bár morális irányzata ennek is megvan — novellaszerű elbeszéléseivel mégis ide sorozható, csak Faludi halála után, 1787-ben került közkézre, tehát jóval *Kasszándra* után. Ezután a két *Telemakus*-fordítás, a Zoltán Józsefé és a Halleré (1753 és 1755) következik; ezt már didaktikus jellege mellett is a szórakoztató olvasmányok közé sorozhatjuk, mert korában a legelterjedtebb olvasmányok egyike volt. Igazi regényt aztán csak 1772-ben kapunk Mészáros Ignác *Kartigám*-jában s mindjárt utána Torday Sámuel *Svéciai Grófné*jában, melyet Gellertből fordított. Tehát marad: *Telemakus*, *Kartigám* és a *Svéciai Grófné*. Szükség volt tehát a Báróczi *Kasszándrá*jára, mely hét kötetével akár esztendőre való olvasmánnyal is ellátta a közönséget. S ha Báróczi tudta, mily mohón olvasták hazaszerte a Mészáros *Kartigám*-ját, akkor meg lehetett győződve a *Kasszándra* kedvező fogadtatásáról is. Mert *Kartigám* több tekintetben elődje, úttörője *Kasszándrának*, épen úgy, mint a *Svéciai Grófné Szigvárt*nak. Valóban, *Kartigám* szinte elegyengeti a *Kasszándra* útját. Heroikus regény mind a kettő; légré, szereplői ugyanazok: szerelem, tartózkodó, hideg udvariasság; grófok, hercegek. *Kartigám* e tekintetben annyira mintaszerű, hogy bár Mészáros németből fordította, Heinrich Gusztáv a németet is fordításnak tartja s mögötte francia eredetig gyanít. Stílusa is ugyanaz a nem természetes, mindig kikerekített szónoklat. Mikor tehát *Kasszándrát* olvasni kezdik, modora már ismerős,

nem egészen szokatlan, s a mint mindkét regény nem közönséges sikere mutatja, az egész irány nagy kedveltségnek örvend. *Kartigám* hat kiadást ér; *Kasszándra* első kiadása is hamar elfogy; 1793-ban Trattner Mátyás új kiadást rendez s az Érdemes Olvasónak így magyarázza meg az új kiadás szükséges voltát: «Melly kedvesen vették Hazánknak minden rendei e munkát első jelenésében, . . . eléggé kitűnik abból, hogy seholt egy Könyvárosnál is több nem találtatik. Ugyan azért sok magyar nyelvet s tudományokat igazán szerető Hazafiak és Leányok óhajtották e kellemetes munkának újra leendő nyomtattatását». Báróczi halála után Kazinczy adja ki harmadszor, 1813-ban.

Báróczi harmadik oka, mely őt műve kibocsátására bírta, az, hogy azt hitte, szolgálatot tesz vele a magyar nyelvnek, mely el van hanyagolva. Ez a nyelvi szempont igen fontos Báróczi munkájának szemügyre vételénél, mert az új magyar próza kérdésével kapcsolatos. Épen ezért majd külön, munkáinak irodalomtörténeti szempontból való tárgyalása után fogunk róla szólni.

II.

Mikor Kazinczy első bécsi látogatásából (1776) hazatért, a sárospataki bibliothecarius egy magyar könyvet tett eléje: «Nyelve érthetetlen, de tele van szép rézmetszetekkel: Báróczi *Erkölcsei Meséi* Marmontelből». «Én, írja Kazinczy (*Pály. Eml.*), azt szeretém meg, a mit addig a bibliothecarius gyalázott s attól borzadtam vissza, a mit magasztalt. Még ma is bírom a könyvet, még rajta van ifjú esztendeim örömének kedves emléke, még ismerem a helyeket, a hol édes szólása csudálgatásaiban föl-fölsikoltozám. Visszavágytam Bécsbe, hogy őt láthassam, hogy lelke átszállhasson rám félmértékben. Ő vala örök olvasásom ezentúl s már akkor föltevém, hogy az ő koszorúja után fogok törekedni, minden erőmmel a mi lesz». Báróczinak ez a munkája, mely a Kazinczy tetszését egész a sikoltozásig csigázta, 1775-ben került ki a nyomdából, *Kasszándra* után egy esztendővel, kedves hazájának, Nemes Erdélyországnak ajánlva, minek utána *Kasszándrájával* nemzetéhez közönségesen mutatta tiszteletét. Szükség —

úgymond -- hogy hazáját is különöser tegye bizonyossá háladatossága eránt, melyhez 14 esztendei távolléte sem hiányosíthatta, sőt nevelte szeretetét; «mert édes minékünk arról emlékeznünk, a hol legelőször láttuk meg a világosságot; a hol a nap kellemetesebben költ föl, és nagyobb éltető erővel bírt az ég, hogy sem egyébütt».

Marmontel már ekkor nem volt egészen új ember a magyar irodalomban. Már 1773-ban lefordította Zalányi Péter, felvinczi református pap, egy erkölcsi meséjét, *Belizárt*. Báróczival egy időben (1775) fordított le Kónyi János is hármat a *Contes Moraux* közül; mind a három megvan Báróczinál is (*Leonórka*, Kónyinnál *Laurette*; *Laususz és Lydia*; s a *Havasi Juhászné*). Szabó Sámuel is fordított Marmontelből, és pedig az *Inkákat* és a *Mezei Éjeket*, de egyik sem jelent meg nyomtatásban s csak híreből ismerjük, Kazinczy *Erdélyi Levelei* révén.

Marmontel munkái meg is érdemelték a fordításukra szánt fáradságot. Mert, bár a kor divatja szerint (Marmontel 1723—1799 élt) kissé érzelműek, jó ízlésű, komoly emberre vallanak, ki megfigyeli az életet s tanulságot merít belőle. Előadása egyenes irányú, gyors haladású; jó ízlése megóvja a terjengősségtől, s komoly czélja is sietésre inti. A Calprenède-féle szónoklatot nála az előadás drámaisága váltja föl; mikor szereplőit beszélteti, elhagyja azon fölösleges magyarázatásokat, melyekkel Calprenède oly szívesen él; nem mondja, hogy «erre a másik azt felelte, azt mondta, vagy azt válaszolta», «imígy szólt hozzá» stb., hanem mint valami szindarabban, csak magát a dialógot közli. *Erkölcsei Meséi* közül hatot fordított le Báróczi: *Alcibiadeszt*, a *Két Szerencsétlent*, *Laususz és Lydiát*, a *Próbára vetett Barátságot*, *Leonorkát* és a *Havasi Juhásznét*.

Alcibiadesz fiatal görög böles, Sokrates tanítványa, olyan szeretőt keres, a ki minden mellék tekintet nélkül csak őt magát, a tiszta én-t szeresse. De az egyik tudományáért szereti, a másik nem őt, hanem meghódításának dicsőségét kívánja. Csak egyet talál, a ki őt igazán magáért szereti, csak-hogy az ő kedvéért nem tud lemondani szüleiről. Egy özvegy asszony, bár titoktartást ígért, barátnéi előtt kérkedik Alcibiadesz szerelmével. Végre, sok próba után, találkozik egy feslett életű leánynyal, kiben, úgy látszik, föltalálta, a mit

keresett; de ebben is csalódik; egy verseny alkalmával, melyben Alcibiadesz legyőzetik, beleszeret a győztesbe s kitűnik, hogy ez is csak hiúságból szeretett. Ennyi csalódás után Alcibiadesz elmegy Sokrateshez, hogy elpanaszolja baját. A bölcs fölvilágosítja, hogy kivánsága szerint valót nem is találhat sehol; «a magam: csak a hímre rendeltetett vászon», melynek értékét a rajta tett varrás adja meg. Ajánlja neki, hogy Glyceriát vegye el, a ki csak szüleit nem akarta ott hagyni érte.

Báróczi ezt a mesét szerette legjobban, azért is tette első helyre. Az Előbeszédben «valóságos Remekmunká»-nak mondja. S hogy nem igen túlzott, megítélhetni abból, hogy a *Mercureben* névtelenül megjelent *Alcibiadeszt* a francia közönség Voltaire, vagy Montesquieu munkájának hitte.

Laususz és Lydia vezet még az antik világba. Mezentiusz, tyrrheni király, foglyúl ejti az ellenséges király leányát s öreg létére beleszeret. Ezért fiát, Lausust, kiben szintén hajlandóságot vett észre a leány iránt, eltávolítja hazulról, a szerencsétlen Lydiát pedig eljegyzi magának. Épen a lakodalmat ülik, mikor az elkeseredett Laususz hazakerül s egy halálra szánt barátja helyett (kihez nagyon hasonlít) maga küzd meg a czirkuszi oroszlánnal.

A küzdelem közben fölismerik Lausust s a király iszonyú félelmeket áll ki fiáért. S e kínos percz az ő büntetése. Fia megöli az oroszlánt, s az öreg király bűnbánattal adja át neki Lydiát.

A többi négy a modern világból veszi tárgyát.

A *Két Szerencsétlenek* története egy klastromban játszik; egy özvegyasszony s egy fiatal leány beszélnek egymásnak múltjokat, mely őket a klastromba zárkózni kényszerítette.

A leánynyal szülői erőszak hagyatta el kedvesét, társával pedig férje elzüllése utáltatta meg a világot. Midőn ez férje nevét említi, kitűnik, hogy a leány is ugyanazt szerette volt. Most látja csak, milyen sors várt volna rá, ha szülői, bármily önző okokból is, kolostorba nem küldik.

A *Próbára vetett Barátság* Angliába vezet. Blanford tengerész egy szép indus leányt hozott magával, kit haldokló atyja bízott volt reá. Dolgai visszaszólítják Indiába; a leányt kedves barátjára, Nelsonra s ennek húgára bizza. Hosszú

távolléte alatt a leány, Koralí, beleszeret Nelsonba. Nelson megijed, már barátja vádját véli hallani. Kényszeríti Koralit, hogy Blanford hazaérkezésekor, mindent eltitkolva, fogadja el a Blanford gyűrűjét. A leány el is követi magán ezt az erőszakot, megtagadja magát, de az oltárnál rosszul lesz. Minden kitudódik. Blanford harag nélkül engedi át Koralit barátjának, ki akaratlanul lett a baj okozója. Sőt hálát ad Istennek, hogy idejekorán derült ki a titok, mely mindnyájokat szerencsétlenné tehetné volna.

Leonórka tapasztalatlan falusi leány, kit elcsábít s Párisba szöktet egy gróf. Nagyvilági hölgy lesz belőle, de megmarad annyi jó érzése, hogy mikor atyja, hollétét megtudván, érte megy, szó nélkül enged parancsának s hazajön. Itthon verejtékes paraszti munkával vezekel a bukott leány. De érte jön a gróf s törvényes feleségévé teszi, mi által megnyeri az öreg paraszt bocsánatát is. «Szégyen rosszat tenni, de nem szégyen azt helyrehozni».

A *Havasi Juhászné* a Franciaországban azelőtt oly divatos pásztorregényekre emlékeztet. Egy grófné, kinek férje öngyilkos lett, juhásznénak adja ki magát, csak hogy azon a tájon maradhasson, hol férje sírja van. Mindig arra felé tereli nyáját, maga ledül a hantra s búsan énekel. Nemsokára új pásztorfiú érkezik a környékre, ki szépen obolyázik s azon a juhászné énekét messziről kíséri. Összebarátkoznak. A bánatos juhászné a fiú kértére elmondja történetét, s tőli is kérdi, miért oly szomorú. Ez, a hallottak után nem mondhatja meg. Sok unszolásra mégis bevallja, hogy őt szereti. A juhászné megijed, mert férje emléke szeretni tiltja. De a fiú keresésére oda érkező szülők (mert csak a szép Juhászné kedvéért osont el hazulról s öltözött pásztorinak) s a szerelmes pásztorfiú együttes kérelmére megadja magát. Hiszi, hogy az idő begyógyítja szíve sebet s akkor csak úgy fogja szeretni új barátját, mint első férjét.

Ezt a hat mesét fordította le Báróczi. Nem mondhatni, hogy Marmontel *Erkölcsei Meséi* közt épen ezek a legkitünőbbek, de valamennyi, úgy tartalmi, mint alaki tekintetben, jellemző Marmontelre, s a *Havasi Juhászné* kivételével (mely a leggyengébb) valamennyi értékes is. Jellemrajz tekintetében legkiválóbb az első, *Alcibiadesz*, melyben öt nő alakot fest; mindenik más, mindenik egyéni. Nem kevésbé kiváló a

Próbára vetett Barátságban az Indiából ide került naiv, természetes értékű és észjárású leány rajza, ki Angliában a civilisatio kellő közepén, minduntalan beleütközik a conventionalis társadalmi rend rideg korlátaiba. Nem is tud beletörődni soha s épen naiv ügyetlenkedése teszi kedvessé; másfelől pedig alkalmat nyújt egy kis satírára a mesterkélt társadalmi élet ellen. Általában kedvencz alakja Marmontelnek a tapasztalatlan, együgyű leánya. Ilyet rajzol *Leonórkában*, a falusi paraszt leányban is, kit egy nagyvárosi kitanúlt udvarló hízelt, mézes beszéde oly könnyen törbe csal. A kör szempontjából sokat számít a mesék didaktikus jellege is. S hogy erkölcsi tanulságokban egyik sem szűkölködik, tartalmuk ismertetése után fölösleges kimutatni.

Jól megválasztott, értékes és tanulságos olvasmányt nyújtott itt Báróczi a magyar közönségnek. Örömmel is fogadták mindenütt. A hat mese hősei csakhamar ismeretessé váltak haza-szerte. Rövid tíz esztendő lefolyása alatt új kiadás lett szükségessé. Még irodalmi művekbe is bele került e révén a Báróczi neve, mint általánosan ismert és kedvelt íróé. Ányos munkái közt *Egy kisasszonynak levele a kelvéséhez* czim alatt találjuk például a következő sorokat: «Énekelni akartam, pedig azon verseket, mellyeket Te Marmontel Havasi Juhásznéről tsináltál»; alább ezeket: «megörültem, egy kis magyar könyvet látván leveledhez kaptsolva lenni, vélvén, hogy talán ismét valamely remek Báróczi Sándor tollából». Nagy népszerűség jele, hogy irodalmi műben szereplő, képzelt alakok is vele foglalkoznak, az ő munkáit olvassák, azokról énekeket csinálnak s újabb remeket várnak tollából. Marmontel meséi s a bennök szereplők épen oly népszerűekké váltak, akár az ugyanakkor mindenfelé olvasott *Kartigán* s később *Szigvárt*. Csakhogy, míg amazoknak értéke csupán actualis jellegű, a Báróczié még ma is kellemes olvasmányul szolgálhat. S ezt nemcsak meséi jelesebb s modernebb voltának, hanem nyelvének, stílusának is köszönheti.

Bárócziiban itt már az öntudatos stílistára ismerünk, a ki a *Kasszándra* hét kötetén jól kipróbálta s kinevelte a maga erejét. Azt mondja valahol Báróczi, hogy sokat köszönhet ő a románoknak, sokkal adósa Kasszándrának. Nem tudni, ő maga hogy értette ezt. De sehogysem tudunk igazabb értelmet adni neki, mintha stílusára vonatkoztatjuk. Mert stílus

dolgában igazán sokat köszönhet *Kasszándrának*, melynek utolsó köteteiben már szemmel látható a haladás. A mellett, hogy stilusa szebbé, folyékonyabbá válik, mondatszerkesztésében, syntaxisában egyre kevesebb a magyartalanság; vagyis æsthetikai szempontjait jobban össze tudja egyeztetni a nyelv követelményeivel; az egyik kedvéért nem sérti meg a másikat s ezzel stil-művészetében is egyre tökéletesebb lesz. E fokozatos haladásának jut legfölső fokára Marmontel-fordításában, melyben élete egész munkásságának legbecsesebb emléket látjuk. Már az eredeti is jelentékeny helyet foglal el az újabb francia próza történetében. Mesterkélttség nélkül kifejező, elegáns, modern. S mikor Báróczi ennek fordításához fogott, új nehézségekkel kellett megbirkóznia. Előljáró Beszédében be is vallja, hogy félelemmel kezdett e mesék fordításához. «Gyenge tehetségem, úgymond, a magyar nyelvben a hathatós szóknak szűk volta és ezen írásnak új módja egyesülvén, egészen kétségben ejtettének volt czéloznak teljesíthetése iránt». Kétszer fogott hozzá, kétszer hagyta félbe; de barátai elhitették vele, hogy senkinek sem tetszik a maga munkája, s rábeszélték, hogy csak adja ki. Ki is adta, de még mindig kételkedik a fordítás jó voltában. «Erről, írja ugyanott, egyedül csak azt mondhatom, hogy akartam fordítani». Nem mondhatjuk ugyan el, hogy a Báróczi fordítása minden tekintetben tökéletes, de igenis minden tekintetben tökéletesebb az eddigi és akkori magyar prózánál. Itt teremti meg Báróczi a modern magyar elbeszélő prózát. Annyira túlhaladja korát, hogy ha mai nyomtatásban olvashatnók, hogy sárgult lapjai ne emlékeztessenek régiségére, nem hinnők, hogy ezt már 130 éve írták! Igaza van Radó Antalnak, mikor Báróczit Bessenyeivel hasonlítván össze (a *M. Műford. tört. 1772—1831.*, 25. l.) úgy nyilatkozik, hogy Báróczi legalább ötven évvel jár Bessenyei előtt.

Kazinczy sem felejtkezett el kedves olvasmányáról s annak szerzőjéről. «Édesen emlékezett az ő általa fakasztgatott sírásaira», Marmontele mindig vele volt, s elkísérte őt még a «Tyrolisi szirttetőre» is. Ott, a kufsteini börtönben szállotta meg az a gondolat, hogy ő is fordítson egyet-mást Marmontelből; megkísérelte, de nem volt megelégedve fordításával. Hogy «erőre jusson», a Báróczi fordításán gyakorolta tollát. Hozzáfogott átdolgozásához, folytatta munkácsi börtö-

nében, hol «ezetben maczerált vasdarabok levével» írta be, «a mi gyakorlásai által gyült», a Báróczi fordításának ritkán nyomott sorai közé. Kiszabadulván (1801), még simított rajta itt-ott, úgy hogy 1803-ban már kiadhatta volna. De előbb a Báróczi véleményét akarta hallani. Megmutatta neki: «Láttam (írja a *Pályám Eml.*-ben), hogy lépésem, minekelőtte még fordításomat megtekintette, neki nehezen esett, bár fájdalmát igyekezék titkolni». Ezért a fordítás kiadása elmaradt s csak 1808-ban jelent meg. Hogy miért esett nehezen Kazinczy e lépése Báróczinak, megtudjuk Kazinczyhoz 1808 január 26-án írt leveléből,*) melyben megköszöni *Elegyes Fordításainak* első kötetét. A mennyire örül a Marmontelből újonnan fordított meséknek (*Négy Palatzk, Szamniumi Menyegző*), épen oly kedvetlenséggel látja a már ő általa fordítottaknak (*Alcibiád, A két szerencsétlen, Szép Anikó*) «új öltözetben való megjelenéseket». «Azt az időt, melyet ezeknek jobbitásokkal töltött el, jobb lett volna másokra, mellyek magyarul még nem találhatnák, fordítani». «Úgyis oly gazdagok még nem vagyunk könyvek dolgában, hogy külömb-külobb kiadásokkal bujálkodhassunk, most tsak szaporításokról kell gondoskodnunk, hogy mindenféle Olvasó innye szerint valót kaphasson és úgy terjedgyen a Magyar Literatura». Kazinczy siet megnyugtani öreg barátját elveinek kifejtésével. Leírja**) , hogyan jött a kufsteini börtönben arra a gondolatra, hogy a Báróczi fordítását átdolgozza. Kívánja, hogy bár hat fordításuk jelenne meg ugyan azon meséknek. Ezen az úton reményli legkönynyebben s legbizonyosabban «nyelvünknek kicsinosodását, mellynek első s legfőbb czélnak kell lenni». *Pályám Emlékezetében* is kifejti ezt az elvét (IV. könyv, I. szak.), mikor Marmontel-fordítása történetét beszéli el. «Én úgy hiszem, mondja, hogy alig lehet valami oktatóbb s nyelvünk kifejlését semmi sem segélheti több szerencsével, mintha azon egyen minél többen dolgoznak, s az ügy barátjai azoknak különbözésén lesegetik, mit kell tennünk, mit kerülnünk». Kazinczynak igaza volt. Látni fogjuk, mennyivel vitte előbbre ilyen módon a magyar prózát, a mire egyéb úton képtelen

*) *Kazinczy F. Levelezése*. Közzéteszi dr. Váczy János. V., 290. l. és *Élet és Literatura*, 1829, 192—194.

**) *Kaz. F. Lev.* V., 311—312.

lett volna ; a mint hogy ezt szívesen ismeri el maga is : «Ha a koronát talán én nyerném is el, örömet nyújtanám Báróczinak, mert az ő példája nélkül el nem nyerhettem volna».

Még 1775-ben, az *Erkölcsei Mesékkel* egy esztendőben, fordított le tiz *Erkölcsei Levelet* Dusch után németből. Ezt a jelentéktelen német író Báróczi vezette be irodalmunkba s utána mások is kedvet kaptak lefordításához. Az *Erkölcsei Leveleket* Baranyi László is lefordította 1779-ben ; tiz év múlva Duschnak egy másik munkáját, *Orestes és Hermionét* fordította le Vitéz Imre *Tiszta és nemes szeretet ereje* czimen. Az *Erkölcsei Levelek* értéke jóval kevesebb, mint a Marmon-tel-féle *Erkölcsei Meséké*, bár stílus dolgában nem sokkal állanak hátrább. Barátok, szerelmesek írják egymáshoz, vagy az atya fiához, leányához, vagy megfordítva. Szóba kerül a csalódott szerelem, a szülői zsarnokság, a csata borzalmai. A levélírók helyzete is különféle : csatamezőről író megsebesült katona, sírja szélén álló atya, öngyilkosságra készülő, megbecstelenített s aztán eldobott leány, halálra ítélt rab, stb. . . . valamennyien hivatottak rá, hogy figyelmeztessék kedveseiket az élet sokféle viharára, tanácsot nyújtsanak azok elkerülésére, istenes, becsületes életre intsek övéiket : szóval, hogy erkölcsi levelet írjanak. Stílusa nagyon elüt Báróczi eddigi fordításaitól. Rövid, szakgatott mondatok váltakoznak benne szépen szerkesztett körmondatokkal. Sok alkalmat nyújt jelentésárnyalatok keresésére fokozatosan egymás mellé állított főneveivel, jelzőivel és igéivel. Az erkölcsi tanulság ránk nézve bizony háttérbe szorul a nyelv, a stílus fontossága mellett, mégis van egy sor a III. levél (*Sztyriusz Glycerához*) tanácsadásai, velős mondásai közt, melyen megakad a szemünk, s melynél talán szívesen mulatunk egy futó perczet, mert az öreg Mikes gróf dicsérő szavaira emlékeztet : «mellyik dicséret nagyobb, virágzó orcza, vagy szép lélek?» Talán ez s ehhez hasonló egyéb helyek, melyek a lélek fősőbbségét hirdetik a testi szépség fölött, kedveltették meg Báróczival a Dusch leveleit. Ilyenkor bizonyára önmagára gondolt s vigasztalást lelt e sorokban. Mi pedig szívesen idézzük, mert a fordító szíve dobbanását érezzük rajta. Úgy az *Erkölcsei Levelek*, mint az *Erkölcsei Mesék* nyelve, stílusa sok érdekes megfigyelésre szolgáltat anyagot. Különösen a *Meséké*, mely a haladás megmérése végett a Kónyi-féle, vele egy-

időben megjelent fordítással hasonlítható össze; a Kazinczy fordításával pedig azért, hogy lássuk, mennyivel ment tovább Kazinczy, mi a fogyatékosága a Báróczi stílusának, s általában milyen helyet foglal el a magyar próza művelői közt. Az ebbeli részletes megfigyeléseknek azonban majd végül, a fordítások nyelvéről szóló, összefoglaló fejezetben adunk helyet.

HORVÁTH JÁNOS.

AZ ÉLET ÚTJAI.

Regény két részben.

Első közlemény.

ELSŐ RÉSZ.

I.

A fiatal leányka, miután nagynehezen fölkapaszkodott a meredek és keskeny lépcsőn a negyedik emeletre, hangosan zihálva becsöngetett az egyik ajtón. Az ajtó jobb szárnyán négy durva szeggel megerősítve névjegy fehérlett, a melyen közönséges és nagy nyomtatott betűkkel volt olvasható a lakás bérlőjének neve. Bár a lépcsőn már eléggé sötét volt, a leányka közvetlen közelből mégis ki tudta betűzni a névjegy fölírását.

Meg is ismételte magában: «Zalyeszov Ivanovics Vladimir». Tehát nem tévedt: «az a szörnyeteg Zalyeszov» itt lakik. Nem csekély utánjárásába került megtudni Zalyeszov tulajdonképeni czímét. Az a czím, a melyet a bejelentő hivatalban adtak neki, helyesnek is, helytelennek is bizonyult. Zalyeszovnak két lakása volt. Abban a pazarfényű nagyúri palotában, a melynek a czímét a bejelentő hivataltól kapta, megmondották neki azt a másik czímet, a melyet most föl is keresett.

Az ajtót sokáig nem nyitották ki, s a leányka a lábait váltogatva állt ott még mindig nehezen zihálva, miután nem volt hozzászokva a pétervári házak fásaszto lépcsőjéhez; aggodva nézett az ajtóra, melynek a szélei nemezzel voltak bevonva. A lépcső piszkos és csúszós volt s nyirkos hagymaszag

terjengett benne; a keskeny kis emelet egyik falán pléh reflektorral ellátott, törött és kormos üvegű lámpa függött.

Aggodalmas érzés kezdett erőt venni rajta. Minek is jött ebbe a rengeteg és szomorú városba? Milyen naiv ábránd is volt az, hogy itt elérhet valamit és megvetheti jövője élete alapját! Nem élnek-e itt ezrivel a leányok, a kik átkozzák azt a perczet, a mikor eszökbe ötlött az a szerencsétlen gondolat, hogy elhagyják otthoni fészkeket és idejöjjenek munkát és foglalkozást keresni?

Nem akarta szabadjára engedni kétségeit s hamarosan még egyszer megrántotta a csengetyűt. A zsinór feszes volt, s nyilván mikor először megrántotta, nem is szólt a csengő.

Most hallotta, a mint megcsendült odabenn.

Léptek hallatszottak és végre kinyílt az ajtó.

Az ajtó keskeny nyílásán, egy pillanatra sem eresztvén el kezéből a kilincset, egy kóczoshajú, fehér szempillájú asszony dugta ki szemöldök nélkül való, sovány ábrázatát.

— Kit keres? — kérdezte.

— Itthon van a nagybátyám? — szólt a leányka félénken.

— Kicsoda? — felelt az asszony, nem értvén meg a kérdést.

— Ivanovics Vladimir — igazította magát helyre a leányka, mind jobban megzavarodva.

— Az úr itthon van.

A leány egy lépést tett előre, hogy bemenjen az előszobába, de a cseléd még mindig fogta a kilincset, nem tudván rászánni magát, hogy bebocsásson a lakásba egy ismeretlen kisasszonyt.

— Mit mondjak, ki az? — kérdezte, gyanakvó pillantást vetve a vendégre.

— Mondja: Csekrygina Szergejevna Olga.

A leány még egyszer elmondta a nevét, iparkodván minden szótagot tisztán kimondani, nehogy a fehérszempillájú asszony eltéveszsze.

A cseléd becsapta az orra előtt az ajtót s a leány hallotta ennek a bizalmatlan teremtésnek lassan távolodó lépteit.

Csekryginát újra elfogták előbbeni gondolatai. Miért is jött el nagybátyjához? Mit is akar tulajdonképen tőle?

De nem volt már ideje megfelelni ezekre a kérdésekre:

az ajtó újra kinyílt, ezúttal teljesen, s a cseléd, bár még mindig sötéten és gögösen, bebocsátotta őt az előszobába és így szólt:

— Tessék.

Az előszoba szűk volt és sötét, mint egy odu; a lámpa nem égett: a fogason nem volt már hely, és Csekrygina, a ki mindenképen iparkodott a kabátkáját fölakasztani, végre arra határozta magát, hogy leteszi egy székre. A cseléd lomhán és kelletlenül segített neki, s látszott az arczán a türelmetlenség, hogy mielőbb elmeheessen. Csekrygina, a sötétség ellenére a melyhez már hozzászokott, észrevette ezt és zavartan sietni kezdett.

— Erre jobbra — szólt a cseléd, egy alacsony kis ajtóra mutatva, s eltűnt a pitvar homályában.

Csekrygina elindult a jelzett irányban s nekiment egy ládának, mely ott állt az előszobában s melyet nem vett észre.

Az az eléggé tágas szoba, a melybe jutott, kényelmetlen és barátságtalan volt. Sáppadt pétervári alkonyat volt, a melyben a tárgyak különös körvonalakat vettek föl, a mint tömegükkel minden határozott vonal nélkül rajzolódtak le előtte.

A két ablak között egyszerű kétajtós szekrény állott, tőle jobbra keskeny vaságy, balra pedig egy kis íróasztal egy karosszékkal. A szögletben kerek vaskályhában pattogott a tűz. Kéthárom bécsi szék egészítette ki a butorzatot, a melyben volt valami ridegség és szigorúság, sőt valami asketizmus is.

A leány hamarosan körülnézett a nagybátyja szobájában és összeszorult a szive. Különösen kellemetlenül tűnt a szemébe, mint két nagy fehérlő folt, a két ablak, mely minden függöny nélkül egy nagy, de sötét udvarra nyílt.

— Te vagy az, Olga? — kérdezte tőle Zalyeszov, egy magas és szikár öreg ember fehér szakállal, a mint fölkelt és elébe jött.

— Én vagyok, bácsikám — felelt Olga.

Zalyeszov odalépett hozzá, homlokon csókolta őt s leültette egy karosszékre.

— Nos hát, Isten hozott. Régen jöttél?

— Vagy egy héttel ezelőtt.

Zalyeszov elhallgatott. Nem mutatott semmiféle csodálkozást, sem azon, hogy egyáltalában eljött hozzá, sem azon,

hogy bár egy héttel azelőtt érkezett Pétervárra, nem kereste föl őt előbb. Még mint hét éves leánykát ismerte őt; most húsz esztendősen lehetett; csaknem tizennégy évig nem látta tehát, s bizony meg sem ismerte volna, ha meg nem nevezi magát a cselédnek, a ki ajtót nyitott volt neki.

A hallgatás kezdett nyomasztó lenni.

Csekrygina zavarában az asztalra bámult. Nehány könyv hevert rajta; némelyik ki volt nyitva, s a szélein kék czeruzával írva tömérdek megjegyzést látott, a melyek alkalmasint nagybátyjától valók voltak. Ellenére a szobában uralkodó sötétségnek, mégis kivehette néhány könyvnek a címét. Ezek a címek meglepték: *Also sprach Zarathustra*, *Menschliches*, *Allzumenschliches*. Soha sem hallott ilyen címeket, s érdekelni kezdte az a kérdés, vajon miket olvas a nagybátyja?

— Ezek az én barátaim — szólt végre Zalyeszov, látva, hogy milyen figyelemmel vizsgálja könyveit. Bágyadt és életelen tekintete mintha élénkebbé lett volna.

— Kik . . . a könyvek? — kérdezte, örvendve, hogy végre megszakadt a csönd.

— Igen — felelt az öreg. — Más barátaim nincsenek is. Kiváncsian nézett rá.

— Miért? — kérdezte halkan.

— Mert ezek érdekesebbek, mint az emberek.

— Hát tán nem emberek írták?

— Persze hogy azok — felelt Zalyeszov komolyan. — De olyanok, a kik kivételes emberek voltak. Talán bizony sok van ilyen?

Olga nem felelt.

— Közönséges emberekkel folytatott minden hiábavaló beszélgetésnél többre becsülök egy oldalt, a melyet lángész írt — szólalt meg újra az öreg, s a leány ebben némi czélzást látott.

— Ha talán zavarom, . . . — mondotta olyan mozdulattal, mintha föl akarna kelni.

— Ül le — szólt rá az öreg s megint elhallgatott.

Olga engedelmeskedett. Nagyon kellemetlenül érezte magát. Legalább a lámpa égett volna! De ott ülnek valami zürzavaros homályban, s a szemei előtt ott lebeg a szikár öreg ember elmosódott árnyéka . . . Mikor beszél, tompa hangja nagyon kellemetlenül hat rá, s mikor a félhomályban ellesi

ennek az öreg embernek rámeresztett tekintetét, a ki neki nagybátyja, úgy elszorul a szíve.

— Nem lehetne a lámpát meggyújtani? — kérdezte tőle.

— Gyújtsd meg, ha akarod.

Maga is csodálkozott ezen a bátor kérdésen. De már nem állhatta ki tovább.

A lámpa világánál a szoba még szomorúbbnak, még ridegebbnek tűnt föl előtte. A függönyeiktől megfosztott ablakok még mindig rámeresztették sötét nyílásukat.

— Nem is kérdezősködik a mamáról? — szólalt meg a lány, mindenáron társalgást akarván kezdeni.

— Hiszen előre is tudom, mit fogsz mondani — felelt az öreg, s valami mosolyféle siklott át az ajkán. — De meg nem is vagyok kíváncsi. Nem én jöttem te hozzád. Te jöttél hozzám. Beszélj, ha van mit mondanod.

— A mama tisztelteti.

— No persze. Hisz' ezt előre tudtam.

— Egészséges . . .

— Ezt is tudtam.

— Honnan?

— Ha beteg volna, úgy írt, vagy általad iratott volna. De még azt is tudom, hogy most is, mint azelőtt, «a szörnyeteg Zalyeszov»-nak hív engem.

Csekrygina zavarba jött és lesütötte a szemeit. Mikor Pétervárra készült és az anyja megnyugtatóására azt mondta, hogy szükség esetén a nagybátyjához fordul, az anyja csakugyan azt felelte neki: «ahhoz a szörnyeteg Zalyeszovhoz!» — s kétkedőleg csóválta a fejét.

— Nem szereti őt? — kérdezte az öreget.

— A húgomat? Nem szeretek én senkit sem — felelt egyszerűen.

A leány csodálkozva nézett rá.

— Senkit? — ismételte szomorúan.

— Senkit.

— De hiszen a húga . . .

— Te meg — az unokahúgom vagy. No és mit jelent az?

— Semmit . . . azon kívül, hogy mi a rokonai, vagyis önhöz közelálló emberek vagyunk.

— Közel állók? — szólt kétkedőleg csóválva a fejét. —

Ugyan miért közelálló? Nővér, unokahúg, testvér . . . mindez csak szó. A közelállóságot nem a rokonság dönti el, — tette hozzá kelletlenül.

— Hát mi?

— A lélek. Lelkére nézve az idegen ember is lehet hozzám közelálló, viszont a rokon is lehet idegen. Mindez csak előítélet, ócska, haszontalan lim-lom.

Minél tovább beszélt, annál bátrabbnak érezte magát Csekrygina. Már nem félt az öregtől.

Magára nézve is váratlanul megkérdezte tőle:

— Bácsikám, régen ilyen már maga.

Zalyeszovot nem lepte meg ez a kérdés.

— A mióta az eszemet tudom — felelt.

Olga a fejét csóválta. Zalyeszov ezt a mozdulatot látva, újra elmosolyodott.

— Te még fiatal vagy ahhoz — kezdte — hogy a fejedet csóválj. Sokat nem értesz, és nem is érthetsz meg. Szerinted a rokonokat szeretni — a legnagyobb erény. Szerintem — előítélet. Ugyan kik azok a rokonok? Egészen közönséges emberek. Ha van miért szeretni őket, miért ne szeretnők? De ha nincs miért? Mindezek és a divatos erényekre vonatkozó más egyebek . . . elavult, alantas fogalmak. Ideje mindezzel szakítani, mind azt fölforgatni és összerázni, mint a hogy összerázzuk a régóta heverő tollat. No mit bámulsz úgy rám? Olyan vad dolognak látszik ez előtted?

— Bizony vadnak — felelt elszántan.

— Miért?

— Azért, mert vannak fogalmak, melyek nincsenek alávetve a «fölforgatás»-nak, mint ön mondja.

— A hagyományos ideálok?

— Igen.

— Például?

— Például az emberiség, a hozzánk közelálló iránt való szeretet.

— Oh Uram Istenem! — sóhajtott föl. — Milyen naivság! A hozzánk közelálló iránt való szeretet . . . Fölül kell emelkedni ezen. Ezek mind bilincsek, melyek lenyügözik az emberi gondolatot s megzavarják a szabadságot. Elérhetetlen magasba kell fölemelkedni . . . ennyi az egész!

Elhallgatott, azután rámeresztve unokahugára a tekin-

tetét, a melytől ez lesütötte a szemét, mert nem bírta kiállani, így folytatta :

— Lásd, én mindent megpróbáltam. A darvinismust, az altruismust, a pessimismust. Minden ostobaság, üres szalma. Egyébiránt ne is beszéljünk erről. Te még fiatal vagy s így még fejletlen ahhoz, hogy engem megérthess. Ez majd megjön idővel, vagy pedig nem jön meg soha.

Megint elhallgatott és pár lépést tett a szobában föl és alá.

Olgát zavarba hozta ez a tartós és makacs hallgatás. Szeretett volna beszélni az anyjáról, magáról, a helyzetéről, Pétervárról. De a nagybátyja semmiről sem kérdezősködött és nyilván mindebből semmi iránt sem érdeklődött. Mind a mellett nem lévén ereje tovább hallgatni, elhatározta, hogy beszélni fog.

— Én tanácsért jöttem magához, bácsikám — mondotta.

— No ez szerencsétlen gondolat volt! — kiáltott föl az öreg szinte vidáman.

— Szerencsétlen? Miért?

— Mert én soha, senkinek és semmiféle tanácsot nem adok. A tanács sem annak, a ki adja, sem annak, a ki kapja, nem ér semmit. S hozzá még nem is fogadják meg soha. Következésképen minden tanács — czéltalanul világgá bocsátott szavakból áll.

— De . . .

— De . . . csak beszélj. Ha már eljöttél, beszélj. Hadd szórjuk tele a levegőt sophismákkal.

— Én eljöttem az anyámtól Pétervárra, mert nem birtunk tovább megélni. Hiszen tudja, hogy az anyám munkával, nehéz munkával keresi a kenyerét.

— Még mindig zenelecczkéket ad?

— Igen. Hiszen kitünő zenész. De az utóbbi időben a lecczkék ára nagyon is leszállott. Annyi már a konzervatorista. S mindegyik élni akar! Leszállott az ár csaknem fél rubel-ra óránként. De meg a tanítványok száma is csökkent; a kik komolyan akarnak tanulni, valami iskolába iratkoznak be. Hiszen oly sok van már. A múlt esztendőben nálunk is nyílt meg egy. Azóta anyámnak nehéz sora van. De meg, úgy látszik, kissé el is maradt a mai módszerektől és követelményektől. Azon volt, hogy bejusson az iskolába tanárnőnek.

— Nos és? — kérdezte az öreg minden részvét nélkül Csekryginától, miután egy pillanatra elhallgatott, hogy léleket vegyen.

— Nem sikerült. Igaz, hogy a mamának nagy ismerős-köre és összeköttetései vannak a városban, s így nem marad munka nélkül. De azért mégis nehezebbre esett engem is eltartania. Azért határoztam el, hogy eljövök hazulról.

— Minek? — vágott közbe az öreg kissé élénkebben.

— Hogy — hogy — minek? Hiszen mondom, . . . hogy könnyítsek rajta; hogy önállóan megkeressem a kenyeremet.

— Hm!

— Nélkülem könnyebb dolga lesz. Kisebb lakásba költözött; annyival kevesebb a kiadása; de meg a ruházatomról sem kell gondoskodnia. Ha pedig jó sorsba jutok — majd én segítek ő rajta.

— Hogyan, hát apád után nem kap nyugdíjat?

— Az jelentéktelen. Apa gymnasiumi tanár volt; az egészsége mindig rossz lábon állt, s így beleszakadt a munkába. Nem szolgált elég hosszú ideig, vagy mi. Szóval nagy fáradtságba került még azt a kis nyugdíjat is biztosítani, melyet a mama kap. Oh bácsikám, ha tudná, milyen nehezünkre esett elválni! Lám, az egész életünket együtt töltöttük, s egy napra sem váltunk el egymástól . . . Nagyon nehezebbre fog esni nélkülem élni! De hát ez föltétlenül szükséges volt. Máskülönben a mama adósságokba keveredett volna, ez pedig a legrettenetesebb, mert az ember soha se' tud kigázolni belőlök. Így azután eljöttem. Akarja tudni a terveimet?

— Beszélj.

— Hirdetést teszek közzé a lapokban és keresek helyet.

— Milyet?

— Társalkodónő, nevelőnő, fölolvasonő, . . . mit tudom én, a milyen akad. Legalább az élelmem és a lakásom biztosítva lesz, és még a fizetés . . .

Még valamit akart mondani, de hirtelen, valami gyöngeséget érezve, elhallgatott. A szó a torkán akadt, és könnyek rezegtek a pilláin.

Zalyeszov ezt, úgy látszik, nem vette észre és semmit sem felelt neki.

— Így hát . . . — folytatta Csekrygina magához térve — eljöttem.

— Hogy megkeresd a kenyeredet? — szólt Zalyeszov mosolyogva. — Szerencsét kívánok hozzá.

— Szeretném tudni, vajon mit szól hozzá?

— Már megmondtam: szerencsét kívánok.

— Ennyi az egész?

— Mit akarsz többet?

— Azt hittem, hogy majd tanácsot ad nekem, hová forduljak, hogy fogjak hozzá a dologhoz, sőt tán ad néhány címet, vagy ajánló sort . . .

— Mondtam már neked, — szólt az öreg nyugodtan — hogy tanácsokat már rég nem adok senkinek. Minek is beszélni hát erről. Lásd, valamikor azt tanácsoltam az anyádnak, vagyis az én hugomnak, hogy ne menjen férjhez ahhoz a Csekrygin nevű tanító-féléhez. Ő fiatal volt — olyan mint te most — én pedig nálánál jóval idősebb. A mi családuknak régi ős arisztokrata család, vagyonunk is elég szép volt. Azt a házasságot, melyet az apánk — a te nagyatyád — ajánlott neki — visszautasította és hozzáment valami sehonnai seminaristához, Csekryginhez . . .

— A papa csodálatos ember volt! — kiáltott föl Olga ragyogó szemekkel. — Becsületes, szorgalmas, munkás ember volt, a ki minden erejét arra fordította, hogy a családját fönntartsa. Végül pedig nem volt sehonnai seminarista, hanem nemes ember, épen olyan, mint maga vagy az anyám, ha már ennek épen olyan nagy becse van az ön szemeiben . . . az pedig, hogy szegény volt . . .

— Épen ez volt a hiba! A te anyád jólétben nevelkedett és hozzáment egy szegény emberhez, öntudatosan rohanva a gondokba és nélkülözésekbe.

— Ezért csak tiszteletet érdemel.

— Tiszteld is. De ez nem változtat a dolgon. A tisztelettel egymagában még nem sokra mégy. De eltértünk a kérdéstől: légy olyan szives és ne szakíts félbe. Tehát a tanácsokról beszéltünk. Akkor mindenki azt tanácsolta neki, hogy ne tegye ezt. Az apád is, én is, az ismerősök is. Mind, előre meg mondtuk neki, hogy nem lesz boldog . . .

— Teljes egyetértésben élt az apámmal.

— Mindenki azt mondta neki, hogy szükségét fog szenvedni és nélkülözni fog — folytatta Zalyeszov, ügyet se' vetve az unokahúga szavaira. — Nos és mi lett? Hallgatott a szóra?

Nem. Ime ilyen a tanácsok értéke. Mégis a maga esze szerint cselekedett. Nekem nincs szavam ellene. Szerintem minden embernek önállóan kell cselekednie. De ha a maga feje szerint jár el, nem szabad senkire panaszkodnia, s nem szabad senkitől semmit sem várnia.

— Ő sem az egyiket, sem a másikat nem cselekszi.

— No ez derék. De hát mi a dolog vége? Az apánk kitagadta őt az örökségből és jótékony czélokra hagyta az ő részét.

— De maga, bácsikám, gazdag? — kérdezte Csekrygina élesen.

Zalyeszov teljesen nyugodtan és egyszerűen, e kérdésen egy cöppet sem csodálkozva felelt:

— Nagyon.

Majd így folytatta:

— Itt maradt minden nélkül és kénytelen volt egy tanító feleségének a nyomoruságos életében tengődni. Akármit beszélsz, egy jó családból való és bőségben nevelkedett emberre nézve ennek terhesnek kell lennie. Lett egy leánya — te. Még szerencse, hogy egy gyereknél többet nem hozott a világra. De hátha sok gyermeke volna? Csak szaporítaná a szegények és a gyöngék számát. Mi van ebben jó? Ő maga is nyomorgott, most meg te is nyomorogni fogsz, hacsak nem sikerül «megkeresni a kenyeredet» — mint a hogy te mondottad. Én meg azt mondom, hogy jobb, ha keresel magadnak egy jó vőlegényt.

— Bácsikám! — kiáltott rá Olga fölháborodva.

— No lásd — szólt Zalyeszov határozottan — nem megmondottam? Az első tanács, mely önkéntelenül kicsúszott a számon, dühbe hozott téged . . . A mi pedig azt illeti, hogy hová fordulj — nem tudom; hogy láss hozzá a dologhoz — fogalmam sincs róla. Nekem nagyon csekély ilyesféle ismeret-ségem van. Olykor megfordulok ugyan még néhány arisztokrata házban, de ott jóformán olyan szemmel néznek reám, mint az anyád, és szintén «vén szörnyeteg»-nek hívnak. De meg azután hogy is ajánlhatnálak, mikor egyáltalában nem tudom, milyen vagy? . . . Egyébiránt általánosságban is ellensége vagyok mindenféle ajánlásnak. Te le akarod küzdeni az életet. Hát küzdjed le. Nincs miért ajánlani az ellenségnek azt, a ki harczba indul ellene. Lehet, hogy diadalmaskodni is

fogsz. Minden a kitartástól, a szívósságtól, az akaratától függ. Tégy próbát. Ha erős vagy . . . De te . . . — Zalyeszov elhallgatott, fürkésző pillantást vetett reá és habozás nélkül folytatta: — de te nem vagy erős . . .

— Miért, bácsikám? — kérdezte.

— Nem, nem, te nem vagy erős! — ismételte állhatatosan. A szemedből látom, az arczodról leolvasom. Te olyan vagy, mint egy átázott csirke! Félnék, piruló, határozatlan. Ilyen adományokkal nem fogod leküzdeni az életet, ellenkezőleg ő fog téged leküzdeni és összezúzni. Az életnek bátran a szemébe kell nézni és valóságosan hadat viselni vele. A ki csügged, a ki zavarba jön, az sohasem diadalmaskodhatik. A ki fél az emberektől, az elpusztul és rabjává lesz az embereknek.

— Én nem félek senkitől sem.

— Nem igaz. Félsz . . . például tőlem is.

— A szavai bizony nyomasztó hatással vannak reám — ismerte be Olga.

— No lásd! — szólt Zalyeszov örömmel. — Pedig hát mi rettenetes van az én szavaimban? — folytatta mosolyogva. — Csak igazság van bennök. Csak az erős ember diadalmaskodhatik. Az emberek föloszlanak . . .

— Jókra és rosszakra, — vágott közbe Olga.

— Hazugság! kiáltott föl az öreg boszúsan. — Milyen ócska szavak. — Mi az a jó és mi az a rossz? Határozatlan, ködös és nyúlékony fogalmak! Eddig még senki sem határozta meg pontosan a jót és a rosszat. A vadaknál jó, az a mi nálunk rossz és vice versa. De lám az erőt mindenki pontosan meghatározhatja. Erős ember az, a ki diadalmaskodik. Ez legalább világos és határozott. Visszatérek oda, a honnét kiindultam: az emberek föloszlanak erősekre és gyöngékre. Az előbbieket — uralkodnak és diadalmaskodnak, az utóbbiak alárendelik magukat is elpusztulnak. Te — gyöngé vagy. Benned kevés az erő és az akarat. Téged egy erős és okos ember kénye-kedve szerint megfoghat, akár a legnaivabb csalétekkel . . .

Olga némán lehorgasztott fejjel hallgatta őt. Az utolsó szavaknál rápillantott. Volt valami az arczában, a min megütközött.

— Bácsikám! — mondotta. — Micsoda új hitvallást hirdet maga itten? Ez valami új secta, vagy micsoda? — kérdezte naivul.

Zalyeszov elmosolyodott.

— Ez az a tudomány, melyet mindenkinek el kellene sajátítania, a ki azt akarja, hogy sikerei legyenek az életben . . .

Odament a szekrényhez, turkálni kezdett benne, s ráakadva valami brochurere, odanyújtotta Olgának.

— Ime, ha kedved tartja, ismerkedjél meg vele. Ezt a brochuret én irtam. Ebben ki van fejtve minden. Itt kérdésekben és feleletekben megtalálász mindent. Foglalkozzál vele, ha ráérsz . . . meghozza majd a gyümölcseit.

— *A Nitscheismus Katekizmusa* — olvasta Olga.

Ekkor kinyílt az ajtó s belépett a szobába egy élteőbb, pápaszemes úr. Nagyon köpczös volt és zihálva lélezett, miközben selyem kendőjével törölgette verejtékes homlokát.

Se Zalyeszov, se Csekrygina nem hallották a csengetését, annyira el voltak merülve a beszélgetésbe.

II.

— Üdvözöllek, te Übermensch! — szólalt meg a vendég Zalyeszovhoz fordulva.

Az öreg összeránczolta a homlokát és eléggé hidegen felelt:

— Isten hozott, Jegorovics Jegor.

S tüstént megismertette őt az unokahugával.

— Dolinin Jegorovics Jegor — Csekrygina Olga, az unokahugom.

A vendég figyelemmel és alaposan végignézte a leányt, és helyeslőleg bólintott a fejével. Elégedettség és kétség váltakozott a szemeiben.

— Az unokahugod? — kérdezte ismételten.

— Igen — felelt Zalyeszov.

— Soha sem beszéltél nekem róla.

— Magam is először látom . . . a mióta fölcseperedett.

— Rád ismerek! — szólt Dolinin elmosolyodva. — Megismerem a te olymposi közönyösségedet az emberek ésda rokonaid iránt.

Csekrygina érzéssel elmosolyodott.

— Lássá, kisasszony, ön még nem ismeri őt, — szólt a

vendég hozzáfordulva. — Az ön nagybátyja bár orosz ember, de ezzel egyidejűleg német Übermensch. No persze, — tette hozzá, látva szemeinek csodálkozó tekintetét: — honnan is tudná ezt! Ő nem ember, hanem több mint ember. Ilyen badarságot találtak ki az utóbbi időben a németek. Előbb kitalálták a majmot, azután elszégyelték magokat és megteremtették az Übermenscht. Nos hát . . . kiki a maga módja szerint bolondul meg. Ám csak rajta!

— Milyen badarságot beszélsz! — vágott közbe eléggé szigorú hangon Zalyeszov.

— De hát mi az az: Übermensch? — kérdezte Csekrygina érdeklődéssel.

— Megmagyarázhatom neki? — fordult oda Dolinin Zalyeszovhoz.

Ez elégedetlenül vállat vont.

— Magyarázd meg, ha tudod, — mondotta.

— No hiszen — szólt Dolinin — nem valami nagy bölcsesség kell hozzá.

Leült a leány mellé és így szólt:

— Nos tehát lássa, van egy olyan német philosophus, a ki kikiáltotta az emberi typus fölfokozását és az új erkölcs-tant. Mindazt, a mit eddig erkölcsösnek és jónak tartottak, most újra meg kell becsülni s az erkölcstelenhez és a rosszhoz sorolni. Ez egyáltalában nem olyan okos dolog, mint ők hitték. Az ő zászlójokon ez van fölírva: «Szabad és rettenthetetlen elhanyagolása az embereknek, a szokásoknak, a törvényeknek, a dolgok általánosan elfogadott becslése szerint». És így tovább . . . Nem érti, nem? No pedig roppant egyszerű a dolog. Épen a megfordítottját kell venni mindennek. Bennünket arra tanítottak, hogy szeretni kell embertársainkat. Ők azt mondják: Szeretni kell önmagunkat. És így tovább. Ők, a mint látja, elhatározták, hogy összetörik a régi táblákat, hogy azután az újakra új értékeket írnak föl. Az erkölcsösség, mely az együttérzésre van alapítva — régi érték, tehát semmit sem ér. Az önförládozás tana is ilyen, s épen azért törvényt kell ülni fölötte. Az embertársaink iránt való részvét ellenkezik a haladás nagy törvényével: mert ápolja és fön-tartja azt, a mit meg kell semmisíteni.

Csekrygina összecsapta a kezeit.

— Aá, végre tehát megértette! — bölintott a fejével

Dolinin. — Nemde szép dolog? De van nekik még más ehhez hasonló elvök is: a háború sokkal több nagy dolgot hozott létre, mint az emberszeretet. A részvét, mely szaporítja a szenvedést és gyarapítja azt, a mi szánalmas, szerintök a hanyatlás legfőbb fegyvere. A gyöngéeknek és a kudarczot vallottaknak el kell pusztulniok, pusztulásukat pedig elő kell segíteni.

— Ez rettenetes! — suttogta Csekrygina, a kit valóságos rémület fogott el. — S a bácsi ehhez a rettenetes sectához tartozik? — kérdezte naivul.

Dolinin elmosolyodott, sőt még Zalyeszov is, a ki egész idő alatt mogorván hallgatta.

— Igen, a több mint emberek sectájához! — mondotta Dolinin. — De azért ne essék kétségbe, kedves kisasszony, ők sem tagadnak ám mindent.

— Úgy? — szólt örömmel.

— Nem mindent. Ők, jobban mondva ő, az ön nagybátyja, elismeri a kényelmet és a gazdagságot is.

A leány önkéntelenül körülnézett a szobában. Dolinin megértette a pillantását.

— Ez nem jelent semmit, hogy ilyen kutyaóiban lakik. Ez csak olyan különczködés. Ő roppantul gazdag és kitünően intézi nem philosophiai dolgait. Egyik aristocrata utczában van neki nagyszerű háza. Valóságos muzeuma a festészetnek, a szobrászatnak, a művészi butoroknak, s van benne egy ritka könyvtár is.

— És ez itt mi? — kérdezte Csekrygina.

— Ez itt, lássa, «a szentek szentje». Ide költözik ő egy avagy két hónapra, valahányszor több mint emberi elméje elkezd játszani. Ide vonul vissza, itt őt senki sem zavarja, itt nem fogad senkit sem, s rendkívül nehéz hozzáférni — valósággal több mint emberi ravaszság kell hozzá. Csodálkozom rajta, hogy önt is fogadta. Lássa az ő nagy philosophusa írt egy könyvet: *A vándor és az árnyéka* — és megbolondult. Az ön nagybátyja most írja a folytatását: Az árnyék nélkül való több mint ember...

— Milyen ostobaság! — kiáltott föl Zalyeszov.

— No hát valami ilyesféle. S kétségtelenül ő is épen úgy elveszti az eszét, mint a mestere. Mikor azután az eszének a játéka eltompul, akkor visszatér a múzeumába.

— Mondd csak, szakította félbe Zalyeszov — te csak azért jöttél, hogy gúnyolódjál rajtam? De hiszen összes elmésségedet már régóta ismerem. S bocsáss meg, de nagyon tartalmatlanok és . . .

— Laposak?

— Ha úgy tetszik.

— Köszönöm.

— Szívesen.

— Nem, — szólalt meg Dolinin rövid hallgatás után. — Valami más dologban jöttem hozzád.

— Nos hát, add elő.

— Nem zavarom? — kérdezte Csekrygina.

— Legkevesbé sem, — mondotta Dolinin. — Hallod-e — fordult oda Zalyeszovhoz. — Be kell ismerned, hogy én vajmi ritkán alkalmatlankodom neked a látogatásaimmal és még ritkábban a kéréseimmel.

— Beismerem, nos aztán?

— Aztán . . . ha eljöttem hozzád, fontos dologban jöttem.

— Mi az?

— Lásd, minden több mint emberi bölcseséged ellenére én azt hiszem, sőt meg vagyok róla győződve, hogy te jószívű ember vagy. S még azt is gondolom, hogy mindezek az elméletek mint elméletek igen szépek . . . de mikor arról van szó, hogy az életre alkalmazzák . . .

— Akkor föltétlenül cserben kell hagynunk a meggyőződésünket?

— Nos és! Mintha bizony halálos bűn volna az embernek a meggyőződésével szembeszállani? Vajon mi értéke van akkor a te újra becslési elméletednek? A szilárd meggyőződések, — ez régi érték. Becsüld meg őket újra — ennyi az egész.

— Igazán kiállhatatlan vagy az ostobaságaiddal. Mondd el hát szaporán, miről van szó!

— Nem is az én dolgomról, hanem a máséról van szó.

— Mindjárt gondoltam.

— Ez becsületére válik éleslátásodnak. De hát ime, miről van szó: van a mi facultásunkon, a hol, mint tudod, magam is magántanár vagyok, egy Neszmjelov nevű diák. Pompás egy fiú! Szorgalmas, munkaszerető és a mellett rendkívüli tehetségei vannak! Jobban mondva — megdöbbenőek. De szegény ember. Valahogyan mindenféle segélylyel és támoga-

tással eljuttatták őt a negyedik évig. És ime most, mikor át kellett volna lépnie a harmadik évből a negyedikbe: meghűlt és influenzában megbetegedett; az influenza elmúlt, de mutatkoztak a gyors lefolyású tüdővész jelei. A nélkülözésektől és a túlfeszített munkától megviselt szervezete nem képes ellenállani ennek az alattomos betegségnek. Hosszabb pihenésre volna szüksége, meleg éghajlat alatt, valahol Nizzában vagy hol. Csakhamar nálunk is beköszönt a tavasz, s el kellene utaznia. Pénze azonban nincs, mindazok a források, a melyekből kaphatott volna, ki vannak merítve; nekem sincsen fölösleges pénzem; nem is vagyok gazdag ember. Ha az volnék, úgy nem alkalmatlankodnám te néked. Sajnálom szegényt! Nagyon derek fiú!

— Ez mind nagyon szép dolog, de nem látom be, mi szükség van itten reám?

— Oh te háromszorosan bölcs elme! Nem látod be? Arra kérlek, hogy segíts ezen a diákon. Te gazdag vagy, tekintélyes vagy és philosophikus elméddel hatalmas vagy! Mi az neked, rászáni ötszáz rubelt és megmenteni egy embert a pusztulástól? Mert az orvosok azt mondják, hogy még meg lehetne menteni. Meleg éghajlat és abszolút, hosszantartó pihenés...

Dolinin még tovább is beszélt volna, szavak bőségébe akarván fojtani azt a kellemetlen érzést, mely elfogta, nem lévén hozzászokva, még mások érdekében sem, a pénzbeli kérésekhez, de Zalyeszov kezének egy mozdulatával félbeszakította.

— Nagyon sajnálom azt a te diákodat, — mondotta hidegen. — De pénzt nem adok.

Dolinin erre nyilván nem számított, mert tüstént föluggrott a helyéről.

— Miért? — kérdezte. — Talán sajnálod azt a kis összeget?

— Épenséggel nem,

— Akkor hát miért?

— Pénzt nem adok, — ismételte Zalyeszov makacsul, ezzel meg akarván ölni Dolinin lelkében a reménység utolsó árnyékát is. — Nem azért, mintha sajnálnám, nem —, hiszen az összeg csekély. Hanem azért, mert ez egyáltalában nem egyeznék meg az én elveimmel.

Dolinin izgatott lett.

— Dobd a tűzbe az elveidet! — kiáltott rá. — Legalább most az egyszer . . .

— Bácsikám! — szólalt meg Csekrygina félénken, kérő pillantást vetve az öregre.

De az megvető mozdulatot tett a kezével.

— Miért? Miért hagynám el őket? Miért segitenék egy tüdővésztes diákon azért, hogy tovább terhelje a földet és elfoglaljon az egyetemen egy olyan helyet, a melyet egy másik egészséges és erőteljes ember foglalhatna el? Nekünk erős és egészséges, nem pedig gyöngé és beteges emberekre van szükségünk. Am jó, meggyógyítjuk, láburaállítjuk, hogy úgy mondjam elhalasztjuk pusztulásának a napját. De a szervezete tönkre van téve, s vagy elpusztul, ha ma nem hát holnap, vagy pedig eltengeti száanalmas életét, a nélkül, hogy valakinek is hasznára volna, terhére magának és másnak. Minek? A gyöngéknek el kell pusztulniok. Miért dolgozzanak és fáradjanak az erősek azért, hogy föntartsák a munkára képtelen gyöngéket?

— De hát kikért dolgozzanak? — kiáltott föl Csekrygina.

— Saját magokért. Az élvezetekért, azért, hogy az erőteljes munkások a munkától kipihenve magoknak élvezetet is szerezhessenek . . . Mindez a sentimentalismus, részvét és száanalom nem vezethet semmi jóra. Lesülyesztí az élet típusát. Azt kérdezem, ugyan mire jók ezek a roskatag egyéniségek? Melyik jóra való orvos táplálna valami daganatot az egészséges szervezeten? Inkább siet vele, hogy kivágja, eltávolítsa.

— Uram Istenem! — kiáltott föl Dolinin kíváncsian nézve Zalyeszovra. — Hova jutott ez az ember! Hát lehetséges, hogy te nem ismered el embertársaid iránt való kötelességeidet?

— Kötelességeink csak a velünk egyenlőkkel szemben vannak, — felelt Zalyeszov nyugodtan.

— Hát az étellel szemben talán nem minden ember egyforma?

— Persze hogy nem! Az emberek nem egyenlők és nem is kell, hogy egyenlők legyenek. Ideje szakítani ezzel a chab-

lonnal! Az egyformáknak egyformán: a nem egyformáknak nem egyformán: ime a valódi méltányosság elve.

— Csodálatos! — szólt Dolinin gúnyosan. — De ne vitatkozzunk, hiszen nem azért jöttem. De igazán, azzal, ha Neszmjelovon segítenél, nem veszítenél semmit. Azért megmaradhatnál új elveid mellett, a melyek befészkeltek magokat a fejedbe. Kérdezd meg a szívedet, az majd talán más feleletet ad.

— Már megmondtam a magamét. Ne erőltess.

— No akkor hát vigyen el az ördög, te undok több mint ember . . . — mondotta Dolinin fölállva. — Isten veled. Aligha látsz egyhamar. Pusztulj el az esztelenségeddel együtt!

Csekryginához fordulva még hozzátette:

— Mondhatom, kisasszony, gyönyörű bácsikája van! Majd ha valamikor segítségre lesz szüksége, — nehogy ő hozzá forduljon! Inkább jöjjön hozzám. Isten vele.

Ezzel ingerülten és dühösen, az izgatottságtól és bosszúságtól pirosan kiment.

Csekrygina szóltanul ült ott a székén. A két barát beszélgetésének egész ideje alatt mindig csak arra gondolt, hogy a nagybátyja részéről igazán nem számíthat semmire. Most már megértette, hogy az anyja miért hívta testvérét «szörnyeteg»-nek. Nyomasztó, rideg érzés lopózott szívébe. Lám, hát ilyen az ő nagybátyja! Pedig ő mikor jött Pétervár felé, a lelke mélyén kissé mégis számított támogatására. Nem pénzre, oh nem! Pénze az még volt, és takarékos, biztos életmód mellett még jó hosszú időre is elég . . . addigra, míg el nem rendezkedik és nem talál foglalkozást. Erkölcsei támogatásra, a részvét meleg szavaira, jó tanácsokra számított . . . Olyan nyomasztó érzés az egyedül tudni magát egy nagy és ismeretlen városban! Nincs egy árva közelálló lélek! No de hát: «Az emberek nem egyformák, s nem is kell, hogy egyformák legyenek». Vannak erők s gyöngék. Vajon ő milyen? Oh ő mindenesetre iparkodik erős lenni. S ha van igazság, de nem az a különös igazság, a melyről csak az imént beszélt a nagybátyja, hanem az a másik, a valódi, akkor le fogja küzdeni az életet . . . még pedig nem magáért, sem azért, hogy megvesse a gyöngéket, hanem hogy erőihez és tehetségeihez képest segítsen rajtuk. Mindenekelőtt pedig közülök — az édes anyján.

Némán fölkel s egy szót sem szólva kezét nyújtott Zalyeszovnak.

Ez nem tartóztatta. Épen oly nyugodtan, egykedvűen, a mint fogadta, elkísérte az ajtóig.

— Isten veled, — mondotta neki a küszöbön.

Olga semmit sem felelt és eltűnt a lépcsőn.

Az utcán elfogta a magány, az elhagyatottság nyomasztó érzése. Ezek a sivár utcák megijesztették őt egyenes vonalakkal s a fehérlő távolba beleolvadó szinte végtelen perspektívákkal; ezek az óriási, ötemeletes házak összenyomták őt a tömegeikkel. Az éjszakai éjjelnek az a tejszínű, nyomasztó világossága különösen hatott az idegeire. S a nagybátyjára, erre a magos és sovány öreg emberre való visszaemlékezés, a ki egy rideg és merész tan falaival választja el magát a világtól és az emberektől, kellemetlen és fájdalmas érzéseket ébresztett benne.

Szinte megrémült és kocsit akart fogadni, hogy azon menjen haza. De még idejében észretért. Ilyen fényűzést nem engedhet meg magának. Takarékoskodnia kell, a míg eldül a sorsa, s így gyalog folytatta hosszú útját.

Otthon, a mint lefeküdt kemény és keskeny ágyára, sokáig nem tudott elaludni. Folyton maga előtt látta nagybátyját s azt a jólelkű köpezős Dolinint. S mikor elaludt, mint légies, homályosan körvonalozott alakok, megint csak ők lebegtek a szemei előtt, s közöttök ott látott egy harmadik szárnalmas, gyöngé és tüdővészben haldokló alakot, azt a diákot, a kitől a nagybátyja megtagadta a segítséget.

Nyugtalanul, sötét és beteges álmok között telt el az éjtszaka.

SZVJETLOV J. V. után oroszából

AMBROZOVICS DEZSŐ.

KÉSŐ VÁD.

Fejed' kevélyen hajtogattad,
Bokrétás, büszke nád;
Boldog lesz a madár, fogadtad,
Ha fészket rak reád.

Szárad lassú ütemre ingott
Az est fuvallatán,
S a könnyű fészek játszva ringott,
Rengő bölcső gyanánt.

De förgeteg jött vad haraggal,
S megtörte derekad',
S a fészek, a madárfiakkal,
Szétdúlva leszakadt.

Most bús fejed' a vízbe mártod,
Törekeny, gyöngé nád,
Mért csábitád a kis madárt, hogy
Fészket rakjon reád?

VARGHA GYULA.

A KIS SZÉK.

Hogy sirba tették a felejthetlent,
Látogatóba hozzájuk menék;
A férfit kézfogással üdvözöltem,
De az anyára nézni nem merék.

S míg bús arczát a férfi eltakarta,
Reszketve ajkamról e szó fakadt:
— Nem vigasztalni jöttem én, barátom,
De hogy egy kissé bátorítsalak;

Az égbe röppent ő, a kedves angyal . . . .
— Igen, mondá, de tudni szörnyű kin,
Hogy rózsaaarczczal csak két napja még, hogy
Mosolygva játszott atyja térdein.

És most! — s e szónál halkabb lett a hangja —
Hideg van a sötét hantok alatt.
Kint fű tenyész immár a csöndes halmon,
S a kis szék, a kis szék árván maradt!

RATISBONNE után francziából

HAVAS ADOLF.

HALÁSZ IGNÁCZ.

Súlyos veszteségek érték az utóbbi időben a magyar nyelv-tudományt. Budenz, Szarvas, Volf egymás után rövid időközben dőltek sírba és most követte őket Halász Ignác, a ki tanítványuk vala, élte delén, munkássága virágában, épen akkor, mikor arra készült, hogy hosszú tanulmányai eredményeit nagy tudományos művekben egyesítse s összefoglalja.

Halász Ignác 1855-ben született Tésen, a Bakony egy kis falujában, de nem ott, hanem a szomszédos Csetényben nevelkedett, a hová szülei még csecsemő korában átköltöztek. Szegénysorsú zsidó ember volt az atyja. Mire elemi iskoláit elvégezte, megjött alkotmányunk helyreállításának korszaka s vele a zsidóság is megkapta polgári jogait, szabadságát. Valóságos láz fogta el most a zsidókat. Szabadulni vágytak mohó vágygyal a hosszú elnyomás bilincsei alól s elfoglalni helyöket a társadalomban, hogy méltóknak mutatkozzanak visszanyert jogaikhoz s kimutassák hálájokat a haza iránt, a melyet most már méltán a magok hazájának is nevezhettek. S hálával tartozunk azt is megemlíteni, hogy a magyar hivatalos és nem hivatalos társadalom szíves szeretettel fogadta a feléje közeledőket. Nem csoda tehát, hogy Halászt is, mivel rendkívüli tehetségének korán jelét mutatta, a gymnasiumba szánták, hogy majd orvos legyen belőle. Orvos azért, mert ez előbb is meg lévén engedve a zsidóknak, a tanulatlan emberek más pályára alig is gondolhattak, legkivált pedig mivel anyai részről egyik rokona, Pillitz Benő, még máig is nagyhírű orvos Veszprém-ben. Az elhatározás, hogy Halász Veszprémbe megy a gymnasiumba, könnyen s hamar megtörtént, a nélkül, hogy a szülők sokat tanakodtak volna rajta, vajon telik-e nekik a költségre. Illetőleg egész jól tudták, hogy nem igen telik, különben is számos gyermekkel lévén megáldva. De hát a költségen nem is igen törték a fejüket. Ugyanis régi szokás volt azelőtt a szegényebb zsidó családokban, hogy a fiút, mikor 13 éves korát meghaladta, néhány garassal s bő áldásokkal szélnek eresztették; boldoguljon, a hogy tud, valamint

az apja is úgy a hogy boldogult. Földje nem volt a zsidónak, az ipari munkát megnehezítette, legtöbbször lehetetlenné tette a czéh-rendszer; nem maradt tehát egyéb az ilyen gyerek számára, mint a kiskereskedés, a házalás. Bizony ez is sok nélkülözéssel járt, sok koplalással és rendkívül megedzette az élet sanyarúságaira a maga emberét. De egyúttal a korai öregség s a kora halál csiráit is benne rejté magában!

Nemzedékről-nemzedékre átöröklődött ez a nevelési fölfogás. Nincs tehát mit csodálkoznunk Halász szüleinek az eljárásán sem. Igaz, hogy a fiú még csak tíz éves volt, de hát úgy vélekedtek, a tanulás, különösen neki, nem is olyan nehéz mesterség, meg elhatározták, hogy úgy a magok módja szerint, egy kicsit majd segítenek is egyelőre a fiokon. Bevitték Veszprémbe a piaristákhoz. Szereztek neki olcsó szállást, havonként két forintért (olyan is volt, mint az ára), aztán eljártak a jó emberekhez, hogy a hét egy-egy napjára adjanak enni a nagyreményű szegény tanulónak. Szóval kosztnapokat szereztek neki, ez volt a terminus technikus. Mindegyik napon máshol kellett ebédelni, hol mogorva, hol jószívű és szíves embereknél, szépen kezet csókolni . . . Egy pár hétig csak ment a dolog, de akkor aztán egyik-másik megúnta a kosztnapos gyereket és hímezés-hámozás nélkül megmondta neki, hogy a jövő héten ebédre már nem kell eljönnie. Az 'üres' napokon mit volt aztán mit tenni, mint — koplalni. Sőt megtörtént egyszer — és ez elég jellemző arra nézve, hogy elmondjam — hogy egy helyt Halászt, a ki már akkor büszke harmadik iskolás gymnasista volt, a konyhába ültették ebédelni. Ő többé nem ment el oda, hanem kikoplalta hetenként azt a napot, még pedig titokban, mivel röstelte volna bárkinek is elmondani. Én magam is csak nemrég tudtam meg fölöle ezt az adatot, alig néhány héttel halála előtt, midőn utoljára volt nálunk, s a mikor vacsora után szokása ellenére, mert Budapesten mindig sok dolga akadt, hosszasan elbeszélgetett s régi emlékeinket kölcsönösen fölelevenítettük. Rég, talán soha azelőtt, nem merült el annyira e régi emlékekbe, mint ezen az este, a mikor szinte gyönyörködtünk közös élményeink végét nem érő elbeszélésében. E felejthetetlen este után még csak kétszer láttam őt: egyszer kórágán, s még ott sem hagyta el derült nyugalma; azután a koporsójában.

Bámulatos, mondhatnám stoikus nyugalommal áldotta meg őt az Isten. Csendes ember volt, keveset beszélt, de megvolt az az áldott csendes hümora, a mely sohasem hagyta el, s a melyen mint

a hullám a szirt fokán, megtört a nyomorúságnak, a nélkülözésnek a legvadabb zajlása. Egy szenvedélye volt csak: a tanulás. Mindamellettt nem volt jeles tanuló, s tanárai nem igen ismerhették föl benne a szunnyadó nagy tehetséget. Eleget, de kevesebbet foglalkozott az iskolai tanulmányokkal. Hanem a helyett alig 12 éves korában hozzáfogott a nyelvek tanulásához és egy rossz Ollendorfból megtanult francziául. Aztán kerített magának valahol egy még rosszabb, régi elavult franczia szótárt s fogta magát, megtanulta egy sorjában. Mikor a negyedik osztályt elvégezte, jól tudott németül s francziául, a maga erejéből, mester nélkül. Látnivaló volt, hogy ebből a fiúból orvos aligha lesz. Ilyen korán megellete hivatását tétovázás nélkül, a mi a legbiztosabb jele a specialis kiváló tehetségnek. Útbaigazítást persze keveset talált; tanárai nem ismerték, de különben sem voltak tudósok, bár egyébként igen derék férfiak s jeles pædagogusok. Könyve nem volt, s a világtól elzárt városkába irodalmi vagy tudományos kérdésekről, avagy mozgalmakról akkoriban még a madár szárnyán sem érkezett semmiféle hír. Így bandukolt előre a maga vágta ösvényen. A nyelv kötötte le egész érdeklődését s a szünidőben már ekkor kezdett gyűjteni népdalokat s népmeséket, a melyekkel később olyan nagy országos hírt szerzett magának. Veszprémből Budapestre jött az V. kerületi gymnasiumba, de itt csak rövid ideig maradhatott, mert lehetetlen volt megélnie. Egyik barátja Székesfehérvárott szerzett neki nevelői állást s itt végezte be a gymnasiumot. De rövid tartózkodása Budapesten mindamellettt mély hatást tett reá, mert tanítványa lehetett Szarvas Gábornak s megismerkedett Simonyi Zsigmonddal, a ki már irogatott az épen akkor meginduló *M. Nyelvőr*-be. Szarvassal különben ekkor még nem jutott érintkezésbe, csak mint szigorú tanárát rettegte s mint híres nyelvészt csodálta.

Jövendő pályáját azonban s tudományos élethivatását ez a rövid fővárosi tartózkodás végleg eldöntötte. S a ki ismerte őt kemény, hajlíthatatlan akaratában, az tudta, hogy választott útjáról soha semmi sem fogja őt letéríteni.

Budapestre jött az egyetemre. Budenz áldott jóságában kiváló kegyességgel fogadta, sőt a mennyire tehette s a büszke jellemű fiú elfogadta, anyagilag is támogatta, részt juttatván neki a készülő *Nyelvtörténeti Szótár* munkálataiban. De különben itt sem volt kevésbé magára és elhagyatva, mint gymnasiumi tanuló korában; azok a bajok nemcsak ismétlődtek, de még fokozódtak. Azt hiszem, hogy érdekes és tanulságos korpét festhetnék a szegény deák

életéről, ha itteni küzdelmeit részletesen elbeszelném. Budenz hamar megszerette szorgalmas tanítványát, nemkülönben Szarvas is, a kivel a *Nyelvtörténeti Szótár* révén jutott érintkezésbe. S a mint már szokása volt Szarvasnak, hogy a fiatal embert, a kiben szorgalmat s tehetséget látott, fölkarolja, Halászt is csakhamar befogadta a *Nyelvőr* írói gárdájába. S nem csalódott benne. Már a *Nyelvőr* III. köt. 1. füzetében megjelent az első cikke: «*Tudom, tom*», pedig alig volt még négy hónapja az egyetemen, s mindjárt olyan biztossággal írta meg ezt is, mint valami kész író. Talán azért, mert a fehérvári önképzőkörben tevékeny részt vett s ott szerezte meg magának a gyakorlottságot. Ezóta híve maradt a *Nyelvőr*nek, s a hogy korán kezdte meg benne írói működését, nem hagyta el utolsó lehelletéig, mert hisz már sírjában pihent, mikor utolsó cikkét az *-ít* képzőről olvashattuk. Rendkívül munkabíró ember volt, a mint bizonyítja számos dolgozata a *Nyelvőr*ben, a melyet még egyetemi hallgató korában írt. Ugyanekkor írta meg jeles irodalomtörténeti tanulmányát Kármán Józsefről is. Mohó szorgalommal foglalkozott a rokon nyelvekkel s lapp grammatikájával már az egyetemen pályadíjat nyert. Szakadatlan munka s szakadatlan sikerek kísérték ezután pályafutásán. Mintha kárpoztást akart volna neki nyújtani a sors ifjúkori szenvedéseieért; de talán inkább jutalmat férfias kitartásáért, ernyedetlen szorgalmáért. Alig tette le a tanári vizsgálatot, Székesfehérvárra került tanárnak a reáliskolához, pedig akkor sanyarú remények közt voltak a tanárjelöltek. Itt tanárkodott majdnem 14 évig s ez volt életének legboldogabb s legmunkásabb korszaka. Innen utazott el a lappokhoz három ízben, itt házasodott meg, nőül vévén Pillitz Margitot, egy veszprémi derék kereskedőnek a leányát, a kivel élte végeig a legboldogabb házasságban élt. Itt született egyetlen leánya s itt nyerte el az akadémiai nagy jutalmat, végre itt választotta meg az Akadémia levelező tagjává is.

Fehérvári és egyúttal életének legfontosabb munkássága lapp nyelvi gyűjteménye hat kötetben. Az a kis egyetemi pályamunka nem hagyta békén végső s biztos eredményekre irányuló lelkületét, míg végre teljesült a vágya s 1884-ben elindulhatott a lappok közé. Budenz ösztönözte s támogatta, de Trefort minister nem igen pártfogolta, úgy hogy nem is kapott egyebet, mint a vacation fölül összesen két havi szabadságidőt. Csak azért említem ezt, mert szinte hihetetlen, hogy ennyi idő alatt oly eredményes gyűjtést lehetett végezni, mint a minőt ő végzett. Össze-vissza nem

is volt többet a lappok között, mint hat hónapig, úgy hogy az utazást is beleszámítva minden hónapra egy-egy vaskos kötet gyűjteménye esik. Persze ő már elő volt ám készülve erre a munkára, elő a vele járó fáradságokra és a népnyelvi gyűjtést már kora ifjúságában megkezdte s megtanulta. Óriási kincset halmozott itt össze. Ő volt a legeslegelső, a ki tudományos készültséggel nagyobb szabású gyűjtést végzett a rokon nyelvek körében. Utána már könnyebb volt a munka, könnyebb például Wiklundnak is az ő nyomdokain haladva a gyűjtést folytatni s pontosabban följegyezni. Annyival igazságtalanabb volt Wiklundnak ellene intézett támadása, de szerencsére nemcsak a formában, hanem tárgyilagosan is, a mint az Halásznak szerencsés védekezéséből (*NyK.* 23: 206) kitűnt, hogy tudniillik csak a betűk formájában inkább, mintsem a hangok értékében nagyobb az eltérés közte és Wiklund följegyzései között. Bár nem lehet tagadni, hogy csúsztak be némely hibák s pontatlanságok, meg hogy nem volt neki kellően pontos fonetikai iskolázottsága. Mindez nem von le azonban érdeméből semmit; az úttörők csak ritkán tudják szép egyenletesen simára megcsinálni az utat; de azért nehezebb volt nekik ott járni, mint a nyomukban járóknak, s minden igaz ember örök hálával adózik nekik. Fájdalom, csak a szövegeket s a szótárt adhatta ki teljesen. Egyes nyelvjárásoknak megírta ugyan a grammatikáját is, de az összefoglaló munka befejezésében, melynek első része épen most jelenik meg e folyóiratban, megakasztotta őt váratlanul korai halála.

A lappokat nagyon szerette, mint általában mindenütt a népet. Mintha érezte volna, hogy van valami közösség az ő természetök és a saját természete között. Szerette bennök a naiv szókimondó egyeneslelkűséget, egyszerűségeket és a szűk életviszonyokkal való megelégedéseket, csodálta szívósságukat s a hazához érzett erős ragaszkodásukat. Viszont őt is megszerették, a kikkel érintkezett s jól esett látnom, minő végtelen örömmel üdvözölték, midőn itt voltak a budapesti állatkertben, néhányan odaváló ismerősei. Le is írta életmódjukat több helyütt, a *Budapesti Szemlében*, a *Földrajzi Közleményekben*, a *Pesti*, utóbb a *Budapesti Naplóban*. Nemrég még Kolozsvártt tartott egy fölolvast a lapp kuruzslásról s hátramaradt kéziratok között találtam egy lapp ethnographiát, a mely bár több ívre terjed, de fájdalom befejezetlen. De így is, azt hiszem, igen becses és a kiadásra méltó munka lesz.

Most új korszak kezdődik életében. Ugyanis 1894-ben lemegy Kolozsvárra egyetemi tanárnak. Új életviszonyok s új kötelességek

körébe került, a melyek egy időre megakasztották irodalmi munkásságában. Mint afféle nagyon is lelkiismeretes ember, talán túlságos buzgalommal látott új hivatásához. Gyakran ócsároltuk őt mi barátai, hogy miért nem dolgozik. Ő félig mosolyogva csak vállát vonogatta és mi most látva kéziratait, szégyenkezve vagyunk kénytelenek bevallani, hogy az ő látszólagos tétlensége tulajdonképen a legmegfeszítettebb munkásság vala. Igaz, hogy csak az egyetem számára dolgozott, de kéziratai között ott találjuk megírva majdnem 400 nagy sűrűen tele írt lapon az egész magyar nyelvtant: a magyar nyelv és nyelvészet történetétől kezdve végig egészen a szórendig. Némely rész többször is át van dolgozva. Hogy kiadásra mi való belőle, azt most még nem tudjuk. Ő maga készült belőlök egy rendszeres magyar nyelvtani kézikönyv megírására, a melyből néhány ívet már le is tisztázott. S mennyi tömérdek jegyzet, szótári munka stb. maradt még utána. Mert ő a pihenést nem ismerte, folyton tanult, folyton dolgozott. S e munkájának is megvan a haszna, sőt a legnagyobb haszna, mert az ifjú nemzedéket táplálta vele bő tudománya tárházából.

Kisebb értekezései közül a legnevezetesebb s legönállóbb *Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése* (Nyk. XXIII.), a melynek egyik legfontosabb eredménye, hogy a Budenznek az *n í* váltakozásán alapuló nyelvosztályozását megdöntötte. Mint első kísérletben, természetesen sok benne a hiba is, s talán a főhiba az, hogy a szamojéd szokat az ugor alapnyelvnek kikövetkeztetett alakjaival hasonlítja össze. Általában itt is, valamint egyéb nyelvhasznító munkálataiban kissé ósdi alapon áll, híve annak a, hogy úgy mondjam, mechanikailag bonczoló iránynak, a mely kedve s szüksége szerint szétszedi, fölaprózza a szótestet, hogy céljának megfelelővé tegye. Valami deductiv eljárás van ebben a módszerben, olyan, a mely a *MU Szótár*nak is a legnagyobb hibája. Mert ő Budenznek volt a tanítványa testestül-lelkestül és Budenz volt az ő egyetlen, igaz, hogy nagy mestere. Azonban a külföldi újabban nagy nyelvészeti mozgalomról csak későn vett s vehetett tudomást, annyira el volt foglalva nagy tanulmányaival, meg tudjuk, hogy az ilyeneknek a hullámverése általában csak későn szokott hozzánk elverődni. Végre korán, nagyon is korán fogott az íráshoz, a mi pedig nagyon elvonja az embert a tágabb körű tanulástól. De ez nemcsak az ő hibája volt, hanem mindannyiunké, a kik kortársai vagyunk, sőt nem is a miénk, hanem az akkori időknék a hibája. A magyar nyelvtudomány akkor — bár kezdő — virágkorát élte.

Általános volt a lelkesedés, általános az örvendező csodálkozás a megdöbbenően új szempontokon s föltűnő eredményeken. A buzgó tanítványoknak egyre szaporodó raja csoportosult a nagy mesterek köré, s ezek, Hunfalvy, Budenz, Szarvas, mindnyáját tárt karokkal fogadták s írásra buzdították, sőt nem is buzdították, hanem készítették. Nem kell mondanom, illetőleg ismételnem, hogy ez a tanulás kárára történt s szűk körre szorította az ifjú embereket, a mire csak később tudtak igazán ráeszmélni. Most, a mint látom, lelohadt a lelkesedés lángja s csak az volna kívánatos, hogy a higgadtabb irányzattal járó haszon gyümölcsözővé is váljék a magyar nyelvtudomány javára.

De végre is minden ember a maga korának a gyermeke. És Halász Ignác kortársai között az első sorban állt, s többet végzett, mint a mennyit bárki is ily rövid élet alatt, minő az övé volt, végezhetett volna.

Higgadt, nyugodt természetének megfelelő volt a stílusa is. Olyan, mint a csendesen csörgedező patak, mélység nélkül s nélkülözve a hullámok zajlását, hanem világos, szelíd, értelmes; itt-ott föl-fölszökkenik egy-egy csillámló hab fodra, a csendes humor játszi pajkossága. Ilyenek a lappokról írt ethnographiai dolgozatai, de talán mégis legjelesebb e nemből, tartalom s formában egyaránt *Kazinczy mint fordító* című értekezése a *Nyelvőr* XII. kötetében.

De éppen ez a stílusa avatta őt jeles meseíróvá. Ismeretesek a *Móka bácsi meséi*, nemcsak előttünk, hanem országszerte. Száz meg ezer gyermekszív szeretetét nyerte meg magának ezekkel a meséivel, s ez maradandóbb minden hírnévnél, mert gyermek ajka hirdeti s mert majdan apáról fiúra száll több nemzedéken keresztül. Talán nem is túlzok, azt állítva, hogy ezek a mesék a magyar irodalom legkitünőbb e fajta termékei közé tartoznak. Kitünők üde, népiesen naiv hangjok miatt, friss és zamatos nyelvezetőkkel, kerekded szerkezetökkel. Mily elragadó bájjal van festve bennök a magyar nép csendes, józan humora, rajzolja igazságszeretete, a csodás véletlenségben, felsőbb lények segédelmében vetett — de ugyan csak kételkedő hite. Nem hiába, hogy ott zsongtak gyermekora óta a fülébe, nem hiába, hogy annyira szerette a népet, a melynek része gyanánt vallotta és érezte önmagát.

De hogyan? A komoly nyelvtudós és tanár, a ki a barbár lappok nyelvét tanulmányozta, a ki szógyököket hámozott ki hüvelyökből, még olyanokat is, a melyek sohasem léteztek, hogyan jutott ez hozzá, hogy népmeséket írjon kis gyermekek számára?

Nos ennek többféle a magyarázata. Először is, mint nyelvész különben is tanulmányozta a népnyelvet. Vegyük észbe továbbá, hogy a tudományos foglalkozás igen nagy részben s különösen a nyelvészet igen unalmas foglalkozás. Még leginkább az ugor nyelvészet. Nem az eredmények megszerkesztése, ez ellenkezőleg a legnagyobb s a legmagasztosabb szellemi élvezet; hanem az előmunkálatok nagy tömege, a sok adat összegyűjtése, miközben vagy az evangéliumot vagy együgyű meséket kell olvasnod, azzal az egyetlen változatossággal, hogy különböző nyelveken olvashatod. Azért minden tudósnak kell még valaminő foglalkozás, a mely elméjét kielégíti, fölüdíti, frissességében megtartja. S hogy Halász épen a mesélést választotta ilyen pótléknak, az szorosán összefügg a jellemével.

Azért, mert áldott jó ember volt, azért szerette a gyermekeket. S voltak pillanatai, a mikor a Móka bácsi nevet többre becsülte a tudós Halász Ignác tanár névénél.

Áldott jó ember volt. Atyja korán elhalt, s mikor tanárrá lett, odavette magához Székesfehérvárra anyját egész családjával. Szűkös jövedelméből kitaníttatta négy öcscsét, a kik közül az egyik orvos, a másik meg tanár és férjhez adta három hugát. Hány szegény tanítványa áldja nevét és emlékét Kolozsvárt, Budapesten és Székesfehérváron. Mert ő mindenkin segített, a ki csak hozzá fordult.

Áldott jó ember volt, mert szerette a természetet. Legboldogabb a nyáron volt Révfülöpön, a Balaton mellett, a hol egy kis szőlleje volt. Családján kívül, a melyet nagyon szeretett, egynéhány jó barátja is itt nyaralt, vendégje meg halomszámra érkezett. Hogy szerette a Balatont; és kertjében minden fát ismert, sőt sokat maga ültetett, a venyigét maga metszette meg, sokszor maga rakta el. Vidáman elbeszélgetett egy pohár saját termésű bor mellett s ha jó kedve kerekedett, még dalra is eresztette szép csengő tenor hangját. De sok szép napokat töltöttem ott én is vele, de még Budenz is, Simonyi, Munkácsi, Jalava stb.

Hogy mennyire szerette mindenki, azt láthattuk a megható gyászból, a mely temetésén nyilvánult, láttam Kolozsvárt a gyászünnepen, melyet az egyetemi ifjúság rendezett emlékének és halottam tanítványaitól, a kik nem győzték eléggé ecsetelni nagy veszteségüket: *τό γὰρ φιλεῖν οὐκ ἔστιν ἐξ ὄτου πλεον ἢ τοῦδε τάνδρος ἔσχετε!*

SZILASI MÓRICZ.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN CZENKI TEMPLOMA.

Gróf Széchenyi Istvánnak két levele, melyeket alább szó szerint közlünk, — eredetijöket pedig a Magyar Tudományos Akadémia Széchenyi-ereklyéinek gyűjteményében helyeztük el — mint a nagy hazafinak minden szellemi hagyatéka, nemcsak érdekes, hanem sok tekintetben értékes is.

Alig egy pár hónappal halála előtt írta mind a két levelet. Az egyik 1859 december 30-án, a második 1860 február 6-án kelt és Tolnay Antal czenki plébánoshoz intézte azokat. Az első levél külső címzése francia; ezt postán küldötte, s mert magyarul nem címezhetette, németül pedig nem akarta címezni, francia nyelven írta rá a címzést. A másodikat magán szívesség juttatta Czenkre, azért a címzés magyar.

Mindkettőnek tárgya a nagy-czenki templom megépítése.

Széchenyi István egyéb nagy alkotásai mellett e templom építése nem látszik valami nagy dolognak, de nagyfontosságúvá válik reánk nézve azonnal, ha tudjuk, hogy a czenki templom tervezése volt a legnagyobb magyarnak utolsó hazafias alkotása.

Széchenyi István ugyanis a nagy-czenki egyháznak kegyura volt; a régi templom már-már bedőléssel fenyegetett, úgy hogy ő maga rendelte el, hogy az lezárassék. Új templom építéséhez kellett tehát fogni. Kegyúri gondjain és nagy áldozatokra hajló készségén is áttör magasztos hazafisága. Nagyarányú és fényes Istenházát készült fölépíteni Czenken, mert: «Drága hazafiak, tisztelt magyar polgártársak, egykori hőn szeretett jobbágyaim», írja a czenkiekhez 1860 január havában — «mi czenkiek, édes és egykor oly boldog hazánk véghatárán állunk. Czenk nyugat felől az első hely, hol drága anyaföldünk, szivünk és lelkünkbe elválhatatlanul belé nőtt nyelven dicsértetik a királyok királya, a nagy Isten, és imodánk már-már ingadozó állapotban van . . . Azért mielőtt késő volna, emeljünk egy tisztos templomot Nagy-Czenken, és pedig

első királyunk szent István tiszteletére, ki hazánkat szinte egy ezred előtt alkotta és bizonyosan el nem hagyja soha» (Kecskeméthy Aurél. *Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála*. Pest 1866. 95. és *Föv. Lapok*).

A kik az ország minden részéből évenként elzarándokolnak a legnagyobb magyar sírjához és belépnek a czenki nagy és szép román templomba, talán nem is gyanítják, hogy azon a helyen állanak, mely Széchenyi István ezernyi gondjának utolsó tárgya volt, s hogy e szent ügy — szent, mert vallásos és hazafias — mily nagy hatással volt Széchenyi István életének utolsó napjaira. Pedig ma már tisztán látjuk, nemrég a *Budapesti Szemle* is rámutatott (1899. évf. 161. l.), hogy Széchenyinek ezen templom fölépítésében kifejtett buzgósága, különösen az imént idézett levél által, a melyet az osztrák lapok gyanúsító commentárok kíséretében sietve közöltek, nagy részben hozzájárult ahhoz, hogy reá vonja a bécsi rendőrség szorongató fölügyeletét. A rendőrség ugyanis kevéssel ezután, már márczius 3-án házkutatást tartott nála Döblingben és lefoglalta a *Blick* szerzőjének irományait. Ez eljárás szétroncsolta lankadó idegeinek utolsó ép maradványait és alig egy hónap mulva végzetessé vált reá nézve.

Pedig akkor Széchenyi István még élni akart. Hisz 1860 február havában még azt írja, hogy meg akarja élni a czenki templom fölépítését, a melyet 1862. év őszén szándékozott befejezni és fölszenteltetni.

Tervéből valóság lett ugyan, de mint oly sok hazafias munkájánál történt, megvalósulását már nem láthatta meg. Nagy lelkének természetes és első örökösei: áldott emlékü hitvese, valamint fiai: Béla és Ödön, áldozatot nem kimélve, időt nem halasztva, valósították meg ezen a boldogultnak kezéből kihullott tervet.

De ime, beszéljenek levelei, vagy inkább a nagy hazafi maga.

Decemb. 30. 1859.

Barátom, e f. h. 27-én írt soraira sietek válaszolni. Legokosabb lesz a templomot lezárni! Építőmester se nézhet a *falakba!*

Már most, valamit csakugyan kigondolunk jövő évre. Bár ne épített volna Hajnik annyit és oly pompásan . . . volna akkor e célra is elég költség!

Ön tudja, hogy jövedelmeim tetemes része «— 30,000» életjárulék, mely életemmel egyszerre megszakad . . . Tehát mert ez nagy csorba . . . és én sem volnék már gyermek, félre is kellene

tenni valamit . . . de a «*czifra gazdaság*» után nagy ugyan a köztaps stb. de nem igen tellik a pénztár!!!

Sietve, őszinte honfitársa
Gr. Széchenyi István.

E levélhez, mely egyúttal Széchenyi István gazdálkodására vonatkozólag is érdekes adatokat tartalmaz, néhány fölvilágosító megjegyzést akarunk fűzni. Hajnik, «*ki annyit és oly pompásan épített*», Széchenyi István inspectora és gazdasági tanácsadója volt. Ő vette vissza a czenki gazdáktól az úgynevezett Újtagot, a melyen mintaszerű gazdasági épületeket emelt s az egész gazdaságot a legújabb gépekkel és felszerelésekkel látta el úgy, hogy később a gazdaságnak és mintaszerű berendezésének csodájára messze vidékről jártak Czenkre tanultabb gazdáink. Mindez persze sok pénzbe került. A példaadás okáért, hogy az elmaradt magyar gazdaságok fölszerezésére és berendezésére mintául szolgálhasson, Széchenyi István nem egyszer anyagi erejét meghaladó költségekbe jutott, s erre céloznak föntebbi szavai.

A levélben említett «*életjárulékát*» a somogy megyei csoknyai és tarnóczai uradalmak után húzta. E jószágokat ugyanis még katonáskorában adta el bátyjainak, Széchenyi Pál és Lajosnak, egy meghatározott összegért, s azonfölül 30,000 forint évi járulék kikötésével.

A második levél szövege a következő:

Február 6. 1860.

Kedves lelkész Barátom! Sorait stb. örömmel vettem.

Fejem erősen szédelg, egyébiránt nagyon el vagyok foglalva, csak röviden írhatok.

Ybl Miklós lesz építőmesterünk! Már itt volt és tíz nap leforgása után Czenken lesz. Kérem kérje meg akkor tanácskozássa Hajnik és Paur urakat és tartsatok Ybl építészszel egy rendes ülést, rövid jegyzőkönyvvel; egyedül emlékezet végett!

Mint Ybl úrral szoltam és számolok:

Az idén lehetne végezni az alapokat, 1861 — fölépíteni az egészet. — 1862 pedig beszentelni.

Akkor tán még élek.

Sietve Isten áldja

Széchenyi István.

Ybl Miklós tervezete szerint a templom 70,000 forintba került volna. Az örökösök az eredeti terven csak keveset változtattak

s áldozatot nem kimélve fölépíttették a templomot, mely inkább valamely székesegyház, mint falusi templom benyomását teszi. A czenki község és egyes polgárok, Széchenyi Istvánnak hozzájuk intézett fölhívását kegyeletesen követve, a templom fölszerelésére és díszítésére szintén igen nagy áldozatokat hoztak.

A levélben említett Paur István a Magyar Tudományos Akadémia tagja, ismert régész és történetíró, a Széchenyi nemzetség levéltárnoka volt és mint ritka tudományú és műveltségű férfiú Széchenyi Istvánnak bizalmas embere.

Sokat lehetne még mondanunk! De az előttünk fekvő két levél — két ereklye — inkább a néma tiszteletet követeli, mint a további fejtegetést.

«Fejem erősen szédelg, nagyon el vagyok foglalva» és 1862-ben *«akkor talán még élek»*, írja Széchenyi István két hónappal halála előtt. Ime a nemzet napszámosa marad utolsó lehelle-téig; a ki munkálkodik, dolgozik, küzd, szenved s a mellett még remél az életben, hogy tovább is küzdhessen, tovább is szenvedhessen ő, a ki annyi kínos munka árán a nemzet vértanú-jává lett!

Bécsben, 1901 június havában.

Gróf SZÉCHENYI MIKLÓS.

ÉRTESITŐ.

*Békefy Remig: A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XIX. k. 4. sz.)
Buda-Pest, 1901. Ára 80 fillér.*

Békefy Remig, műveltségtörténetünk ismert kutatója, a legnagyobb szorgalommal kereste ki a forrásokból az Árpádok korabeli rabszolgákra vonatkozó adatokat. Csak néhány szükséges dolgot magyaráz, de világosan csoportosít s nagy tárgyilagossággal beszélteti az adatokat. Ily módon érdekes anyagot nyújt a szakembernek oly kérdésre nézve, mely a művelt közönséget is élesen érdeklí.

«Nincs többé zsidó, sem görög; nincs rabszolga, sem szabad; nincs férfi, vagy asszony, mert ti mindnyájan egyek vagytok Krisztus Jézusban» — mondja Szent Pál. Az emberek meghallgatták ez igét, ismételtették, próbáltak alkalmazkodni hozzá, de évszázadok kellettek ahhoz, míg a hívőknek szíve annyira meglágyult, hogy észre kezdték venni a különbséget a rabszolga s az állat közt. A keresztyén lelkiismeretnek e nehéz küzdelme a gazdasági érdekek mindent lenyűgöző hatalmával nagyon tanulságosan van föl-tüntetve Békefy füzetében.

Ismeretes, hogy Szent István nem szabadítja föl a keresztyén rabszolgákat, de bizonyos esetekben könnyíti a fölszabadítás módját. Úgy látszik, hogy a keresztes hadjáratok hatása alatt föléledt vallási búzgóság jelentékenyen könnyíti a rabszolgák sorsát.

Egy királyi oklevél a XIII. században kifejti, hogy az emberek egyenlő szabadságot örökölték az őszülöktől, miért is az isteni jámborság megengedi s a királyi kegynek helyeselnie kell, hogy némely érdemesebbek visszatérjenek ősi szabadságukba. A rabszolgák gazdái féltik lelki üdvösségüket s ennek megmentése végett adják meg «az arany szabadságot» a szerencsétlen lelkeknek.

A tulajdonos gyakran az egyháznak adja a rabot, a mivel szintén könnyíti annak sorsát, még ha az egyház nem szabadítja is föl teljesen a reá maradt szolgát. Néha a szolgálati érdem is oka lesz a szabadulásnak. Máskor a rokonok váltják ki a rabszolgát, ha elég pénzre tettek szert, hiszen a szegény pára a vagyonnak csak oly része volt, mint akárminő házi állat.

Igaz, hogy a büntetőtörvények védelmezték a rabszolga életét, de mégis inkább csak a tulajdonos jogi védelme szempontjából, semmint azért, hogy megboszulják a kioltott életet. Jó ideig a rabszolga csupán urának beleegyezésével nősülhetett. A rabszolga nem volt jogi fél urával szemben, urát és asszonyát nem vádolhatta be és ellene nem tanuskodhatott.

A rabszolgák nem csak természetes úton gyarapodtak. A külföldi hadjáratokban elfogott emberek is rabszolgákká lettek. A törvényesen elítéltek még inkább gyarapították a rabszolgák számát. Így például Szent László törvénye szerint «lenyírt fejjel, megkötözve és ostorozva a piacon hordozták körül és adták el rabszolgának azt a nemest, vagy vitézt, a ki más nemes ember házára tört, itt viaskodott és a ház asszonyát megverte», de csak akkor, ha nem bírt fizetni 110 pénz értékű birságot. Ily nagy hatalma volt a pénznek még a szent királyok korában is.

A szabadosok (libertini) csak félig-meddig voltak szabadok. Több példa van arra, hogy a szabadosokat külön levéllel teljesen felszabadítják, «eltörlik bennök» — az oklevél szavai szerint — «a szolgaság minden nyomát».

Általában érdekes volna pontosabban ismernünk különböző nem szabad emberek állapotának jellemző vonásait. Reméljük, hogy a fáradhatatlan szerző ez irányban folytatni fogja kutatásait. Meg kell még jegyeznünk, hogy nem pusztán a vallási érzés, hanem az emberi természet egy-egy jobb ösztöne is enyhítette a rabszolgák sorsát e vérengző korszakban. 1227-ben Sol ispán felesége keresztvízre tartja Benedek nevű rabszolgáját. Itt a gazda és a rabszolga családja közt bizonyára patriarchialis viszony fejlődött ki. Ki tudja, hogy a mai jó törvények korában van-e minden szegény vagy szolgáló embernek olyan dolga, mint Sol rabjainak volt az embertelen törvények korában? A törvények változnak s határozottan javulnak, de az emberi természet nem igen javul és Szent Pál igéi még nem öltöttek testet.

*Didó, verses lyrai regény. Írta Zempléni Árpád. Buda-Pest, 1901.
Ára 2 korona.*

Szerzőnk előbbi munkái után, melyek a jelen mű első lapján látható följegyzés szerint: az 1891—1899 közti évkörben öt önálló füzetre szaporodtak, kezünkbe nyújtja múzsája legújabb termékét, a fönt címzett regényt. Egyelőre is föl kell tennünk, hogy költői erejének gyarapodásáról fog tanúskodni ez az új alkotás, hogy a régebbi nyomok után érlelő hatással volt reá az idő és a folytonos gyakorlat.

Úgyis van. Mert Didó regényének nevezett jelen versgyűjteménye oly részleteket foglal magában, melyeknek költői szépségéről s értékéről csak elismerőleg nyilatkozhatunk. Ha nem elégíti is ki várakozásunkat a maga egészében, ha nem felel is meg tartalmával annak, a mit címével ígér: figyelmet érdemlő munka ez napjaink vers-áradatában.

Ha közelebről tekintjük, valami szomorút sejtet velünk már maga a könyv külső borítóka. Jellemző akar-e az lenni, vagy csak a mai nap divatos pipere, melylyel az író, vagy kiadó legelőszőr is a szemet kápráztatja? Az első lap ugyanis fekete gyászkeretben fehérés színezetű női arczképet mutat: ez Didó. A hátulsó lapon épen oly gyászkeretben bajúszos férfi-arczképet: ez Éneász. Mind a kettő, valamint a szövegben látható két kép is, Tóth István szobrász dombormű képe. Csakugyan úgy látszik, van valami jelentősége a gyászkeretnek. Szomorú szerelem vergődéseit énekli a költő. A csiklandós kaland a nő halálával nyer befejezést. Az életben maradt hős megható versekben elsiratja, aztán világgá bujdosik.

Senki ne gondolja, hogy Virgilius Didójáról van szó. Annak ez a mi Didónk se nem utánczása, se nem travestálása. A nyolcz rövid sorból álló bevezető versecske (*A két hős*) fölvilágosít bennünket s mintegy előrajza a műnek.

Festő volt ez a modern Éneás,
Meg cigány — mint szokás.
Kocsmárosné volt a szívhódító,
A gyönyörű Didó.
Éneász föstött (!) és verselgetett,
Didó csak szeretett.
Bohém az asszony, bohém a legény . . .
. . . Itt a cigány-regény!

Tehát «lyrai verses cigány-regénynyel» van dolgunk. Igaz, hogy a műben lyrai verseket s nem épen lyraiakat is bőven és sikerülteket találunk. A «czigányságban» sincs fogyatkozás. De már a mi a regényt illeti, annak vázával, úgyszólván élő testével nem találkozunk. A regénynek valamely vékony fonalszálát csak az egymás mellé sorozott költeményekből sejtegetjük, vagy hüvelyezgetjük. S mit értsünk «bohémség» neve alatt, melylyel szerzőnk jelen művét megkereszteli? mi az, hogy «Éneás festő volt meg cigány, mint szokás?» Szokás-e az, hogy a festő és verselő cigány legyen? A bohémséggel egyértelmű-e a cigányság? Úgy látszik, nem valami józan és tisztességes dolognak mutatja azt a gyakorlat, sőt maga az előttünk levő verses regény sem. Könnyű, könnyelmű életet folytatni, oda dobni magát a képzelet és szenvedély féktelen játéknak, illúziókban élni, élvezeteket hajhászni bármi áron, még a más költségén is, szerelmi kalandokat űzni s mint Macaulay mondja Byronról írt tanulmányában: to hate your neighbour, and to love your neighbour's wife, gyűlölni a szomszédot s szeretni a szomszéd feleségét. . . Ilyen talajban tenyésznek a cigány-regények.

Éneás is «kocsmát keresni indul — mint maga beszéli — mely épen neki való». Meg is találja azt a *Kárhágó városához* címzett bormérésben. A koresmáros felesége a gyönyörű Didó. A bohémség hozza magával, hogy Éneás megszereti, elcsábítja, félig-meddig — úgy néha-néha — magáévá teszi őt, a mi annál könnyebb, mert Didó ily módon már sokat szeretett régebben és mert, mint ily esetben rendesen itélni szoktak az Éneások, a férj buta, kiállhatatlan, «vén, szürke, bamba férfi» s nem arra való, hogy neje szeresse.

Ebből a szerelemből azonban, akár kezdetét, akár folytatását, akár végét tekintsük, nem fejlődik valamely regényes történet. Nem küzdenek egymással tettekben nyilvánuló szenvedélyek, nincs semmi lelemény, nincs mese, mely indulásával, bonyodalmaival s végkifejlesztésével tömör, egységes képben tüntetné föl előttünk a regény tartalmát. Szakaszokba osztott s egymás mellé sorozott, hosszabb, rövidebb költemények alkotják Zempléni jelen művét. Ezek habár tartalmasak s nem ritkán valódi költői értékkel bírók, nem mindig állnak szoros vonatkozásban Éneás és Didó szerelmével. Költői ábrándok és kedélyhullámlások, melyek azon szerelem körül hol közelebbi, hol távolabbi körben igyekeznek érvényesülni.

Tizenöt szakaszba fűzte szerzőnk a regényt alkotó külön-

böző költeményeket. Nem foglalkozunk valamennyi szakasz tüzetes méltatásával. Mint már említők, ezek nem mind nyilvánulásai, vagy jellemzői Éneás és Didó szerelmének. Fözlüti magát olykor egy kis ízléstelenség, vagy vastag érzékiség, melyet talán a bohém-természet rovására írhatunk. Néhol üres, léha játék a szavakkal. Mire való például az a pötttyögetés, melyet mindjárt az első szakaszban találunk, egymás alá nyomozva a szavakat, melyeket itt helykimélés végett csak egyfolytában írunk: «Szo-Nett, Szél Kél, Port Hord, Mord Fél Bort Kér Por Bor Jó, Mór Jól Ró. Megfejtés: Szomjas betyár bemegy a csárdába, Bort iszik ott Móricznál rovásra»!? Mire jó ez? mire maga Veréb Zoltán, a ki mint költő említettük, minden különösebb czél, haszon, tevékenység és élet nélkül s a kit Éneás, vagy maga az író tetszés szerint előránt, mint egy automatát, midőn vele verset iratni vagy szavaltatni akar? mire valók azok a versek, vagy az Éneás meséiként fölsorolt darabok: *Andrássy generális*, *A Baba, Kobakháza*, majd ezek után a *Bogáncsemler kalandja*?

Ezek valóban csak betoldások, nem is epizódok; bár tagadhatlan, hogy köztök egyik-másik, önmagában, önállóan nincs minden költői érzék nélkül. Így a *Kobakháza* című (photographia) talpra esett derék költemény, satirikus színezettel vegyített élénk rajza egy felvidéki gyártelepnek s az ott nyüzsgő élet viszontagságainak. Kevés mélység volna az ily betoldásokra, hogy azok talán Didó mulattatása végett kerültek oda; mert azok, a mint látszik, az ő kedélyének mérlegét se jobbra, se balra nem billentették.

Azon *Szerelmi harcz után*, melyet Éneás ily cím alatt egy költeménysorozatban Didóért vív s melyben a «lopott csókok, titkos órák» már boldogítják az epedőt s oltogatják égető szomját, következik a «mult rajza Éneás naplójából». Abból megtudjuk, micsoda sötét mult borong Didó háta megett. A *Régi sebek* című vers-cycilus mondja el nagyjában, mely így kezdődik: «A varrógép meséjét olvasók, Kiss József szívmegejtő remekét». Mennyiben szívmegejtő, mennyiben remek az idézet, azzal most ne foglalkozunk, legyen az idéző Éneás ízlése szerint. Elég tudnunk, hogy az elárvult fiatal Didót «megejtette egy jó rokon» s «hosszú lón a küzdelem a posványból a tiszta lég felé». De a szerelmes «bohém» nem gondol a posványnyal; szenvedélyes szerelemmel fordul «a szeretet és szépség egyesült csodájához, a tündöklő asszonyhoz» s kérve-kéri visszavisszatérő rímeivel: fogadj szivedre, gyógyíts meg engem, édes angyalom!»

Az így támadt szerelem csakhamar gyötrelommé válik a *Vivódások* című szakaszban. Gyötrődik Éneás és háborog önmagában, hogy szerelmével oly nőt ajándékozott meg, kinek férje van, ki már többet szeretett, kit már többen szerettek. Lázongása itt-ott a szenvedély legerősebb lángjával tör ki :

Elaljasodtam érted,
Megvetem magamat;
Távozz, sívár kísértet,
Ne érintsd ajkamat.

Ne mérgezz csalfa mézzel,
Boldoggá nem tehetsz,
Emlékemből enyéssz el:
— Te mindenkit szeretsz !

Majd ismét *Önvád* címmel :

Szeretjük egymást évek óta,
Titkon hevülve és czivódva,
Te ámitod jó férjedet,
Én meg ámitlak tégedet.

Vádol a kéj, lesújt a szégyen,
Utálok álnok tettetésem,
Hogy férjeddal barátkozom,
S titokba véled kárhozom.

Keserű méreg lett a csókom,
Küzdök, szégyenkezem, vívódom,
Hogy se erélyem, sem erőm,
Hogy más tartja ki szeretőm.

Látni e sorokból is, mily természetű az a szerelem, mely a lyrai «verses cigány-regény» tárgyául szolgál. Ezt azonban figyelmen kívül hagyva, meg kell vallani, hogy a szakasz sikerült költemények tárháza. Bizonyítója egy erőteljes költői tehetségnek.

Moirá című szakaszban gyászolja Didó halálát. Mert Didó meghal, de nem a szerelmével kapcsolatos küzdelem, vagy önföláldozás következtén, hanem csak úgy, közönségesen, a maga rendje szerint. A költemények, melyekben őt Éneás elsiratja, talán legbecsebb darabjai a gyűjteménynek. Egy igazán, mélyen meghatott szív

jajkiáltásai, melyek úgy hatnak ránk, mintha nem is a regény hősé-
nek, hanem magának a regény írójának subjectív élményeit és szen-
vedéseit tükröznék. Különbön is alig mutat valami arra, hogy ez
az Éneás (itt-ott, Éneász) valóban élő, objectív, cselekvő alak volna.
A regény végén szinte csak oda ragasztott függeléknek látszik az a
befejezés, hogy a Didó elvesztése fölött léleekben megtört Éneás el-
hagyja a házat s idegen világba bujdosik, a hol nyoma vész.

Végig olvasva már és méltatva ezeket a többnyire tartalmas,
könnyen ömlő s gondos technikával írott verseket, kérhetjük :
mily összbenyomást tesz ránk ez az egész szerelmi «lyrai cigány-
regény»? Főlemelő, tiszta gyönyörben ringathatja-e lelkünket az
érzéki szerelemnek gyakran a legkirívóbb vonásokkal festése vagy
dicsőítése? az erkölcsi és társadalmi tekinteteknek semmibe vé-
tele? a «megejtett» vagy «posványban küzdő» szépeknek költői
magasztalása? vagy a költő előtt is épen oly szabadon s épen oly
sikerrel «modelt állhatnak» az ily alakok, mint a festő előtt? Külö-
nös kedvtelése, ízlése vagy végzete volt az némely újabbkori köl-
tőnknek, hogy afféle rejtett zugokban kerestek tért és tárgyat költői
rokonszenvőknek s képzeletök szárnyalásának. A «perditákban»
keresték az angyalt. Megtalálták-e? az nem oly bizonyos, mint
hogy képzelték. Gondoljunk Vajda Jánosra és a szegény Reviczky
Gyulára.

Azonban el kell ismernünk, hogy Zempléni Árpád jelen mű-
vének részleteiben, ez észrevételeken túl, sok méltányolni valót
találtunk.

—a.—

*Siebenter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache (Ru-
mänisches Seminar) zu Leipzig. Herausgegeben von dem Leiter
des Instituts Prof. Dr. Gustav Weigand, Leipzig, 1900. 8-rét.*

A lipcei rumén seminárium hetedik évkönyve sokkal sová-
nyabb a hatodiknál, mert 25 nyomtatott ív helyett ez alkalommal
csak 15-öt kapunk. A magyarázat az, hogy az intézet vezetésére
szánt 8,000 márkából körülbelül 2,800 márkát elnyelt a nyomda-
költség, az eladott példányokból pedig csak körülbelül 262 márká
folyt be (ámbar egy-egy példány bolti ára 6 márká), tehát tetemes
deficit volt a tavalyi eredmény.

A rumén nyelvjárások elterjedését föltüntető *Linguistischer*

Atlas megjelenése is egyelőre megakadt. Megjelent eddig belőle az I. Sectio (Nord-West) és II. Sectio (Süd-West) tudniillik a Bánát, Kis-Oláhország, Szerbia és a bodonyi vidék); a befejező III. Sectio (Süd.-Gross-Wallachei) is készen áll, de a rumén akadémiától várt segély eddig elmaradt «din causa strimtorării de fonduri». Azonfölül még a dáko-rumén sajtó egy része is neki förmedt szegény professorknak, ki együgyűségében azt hiszi, hogy az irigység készíti a jó oláhokat erre, mert azt hiszik, hogy zsiros tandíjat élvez és a dotatiókból is marad dús nyereség. Fölvilágosításukra dr. Weigand bevallja, hogy mint tanár semmi fizetést sem húz, s hogy a tanulmányútra adott összegekből nemcsak hogy nem maradt eddig semmi, hanem többször még reá kellett fizetnie egy pár száz márkát a saját zsebéből. Az intézet dotációjából eddig évenként 3,000 márkánál sohasem maradt több az ő díjazására.

Nincsen okunk ez állítások valódiságában kételkedni, mert minden jel arra mutat, hogy a tanár úr rajongva szereti munkáját. Forró augusztus havában, midőn jassyi, czernowitzi és bukaresti kollégái valamely hűvös fürdőhelyen pihenik ki a tanév fáradalmait, ő lóháton, esetleg gyalog vagy külön, czéljaira fölszerelt szekéren barangolja be az oláhok lakta vidékeket széltökben-hosszszukban és kutat nyelvkincs után. Fölkeresi az országos vásárokat, zarándokhelyeket, hol mindenfelől összegyül a jó oláh népség. Itt beszédbe ereszkedik vén anyóákkal, elmondat velök régi balladákat, öreg emberek ajkairól ellesi a régi mondákat, szólásokat, népdalokat és azután mint a megrakott méh haza indul lipesei kasába s ott földolgozza az összegyűjtött gazdag anyagot.

E kirándulásoknak megvannak kellemes oldalaik, de hébe-hóba kellemetlenségei is vannak, mert példának okáért az oláh pópák rendesen szívesen fogadják s vendégszeretően látják őt házoknál, néha-néha pimasz emberre is akad közöttök, s elég szép tőle, hogy nem örökíti meg neveiket a *Jahresbericht*ben. Voltak kellemetlenségei a magyar csendőrséggel is. Így például a strimbai klastromnál elcsipte őt a zsandár s elvitte őt magával Csáki-Gorbóra, hol mintegy 24 óra hosszáig a hatóság «vendége» maradt, mely időnek leteltével minden bocsánatkérés nélkül tovább bocsátották őt. Szamos-Újvárott is megidézte őt a rendőrség, de miután vonakodott megjelenni, azzal simították el az ügyet, hogy magánlátogatást tett ő az előljáróságnál és megmagyarázta utazásának célját. Szerény nézetem szerint sajnálni kell ez eseteket, de másrészt érte a professor úr csak önmagát okolhatja, mert ő nem jó barátja

a magyaroknak *) s miután saját vallomása szerint kissé politikát is űz az úton és megalomániás eszmékkal tömi meg szegény rumén irredentista barátainak agyvelejét, «az ilyesféle apró kalandok»-ra el kell készülvé lennie. Az út kellemetlenségeihez tartozik az is, hogy a nagy hőség miatt korán reggel kell mindig útra indulnia s ilyenkor megesik sokszor, hogy 4 vagy 5 órakor reggel — lóvakarással kellett megkezdenie nyelvészeti és népismei tanulmányait.

Midőn azonban megérkezett egy-egy szász városba, kellemesen érintette őt az elszakadt atyafiak német beszéde és elfeledte minden gondját és kellemetlenségét, midőn more patrio pipa-füsttel megtelt helyiségben habzó sörös kancsók mellett szidhatta «szász» rokonaival — az átkos magyarokat. Én azt ajánlanám, hogy miután ő el van telve szaktudománya iránti enthusiasmmal, a magyar tudományos akadémia egy kis pénzbeli segélylyel s a magyar kormány egy szerény menedéklevéllel könnyen lekenyerezhetné őt.

Különben a tanár úr annyiban jó barátunk, hogy nem átalja nyíltan kimondani azt az igazságot, hogy a rumén nyelv őshazáját a Balkán félszigeten kell keresni nem pedig Dáciában. Legalább így nyilatkozott ő dr. Diaconovich-féle *Enciclopedia romana* hátsójain. (V. ö. *Daco Roumains ou Italo-Roumains* par Ladislas Réthy p. 4.) S azért élek a gyanupörrel, hogy ezért szikkadt el az oláh akadémia pénz segélye és ezért agyarkodnak reá egynémely oláh ujságróok. Jelentései erdélyi útjáról a *Jahresberichte* hatodik kötetében igen sok érdekes dolgot tartalmaznak az ottani népek ethnographiai átalakulásait illetőleg. Így például fölemlíti, hogy Segesvárott az ottani szászok száma a lefolyt 125 év folyamában csak 35¹/₃ százalékkal szaporodott, mert a szászoknál «das unselige Zweikinder-system ist festgewurzelt», míg ellenben az oláhok száma száz év alatt tízszerre nőtt meg. A Küküllő mentén azonban a székelők lassanként kiszorítják egészen az oláh elemet.

A lipcsei semináriumot illetőleg pedig azt jelenti Weigand, hogy az elfolyt tanév folyamában tizenhatsz hallgatója volt; nemzetiségek szerint tíz német, hét oláh és egy bolgár. A megelőző

---

*) «Ich sehe in dem wirthschaftlichen Ruin der magyarischen Landbevölkerung mit einer gewissen Genugthuung die gerechte Vergeltung für das corrupte Verwaltungs-System und die brutale Polizeiherrschaft mit der die Nationalitäten geknechtet werden». *Sechster Jahresbericht.*

évben az előadásokat látogatta volt tíz német, tizenegy oláh és egy-egy orosz, dán és angol. Az Albrechtstiftung ismét 800 márkával segítette őt, ezúttal a tervezett moldvaországi tanulmányútra. Az előbbi évben ugyanabból az alapból 1000 márkát kapott; az oláh cultus-ministerium pedig 1200 márkát adott volt neki a már említett specialis szekér beszerzésére. Az oláh nyelvjárások benünket, magyarokat bizonyára közelebről érdekelnek, mint a lipcsei Albrecht-Stiftungot.

Kropf Lajos.

Nyilatkozatok.

I.

Tisztelt Szerkesztő Úr! Tiltakozom a *Budapesti Szemle* juniusi füzetében Morvay-Gerecze nevével jelzett könyvnek társ-szerzősége ellen. Adtam ugyan át dr. Szemák István úrnak, ki a könyvet «szerkesztette», egy ívre terjedő cikket a *magyar építőművészeti emlékekről*, melynek állítólag egy olvasókönyvben több más olvasmány közt önállóan kellett volna megjelennie, s ebből a nevezett könyv 75—81., 94—98., s 147—149. oldalain 170 sorban rá is ismerek némileg a saját stilusomra, de kijelentem, hogy én e könyvet sem kéziratban, sem kefelenyomatban, sem a maga egészében, sem részleteiben soha sem láttam, s abban e 170 sort kivéve semmi részem nincs. dr. Szemák István urat sem nyiltan, sem hallgatva arra föl nem hatalmaztam, hogy engem bárkivel mint társ-szerzőt szerepeltessen, vagy nevemet máshová, mint saját cikkem alá írva kinyomassa. Az előszóban említi ugyan, hogy én mit írtam a könyvbe, s tárgyilagos bírálóim (például egy előttem ismeretlen S. A. nevű úr, *Rajztanárok Egyesületének Értesítője*, 1901. febr. 1.) el is különítik e részt, de a *Budapesti Szemle* -n. kritikusa jónak látta az irodalom «lézengő ritterei» alatt engem is érteni s a «társ-szerzők» rémes tudatlanságára, könnyelműségére hozni föl idézeteit, noha ezek közt (az Alpár nevének fölcserélését kivéve) egyetlen egy sincs az említett 170 sorból véve. Midőn tehát szép titulusait egyrészt átátalom azokra, a kiket illet, másrészt tisztelettel kérem a Tisztelt Szerkesztő Urat, kegyeskedjék e fölvilágosító soraimnak helyet adni.

1901 junius 16. Rákos-Palota, Széchenyi-telep.

Maradtam mély tisztelettel
Dr. Gerecze Péter.

II.

Tisztelt Szerkesztő Ur! Két évvel ezelőtt az *Ifjusági könyvtár* szerkesztőjétől azt a megbízást vettem, hogy az ifjúság számára *A művészetek történetét* irjam meg. Utasítása volt: A munka 9—10 ivre terjedjen, korszakokra legyen fölosztva, általános áttekintést nyújtson, a tanuló szerezzen fogalmat egyes stílusokról, főbb dolgokról, a részletek nem fontosak, ne tankönyvet, hanem esetleges tájékoztató könyvet irjak, melynek olvasása után a tanuló nagy és hasznos műveket forgathasson. Irányadóul kaptam Prém József könyvét, melyet azonban — Bucher (*Kunstgeschichte, 1899.*) fordítása lévén — nem használtam. A munkának reám eső részében Pasteiner (*A művészetek tört. 1885.*), E. Kroker (*Archäologie, Leipz.*), E. Sacken, (*Baustile, Leipz.*), K. O. Hartmann (*Stilkunde, Göschen*), K. Schæfer (*Die Baukunst des Abendlandes*), Muther (*Gesch. d. Malerei*) és más nagyobb s kisebb német és francia compendiumokat, a tudományt népszerűsítő munkákat vettem és kaptam vezérfonalul. Ezek alapján állítottam össze a könyvet. Sem alapvető, sem nagy igényű, eredeti vagy tudományos műről szó sem volt, a mi pedig a társszerzőséget illeti, azaz a kölesönös corrigálást, egybeolvasást és egyéb köteleességeket, arról mit sem hallottam, hanem minden történt, mint a mesében: «róka nem látott macskát, macska sohasem látott rókát». — Ilyenformán jellemeztem a szerkesztőnek kinyomatás végett átadott címlapon és előszóban munkámat. Hogy ő ezt fölöslegesnek tartotta kiadni, hogy a munkában nagy föladatot és nagy szolgálatot látott — az az ő privát dolga. Az ő előszavát nem láttam, több correctura és revisio ív «imprimatur»-om nélkül látott napvilágot. Javított, toldott és kihagyott, a képeket is maga választotta és én legnagyobb elképedésemre már a kész könyvet kaptam, mikor csak hosszú huzás-halasztás után lehetett pár utolsó oldalt újra kinyomatni. Hogy utólag kellett az előázsiai és egyiptomi művészetet betoldanom, sok szükségtelent tűrnöm, és tervem ellenére írnom, az már az én hibám. Nem irtam jó könyvet, lehet, hogy nagyon rosszat, sőt a lényeges hibákat a sajtóéival együtt magam is fölfödöztem már, de azért a bírálónak éles támadására nem szolgáltam rá. Utasításként kapott forrásaimat hiven követtem. A mi pedig a «lézengő ritterekről», «a művészet-történet koncza(?)» körül tolongásról szól, azt szívesen átengedem másoknak, nem hiszem, hogy egy rossz munka elragadhassa előlők a mohón vágyott konczot!*)

Morvaj Győző.

*) E nyilatkozatok a kérdéses munkát meg nem védhetik, de

Új magyar könyvek.

Bajza József összegyűjtött munkái. 3. bőv. kiadás. Életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel sajtó alá rendezte Badics Ferencz. 6. kötet. Buda-Pest. 1901. Franklin-t. (8-r. 362, 477, 402, 612, 404, 488 l.) 30 kor.

Békefi Remig. A rabszolgaság Magyarországon az Árpádok alatt. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XIX. kötet 4. sz.) Buda-Pest. 1901. Akadémia. (8-r. 41 l.) 80 fill.

Bernáth Dezső. Cleopatra és uralkodása. Buda-Pest, 1901. Kilián Fr. utóda. (8-r. 229 l.) 5 kor.

Csehov Antal. A parasztok és egyéb elbeszélések. (Legjobb könyvek. V. évf. 6. köt.) Buda-Pest, 1901. Légrády testv. (8-r. 160 l.) 1 korona.

Dóczi Lajos munkái. III. köt. Széchy Mária. Történelmi színmű. 2. kiad. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. IX, 206 l.) 4 kor. 50 fill.

Erdélyi János. Szemelvények — kritikáiból és tanulmányai-ból. XIX. századi lyránk története. Kiadta Erdélyi Pál. (Jeles írók iskolai tára. LXIX.) Buda-Pest, 1901. Franklin-társ. (8-r. 236 l.) 2 kor. 40 fill.

Fabiny Ferencz. A magyar kir. curia fölülvizsgálati tanácsa által a sommás eljárásról szóló törvény (1893 : XVIII. t.-cz.) alapján hozott határozatoknak gyűjteménye V. köt. (1899., 1900.) Buda-Pest, 1901. Franklin-társ. (8-r. LXXVIII, 453 l.) 10 korona.

Frecskay János. Mesterségek szótára. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky V. (8-r.) Egy füz. 20 fill. 24. füz. Rézműves- és rézöntő-mesterség. (21 l.) — 25. füzet. Kőműves és kőfaragó-mesterség. (35 l.) — 26. füz. Hangszerművesség. (40 l.)

Gaal Mózes. Aranyos köd. (Elbeszélések) Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 168 l.) 2 kor. 40 fill.

Gyöngyösy László. Arany János élete és munkái. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 392 l.) 5 kor.

Hornyánszky Gyula. Schvarcz Gyula emlékezete. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 41 l.) 1 kor.

Horvát- és Szlavonországok autonom törvényeinek gyűjteménye. I. köt. 1868—1874. évi törvények. Kiadja a horvát-szlavon-dalmátországi m. kir. minister. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r.) A teljes mű ára 48 kor.

érdekes adatokat szolgáltatnak arra nézve, hogy néha hogyan ké-szülnek nálunk a könyvek.

Szerk.

Indokolás a magyar általános polgári törvénykönyvi tervezetéhez. II. köt. Dologjog. Buda-Pest, 1901. Grill. (8-r. 811 l.) 3 kor.

Jókai Mór. Szegény gazdagok. Regény. 5. kiadás. 2. kötet. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 281, 277 l.) 4 kor.

Katona József. Bánk-Bánja. Magyarázta dr. Hevesi Sándor. (Iskolai könyvtár, 10.) Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. 180 l.) 1 kor. 80 fill.

Dr. Kuncz Jenő. A munka. Tanulmány. Buda-Pest, 1901. Kilián utóda. (8-r. XI, 382 l.) 6 kor.

Madách Imre. Az ember tragédiája. Drámai költemény. 5. népies kiadás. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (16-r. 194 l.) 1 kor.

Dr. Márkus Dezső. Felsőbíróságaink elvi határozatai. A m. kir. curia és a kir. táblák elvi jelentőségű döntéseinek rendszeres gyűjteménye. XI. kötet. 1900. Buda-Pest, 1901. Grill. (8-r. 424 l.) 10 korona.

Monostori Károly. A szarvasmarhatenyésztés alapvonalai. A kisgazdák szükségleteihez mérve. 3. teljesen átdolg. és bőv. kiadás. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 124 l.) 1 kor. 60 fill.

Mouton Jenő. Cougourdan Márius. A «Boldogasszony» hajó kapitányának utazásai és kalandjai. Francziából ford. Sárossy Béla. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 232 l.) 3 kor.

Munkácsi Bernát. Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. köt. Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története. Buda-Pest, 1901. Akadémia. (8-r. VII, 672 l.) 12 kor.

Nagy Ernő. Magyarország közjoga. (Államjog.) 4. átdolgozott kiadás. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. XII, 456 l.) 8 kor.

Dr. Nosz Gyula. A közigazgatás egyszerűsítése és a közigazgatási reform. Buda-Pest, 1901. Grill. (8-r. VII, 102 l.) 2 kor.

Olcso könyvtár. Szerk. Gyulai Pál. Buda-Pest, 1901. Franklin-társ. (16-r.)

1198—1200. sz. *Vörösmarty* beszélei és regéi (1829—1837.) (187 l.) 60 fill.

1201—1204. sz. *Shakspere.* A makranczos hölgy. Fordít. Lévay József. Bevezette és jegyzetekkel kísérte Csiky Gergely. (183 l.) 80 fill.

1205—1208. sz. *Sudermann Hermann.* A kivánság. Beszély. Németből ford. Voinovich Géza. (205 l.) 80 fill.

Pekár Gyula. Livió főhadnagy. Regény 2 kötetben. II. kötet. (Egyetemes regénytár. XVI. évf. 11. köt.) Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 157 l.) 1 kor.

Ráth Zoltán. Népszaporodásunk kérdése a XX. század küszöbén. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. köt. 5. sz.) Buda-Pest, 1901. Akadémia. (8-r. 48 l.) 90 fill.

Révész Imre munkái a patens korából. (1859—1860.) Sajtó alá rendezte Révész Kálmán. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky Victor. (8-r. 237 l.) 3 kor.

Dr. Soós Kálmán. A hűtlen kezelés. Büntetőjogi tanulmány. Buda-Pest, 1900. Grill. (8-r. 298 l.) 5 korona.

Szilasi Mórícz. Cseremiszt szótár. (Vocabularium Cseremissicum.) Genetz Árvíd közreműködésével szerkesztette. (Ugor füzetek 13. sz.) Buda-Pest, 1901. Akadémia. (8-r. 327 l.) 6 kor.

Dr. Szivák Imre. Országgyűlési képviselőválasztás és curiai bíraskodás codexe. Kiegészítve az összeférhetlenségi és mentelmi jog, a parlamenti reform kérdéseivel, az új házszabályokkal, az összes törvényhatóságok választási fuvardíj szabályrendeleteivel, a választókerületek és választók statistikájával stb. Közjogi anyaggyűjtemény. Hivatalos adatok fölhasználásával. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. XII, 1055 l.) 12 kor.

Sztehló Kornél. A házassági vagyoni jog a magyar polgári törvénykönyv tervezetében. Birálat. Buda-Pest, 1901. Grill. (8-r. 98 l.) 2 korona.

Dr. Tellyesniczky Kálmán. Művészeti bonczolástan. Az emberi test formáinak ismertetése. V. füz. A végtagok. Buda-Pest, 1901. Eggenberger. (8-r. 141—196 l.) 3 kor.

Thury Zoltán. Közöséges emberek. (Athenæum olvasótára. IX. évf. 15. köt.) Buda-Pest. 1901. Athenæum. (8-r. 151 l.) 1 kor.

Torkos László. Hatvani. Humoros éposz 12 éneken. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 91 l.) 2 kor.

Vértesi Arnold. Istenért és a szabadságért. Regény. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 205 l.) 2 kor. 40 fill.

Zabulik László. A községi közigazgatásról és annak javításáról. Buda-Pest, 1901. Grill. (8-r. 53 l.) 1 kor.

Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai utazása. II. köt. Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai utazásának állattani eredményei. Szerk. Horváth Géza. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky V. (4-r. 2, XLI, 471 l.) 30 korona.

Vajda Zoltán. A check- és giró-rendszer fejlődése és ennek akadályai Magyarországon. Előszóval ellátta Földes Béla dr. Buda-Pest, 1901. Kilián (8-r. X, 205 l.) 3 kor.

Vargha Ferencz. Bűnvádi perrendtartás. Az összes mellék-törvényekkel, rendeletekkel és utalásokkal. Buda-Pest, 1901. Grill K. (8-r. VII, 872 l.) 12 kor.

SOCIALIS KÉRDÉSEK.*)

I.

A socialismus fejlődésének új stadiuma Franciaországban észlelhető, a hol mostanában a socialismus híveinek mód van adva eszméiket a valóságban érvényesíteni. Ugyanis a francia kormányba Milleranddal kiváló socialista lépett be, a ki a kereskedelemügyi tárczának viselője. Ez a körülmény bármily érdekes legyen önmagában is, a mozgalom ismerői előtt nem meglepő; miután előre látható volt, hogy Franciaországban a kormány ajtaja mielőbb meg fog nyilni a socialistáknak, a minthogy előre látható az is, hogy e példa utánzásra fog találni más országokban is. Más államok is kénytelenek lesznek a socialisták mérsékeltbb képviselőit kormányra bocsátani, csakhogy a közügyek békés fejlődését biztosítsák és hogy behatóbban védekezhessenek a socialismus túlzói és az anarchisták ellen. A mikor Waldeck-Rousseau 1899. évi június 12-ikén megalkotta kormányát és Millerand-t kereskedelmi miniszterré tévén, a baloldali és a szélsőbb elemekkel compromissumra lépett: ezzel a gazdasági fejlődést természetes irányba terelte, de egyszersmind a köztársaságot is megszilárdítani igyekezett. A conservatív pártok egyedül nem elég erősek a kormányforma megváltoztatására; ezt csak a könnyen fölizgatható, elégületlen és minden iránynak könnyen megnyerhető proletár elemek segítségével tehetnék. Ezek az elemek Waldeck-Rousseau politikájával részben megvannak nyerve, részben, legalább egyelőre, le vannak kötve.

Waldeck-Rousseau tevékenysége a socialis kérdések szolgálatában már két évtizedes multa tekint vissza. A nélkül,

---

*) *Questions sociales*. Waldeck-Rousseau. Paris, 1900.

hogy socialista lenne a szónak tulajdonképeni értelmében, észjárását az általános socialis eszméknek politikai elvekké leszűrődött tételei hatják át. Magáénak igényli a nagy francia forradalom sarkalatos elveit, melyek körutat tettek az egész földgömbön és a melyeknek hatása még távolról sincs befejezve és a melyek nagyobb részben még csak ezentúl lesznek megvalósulandók. A socialis solidaritás és testvériség, a jogegyenlőség és az egyéni szabadság teszik Waldeck-Rousseau tevékenységének alapját: oly elvek, melyek mint szép phrasisok szállongnak szerteszét, de még alig vannak megvalósítva Európában. Waldeck-Rousseau tevékenysége egyelőre még csak kísérletet jelent a socialis eszmék megvalósítása terén, de oly kísérletet, mely már eddig is meglepő eredményeket mutat föl és föltétlen haladást jelez. Célzata a nép és a bourgeoisie megegyeztetése az érdekközösség terén. A forradalom nagy eszméinek hű fiaként nem akar ellentétet látni a nép és a bourgeoisie közt, melyek a forradalomból szülemlettek és nem akarja elválasztani azt a két socialis erőt, a melyeket az ipari tőke és a kézi tőke képviselnek. Vezérlő eszméje az, hogy a népet és a bourgeoisiet kibékítse egymással és szövetkezésre bírja. A bourgeoisnak azt mondta, hogy a munkások polgárok és hozzája hasonlóak; a munkásoknak meg azt, hogy az emberek nem lehet valami értékevesztett pénzdarab gyanánt egyszerűre más formába átvenni, egyszerűen, ne higyenek valami csodatékony hatásban attól, a mit ő socialis alchimiának nevez. Egyeztető iránya abban a mondásban jutott kifejezésre, a mely már-már szárnyas igévé vált: a tőkének dolgoznia kell, a munkának tulajdont szereznie!*)

Waldeck-Rousseau socialis tevékenységének termékei a múlt évben külön kötetben jelentek meg.***) A kötet tartalmazza a képviselők kamarájában és a senatusban tartott beszédeit, a megyefőnökökhöz intézett körölvényeit, melyekkel a törvények végrehajtása iránt utasításokat adott, ezeken kívül tartalmazza szakbizottságokban és alkalmi lakomákon mondott beszédeit. A gyűjtemény névtelen kiadója az egyes közleményeket helyenként jegyzetekkel kíséri. Célzatos megvilágításba helyezi tárgyát és magas talapzatra emeli a

*) Il faut que le capital travaille et que le travail possède.

**) Waldeck-Rousseau. *Questions sociales*. Paris, 1900.

beszédék szerzőjét. Már mindjárt az előszóban párhuzamot von Waldeck-Rousseau és Louis Blanc között. Azt mondja Waldeck-Rousseauról: helyesen mutatta ki, hogy a szakmunkási syndicatusok hivatása a munkások szövetkezeteinek szülőivé való válás; Louis Blanc is hasonló elvet pendített meg, a mikor 1848. évi április 3-ikán azt mondta a munkásoknak: el ne felejtsetek, hogy a szövetkezet termékeny a boldogságra nézve, a testvériség gazdag tudománya, legyetek testvérek és gazdagok lesztek... A két férfiú eszméje, a jegyzetező szerint, hasonlít egymáshoz, de Waldeck-Rousseaué megnyugtatta a tőkét, Louis Blancé rémületbe ejtette, Waldeck-Rousseau meghódította, Louis Blanc megtámadta. Magyarán: Louis Blanc engesztelhetetlen forradalmárnak mutatkozott, Waldeck-Rousseau céltudatos közvetítőnek. Ez a megkülönböztetés találó ugyan, de túlzás állítani, hogy Waldeck-Rousseau közvetítő működése már keresztülhatott volna és hogy mindenfelé megnyugvást és egyetértést eredményezett volna. Az egész oly kísérlet, mely már eddig sem maradt sikertelen, de további fejlődésének titka a jövő méhében fekszik. Köztudomású, hogy a socialisták radicalisabb elemei nincsenek megelégedve és ismételten megkísérlették Millerand-t, a socialista minisztert desavouálni, de a socialisták többsége leszavazta őket. Most még a józanabb, a mérsékeltebb elemek vannak fölül, de a párt egészében inkább várakozó állásponton van. Másfelől a bourgeoisie is inkább várakozik, mint megbékélt. A conservatívek mozognak és a clericalis pártbeliek, még a hadseregben is, sok gondot okoznak a kormánynak. Mind e tünetek ellenére is Waldeck-Rousseau socialis törekvésének sok érdekes tünete van és megérdemli a méltánylást. Hová fog fejlődni az izzó francia talajon, azt bajos lenne előre megjósolni; lehetséges, hogy a francziák fogják legkevésbbé élvezni az általok világgá bocsátott új társadalmi eszmék gyümölcsseit.

Waldeck-Rousseau irányának megértése végett czélszerű lesz eszméit, ez ismertetés révén, megszólaltatni. Ez úton sűrű alkalom fog nyilni az eszmék általánosítására.

II.

Waldeck-Rousseau működése a socialis törvényhozás terén 1881-ben kezdődött, a vasuti társaságok alkalmazottjairól szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmával. A kormány ugyanis törvényjavaslatot nyújtott be, melyben a vasuti társaságok alkalmazottjai védelmére kimondatni kívánta, hogy a vasuti társaságokkal kötött szerződéseik csak a szerződő felek kölcsönös beléegyeztével vagy birói határozattal semmisíthetők meg. Sokan azért voltak a törvényjavaslat ellen, mert szerintök az alkalmazottak részére kivételes jogot, a kedvezményes törvényhozásnak egy fajtát állapítaná meg. Magok a vasuti társaságok azt kívánták, hogy határozatlan időre fölfogadják alkalmazottjaikat, kártalanítás nélkül, bármikor elbocsájtassák. Igazgatóik, gyűlésökön, azt hangoztatták, hogy minden alkalmazottjuk kivétel nélkül hosszú tartamú szerződéssel bír és így elbocsátásuk fölötté ritka, akkor is csak igazságos okokból történik. Azt állították, hogy tényleg a törvényjavaslattal szándékolt elbánást gyakorolják. Waldeck-Rousseau a képviselők kamarájának 1881. évi márczius 3-iki ülésén, akkor még mint egyszerű képviselő, fölszólalt a törvényjavaslat első szakaszához, mely az alapelvet tartalmazta. Kifejtette, hogy kétféle jogszolgáltatás fejlődött ki: külön egy a magántársulatok alkalmazottjai számára, a vasuti alkalmazottak kivételével és külön egy a vasuti alkalmazottak számára. Az utóbbiak oly hátrányos helyzetben vannak, hogy részökről a kérvényezés jogát is bünténynek tekintik. Követelte, hogy a vasuti alkalmazottak elbocsátása okainak elbírálását ne magok a vasuti társaságok gyakorolják, hanem a bíróság, még pedig nem valami kivételes bíróság vagy békebíróság, hanem a rendes bíróság. Világos lévén, hogy az érdekelt fél a saját ügyében nem hozhat mindig tárgyilagos ítéletet; a rendes bíróságok ítéletében pedig az alkalmazottak megnyugvást fognának találni. De Waldeck-Rousseau törekvése megghiúsult: a törvényjavaslatnak az alapelvet tartalmazó első szakaszát a kamara, 218 szavazattal 210 ellen, elvetette. Ezzel az egész törvényjavaslat sorsa, az ügy hátrányára, el volt döntve. Igaz, hogy a szolgálati szerződések érvénye fölötti döntésnek elvétele a vasuttársaságok illetősége köréből tulajdonképen ma-

gánjoguk korlátozását jelentené. De másfelől ez a korlátozás teljesen indokolt, minthogy a társaságok üzeme már régóta kivált a magánjogi viszonyok szűk köréből és szükséges, sőt kényszerű szállítási vállalatokká lett. A tulajdonosok inkább közjogi természetű monopolt élveznek, melynek a közérdek szempontjából való szabályozása kívánatos. Waldeck-Rousseau beszédje fonalán, helyesen, nem találta a közérdekkel megegyeztethetőnek azt, hogy a tulajdonosok túlkapásainak egyedüli mérséklője a sztrájk legyen, melynek hátrányait a közönség érzi meg leginkább és melynek következtében például Páris hidegnek és éhínségnek lehetne kitéve.

A képviselőháznak 1883. évi márczius 15-ikén tartott ülésében Waldeck-Rousseau, már mint belügyminiszter, közbelépett a kölcsönös segélyezés társaságairól szóló törvényjavaslat tárgyalásánál, melyet ellenzéki oldalról nyújtottak be. Beszédében megjelölte az érintkezés természetét, melynek az állam és a kölcsönös segélyt nyújtó társaságok közt léteznie kell. Vizsgálta azokat a segélyző eszközöket, melyek az ilyen szövetkezetek fejlesztésére czélszerűek; az érdekeltet mindenek fölött az egyéni kezdeményezésre hívta föl, tanácsolván nekik, hogy a gazdasági és a socialis követelmények megvalósíthatása czéljából ne kívánjanak a munkásoktól áldozatokat, a nélkül, hogy megfelelő kedvezményeket is ne biztosítsanak nekik. Ebből kiindulva a miniszter éles kritika tárgyává tette a törvényjavaslatnak azt a pontját, mely az állami költségvetés terhére húsz millió franknyi segélyt kívánt a kölcsönös biztosító társaságok számára. Nézete szerint, miután az államtól segélyt kívánnak, az állam az üzlettárs helyzetében érezheti magát, a ki a föltételek megállapításába beleszólhat. Kifogásolta az állam pénzügyi megterhelését, minthogy a közérdek ebben egyenértéket nem talál. A javaslat húsz milliót kíván az államtól, a nélkül, hogy megmondaná, mire lesz e tőkének kamata fordítandó. Ellenezte a törvény e szakaszát, minthogy az állami segély ellenére is tartóssá tenné a kölcsönös biztosító társaságoknak azt a szokását, hogy a biztosítóktól præmiumot szednek ugyan, de őket nem helyezik abba a bizonyosságba, hogy meghatározott idő multán valamennyien kellő nyugdíjban fognak részesülni, mivelhogy az alap elégtelenségénél fogva a közgyűlés csak a biztosítók egy részének adhat, még pedig igen csekély nyugdíjat. A bizonyosságnak

hiánya épenséggel nem hat serkentőleg a biztosítók takarékosági ösztönére. Ily fogyatékos hatásuk az 1850., 1856. és 1868. években hozott törvények, a melyek nem biztosítanak a társasági tagoknak segélyt a jelenben, sem biztosságot a jövőben. Ellenezte az állami segély nyújtását oly társaságoknak is, melyek nem nyújtanak biztos nyugdíjat munkaképtelenség esetére, sem az utódoknak nyugdíjat a föntartó elhalálózása esetén. Ellenben állami segélyt nyújtana oly egyesületeknek, a melyeknek oly szabályzatok van, mely a tagoknak és utódjaiknak olyatén segélyeket biztos kilátásba helyezne. Ily esetben az állami segélyezés helyén volna, minthogy általa az egyesületek unificatiója el lenne érve.

Az unificatiónak az lenne eredménye, hogy a munkás, lakhelyet cserélve, könyvével, mely az általa teljesített fizetések elismerését tartalmazza, egy másik, ugyancsak az államtól segélyezett egyletbe irathatja magát és ugyanazon előnyökben részesülne. Sőt a munkás, ha oly helyen van, a hol kölcsönös segélyző egyesület nincs, könyve alapján, mely az általa teljesített fizetéseket igazolja, már nem mint egyesületi tag, hanem mint egyén tovább folytathatja a fizetéseket. Beszédét Waldeck-Rousseau azzal végezte, hogy az állam ne adjon addig járulékot a kölcsönös segélyző szövetkezeteknek, a míg ezek tagjaiknak biztos jogot nem nyújtanak: 1. agkori nyugdíjra, 2. határozott tőkére, mely elhalálózás esetén az özvegynek vagy a gyermekek kezéhez fizetendő és 3. nyugdíjra bal eset előálltával, mely szükség esetén az agkori nyugdíjjal növekszik.

Ebben tetőzik Waldeck-Rousseau okoskodása; mindenestre sajátos módja a socialis eszmék érvényesítésének, mely az ellenzés terén mozog. Csakhogy az ellenzésben mély belátású államférfíúi észjárás nyilatkozik, mely szükségképen bizalmat kell hogy gerjesszen mindazokban, a kik, habár socialistáknak a szó tulajdonképeni értelmében nem nevezhetők is, de át vannak hatva attól a meggyőződéstől, hogy a munkásosztályok érdekében a cselekvés ideje közelít. Ezen cél elérése végett Waldeck-Rousseau ellenezte mulékony előnyök nyújtását, melyek nemcsak veszélyesek önmagokban, de a gyökeres orvoslást el is odázzák. Olcsó dicsőséget szerezhetett volna, ha ideiglenes államsegély nyújtása mellett emel szót, de ettől visszatartotta az a tekintet, hogy a segély nyújtásánál veszé-

lyesebb nyújtásának módja. A munkáskörök könnyen megszokták az államsegélyt és ez arra ösztönözné őket, hogy azt folyton követeljék és mentül kevesebbet áldozzanak a sajátjokból. Már pedig világos, hogy szilárd socialis alapon csak ez a segélyezési rendszer nyugodhatik, mely a munkások által rendszeren befizetett és a körülményekhez képest elégséges személyes járulékokon alapszik; az államsegély csak kiegészítő pótlék jellegével birhat.

Waldeck-Rousseau-nak, mint belügyminiszternek, alkalma volt az elhagyott gyermekek oltalmazása érdekében is latba vetni tekintélyét. A kormány ugyanis az elhagyott gyermekek oltalmának újjászervezése és biztosítása céljából törvényjavaslatot nyújtott be, mely néhány bizottsági módosítással a senatus elé került. Waldeck-Rousseau 1883. évi május 10-ikén a senatusban tartott beszédében bírálhatta ugyan, de az egész törvényjavaslatot a senatusnak elfogadásra ajánlta, minthogy, nézete szerint, a módosítások a törvényjavaslatot valósággal a «jótékonyság törvényévé» fogják tenni.

Addig az 1811-iki törvény volt mérvadó. Ez háromféle gyermekekre terjedt ki: az elhagyott gyermekekre, a talált gyermekekre és a szegény árvákra. E törvényben hézag van; mert vannak gyermekek, a kiknek szülei a legelemibb kötelességeket sem teljesítik, sőt a kik épen az erkölcsiség szempontjából veszélyeztetik gyermekeiket. Az 1811-iki törvény korlátai közt mozgott a l'Assistance publique jótékony működése és így annak hátrányait közvetlenül éreznie kellett. Nevezetesen a l'Assistance publique elvette a szülőktől azokat a gyermekeket, a kik rossz vagy erkölcstelen bánásmódban részesültek a szülők részéről, de azt csak a szülők beleegyezésével tehette. Gyakran történt, hogy miután a l'Assistance publique a gyermeket valamely mesterségben kitaníttatta és keresetképesé tette, a szülők természetes joguknál fogva visszakövetelték és ez uton a gyermek további fejlődése szempontjából ismét kárhozatos légkörbe jutván, az állam és a társadalom költséges törekvései meghiúsultak. Eszközt kellett találni, melylyel a természetes jogok sérelme nélkül a gyermeket a társadalom számára meg lehet menteni. A törvényjavaslat tehát az oltalmat nemesak az elhagyott, a talált és az árva gyermekekre terjesztette ki, hanem az elhanyagolt és a bántalmazott gyermekekre is. Ehhez képest a törvényjavaslat az elha-

gyott gyermekek meghatározását kiszélesítette, a mennyiben elhagyott gyermekek alatt nem csupán azokat érti, a kiknek családja ismeretlen vagy eltűnt, hanem azokat is, a kiket szülei, gyámjok vagy azok, a kikre bízva vannak, rendszerint tétlen, kóbor vagy kolduló állapotban hagynak.

Waldeck-Rousseau nem hallgatta el aggályait a bizottság által ily módon kitágított meghatározás ellen, a mennyiben szerinte azt a veszélyt rejti magában, hogy e czímen a hanyag és könnyelmű gondolkodású szülők az államra fogják háritani eltartási kötelességöket. Szintoly általánosnak jelezte Waldeck-Rousseau az új törvénynek meghatározását a rossz bánásmódban részesülő kiskorú gyermekekről, a mely szerint rossz bánásmódban részesülő kiskorú az lenne, a kit szülője, gyámja, vagy az, a kire bízva van, életére, egészségére vagy erkölcsiségére nézve veszélybe ejtenek kegyetlenség vagy rossz bánás által, vagy a saját iszákosságuk, a saját erkölcstelen magaviseletök példájával. A kivitelre is volt Waldeck-Rousseaunak észrevétele. Ugyanis a törvényjavaslat, a hogy a bizottságon keresztülment, a szajnai departementban a rendőrfőnököt, a többi departementokban a megyefőnököt vagy a mairet mondja ki arra jogositottnak, hogy a magára hagyott vagy a rossz bánásban részesült kiskorút sürgősségi esetben, ideiglenesen az assistance publique-ra, vagy más jótékonyági intézetre, árvaházra vagy valamely más intézetre bizza. Waldeck-Rousseau a szajnai departementra vonatkozólag kifogásolta a rendőrfőnök beavatkozását, a mi könnyen bizalmatlanságot gerjeszthetne. A többi departementkra nézve Waldeck-Rousseau azt kifogásolta, hogy ebben a módosítások új bizottságokat ajánltak, melyek a megyefőnöknek és a mairenek segítségére volnának. Nem helyeselte új bizottságok alkotását, mint-hogy már most vannak intézetek, melyek a tervezett közegek teendőit közmegelegedésre végzik. A kérdésnek pénzügyi oldalára áttérve, Waldeck-Rousseau a törvényt csak úgy látta hatályosnak, ha elegendő pénzösszegeket bocsátanak azok rendelkezésére, a kiknek hivatása a törvényt megvalósítani.

Waldeck-Rousseau aggályai ellenére is ajánlta a senatusnak a törvényjavaslat elfogadását. Nézetem szerint ebben tökéletes igaza volt és abban következtelenséget nem látok. A törvény az ideális törvények közé tartozik, a mely egészen sohasem valósítható meg, mégis sok jót tehet. Attól nem kell

tartani, hogy a meghatározások általánosságánál fogva a hatóságok túl fognának terjeszkedni. Hiszen ha a törvényt szó szerint kellene és lehetne megvalósítani, a hatóságok befolyása korlátokat nem ismerne, minthogy minden rendű és állapotú családban fölös számmal fordulnak elő a ferde, az elhanyagolt, az erkölcstelen nevelés esetei. De mindenüvé beléavatkozni lehetetlen, részben a fölfogás különfélesége, részben a hatósági közegek elégtelensége, részben a pénzbeli eszközöknek, legyenek bármily tekintélyesek, korlátozott volta miatt. A köznevelés állapotának előnyös vagy hátrányos tünetei az ország és a társadalom általános erkölcsiségét tükröztetik vissza, melyek a közhatóságok befolyásán kívül esnek. Elég, ha a törvény általánosságban módot nyújt az oltalomra szorulóknak hozzátartozói természetes jogának korlátozására, fölfüggesztésére; elég ha kirívó esetekben jogcímet nyújt a beavatkozásra. Ilyet pedig a törvény csak általánosságban szerkesztett fölhatalmazással nyújthat.

III.

Waldeck-Rousseau működésében socialis mozzanatok bőven fordulnak elő, de mindig mérsékelve a józan ítélet tekinteteitől. Egész államférfúi pályáján szíven hordozta a munkások ügyét, de nem ragadtatta el magát a túlzók követelődéseitől. Ez a mérsékeltség okozta, hogy a polgárság, a mely különben bizalmatlanságot táplál minden iránt, a mi a socialismus színezetével bír, bizalommal van Waldeck-Rousseau egyeztető törekvései iránt.

A képviselői kamara 1884. évi november 20-iki ülésén Tony Revillon meginterpellálta a kormányt azon rendszabályok felől, a melyeket alkalmazni szándékozik a párisi munkahiány okozta nyomor orvoslása céljából; az interpelláló egyszersem indítványozta a szajnai departement állami munkálatainak siettetését és három millió franknyi hitelt hozott javaslatba a munkanélküliség áldozatainak fölsegélése végett. Az interpellációra és indítványra Waldeck-Rousseau, mint belügyminiszter, válaszolt. Előterjesztette, hogy Párisban ötvenhét millió franknyi munkálat van készülőfélben, tervben pedig százhusz milliónyi. De a dolog lényege szempontjából nem

helyesli mesterséges és ephemer munkamozgalom létesítését, a mely nem felelne meg Páris terjeszkedő igényeinek és a mely csak néhány heti elfoglaltságot eredményezne, de annál nagyobb pangást és nyomort hagyna hátra. Különben, a miniszter véleménye szerint, a munkaszünet abból származott, hogy a munka fölhalmozódása alatt sok munkás tódult Párisba, a kik azután munka nélkül maradtak. Ugyanez következne be újra, ha mesterségesen munkahalmazódást teremtenének: újra fölös munkások tódulnának Párisba a departementkből. Ezért ellenzi a miniszter, hogy az állam három milliót fordítson Párisban a nyomor enyhítésére. Ez nem az állam hivatása. Nyomor, különösen tél idején, nemcsak Párisban, de más városokban is van. Ha az állam Párisnak adna ilyen segélyt, nem vonhatná meg azt a többi nagyobb, sőt kisebb ipari városoktól sem, de nem vonhatná meg kisebb mezőgazdasági központoktól sem. A nyomornak ilyforma enyhítésével a kérdés nem oldható meg; a nyomor enyhítése inkább a magán jótékonyág körébe tartozik. Nyilvánvaló, hogy Waldeck-Rousseau megjegyzései általános érvényűek és másutt is alkalmazhatók, a hol, különösen tél idején, munkátlanság és ennek következtében nyomor szokott bekövetkezni. A képviselői kamara tudomásul vette a miniszter válaszát és elvetette Tony Revillon napirendjét.

De a vereséget szenvedett túlzópárti néhány hét mulva szélesebb alapon újította meg indítványát. Tony Revillon az 1885. évi február 5-iki ülésen indítványt terjesztett elő, mely szerint először közmunkákat javasolt, melyekre hitel nyitandó az 1885-diki költségvetésben és másodsor huszonöt millió franknyi segélyt javasolt a belügyi tárca terhére, mely a községek közt, a munkanélküli munkások arányában, lenne fölosztandó.

Waldeck-Rousseau ez alkalommal is felszólalt a kormány nevében. A mint az előbbi javaslatnál, úgy ez utóbbinál is elismerte annak jogosultságát, hogy a munkaszünetet célszerű eszközökkel orvosolják és hogy a munkálkodási ösztönnek mentül gyümölcsözőbb tápot nyújtsanak; mégis ezt a javaslatot épen úgy, mint az előbit visszautasította, minthogy a társadalmi bajokat illusorius és hatálytalan eszközökkel nem véli orvosolhatni. Szerinte a legveszélyesebb és a legkevésbé hatékony eszközök közé tartozik államhitelt nyitni a munka-

nélküli munkások részére. Ellenzi a huszonöt millió franknyi segélyt. Ezt a javaslat értelmében szétosztani nemcsak Páris, hanem minden nagyobb és kisebb városnak, de sőt minden mezőgazdasági helységnek fizetés nélküli lakosai közt, ez anynyi volna, mint a pénzt az adózók egyik zsebéből kivenni és a másikba tenni. Meg kell fontolni, hogy a szétosztásnak 36,000 községbeliek közt és mintegy 400,000 egyén közt kellene megtörténnie. A segélyezésnek ez a módja teljesen hatálytalan lenne. Annak van értelme, ha az ország valamennyi községe valamely árvízzel, jégveréssel vagy más elemi csapással sújtott vidéknek segélyezésére jön, a segélynyújtás ily helyi jelentőségű balszerencse esetén hatékony és igazságos, de ha a nyomor általános, a segélynyújtásnak országos módja circulus vitiosus. Általános nyomor szenvedésein csak az illető községek által nyújtott segélyezés lendíthet; míg az állami költségvetés terhére való segélyezés hatálytalan, sőt veszélyes, mint-hogy az állami gyámkodást fejleszti és a magán tevékenység erkölcsi tényezőit gyöngíti. Általános nyomoron csak az előrelátás és a takarékoság segíthet. Az egyéni takarékoság érzékénél fogva az egyének a jólét napjaiban megszokják félretenni a szűkölködés napjaira. A takarékosági hajlamot a takarékosági szövetkezetek segítik elő, a melyek az előrelátás szellemében némi tőkét gyűjtenek össze, úgy hogy, habár nyomor idején a munkabérek magasságáig segélyt nyújtani nem is képesek, de azt mégis enyhíteni bírják.

Waldeck-Rousseau adatokkal mutatta ki, hogy a javaslat forradalmi irányzatokból szülemlett. Ha huszonöt millió frankot folyósítanak a költségvetés terhére, ez nemcsak hatálytalan volna és meddő, hanem a jóhiszemű egyénekben azt a balhiedelmet is keltené, hogy a nyomor ily gyógyszerekkel orvosolható. Ha pedig huszonöt millió elégséges lenne, ezt a községek magok is előteremthetnék. A kormány tehát nem a segélyezés szándéka ellen küzd, hanem annak javasolt módja ellen, mely az állam föladatává tenné azt, a mi nem az államé. A kormány azon elv ellen küzd, hogy az állami költségvetésbe ilyen állandó jellegű, veszélyes tételt fölvegyenek. Különben a kormány a közmunkákat tervszerűen el fogja végeztetni, de nem kell hinni, hogy ezzel az általános szükségen segítve lesz, habár egyes iparágak, különösen az építési ipar sokat fog nyerni általa. A nyomor nemcsak Franciaországban van meg,

de mindenütt a világon és nem is oly nagy, mint a hogy sokan elhitetni szeretnék. Ezekre az általános érvényű érvekre a képviselők kamarája Tony Revillon indítványát 237 szavazattal 123 ellen elvetette.

Waldeck-Rousseau a sztrájkokkal szemben követett politikájával hamar bizalmat gerjesztő tekintélyre emelkedett. Ebbeli eljárás bizonyos tekintetben korszakot jelez. Miniszteriségéig a megyefőnökök szokása volt azonnal a sztrájk kiütésekor katonaságot szerezni. Ez az eljárás a munkások kritikáját hívta ki. Waldeck-Rousseau, a munkások panaszait jogosultnak találván, az előbbi szokás megszüntetését határozta el és, 1884. évi február 27-ikéről keltezve, ily értelemben körözüvényt intézett a megyefőnökökhöz. Ebben kiemelte, hogy a büntető törvény sújtja ugyan a munka szabad gyakorlatának korlátozását, de elismeri a coalitio jogosultságát. Az administratio a sztrájkban nem láthat egyebet, mint valamely jognak gyakorlását és azért félreösmerné kötelességeit, ha nyilvánulását megakadályozná. A megyefőnök tanúsítson objectiv tartózkodást és czélul tűzze ki magának, hogy egyetértést létesítsen a versenygő felek közt. A mikor a megyefőnök abba a helyzetbe kerül, hogy a hatalom képviselőjeként kell föllépnie, egyrészt a munka szabadságát, másrészt a rend biztosságát kell megóvnia. Zavarok esetén forduljon a csendőrséghez és ezt vegye igénybe; katonasághoz csak a végső szükség esetén forduljon, miután a csendőrség alkalmazása elégtelennek bizonyult. Waldeck-Rousseau több rendbeli sztrájk kitörése alkalmával ily értelemben nyilatkozott a képviselők kamarájában is. Ismételten hangsúlyozta, hogy a kormány tárgyilagosan viselkedik és nem akar beleavatkozni a munkaadók és a munkások közt fölmerült viszályokba. Egyáltalában a kormánynak sztrájkok dolgában kevesebb a joga, mint a kötelessége: kötelessége egyfelől tisztelni a munkások coalitiojának jogát, de másfelől tisztelni a munka szabadságát is. A kormány nem akar vitába bocsátkozni, nehogy elmérgesítse a dolgok állását és nehogy ártson a békés kifejlésnek, a melyet mindnyájan kívánnak.

Legkimerítőbb nyilatkozata volt az, melyet az 1900. évi január 18-ikán tartott kamarai ülésen tett, a mikor Déjeante és Gay Victor képviselőknek a l'Est és a Saint-Étienneben kiütött sztrájk alkalmából előterjesztett interpellatióra vá-

laszolt. A válaszról Lacroix Zsigmond író azt mondta, hogy az gyakorlati értekezésfélét képez a kormány kötelességeiről sztrájkok tárgyában. A két interpelláló ellenkező táborhoz tartozó egyének, a mennyiben Déjeante interpellatiójában úgy vélekedett, hogy a kormány a munkaadókat túlhatékony védelemben részesíti, ellenben Gaj interpellatiójában azt találta, hogy a kormány nem eléggé védi meg a munka szabadságát. A két ellentétes irány közt Waldeck-Rousseau a kormány semleges magatartását állította föl elvül. A kormánynak a semlegességet kell megóvnia, mondá, mely szilárd legyen, de előrelátó egyszersmind. A sztrájkolás jogát föltétlenül tiszteletben kell tartani és nem szabad karhatalomhoz vagy épen katonai csapatokhoz folyamodni, a mikor semmi sem mutat arra, hogy a rend veszélyeztetve volna. Ez a kormány első kötelessége. Másik kötelesség abban áll, hogy a munka szabadságának tiszteletet szerezzen, úgy a munkások, mint a munkaadók személyében és hogy akadályozza meg az ipari tulajdon megtámadását. E célból a kormány kövesse éber figyelemmel az eseményeket, vegye szemügyre a fölmerülhető eshetőségeket és lássa el magát a kellő hatalommal arra a pillanatra, a mikor rája szükség lehet, de csak akkor alkalmazza, a mikor kikerülhetlenné és jogosulttá vált. A kormánynak harmadik kötelessége arra a vádra vonatkozik, mely szerint némelyek úgy találják, mintha a kormány a sztrájkoknál túlsokat közbelépne, mintha nagyon is készséggel ajánlaná föl jó szolgálatait a két pártnak és mintha az egyetértés előidézése céljából nagyon is közel akarná őket egymáshoz hozni. E vádra vonatkozólag fölemlítette a miniszter, hogy a Loire departement főnökéhez intézett leiratában figyelmébe ajánlta, hogy az államhatalom képviselőjeként a versenyző felek között tartózkodólag közvetítsen, a mikor bármelyikök ez iránt hozzá fordul. Mihelyt a békítés lehetetlen, a megyefőnök folyamodjék a csendőrséghez, a melynek hivatását képezi a közrend föntartása; de mihelyt a departement csendőrsége elégtelen, még pedig csak a végső szükség esetén, vegyen igénybe katonai csapatokat.

Beszédje további folyamán a miniszter a gyülekezést beszél meg, a mely valóban a kérdés magvát képezi. A gyülekezéseket sztrájk idején vagy korlátlanul tűrni kell, vagy eltiltani. Mind a kettő véglet: bizonyos fokú engedékenység

szükséges, mely a kellő határon túl szigorral váltakozzék. Nem kell elhamarkodva végső eszközökhöz nyúlni, a mely eljárás gyűlöletes és sajnálatra méltó eredményekre vezethet. Hiszen a sztrájk a vis majornak bizonyos faja, a történetes-ségnek bizonyos eseménye, a melylyel számolni kell.

A szélső rendszabályokhoz csak akkor kell folyamodni, a mikor a vagyoni vagy a személyi biztosság van megtámadva. Ekkor is ne sújtsa a hatalom a gyülekezés jogát, mely önmagában véve ártalmatlan, hanem a vagyon és a személy elleni támadást, a büntető jogba ütköző bűncselekvényt.

Waldeck-Rousseau beszéde általános tetszésre talált, úgy hogy a kamara 305 szavazattal 66 ellen bizalmi napirendet fogadott el. A saint-étiennei sztrájk, melyet takácsok és bányászok küzdöttek ki, választott bíróság ítéletével végződött. A választott bíróságot a munkások indítványozták. Pedig a sztrájk megelőzőleg igen heves lefolyású volt; sőt január 5-ikén formaszzerű lázadás ütött ki, a melynél harmincznégy egyént tartóztattak le. Magában a lázadásban már alig vett részt munkás; hanem, a mint ilyenkor történni szokott, mindenféle zagyva elemek, munkakerülő csavargók, éretlen suhanczok avatkoztak belé. A mint ilyenkor szokás, mindenféle vádaskodás hallatszott, különösen a munkások syndicatusai ellen. Waldeck-Rousseau ezeket védelmébe vette, azt mondván felőlök, hogy azok nemesak csinálják a sztrájkokat, de szabályozzák és fegyelmezik is. Ebbeli tevékenységök a sztrájk kimenetelére üdvös: a munkások kivánalmait mérseklik, minthogy nevében a józanabb és értelmesebb vezetők intézkedvén, a munkaadók csak a syndicatusok vezetőivel állnak szóba és e körülmény rendszerint kiegyenlítésre vezet.

Az ügy illetén fejlődése haladást jelez a sociológia terén és Waldeck-Rousseau meg van róla győződve, hogy ez képezi pályájának dicsőségét. Ebbeli önérzete jogosult. Sztrájk idején a hatalom okos magatartása teszi a dolognak velejét, de az okos magatartás a gyülekezési jognak tiszteletben tartását tételezi föl. A gyülekezés tisztelete pedig a gyülekezés rendszeres szervezését vonja maga után, a mely az eljárás szabatoságát biztosítja. A gyülekezés szempontjából a munkaadók és a munkások közt a tényezők amúgy sincsenek méltányos arányban megosztva; mert míg a munkaadók magok közt korlátlanul és feltűnés nélkül érintkezhetnek és szövet-

kezhetnek, addig a munkások, egyrészt megszorultabb helyzetöknél fogva, másrészt a kevésbé értelmes személyek nagy tömegeinél fogva, nehezebben jutnak egyetértésre, a nagy közönségre veszélyesebbnek mutatkoznak és kihágásokra könnyebben hajlandók. Pedig tény, hogy a munkaadók és vállalkozók szövetkezése hosszabb tartamú és mélyre ható hátrányokkal jár a nagy közönségre. Ebből foly, hogy a közhatalom, ha észszerűn akar eljárni, elnézést, mondhatni jóakaró semlegességet kénytelen a munkások iránt tanúsítani és inkább, mint a munkaadók iránt. Ennek a jóakaró semlegességnek először is a rendőrség tartózkodó alkalmazásában kell nyilvánulnia és azért határozottan elítélendő az az eljárás, mely rendőri közegeket ültet a munkások gyűléseibe, azzal az utasítással, hogy mindjárt valamely élesebb nyilatkozásnál, vagy a szenvedély valamely erősebb kitörésénél oszlassa föl a gyűlést. Rendőrnek a munkások gyűlésein semmi keresnivalója nincs. Ily rövid látású eljárás az elégtelenséget kitolja a zárt helyiségből és kiplántálja az utcára, a hol a tömegek szenvedélyeinek kitörését fölötte nehéz megakadályozni. Ily eljárás mellett rendőrség és munkások közt, az ügynek nem csekély hátrányára, szükségszerűn ingerült hangulatnak kell támadnia és ámbár szorosán véve a rendőrségnek hibáján kívül, mondhatni, hogy a legtöbb zavargásnak maga a rendőrség az oka. A rendőrség hivatása csak ott kezdődik, a hol a személyi és vagyoni biztosság van veszélyeztetve, már pedig ezt a munkásgyűléseknek zárt ajtók mögötti kifakadásai nem veszélyeztetik; sőt ellenkezőleg, a szenvedély korlátlan kifakadásait rendszeren nyugodtabb és józanabb hangulat szokta követni. A gyűlés lefolyásának ismerete sem teszi indokoltá rendőr jelenlétét és közvetlen beavatkozását, hiszen a közhatalom számára csak az létezik, a mi tettekben nyilvánul, különben is a hangulat megismerésére a rendőrségnek sok más eszköz áll rendelkezésére.

A jóakaró semlegességnek másik eszköze a gyülekezési jognak helyes szabályozása; ez az államhatalom részéről abban nyilvánul, hogy a munkások szövetkezését szakegyesületekké nem nehezíti, hanem előmozdítja. Ebben a rendes fejlődésnek biztosítéka rejlik; mert ámbár a teljes szabadsággal bíró szakegyesületek adandó alkalommal hatalmas tényezőkül lépnek is föl, nem kell tőlük félni, mert bennök a munkások

tömegei a józanabb és mérsékeltőbb egyének vezetősége alá kerülvén, emberi lehetőséghez képest inkább van megadva az egyetértő megállapodás módja, mintha a munkások szervezetlen tömegekben lépnek föl.

Waldeck-Rousseau további működése ehhez csattanó bizonyítékokat nyújt.

IV.

Waldeck-Rousseau saját elnöklete alatt parlamenten kívüli értekezletet tartott, melynek czélja volt: keresni azokat az eszközöket, a melyek által a munkások részesedése a vállalatokban gyakorlativá és hatályossá válhatnék. Az értekezleten parlamenti tagok, bankárok, építészek, mérnökök és vállalkozók vettek részt. Ülései folyamán sok érdekelt egyént hallgatott ki, munkásokat és munkaadókat egyaránt. Az ülések 1883. évi április 16-ikán kezdődtek és, hosszabb szünetelés után, 1885. évi január 16-ikán újra folyamatba jöttek. Waldeck-Rousseau két ízben tartott beszédet, bizonyítván a munkások összetartásának gyakorlati és erkölcsi előnyeit. 1883. évi április 16-ikán tartott első beszédében, a melylyel az értekezlet üléseit megnyitotta, álláspontját abban határozta meg, hogy a fokozatos fejlesztés révén keresni kell a békés megoldást. A megoldás csak abban állhat, odavezetni a munkásokat, hogy fáradalmaik jutalmát kevésbé munkájok bérbeadásában, mint inkább a szövetkezésben keressék. Szoktatni kell őket arra, hogy erejüket egyesítsék és központosítsák; erejük tehetetlen az isoláltságban, de csodásan termékenynyé fog válni a csoportosításban, az egyetértés közösségében és az értelmes tevékenységben.

1885. évi január 16-iki második beszédében, melyet az ülések újabb fölvételének kezdetén tartott, összegezte az eddigi eredményeket. Kiemelte, hogy a munkás-szövetkezetek érdeklődést mutattak az értekezlet iránt; számuk is megkét-szereződött az értekezlet megalakítása óta. A tőke összege is, melyet képviseltek és a mely előbb kerekszámban három milliót tett, ugyanazon arányban növekedett. Azok a házak, melyek a munkásoknak részt engednek a nyereségből, föllandulást mutatnak. A nyereségben való részesedés intézménye, valamint

a munkás-szövetkezetek intézménye, új és becses híveket nyert. Az e téren szerzett tapasztalatok, a mint az értekezlet vallomásaiból értesülni lehetett, kedvezők. Csak öt szövetkezet bukott meg és ezek közül is három szervezeti okokból. Szinte mindannyian arra a tapasztalatra vezettek, hogy tagjaiknak méltányos jutalmat bírnak juttatni. A nyereségből való részese­dést illetőleg az értekezlet figyelemreméltó adatokat hozott föl­színre. Ma, vagyis Waldeck-Rousseau fölszólalása napján, a nyereségben részesülők tőkéje 1.690,645 fr. 22 c.-t tesz. Ez adatok bátorítást foglalnak magokban a jövőre nézve. Az érte­kezlet eredménye megszilárdította Waldeck-Rousseaut abban a véleményében, hogy a tények a munkát ellenállhatatlanul új ösvényekre terelik.

Mind az ipari, mind a mezőgazdasági termelés válság­ban van és kicsinyesség volna tagadni, hogy bizonyos aggo­dalmasság, a bizonytalanság állapota létezik, mely a fejlődés és az átalakulás időszakának sajátja. A mezőgazdaságban a termékek mindinkább specialisálódnak és minden ország elő­szeretettel azt termesztí, a mit kedvezőbb körülmények közt termesztetni bír; ebben rejlik a mezőgazdaság bajainak leg­főbb oka. Az ipari termelésben ellenkező irány észlelhető: itt a termelés nem hogy specialisálódnék, hanem generalisáló­dik. Egyetlen egy polgárosult állam sem dicsekedhetik azzal, hogy valamely iparágnak monopoljával bírna; a közlekedés könnyűsége, folytonos tanulmányok és kutatások eszközlik, hogy a szomszéd nép azonnal áthasonítja eljárását. Ennek eredménye az eladási ár érzékeny hanyatlásában nyilatkozik. Ezzel ellentétben a munka magasabb jutalmazást keres. Kisebb ár, magasabb munkabér képezik a problema jelenségeit. Ezek­ből kifolyólag a társadalmi erőknek észszerűbb és hasznosabb irányt kell adni, társítani és összeegyeztetni kell azokat.

Az ipari termékek nem hajtanak akkora hasznót, hogy a kézi és a gyári munka közti összeütközést veszély nélkül súlyosítani lehetne és ennek gyakorlati megoldása csak a szövetkezés fejlesztésében állhat, egyesítve mindazt, a mi mai nap el van különítve, juttatván a munkának is részt a nyere­ségből. Ez a vezéreszme vitte Waldeck-Rousseaut és kormá­nyát annak nyomozására, vajon az állam a neki megengedett mértékben hogyan lendíthetne a munkás-szövetkezeteken?

Waldeck-Rousseau az értekezlet eredményeül kettőt

emelt ki: első eredmény az az észlelet, hogy a szövetkezés minden formában fejleszti és javítja a munkások erkölcsi és anyagi föltételeit, méltányosabb jutalmazást szerez nekik és feljebb emeli őket a socialis lépcsőzeten, minthogy a munkás saját ügynökévé válik, alkalmazó lesz és alkalmazott egyszermind; az értekezlet eredményeiből kifolyó második észlelet az, hogy a szövetkezetek jövője nagy részben az alkotó társaságok erélyétől függ. Ez észleletek igazolják az államnak a szövetkezés megkönnyítése iránti érdeklődését. De az állam a szövetkezést nem erőszakolhatja senkire, ámbár a fölösleges és elavult akadályok elhárítására hatni bír.

Ebből az alapból kiindulva Waldeck-Rousseau kiterjeszkedik a jövő teendőire a szövetkezés terén. Az első lépés, melyet a szövetkezetnek megtenni kell, társaság alakítása. Az értekezlet a szövetkezetek az 1867-iki törvény szabványai alatt álltak és a többség közülök változó alaptökével bíró részvénytársaságok formáját vette föl. Az 1867-iki törvényben méltán azt kifogásolták, hogy a részvényesek névértékének minimumát 50 frankban állapítja meg és hogy a társasági alaptőke fokozatos emelésének maximuma 200,000 frankot tesz. Ezek a korlátozások inkább feszélyezők, mint hasznosak; a bizalmatlanság szelleme sugallta, azokat többé föntartani nem lehet.

Az alakulás félszégeit leginkább az újabban megszavazott törvényvel lehetne elhárítani, mely törvény a szakmunkások syndicatusairól szól. A syndicatus igen egyszerű módon alakul. Miután a tagok hozzájárulása constatálva van, megállapodási okirat (declaratio) készül és a syndicatus megalakult. Az 1867-iki törvény nem könnyíti meg a syndicatusok alakulását, azért ez irányban módosítás szükséges.

Mihelyt a syndicatus megalakult, más fajú nehézségekkel találkozunk. Munkát keres, de mielőbb megkapja, előáll az óvadék kérdése. A tagok, kiknél rendszeren több a jóakarát, mint a tőke, valamely hitelintézethez kénytelenek fordulni. Az egyetlen intézet, mely nekik eddig megnyitotta ajtaját, a banque centrale populaire. A vallomásokból, különösen e bank igazgatójának vallomásából hallhatta az értekezlet, hogy a munkás-szövetkezetek csak pénzügyi föltételek mellett kaphatnak hitelt, még pedig magasabb kamatláb mellett mint a melyet ők (tudniillik a munkás-szövetkezetek) élveznek. Ez részökre az első akadály, az első veszteség.

De a banque centrale populaire kölcsöneihez más föltételt is szokott kötni és ez az, hogy a hozzájuk forduló munkás-szövetkezet a tőke egynegyedének befizetésével tényleg megalakult legyen, úgy, hogy mihelyt a bank hitelt nyit, biztosságot leljen a társasági tőkében. A bank ezenkívül azt is föltétellé teszi, hogy a szövetkezetek a részvények bizonyos számát jegyezzék, a mi a banknak szintén biztosságot nyújt. E szerint, a mit a szövetkezet egy kézzel megkap, azt a mássikkal odaadni kénytelen. Az értekezlet föladata tehát megvizsgálni, nem lenne-e mód arra, hogy az óvadék nyújtása mellőzhetővé váljék.

Ha már az óvadék is megvan, újabb nehézségek merülnek föl a jogi formaságok, az igazolások szempontjából. A szabályok nem egyöntetűek, és azért egyszerű és egységes szabályzatot kell szerkeszteni, melylyel az érdekeltek hamar megbarátkoznának.

Iparosok nem szívesen szövetkeznek munkásokkal, mert attól tartanak, hogy ezek igen belé találnának avatkozni dolgukba, benézni könyveikbe stb. Ezért az is megvizsgálandó, kell-e e tekintetben valami törvényes intézkedés, Waldeck-Rousseau azt hiszi, hogy törvényes intézkedésre nem volna szükség. A részesedési szerződés megállapítaná a részesedés föltételeit is, meghatározván, mennyiben szólhatnak belé a részesek a leltárba, vagy pedig megállapítván azt, hogy a vizsgálatot a kereskedelmi törvényszék kirendelt szakértői teljessé teszik.

Az iparosok és a kereskedők másra is irányozták az értekezlet figyelmét, tudniillik arra, hogy ők nagy felelősség előtt állnak a rájuk bizott megtakarítványok tekintetében. S ez az állam közbelépését igényli; akár a pénz az iparosok és a kereskedők ügyleteiben befektetve marad, akár pedig valamely bankarra bizzák. Ez a letét nem látszik eléggé biztosítva; a munkaadó fizetőképessége elégtelennek látszhatnék, épen úgy a bankaré is. Az érdekeltek méltán azt kívánhatnák, hogy nyilvános pénztárak vegyék át a pénzeket és bizonyos kamatot fizessenek utána. Ez a kamat a mostani körülmények közt $4\frac{1}{2}\%$ -nyi lehetne; ezentúl pedig évenként pénzügyi törvény állapíthatná meg.

Az óvadék sohasem nyújtott elegendő biztosságot. Azért Waldeck-Rousseau eltörlését ajánlja; kívánja helyette a keres-

mény egytizedének visszatartását, a melyet méltán nevezhetni a biztosítás visszatartásának.

Kétségtelen, hogy a munkák illetően kiadása sok nehézséggel jár és nem kockázat nélküli. A kockázatot, vagyis a kísérletezés költségeit leginkább az állam bírja el és ez arra viszi Waldeck-Rousseaut és mindenkit, a ki az állami socialismustól alapelveleg nem idegenkedik, arra vinne, hogy sokat vár az államtól. Nézete szerint az államnak több szabadsággal kellene eljárni a közmunkák kiadásánál, mint jelenleg eljár. Az állami közegek sok rendszabályok által vannak korlátozva, melyeknek kivétel nélküli föntartása nem kívánatos. Habár az az elv, hogy az állam csak szövetkezetet foglalkoztasson, gyűlöletesnek látszik is, mégis kitűnő dolog lenne az államnak szabad választására bízni, hogy bizonyos közmunkákat csak munkás-szövetkezetekre bizzasson. Ma csak 10,000 franknyi minimumtól kezdve lehet munkát szövetkezetre bízni, ez pedig magas minimum. Bizonyos közmunkákra meg ki lehetne mondani, hogy azok kizárólag munkás-szövetkezetre bízandók.

Egyszerű és egyöntetű szabályzatot kell alkotni, minden miniszteri szakra egyaránt érvényest; ez a munkás-szövetkezeteknek megkönnyítené a tájékozódást.

A legnehezebb és legkényesebb kérdés marad a hitel kérdése. Ha a munkás-szövetkezet az állammal, a megyékkel vagy a községekkel áll szemben, a melyektől a munkát kapja, a bankár szívesen fog neki hitelt nyitni, minthogy követelését átutalványozhatja az államra, a megyékre és a községekre. E munkaadókkal szemben más biztosítékre nincs szükség. Más helyzet áll elő, a mikor nem az említett közigazgatási tényezők adják ki a munkát; ebben az esetben a bank csak a munkaadók által nyújtott kézi zálogra fog hitelt nyitni. Ha a vállalkozó munkás-szövetkezetnek már tőkéje van a banknál és ha ismeretes, könnyen kap hitelt; de ha a munkás-szövetkezet kezdő a vállalkozás terén, nehézségekkel fog találkozni és csak súlyos föltételek közt fog kölcsönt kapni. Megvizsgálandó lenne, mily föltételekhez kellene kötni a kézi zálog nyújtását, a mikor magán egyén adja ki a munkát.

Van végre még egy megvizsgálandó kérdés, tudniillik az, hogy a munkás takarítmányának egy részét a munkaadónál hagyhassa és ezzel a vállalat nyereségében osztozhassék és

így fokozatosan annak a háznak, a melynél dolgozik, részévé válják.

Az értekezlet tevékenysége e határok közt mozgott és eredményeül dolgozták ki az 1888. évi június 4-iki decretumot, a mely a munkás-szövetkezeteket fölhatalmazza arra, hogy az államtól és a megyéktől függő közmunkákat elnyerhessék. Ezt Waldeck-Rousseau 1893. évi július 29-iki rendelettel kiterjesztette a községekre is. Magán munkaadókra, természetesen, semmi kötelezés nem létesülhetett; ez esetről esetre a megállapodástól függ és a jövődönnek van föntartva. Waldeck-Rousseau a megyefőnökökhöz intézett körrendeletében rövidre fogta az elveket, melyek közmunkák kiadásánál követendők; nevezetesen

először mentül kisebb részekre kell osztani a munkálatokat, a végből, hogy a munkás-szövetkezetek könnyebben elnyerhessék;

másodszor a munkás-szövetkezetet ovadék nyújtása alól föl kell oldani, a mikor a munka összege 50,000 franknyi összeget meg nem halad;

harmadszor ajánlatok egyenlősége esetén a munkás-szövetkezet ajánlatának kell előnyt adni és

negyedszer a szövetkezetek tizenöt naponként leszámolást kapjanak a teljesített munkákról.

A munkás-szövetkezetek száma 1884-ben csak 74 volt; az értekezlet tevékenysége következtében számuk megnégyszereződött. Ez örvendetes eredmény, habár még csak a kezdet kezdetét jelenti. A dolognak nehézségei szemlátomást nagyok és magának az intézménynek mind a nagy közönségben, mind a munkások valamennyi rétegében mély gyökeret kell vernie, míg általánossá válhatik.

V.

Waldeck-Rousseau a munkásosztály érdekében több ízben latba vetette szavát a szakmunkások syndicatusairól szóló törvényjavaslat tárgyalásánál is. Ámbár nem ő alkotta a törvényt, mégis a socialis reform e nagy ágának egyik legszilárdabb és legkitartóbb védelmezője volt. A képviselők kamarája meg volt nyerve a törvénynek; de a senatus erősen

küzdött ellene. A törvény két ízben került a senatus elé, míg végre 136 szavazattal 117 ellen elfogadta. Waldeck-Rousseau több ízben szólalt föl, álláspontját kimerítőn fejtette ki és az ellenfelek érveit erősen czáfolgatta. A végső stadiumban Waldeck-Rousseau győzött, úgy hogy Franciaország szakegyesületei uniójának elnöke, a syndicatusok banketjén méltán mondhatta Waldeck-Rousseauról: hatalmasan támogatta az ügyet a felső kamarában és ezzel a munkásoknak elévülhetetlen szolgálatokat tett. A francia munkások Waldeck-Rousseaut joggal nevezik a szakmunkási syndicatusok atyjának.

Waldeck-Rousseau ékesszólása leginkább a törvényjavaslat 5. §-ának elfogadtatására irányult, mely a munkások szakegyesületeinek szabadságát a legszélsőbb fokon biztosította. Az 5. §. tudniillik kimondja, hogy a munkások syndicatusai korlátlanul léphetnek magok közt unióra, a nélkül, hogy az illetén szövetkezés bármily szempontból a büntető törvénybe ütköznék. És főképen e szakasz ellen irányult az ellenzőknek aggodalma és támadása. Az ellenzők egyik vezérszónoka, Berenger senator fölötte veszélyesnek nyilvánította azt, hogy a munkások részére, törvényben kifejezve, ekkora szövetkezési szabadságot engedjenek. Waldeck-Rousseau beszédeiben a kérdést magas elvi álláspontra emelte. Szerinte az első mérvadó szempont az, hogy a munkások épen úgy, mint a patrónusok magok közt megállapodásra léphetnek a munka fölfüggesztése, sőt megszüntetése céljából: következőleg senki sem vonhatja kétségbe, hogy a coalitio oly tény, a melyben semmi tilalmas nincs. A második szintén mérvadó szempont az, hogy ha a munkások coalitioja megengedett cselekvény, épen úgy meg kell engedve lennie annak a syndicatusok részére is; vagyis a syndicatusok büntetlenül coalitiora léphetnek akár a munkabér lenyomása, akár fölemelése céljából. A harmadik mérvadó szempont az — és ez az aggódók megnyugtatóására van hivatva — hogy habár a coalitio megengedett dolog, mégis, mint küzdelmi eszköz, a legkevésbé hatékony az ipar föllendítésére és a legkevésbé termékeny a munkások érdeke szempontjából. Ebből azt következteti Waldeck-Rousseau, hogy a munkások gazdasági céljaik kieroszakolására nem igen fognak a legszélesebb kiterjedésű coalitiohoz folyamodni. És ebben rejlik társadalmi veszélytelenségének legfőbb biztosítóka. A tapasztalás azt bizonyítja, hogy

mihelyt a syndicatusok közt unio létesült, ez irányzatára mindig mérséklőleg hatott, minthogy az egyes syndicatusok, a közös cél megvalósíthatása érdekében, kénytelenek egyes követeléseiket mérsékelni, egyesekről lemondani. Páris például nagy iparát és kereskedelmét nemcsak az egyes syndicatusok megalakulásának, de sőt a syndicatusok közt megalakult és mérséklőleg ható uniónak köszönheti, minthogy az egyes syndicatusok közös érintkező pontokat találtak és érvényesítették.

A kérdést más felől is fontolgatva, kifejtette Waldeck-Rousseau, hogy az unio tilalma jogi tekintetből sem állna meg, minthogy ellenmondásos dolog lenne, félrendszabály jelentőségével birna a syndicatusok megalakulását törvénnyel biztosítani, de a syndicatusok uniora lépésének jogát nem. Ha a foederatio, az unió elve lenne veszélyes önmagában véve, úgy a syndicatusok megalakulását sem szabadna megengedni. A törvényjavaslat ellenzői úgy tesznek, mintha az a három millió munkás, a kikről szó van, a szövetekezés szabadságát megnyervén, akkora hadsereget állítana talpra a társadalom ellen, a mely ellen a kormánynak minden hatalma gyöngé lenne. Ha úgy volna, általában kár törvényt alkotni; mert ha az a három millió munkás a társadalomtól el akarna szakadni, a társadalom semmiféle eszközzel nem volna megmenthető. Erre a szövetekezést megtiltó törvény sem lenne képes. A syndicatusok alkalmi egyesülésének megengedése azért is szükséges, mert az unióalépést amúgy sem lehet megtiltani, az titkon is létre jöhet. Példa erre a marseillei munkás-congressus, a mely, Barthe senator észrevétele szerint, roppant dologt mivelt, tudniillik Franciaország valamennyi munkás-syndicatusai közt általános conföderatiót alakított. Már pedig a törvényellenes, a titkos egyesülés veszélyesebb, mint a nyílt, a törvényszerű egyesülés. A titkos unio társadalom-ellenes, nem gazdasági érdekű irányzatokat is követhet, sőt ezeket nagyobb hatással követheti, már csak a titkozatosság varázsánál fogva is: ellenben a nyílt, a törvényes unio könnyen ellenőrizhető és legfőbb biztosítékát nyújtja annak, hogy az irányzatok mérsékelt hangon tartva gazdasági célokat fognak követni. Világos, hogy a syndicatusoknak az az uniója, mely bizonyos anyagi célból létesült, ebbeli céljával ellentétesen működne és a visszavonás konkolyát hintené el saját terü-

letén, ha gazdasági célját nem tekintve vagy ezzel mellesleg más nemű célokat is hajhászna. Sokan azt hihetnék, hogy a syndicatusok uniója a patrónusok érdeke ellen van. De e bal hiedelem ellen nyilatkoztak a patrónusok syndicatusai, azt mondván, hogy nemcsak a szakmunkási syndicatusok engedendők meg, hanem az ezek közti unio is. Ez utóbbi nemcsak nem veszélyes, de sőt felette hasznos; mert a syndicatusok egyenként egoista elvekre hallgatnak, míg a köztök létesült unio több oldalú érdekek kiegyenlítését, megegyeztetését, korlátozását jelenti. A munkások szakegyesületeinek betetőzését képezi szövetezésök egymás között.

A szakmunkások syndicatusairól szóló törvény 1884. évi márczius 21-ikén hirdettetvén ki, Waldeck-Rousseau ugyanazon évi augusztus 25-iki keletről körözüvényt intézett a megyefőnökökhöz, a melyben fölhívta őket, hogy a szabadság e törvényének életbeléptetését könnyítsék meg. Sokan, a kik különben már magát a törvényt sem nézték jó szemmel, a körözüvényt a legnagyobb libertinismus emlékoszlopának mondták. A körözüvényben a miniszter azt az elvet emelte ki, hogy ha a hatóságoknak csak a törvényes rend fölötti örökös lenne a föladatuk, a syndicatusokkal szemben igen kevés dolguk lenne; de a hatóságok föladata túlterjed a pusztá ellenőrzésen: föladatuk a szövetezést megkönnyíteni. A kormány és a törvényhozás a törvény hozatalánál nem tekintette a munkásokat a harcziaság elemeinek, hanem az anyagi, az erkölcsi és a szellemi haladás tényezőinek. A munkások a szövetezési jog megtestesítésével a jövőben alkothatnak aggsági pénztárakat, segélyező pénztárakat, kölcsönös hitelezési szövetezeteket, könyvtárakat, cooperativ társaságokat, tudakozó és elhelyező intézeteket, statistikai, fizető állomásokat stb. A körözüvény természetesen mondja, hogy a kezdeményezést az érdekeltekre kell bízni, mert a sürgető, bár jóakaró beavatkozás bizalmatlanságot gerjesztene mind a munkásokban, mind különösen a munkaadókban; de figyelmébe ajánlja a megyefőnököknek, hogy a szövetezetek megalakulását legnagyobb nyilvánossággal és mentül kevesebb formassággal segítsék elő.

A munkások a törvény meghozatalát 1884. évben megülték és ez alkalommal Saint-Mandéban nagy banketet rendeztek, melyre Waldeck-Rousseaut is meghívták, a két kama-

rának az értekezleten működött tagjaival együtt. A banketen Waldeck-Rousseau is pohárköszöntőt mondott, a melyben kijelentette: nem attól fél, hogy a szövetkezetek elfognának hatalmasodni, hanem attól, hogy nem lesznek elég hatalmasok, hogy nem eléggé fogják igénybe venni. Kívánja, hogy tartósak legyenek, mert csak így állhat létre az egyensúly tőke és munka közt.

Az elhintett mag termő talajra hullott. Tizenhat évvel a szakmunkási syndicatusokról szóló törvény megalkotása után, vagyis 1900. évi február 4-ikén tartotta a termelő munkásszövetkezetek tanácsa (la chambre consultative des associations ouvrières de production) nagy banquetjét, melyen hétszáznál többen vettek részt. Ugyanabban a teremben tartották meg, a melyben tizenhat év előtt a szakmunkási syndicatusokról szóló törvény meghozatalát ülték volt meg. A banketen részt vett Waldeck-Rousseauval együtt Millerand is, a ki socialista létére az 1899. évi június 22-ikén alakított miniszteriumban a kereskedelemügyi tárczát vette át. A munkások tanácsa 128 szövetkezetet csoportosít a párisi ipar minden ágából. Tagjainak száma 3000 s ezek körülbelől 6000 segédmunkást foglalkoztatnak. Habár ez az unio a párisi munkások számához viszonyítva nem is fölötte nagy, mégis kezdetnek számba vehető eredményt jelent.

A banketen Mangeot, a munkások tanácsának elnöke, fölköszöntötte Waldeck-Rousseaut és kiemelte, hogy ők Waldeck-Rousseaut legrégebb barátjaik közé számítják, mert az ő tanácsára szövetkeztek. De Waldeck-Rousseau, a szónok szerint nemcsak tanácsadásra szorítkozott, hanem a szövetkezetek fejlődését lehetségessé tette az által is, hogy a credit foncierrel lehetővé tette nekik az érintkezést és ily módon a munkásokat szinte egyenlő lábra helyezte a vállalkozókkal.

Waldeck-Rousseau válaszolt a fölköszöntőre; beszéde visszahatott egész Franciaországra. Eszméi nem voltak újak, már húsz évi parlamenti működése alatt hangoztatta; de ez alkalommal újólág hangoztatott az az elve: hogy a tőke dolgozzék és a munka tulajdont birjon, új elv gyanánt hatott. Beszédében pillantást vetett vissza felé. 1884-ben, tizenhat év előtt, mondá, szinte közhelylyé vált az a hiedelem, hogy a termelésre irányzott cooperatio agyrem. Ennek hangoztatásánál a múltra hivatkoztak és bizonyítékul néhány meghiúsult

kísérletet hoztak föl, melyek 1848-at és 1870-et követték. A mikor a kormány 1884-ben a belügyminiszteriumban összehívta az értekezletet, több részről habozás jelei mutatkoztak. De az előítélet eltűnt. Ennek kapcsán Waldeck-Rousseau elég tárgyilagos beismerni, hogy a cooperatio nem mindig sikerült és ennek oka nem rejlett vállalkozó szellem hiányában, nem rejlett a kezdeményezés vagy az értelmiség hiányában, de nem rejlett az állam részéről való bátorítás hiányában sem, hanem a hiba Waldeck-Rousseau szerint abban keresendő, hogy a mint gyakran történni szokott, a mikor a szabadság tanonczkorában van, a szövetkezetek nem bírták megérteni, hogy a tekintélyt, a mikor szabadjára eresztik, szabadon gyakorolni kell is. Más szóval, a szövetkezetek nem bírták magokat a fegyelemnek és a szükséges rendszabályoknak alávetni.

Ha tekintetbe vesszük a környezetet, melyben Waldeck-Rousseau e kritikát hangoztatta, nem tagadhatjuk meg tőle az őszinteséget és az erkölcsi bátorságot meggyőződésének nyilvánításában. De nézetem szerint a baj mélyebben fekszik. A szövetségnek hosszabb idő múlva történendő megerősödésétől várható ugyan a fegyelmi érzék megszilárdulása is, de tagadhatatlan, hogy a fegyelmet veszélyeztető tényezők szükségképen abban az arányban fognak szaporodni, a melyben a szövetkezés terjedelemben, számosnál számosabb tagok egyesítése által növekedni fog, különösen válságos időkben, a mikor a munkások igényei, kiváltképen az állam iránt, követelőkben lépnek föl. Waldeck-Rousseau a multat kritizálva ki is emelte, hogy az állam nem nagy válogatással nyújtott segílyt, talán azoknak nyújtotta, a kik legsürgetőbben léptek föl és nem azoknak, a kik a leghelyesebben intézkedtek és a kik a leggondosabban készítették elő a sikert. Az állam nem kívánta mindig a szükséges biztosítékokat, mert vagy nem vette észre, vagy pedig azért, mert ha kívátna volna, annak a vád-
nak látszott volna magát kitenni, hogy tekintélyével visszaél. Waldeck-Rousseau ez észrevétele alkalmat ad arra, hogy anyagot nyújtson az állami socialismus e fajának túlhajtására. Ő ugyan teljes bizalommal nézett a jövőbe és fölszólalása lelkesítőleg hatott, de hidegen fontolva meg beszédét, az a skeepisztól mentnek még sem mondható. Kitűnik ez, ha beszédének további eszmemenetét vesszük fontolóra. Ugyanis

azt hangoztatá, hogy az értekezlet tárgyalásainak olvasása arra a meggyőződésre vezet, hogy kiinduló pontját teszi a modern szövetkezetek nagy fejlődésének és hogy a cooperatio jövője lényegében attól függ, mily intézményeket bír magának adni. A szövetkezetekhez alapúl souverain szabadság szükséges, tetőzetül pedig fölvilágosult igazgatóság, a mely tudja, mit akar és a mely teljes bizalmat élvez. Nem elég, hogy a cooperatiók jövőndő alapszabályait formulázzák; de tapasztalatokra is van szükség, mert a doctrinák, a melyek nem tapasztalatokon alapulnak, kevés hívekre találnak és csak hitetlenséggel találkoznak.

Erre az észrevételre azt válaszolhatni, hogy talán épen ellenkezőleg áll a dolog; mert a doctrinák, a melyek tetszetősök, még ha megvalósíthatatlanok is, mindig sok hívekre találnak a tömegekben. És ebben rejlik az új socialis reform veszélye, különösen az államra nézve, a melyről Waldeck-Rousseau beszédében azt is csattanósan említette, hogy a munkás-szövetkezetek első cliensének az államnak kell lennie, minthogy az államnak kell első sorban a bizalom jelét adnia, mintegy jó példát szolgáltatva valamennyi munkadónak.

Ha tehát nem mondhatni is, hogy a socialis reform minden kételyen fölül áll és habár némileg túlzásnak látszik az a remény, hogy a jövőben a munkás-kérdés megoldására fog vezetni: mégsem kicsinyelhető az eddigi eredmény, mely positiv javulás magvát is magában hordja. Lehet, sőt valószínű, hogy válságos időkben a szövetség szervezete elégtelennek fog bizonyulni, de rendes viszonyok közt alkalmas az ellentétes érdekek megegyeztetésére, túlzott aspiratiók mérseklésére.

Vagy ki tudja. A jövőt nem láthatja előre a gyöngé emberi szem. Nem egyes emberek, legyenek bármily kiválók, idomítják át az emberi nem korszakait, hanem a korszellem, vagyis az emberek gondolkodási módjából kiemelkedő általános nézetirány, mely következetes a kérlelhetetlenségig, mint valamely mennyiségtani tantétel, de csak kevés fenkölt szellemű egyén által ismerhető föl, ezek által is inkább sejtés-szerűleg, mint tudatosan. Vezérlő szellemű egyének sajátsága, hogy a korszellemtől áthatva viszik előre az emberi nemet; az óriási többség, még számtalan kiváló egyén is, csak kor-

szakuk uralgó észjárásának korlátain belül mozog. Ki merte volna a feudalizmus virágzó korában biztosan előre mondani, hogy aránylag hamar a polgárság fog az aristocratiával versenyezni a társadalmi uralomért, vagy épen, hogy némely előhaladtabb országban az aristocratiát háttérbe fogja szorítani? . . . ki merné állítani, hogy a negyedik rend sohasem fog érvényesülni a társadalmi élet porondján? . . . A mint a XVIII. századot a fölvilágosultság századának, a XIX-iket az anyagiság századának nevezték: úgy a XX-ikat valószínűleg a socializmus századának fogják nevezni. Az ellentétes érdekek már annyira kiélesültek, hogy az összeütközés és ennek révén, reméljük, a kiegyenlítés kikerülhetetlen. De a kiegyenlítés másképen nem képzelhető, mint egyes társadalmi rétegek színvonalának leszorításával.

Waldeck-Rousseau beszéde végén a kérdést magas közgazdasági színvonalra emeli. A mily mérvben, mondá, a polgárosodás halad, a munka is megkivánja a maga jutalmát, kevésbé az úgy nevezett munkabérből, mint inkább nagyobb mértékben a termelvények hozadékából való közvetlen részesedésben. A gazdasági fejlődés erejénél fogva az ipari és a kereskedelmi tulajdon megszlik, a végtelenig elaprózódik és el fog következni az idő, a mikor a tőke önmagának elégtelen lévén, munkálkodni lesz kénytelen és a mikor szükségképen be fog következni, hogy a munka birni lesz kénytelen. E tételből a szövetkezés valóságot alkotott és a szakegyesületek föladata lesz azt napról napra világosabban, dicsőbben és jótékonyabban bebizonyítani.

Így szól Waldeck-Rousseau. A conceptio bizonyára nagy szabású, méltó azon nagy nemzet vezető miniszteréhez, a mely a világra szóló eszmék megalkotása terén első valamennyi nemzetek közt. De a kérdés csak föl van téve, megoldva nincs; megoldása a jövőtől függ. Azonban, akárhogy gondolkodjék valaki a francia miniszter tevékenységéről és a jövő fejleményeiről, az elismerést a merészt államférfitől megtagadni nem lehet, a ki socialis politikájával már eddig is sikert aratott.

VI.

Waldeck-Rousseau socialis tevékenységével általános politikai czélokot is követ. Ismételten, de különösen utóbb említett beszédében élesen kiront a köztársaság ellenségei ellen, a kik mindenféle eszközökkel compromittálni akarják a köztársaságot. Waldeck-Rousseau a köztársaságról azt mondá, hogy az utolsó harmincz év alatt meghaladta a nevelés időszakát. Nem kell félni a jövőtől, mondá biztatólag, a jövő a köztársaságé, mert az igazságé egyszersmind. Ez a pártember mondása.

Franciaországban minden tényező a kormányforma körül forog. A köztársaság mostani vezetői a munkásosztályt, érdekeinek szolgáló intézkedésekkel megnyerni törekednek; ennek a törekvésnek egyik tünete az is, hogy a socialistáknak Millerand miniszterségével közvetlen befolyást engedtek a kormányzásra.

Általában az állami hatalmat, különösen pedig a köztársaságét szilárdító intézkedés az egyesületi törvény megalkotása, melyet Waldeck-Rousseau folyó 1901. évi január havában a kamarában és különös erélylyel június havában a senatusban vitt keresztül. Waldeck-Rousseau a senatusban naponként kétszer, sőt befejezésül egy éjjeli ülést is tartatott, úgy hogy a törvényjavaslat június 23-ikára, hajnalban virradóra, törvénynyé vált. A törvény éle a szerzetrendek ellen irányul, különösen azok ellen, melyek vagyoni eszközeiket a köztársaság elleni izgatásra használják. A törvény megköveteli, hogy a szerzetrendek három hónap alatt jogosultságért folyamodjanak a törvényhozáshoz; jogosultság nélkül a szerzetrend tagjainak meg van tiltva tanítani. A jogosultság azonban, visszaélés esetén, egyszerű decretummal elvonható. A jogosultságot nem nyert vagy fölosztatott szerzetrend vagyona első sorban az adományozókra és a tulajdonos tagokra száll vissza; ilyenek hiányában a rokkant munkások fölsegélésére fordítatik. De a munkások fölsegélésének eszméje alig több ügyes fogásnál, előre látható lévén, hogy minden szerzetrend, a melynek vagyona van, jogosultságért fog folyamodni és azt meg is fogja kapni. Nyilvánvaló, hogy a törvénynek közvetlen célja a köztársaságnak szilárdítása, nehogy a szerzetrendek ellenőrzés

nélkül állva vagyonukat és befolyásukat a clericalismus és a monarchismus előnyére fordíthassák. A törvény ellenfelei, a kik nagy következetességgel, bár sikertelenül, a törvény céljait számos módosítvánnyal megghiúsítani igyekeztek, azt vitták felőle, hogy a vallásosság, különösen a catholicismus elleni küzdelmet jelenti. Waldeck-Rousseau azonban, több ízben felszólalva, nagy hévvel bizonyította, hogy a törvény nem fordul a vallás ellen és hogy az nemcsak szabadelvű törvény, hanem humánus is. Ebben a szellemben a senatus Trarieux senator indítványára, Waldeck-Rousseau hozzájárultával, oly módosítványt fogadott el, mely szerint a föloszlattott szerzetrendek azon tagjai, kik létföntartási eszközökkel nem bírnak, holtiglani életjáradékban részesülnek. Valószínű, hogy nem sok olyan tag lesz; a kik pedig igénybe veszik az életjáradékot, közelebb lesznek csatolva a köztársasághoz.

Waldeck-Rousseau a törvény megalkotásával nagy előnyt ért el; a törvény életbe léptetésével Franciaország új korszakba lép. A szerzetek ellenőrzését és a vallásos társulatok hatalmának korlátozását a kormányok már századok óta kívánták, de nem bírták elérni. Waldeck-Rousseaunak sikerült és a jövő fogja megmutatni, hogyan fogják a kormány vezetői a jogot gyakorolni és általában meddig fog a jog érvényben maradni.

Tisztán socialis jelentőségű, bár következményeiben beláthatatlan a törvényjavaslat, melyet a kamara folyó 1901. évi június havában az elaggott munkások ellátásáról tárgyalt. E javaslat szerint az állam évenként subventiót juttat a rokantsági alapnak, addig a magasságig, hogy az alapnak három százaléknyi hozadéka biztosítva legyen. A törvény körülbelől kilencz millió munkásnak fog javára szolgálni. Millerand miniszter a javaslatot védve, nagy emphasisal hangsúlyozta, hogy a nemzeti vagyonosodásnak az utolsó ötven év alatt észlelhető emelkedése aggály nélkül megengedi akkora tehernek elvállalását, a mekkorát a törvény a költségvetésre hárít.

Ezek az intézkedések a köztársaságiaknek a socialistákkal való coalitiojának eredménye. Tartós lesz-e a coalitio, tartósak lesznek-e az intézkedések, erre a jövő fogja a választ megadni. Az izzó francia talajon minden kétely alapos. Már az is megfontolást érdemel, hogy több socialista képviselő elhatározta «a függetlenek» csoportjának alakítását, nem akar-

ván magokat arra kötelezni, hogy elvből mindig a kormány mellett vagy ellene szavazzanak, a hogy azt a különféle socialista csoportok az ő tagjaiktól követelik. Az ellentétes áramlatok folyton működnek; ámbár kétségtelen, hogy a socialisták mostanában ügyes taktikával, Millerand támogatásával többet érnek el, mint a mennyit elveiknek merev hirdetésével elérhetnének. A socialisták mindenesetre oly szövetségesek, a kiknek támogatása nem föltétlenül megbízható, nem is olesó és még sokkal többbe kerülhet.

A köztársasági forma kérdés európai szempontból szemlélve, különáll a munkáskérdéstől: az Európát csak közvetve érdekli, ez általános jelentőségű kérdés. Nagyon is elgondolható, hogy a munkáskérdés fejlődése a köztársaságot el fogja hagyni, különösen, ha meggondoljuk, hogy a többi pártok a munkásosztályt megnyerendők, többet is ígérhetnének a köztársasági pártnál. A clericalismus és a conservatismus közt egyfelől és a socialismus közt másfelől alig van elvi ellentét, vagyis, jobban szólva, ellentéteik nem a létök alapföltételei körül mutatkoznak. A socialisták a vallást, mely minden állami létnek alapja és a családot, mely a társadalomnak legősibb és legbensőbb köteléke, tisztelik; az elmúlt századok emlékét pedig, a mennyiben a kisiparosnak és a munkásnak biztos létalapot nyújtott, becsben tartják. Ez áll a socialisták mérsékeltebb és józanabb elemeiről; az anarchisták tekintetbe nem jönnek, minthogy az anarchismus beteg kinövése a munkásosztály törzsének, a társadalmi kétségbeesés szüleménye és állam alkotására képtelen. Az életképes socialisták és a conservatív pártok közt sok érintkező pont létezik a szövetkezésre — a liberalismus ellen. Valóságos ellentét van socialismus és liberalismus közt; liberalismus alatt értve azt az irányt, melyet a tőkével dolgozó osztályok hoztak érvényre és a mely már a többi osztályok fejére nőtt, úgy hogy már az önkénynek sajátos faját hozta létre. Ez az uralkodó irány már oda vitte a dolgot, hogy a parlamentarismust is, melyet általánosságban a szabad fejlődés palladiumának tartottak, lejárattja. A rájuk veszélyes dilemmából a liberálisok csak úgy bontakozhatnak ki, ha a saját érdekeket korlátozva a gazdasági és a hatalmi tényezőket a socialismus mérsékeltebb híveivel megosztják. A jövő fejlődés tehát versenyzés látványát fogja nyújtani, versenyzését a socialisták megnyerése körül. A dolgot

mindenki a saját társadalmi hitvallása szerint ítélheti meg, kettő azonban kétségtelen: első az, hogy a modern liberalis-
musnak ellenfelei mindenfelé szaporodnak, noha az ellen-
szenv jellege fölött még csak kevesen vannak tisztában; a
második meg az, hogy a munkásosztály a küzdelemben vesz-
tes nem lehet, igényeivel minden pártnak számolni kell, mert
elnyomása csak fokozná a veszélyeket.

JOÓB LAJOS.

BÁRÓCZI SÁNDOR.

Második és utolsó közlemény.*)

III.

Az 1774—75. évben összpontosúl Báróczi irodalmi munkásságának az a része, melylyel mint az elbeszélő magyar próza megteremtője szerepel irodalmunk történetében. Ekkor még csak harminczhét-harmincznyolcz éves volt, java korát élte. Sokat várhatott tőle a magyar közönség, sokat várhattak s vártak is barátai. De egész testi-lelki erejét s minden szabad idejét lekötötte egy végzetes szenvedélye: az aranycsinálás erőlködései. Hogyan keveredett bele s mennyire vitte? — hosszadalmas volna e kérdésekre felelni, de meg adataink fogyatékosága találgatásokra kényszerítene s akkor sem adhatnánk kielégítő feleletet. Utalok azonban Kazinczy-nak 1809, 1810-ben Rummy Károly Györggyel váltott leveleire (*Kazinczy Levelezése*, közzéteszi dr. Váczy János), Báróczi azon életrajzára, melyet Kazinczy a Báróczi munkái 1814-iki kiadásának VII. kötetéhez csatolt, s a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1814. évfolyamára (197. l.), a mely helyeken erről a szenvedélyéről, valamint egyéb babonáiról ismeretes összes adataink föltalálhatók. Beöthy Zsoltnál (*A szép-prózai Elb.*, II.) pedig nagy részök össze van gyűjtve.

E szenvedélyét, e babonáit sokan nem jó szemmel nézték. Ilyen volt többek közt Bessenyei György is, a ki sohasem volt Báróczi-val valami jó barátságban. A *Holminak* (1779) az aranycsinálásról szóló czikke (196—205. l.) okvetlenül Báróczi ellen van írva. Erre mutat Bessenyeinek Laczka János-

---

*) Első közleményt l. *Budapesti Szemle* 1901. 295. számában.

tól írt életrajza is, melyet Ballagi a *Magyar Királyi Testőrség Történetében* a 432. laptól kezdve közöl, ennek tudniillik az a része, a hol Bessenyeinek Báróczihoz való viszonyáról emlékezik meg.

Nagyobb számmal voltak azonban barátai, vagy inkább tisztelői. S ezek közt első sorban Kazinczy; továbbá Pászthory Sándor, fumei kormányzó, báró Vay Miklós generális, báró Orczy József és testtársai közt főleg Barcsay; az ifjabb nemzedékből Ányos, Bacsányi és Döbrentei. Azok voltak legkedvesebb napjai a magába zárkózott Báróczinak, mikor egyik, vagy másik barátja meglátogatta. Ilyenkor igyekeztek őt újra munkásságra bírni, megmutatták neki munkái érdemét, miben ő túlságos szerénysége miatt soha sem hitt. Dicséret, baráti ösztönzés hiába volt. Báróczi elhallgatott. Kazinczy egy újabb bécsi útjából hazatérvén, újdonságokat ír Aranka Györgynek a bécsi írókról. Ő róla csak ennyit tud: «Báróczi öregszik, nem ír többé semmit». Nem is hitték most már, hogy valaha újra fölvegye a tollat, irodalmi pályafutását bevégeztnek, de dicsőséggel bevégeztnek tartották. Képzeltetni tehát, mennyire meglepte Kazinczyt, mikor idéztem levele után hat hónapra, 1790 július 19-én, csomagot kapott Bécsből, melyben Báróczi legújabb munkáját, a *Védelmezett Magyar Nyelvet* találta. Csaknem sírva fakadt az örömtől, a meghatottságtól.

A *Védelmezett Magyar Nyelv* létrejötte irodalmi társasköreink keletkezésével kapcsolatos, s ez megint az akkori élénken neki pezsdült irodalmi életben leli magyarázatát. Ez az irodalom öntudatra ébredésének kora. Íróink szükségét érzik az érintkezésnek, összejövetelnek, egymás kölcsönös támogatásának. Így alakul meg 1774-ben a Bessenyei György Társasága Bécsben, a testőrírók közt; Bacsányi vezetésével a Kassai Magyar Társaság 1787-ben; s a Görög Demeter köre Bécsben, 1790-ben. Egy-egy folyóiratot indít meg mindenik, vagy zsebkönyvet ad ki: Bessenyei a *Bessenyei György Társaságát*, Bacsányi a *Kassai Magyar Múzeumot*, Görög Demeter pedig Kerekes István közreműködésével a *Hadi és más Nevezetes Történeteket*. Ránk nézve az utolsó a fontos, mely jutalomtételeivel hasznos szolgálatot tett irodalmunk ügyének. Szerkesztői, Görög és Kerekes, lelkes hazafiak, kik «azt a pénzt, a mely költséges munkájuktól megmarad, a tudo-

mányoknak született nyelvünkön lehető gyarapítására akarják fordítani». Ezért már 1789-ben egy *Magyar Grammatika* irására tűznek ki 20 aranyat, mely Nunkovits György pécsi nagyprépost ajándékával 50-re szaporodott. A beérkezett nyelvtanok egybeolvasztásából keletkezett aztán az úgy nevezett *Debreczeni Grammatika*, mely 1795-ben jelent meg. Még azon évben a magyar nyelv mennyire szükséges voltáról adnak ki kérdést, a következő évben pedig magyar nyelven irandó psychológiára tűznek ki jutalmat. A két utóbbi alkalommal találkozunk Báróczi nevével.

Az 1789-iki pályázaton három, a magyar nyelvet érdeklő kérdésre kértek feleletet a szerkesztők. A harmadik kérdés ez volt: Mennyire szükséges a magyar nemzetnek a deák nyelv tudása? Alig lett ismeretessé a kérdés, meghasonlás támadt a hazafiak közt. Egyik a magyar nyelv művelésében látta a haza fölvirágoztatásának egyetlen eszközét, a másik ellenben «a Deák nyelvnek elhagyásában minden Törvényeinek és szabadságának temető sírhalmát» látta. A magyar nyelv mellett kötött ki Gáty István és Vedres István (*A magyar nyelvnek a magyar hazában szükséges voltát tárgyazó Elmélkedések*. Bécs, 1790), ellene beszélt pedig egy névtelen, ki a deák nyelv megtartása mellett 16 cikkelyben argumentál. Ez a felelet homlokegyenest ellenkezett a szerkesztők várákozásával s valószínűleg ők magok kérték föl Báróczit a tizenhat cikkelynek pontról-pontra való megczáfolására. Báróczi különben, a mint a *Védelmeztetett Magyar Nyelv* nem egy helyéből kitűnik, már régebben szándékozott közrebocsátani valami buzdító írást a magyar nyelv ügyében, melynek *Pannoniai Pbenix* lett volna a címe. S talán már gondolkozott is a terv kiviteléről, mikor a névtelen tizenhat cikkelye épen kapóra jött s az erre való feleletébe beleszólhette a maga eszméit is. A *Pannoniai Pbenix* aztán elmaradt.

Ebben az időben különben nagyon időszerű volt a szerkesztők kérdése. Már a nélkül is nem egy író foglalkozott ilyen gondolatokkal. Bessenyei 1790-ben adta ki *Egy magyar tudós társaság iránt való Jámbor Szándékát*, Révai Miklós pedig a Magyar tudós Társaság bővebben kidolgozott tervét (*Planum erigendae eruditæ societatis hungaricæ alterum elaboratius*); Aranka György *Egy erdélyi magyar nyelvűvelő társaság fölállításáról való rajzolat* (Kolozsvár, 1791);

Decsi Sámuel pedig még 1790-ben a *Pannoniai Poenixet*. Ezenkívül névtelen szerzőktől is több röpirat jelent meg az országgyűlés megnyitásakor a magyar nyelv ügyében.

A névtelen tizenhat cikkelyére külön-külön való felelésből áll a Báróczi kis munkája, melynek teljes címe ez: *A védelmeztetett magyar nyelv. Vagyis a Deákság mennyire szükséges voltáról való kettős Beszélgetés*. Bécsben, Hummel Dávidnál, 1790. — Célja kimutatni, hogy csak a «magyar úton való vándorlás» viheti hazánkat tökéletesebb boldogságra. A magyar egyenetlenséget korholó s összetartásra buzdító Bevezetés és a tizenhat cikkely szószerint való közlése után megkezdődik a Báróczi féle «kettős-beszélgetés», vagyis dialogus, melynek szereplői István és Aloysius. Beszélgetésök nem csap mindjárt a kérdésre, hanem természetesen, az egymás egészségi állapotáról való kölcsönös tudakozódással kezdődik, az újdonságok megbeszélésével folytatódik s itt minden erőltetés nélkül térhet át a bécsi szerkesztők kérdésére. Aloysius nemcsak ismeri a kérdéseket, hanem meg is felelt rájuk tizenhat erős cikkelyekben. Tehát ő lesz a névtelen versenyző, István pedig a magyar nyelvet védő Báróczi.

Némi jellemzés is van már ebben a kis — hogy úgy mondjam — előjátékban. Jó hazafi mind a kettő, de István komolyabb, Aloysius hirtelenkedő s a hegyke, rövidlátó magyarokhoz tartozik. Ő csak szándékát dicséri az új fejedelemnek (II. Lipótnak), tettet még nem igen lát, s mint a kinek nincs jól megállapodott, s megfontolt okokra épített véleménye, minduntalan beleszól a másiknak higgadt, nyugodt előadásába, örülve, hogy egy-egy szóba (mindig a mellékesbe) belekapaszkodhatik. Maga mondja el, s jellemző rá, a mit mond, hogy, mivel a kérdésben — «mennyire szükséges a deák nyelv?» — semmi emlékezet nem esett a magyar nyelvről, biz ő nem is igen fegyverkezett se mellette, se ellene. Annál vitézebbül kötött ám ki a deák mellett. István nagyon kíváncsi az argumentumaira, mert ő már a kérdés kiadása előtt gondolkozott ezen. Aloysiusnál épen nála van az írás, kihúzza hát nagy büszkén s jó lélekkel olvassa cikkelyről cikkelyre, hogy István is elmondhassa a magáét.

S meg kell vallanunk, hogy ezek valóban igen gyenge cikkelyek. Részint egyik a másiknak ismétlése, részint nem tartozik a dologhoz, részint pedig oly kevésbé válik be argu-

mentumnak, hogy nem tudni, mit akarhatott vele a «jó kis Aloysius». Így aztán a híres tizenhat czikkely négyre töpörödik: I. A keresztyén vallás megtanulásához legkönnyebben a deákkal juthatni el (— nem igaz, mert a göröggel és zsidóval: feleli Báróczi). II. A tudományoknak deákul már kész és teljes szótára van (— csináljuk meg magyarul is! apránként, majd csak sikerülni fog, mint a francziának, németnek). III. Törvényeink, peres irataink, okleveleink, szerződéseink deákul vannak írva (— hát írjuk meg a törvényeinket magyarul is! a kinek pedig hivatalában áll, csak tanuljon meg ezután is deákul, de az ügyek intézése magyarul folyjon). IV. Magyarország kormányzásában részök van a kapcsolt tartományoknak is, jó, ha van közös nyelvünk, melyet ők is, mi is megértünk. Ezt az egyet tartja komolynak Báróczi, s azért hosszabban is foglalkozik vele. Szép, türelmes hangú feleletet ad. Ha a császár (József) a német nyelvet oly hamar rá tudta erőszakolni népeire, miért ne lehetne általánossá tenni apránként azt a nyelvet, melyet az ország nagy részében már úgy is tudnak, s melynek általánossá tételét magunk jószántából akarjuk. Miért ne remélhetnők, hogy a nemzetiségeket «meggyőző, fontos okokkal capacitálván következő hasznokról, ne fogadnák el a magyar nyelvet és önként ne tennék azt az egy néhány esztendeig tartó áldozatot egy olyan Hazának, melynek kebelében más nemzetekhez képest oly boldogságban élnek, annyival inkább, hogy nem hirtelen, hanyat-homlok kívánják béhozását». A nemzetiségeknél nagyon siettetné nyelvünk megtanulását, «ha a gyermekeket föl váltván, a horvát és más gyermekeket a magyarok, a magyar gyermekeket pedig amazok közé adnák»; így aztán «minden hazánkban lévő nyelvek közönségessé válnának az országban és mind a nemzetek külön-külön, mind pedig az egész Haza nyerne benne».

Ez az a négy főpont (1. az egyház, 2. a tudományok, 3. a törvénykezés, 4. a kormányzás szempontja), melybe a névtelen argumentumait s a Báróczi feleleteit csoportosíthatjuk. Megható komolysággal foglalkozik a legapróbbnak tetsző kérdéssel, higgadtan beszél, nem gúnyolódik, pedig alkalma volna rá elég. Csak a vége felé tör ki belőle a panasz: «Mit mondjak rólatok, Itélőbírák, Ország kormányozói, Egyházi rendek, . . . ti rólatok mindnyájatokról, kik a magyar névvel

kérkedni nem átaljátok, mégis nyelvét megvetitek, szégyellittek, számkivetésbe külditek».

A mint nem kezdődött szárazon, egy csapásra a kettős-beszélgetés, úgy nem is végződik robotszerűleg. Szereti a megkezdett munkát, s folytatja a kiszabott órán túl is. Tisztázni akarja elveit; összefoglalni, a mit mondott s hozzá tenni, a mit ott el nem mondhatott.

Ő nem ellensége a deák nyelvnek, hisz akkor az egész világ ellenségének kellene lennie, s azt hiszi, okos ember nem is gondolhat a deák nyelv kiirtására; a mint hogy nem is az volt a kérdés: ha szükséges-é? hanem az: *mennyire* szükséges a deák nyelv tudása? Míg nyelvünk tökéletesebb nem lesz, éljünk a deák szóval, nehogy cifrázván és időnek előtte affectálván a nyelvnek tisztaságát, érthetlenné tegyük magunkat. Tanuljuk a deákot, de műveljük a magyar nyelvet is. Hiszi, hogy ha akarjuk s komolyan látunk hozzá, tudomást vesz rólunk a világ.

Különös kedvvel beszél Magyarországról, a végzetlenül kiterjedett térségekről, a hol a látás elveszti magát a távolságban; a kisebbekről, melyeket messzünnen kékelő hegyek határoznak meg; a kies völgyekről, erdőborította hegyekről, a csendesen folyó kisebb-nagyobb vizekről, tenger módjára hánykódó nagy kiterjedt tavakról. Szinte érezzük, hogy itt leteszi egy perczre a tollat, hogy haza küldje meghatott lelkét ebbe a szép Magyarországba, melyet oly rég elhagyott s melyet nem is fog többé viszontlátni soha. Újra fölveszi a tollat s a mit ír vele, megint csak ábrándozás — Magyarország jövő nagyságáról. Aloysius gúnyos nevetésére magához tér; belátja, hogy messze kalandozott s menteti magát: «ittas embernek nem kell annyira mérő-serpenyőre venni minden szavát. Ha midőn hazám boldogságáról vagon a beszéd és meghevült képzelődésemben mintegy szemeim előtt látom azt a mosolygó és virágokkal behintett tágos mezőt, a hová, ha valósággal igyekeznénk, könnyen eljuthatnánk, egészen elrészegedem a hívságban». Aloysius nem érzi, hogy ő a vesztes fél, gúnyolja István nagyszabású plánját s ajánlja neki, hogy aludja ki magát. István megfogadja a tanácsot. Haza megy s kívánja, vajha fölébredésével legfőbb boldogságában találná hazáját.

Nem hirdet új eszméket, nem indít mozgalmat: eszméi,

óhajtásai egész korával közösek. S munkájának épen ebben áll a bece. Megtestesül benne százak és ezrek vágya, gondolata; beszélő organuma lesz az akkori magyarságnak, jellemző emléke a fölújhodó magyar irodalomnak. Idéztem már azt az öt-hat munkát, mely mindazt hirdeti, hogy a magyar irodalom öntudatra ébredt. Idézhetnők még a tekintélyes számmal egymásután jövő hírlapokat, folyóiratokat, a bécsi *Magyar Muzsát*, a pozsonyit, az előbb Pesten, majd Kassán megjelenő *Magyar Muzeumot*, a bécsi *Magyar Kurirt*, melyek mindegyike két-három éve indult meg, s a tíz éve járó pozsonyi *Magyar Hirmondót*. Idézhetnők ekkortájt megjelent munkákat, azok bevezetéseit, s a már említettek mellett fényes tanúbizonyosságot meríthetnénk belőlök a társadalmi, politikai és irodalmi téren megindult pezsgő magyar életre. De mindezek közt azt mondhatnók a Báróczi *Védelmeztetett Magyar Nyelvről*, a mit ő mond a deákról a többi nyelvek közt: «Nemkülönben tetszik énnékem, mint az ütközetben az ágyú, mely midőn a több apró fegyvernek ropogása közt megdördül, egész soronként dönti le az ellenség táborát».

Első sorban tehát kortörténeti szempontból nevezetes ez a kis (70—80 lapos) munka. De becses subjectiv értelem-ben is. Ez Báróczi egyetlen munkája, mely nem fordítás, s így az író lelkéből is megmagyaráz valamit. Látjuk a nyelvéért síkra szálló magyart, a classikus és európai műveltségű embert, a mérsékelt nyelvújítót, a higgadt, magafékező gondolkodót; látjuk, mikor keblén fölszakad a honvággy sebe, melyet ifjúkori könnyelműséggel maga ejtett magán s melynek gyógyítását fogadása tiltja. Élvezzük a szabadabb, magyarosabb folyású vitatkozó stilust, melyet ugyan el-elesavar a síma fordítgatáshoz szokott kéz, de zamatját el nem veheti.

A munka első ismertetése 1791 végén jelent meg Bacsányi tollából a *Kassai Magyar Muzeumban* (217—229. l.). Megmondja, hogy a névtelenül ki jött *Védelem* szerzője Báróczi Sándor főstrázsamester. Azért ismerteti a könyvet, hogy legalább gondolkodóba ejtse a deákhöz oly vakon ragaszkodókat. «Tsudálkozni fognak idővel — úgymond — miként találhatott ennyi akadályt, ennyi ellenséget egygy oly világos igazság, a mellyről tsak kételkedni is szembe-tünő tudatlanság».

Kazinczy azt írja a Bacsányi recenziójáról, hogy jó,

csakhogy «kevés dicséret Bárotzinak azon munkájáról, mely ad Auctores Symbolicos Literaturæ hungaricæ tartozik».*)

Báróczi e legújabb munkája csakhamar ismeretessé lett mindenütt. A *Hadi és más Nevezetes Történetek* 1790 nov. 19-iki száma, midőn tudtára adja olvasóinak, hogy Báróczi «minden igaz Hazafiak örömére» kapitányságból főstráza-mesteri rangra emeltetett, már mint a *Védelmzettett Magyar Nyelv* érdemes szerzőjéről beszél róla. Már Révai *Planuma* is ismeri: «Recentissime vulgavit graviter et docte scriptam Patrii Sermonis Defensionem» (*Pl. erig. erud. soc. Hung. alt. elaboratius*. Viennæ 1790, 65. l.). És sokan azóta is a *Védelmzettett Magyar Nyelvet* tekintették Báróczi főmunkájának. A *Pesti Napló* 1853-ik évfolyama «Jeles íróink Csarnoka» című állandó rovatban ismertette irodalmunk jeleseit. Itt (az 1104. számban) szentelt néhány hasábot Bárotzinak is. Ez is különösen a *Vél. M. Nyelvel* foglalkozik s többek közt ezt mondja róla: «Bárotzinak ezen műve után ítélve, belőle — ha akkor magyar journalistica létez — a legjelesb vezérczikkező válandott». Kívánja, hogy bár újólág megjelenhetne ez a munka. Ez a kívánsága azonban mai napig sem vált teljesezésre. Nem is volna sok értelme. Ha már választani lehetne, újonnan való kiadásra inkább az *Erkölcsei Meséket* ajánlanók.

A *Védelmzettett Magyar Nyelvet* megint hosszú hallgatás követi. Úgy látszik, miután *Kasszándrával* s az *Erkölcsei Mesékkel* megmutatta az utat, melyen nyelvünknek haladnia kell s 1790-ben meg is védelte az oktalan támadások ellen, hivatását befejezettnek látta. De meg sajnálta volna megvonni idejét az aranycsinálástól. Folyton kísérletezett s erősen hitt a sikerben. E közben francziából fordítgatta a *Mostani Adeptust*, mely azonban másik irodalmi munkájával, *Amália történeteivel* együtt csak halála után, 1810-ben jelent meg.

Tehát 1790 óta nem szerepel újabb munkákkal az irodalomban. Elvégezte, a mi reá bízott s nagy híre, barátainak, tisztelőinek nagy száma, a tanítványok naponként növekedő csapata, a gyakran hallott dicséreték — nem tudták rávenni, hogy az irodalom kedvéért odahagyja szenvedélylyel

---

*) Levele Ráday Gedeonhoz, 1792 febr. 13. l. *Kazinczy F. levelezése*, II., 250.

üzött titkos mesterségét. De ha ő maga nem állott is elő újabb meg újabb munkákkal, figyelemmel kísérte az irodalom s a nyelv ügyét s a hol buzdításra volt szükség, Báróczira mindig számíthattak. Így a *Hadi és más Nevezetes Történetek* 1791-iki pályázata alkalmával. A szerkesztők egy magyar nyelvű psychologia megírására tűztek ki 30 aranyat, melyet Bárány Péter, gróf Széchenyi titoknoka, nyert el. 1791 január 25-én volt a díj ünnepélyes kiadása. A szerkesztők kérelmére Báróczi nyújtotta át Báránynak a jutalmat egy kis beszéd kíséretében, melyben mintegy búcsút vesz az irodalomtól. Köszöni a jelenvalóknak, hogy szívökön viselik a magyar nyelv ügyét; köszöni a szerkesztőknek áldozatkészségüket, köszöni a szerzőnek igyekezetét. Végül az ifjakhoz szól s a haza javát kereső munkásságra buzdítja őket, sikerrel teljes pályafutást kíván nekik. Majd így végzi: «Vajha elhervadott, és már tsak nem asszani kezdett időkorom engedné, hogy e dicsőséges vándorlástokban magam is úti társatok lehetnék».

Nem lett útitársok, ő már befejezte a maga vándorlását. A mit ezután írt, irodalmi munkásságában már alig vehető számba. *A mostani Adeptus, vagyis a szabad kőművesek valószínű titka*, melyet francziából fordított s *Amália története, melyeket a szép nemnek ajánlva, testámentománál fogva kiadatni rendelt* — csak halála*) után, 1810-ben láttak napvilágot. Ezeket már alig olvasták s a Báróczit kedvelő olvasó közönség nagy részének tudomása sem volt róla. Kazinczy sem vette föl *Báróczi Minden Munkáinak* 1814-iki kiadásába. *Kasszándra, Marmontel és a Védelmeztetett Magyar Nyelv*: ez jelentette a Báróczi dicsőségét az akkoriaknak s jelenti irodalomtörténeti fontosságát minékünk. Épen ezért eddigi fejtegetésünkben csak ezekre szorítkoztunk. S most is, midőn nyelvének ismertetésére térünk át, megint csak ezeket fogjuk figyelembe venni, mert csak ezekkel szólt bele irodalmunk s nyelvünk fejlesztésébe.

---

*) 1809 deczember 24-én hált meg.

IV.

Ismeretes az a nagy átalakulás, melyen nyelvünk a XVIII. század második felében megy át. Idegen nyelvekből fordító íróink rendkívüli nehézségekre bukkannak: szűknek tetszik a szókincs, melyet az irodalom örökségképen hagyott rájuk; durvának, nehézkesnek a szerkezet, mely sehogysen képes nyomon követni az idegent. A szókincs gazdagításának, a szerkesztés finomításának érzik szükségét. Nehéz munka mind a kettő s a legtöbb próbálkozónak nem is sikerül, sőt sok esetben komikus eredményre vezet. Talán Faludi az egyetlen, a ki rátalált az igazán helyes útra finom, és sok idegen nyelv tudása mellett is tisztán maradt nyelvérzékével. Alkot új szókat ő is, és pedig jókat, nagyrészt elfogadhatókat, de az ő szókincsének java része a nép ajkán termett. Kitűnően ismeri a népnyelvet: «el szokott volt ő a köznéphez, sőt még a tselédekhez is járogatni — írja Bacsányi (*Faludi F. életéről s versszerzéséről*, 209. l.) — s velek beszélgetve nyájas leereszkedéssel, igaz s egyenes magyar emberséggel értekezni». Meg is tetszik ez minden írásán. Sem idegen szó, sem korecs magyar nem igen zavarja szépen folyó stilusát, nem ékteleníti el rövid, kerek, magyaros mondatait. Mestere volt a nyelvnek, méltó letéteményese a magyar próza Pázmány-féle hagyományának. De ez a nagyon is kényes nyelvérzék, a népnyelvnek ez a nagyon is erős kiaknázása a mily kitűnő eredményekre, épen oly egyoldalúságra is vezethet s vezetett is. Tösgyökeres, zamatos magyar nyelv lett belőle, de nem volt képes visszaadni az idegen stilus finomságát. Egy-egy pórias szó, vagy fordulat mindent elront. Valami választékosabb, előkelőbb nyelvre volt szükség, ha utól akartuk érni az annyira előre haladt nyugatiakat. Le kellett tenni bizonyos pórias szókról, újakat kellett alkotni bizonyos jelentésbeli árnyalatok kifejezésére, vagy régieket új jelentésre lefoglalni; rövidíteni valahogy a hosszú, ragos szókon, összefüzesüket könnyíteni, változatossá s fordulatokra képessé tenni; szókat, mondatokat, a magyar észjárás követelményeitől olykor eltérve, oly rendbe szedni, hogy a mondat, mint valamely könnyed, szép épület, részeiben egyensúlyos, szimmetrikus, elegáns legyen s jeles helyet juttasson mindig a fontos, a

hatni akaró mondatrészeknek, mondatnak, vagyis rhetorikai hatásra is alkalmassá válják.

Ennek az ékes beszédnek a megalkotására vállalkozott Báróczi s megesett vele az, a mi elkerülhetetlen volt: egy-egy kis sérelem a nyelvérzéken, egy-egy kis csorba a magyar mondattanon. Igen jól látta ezt ő is, de nem bánta, s mikor némelyek ezért megtámadták, Figyelmeztetést csatolt a *Kasszándra* 1793-iki kiadásához, a hol is így védekezik: «némelly barátaim . . . a szóknak bizonyos összealkotását magok ítélete szerint hibásnak találták, és hogy a szólás mestersége (syntaxis) ellen vétettem, azzal vádoltanak. Jóváhagytam vádjokat, de megesmértettem ellenben vélek, hogy az ékesenszólás (rhetorica) szerint légyen». Ime, ő meghozza az áldozatot: másodrangra szállítja a nyelvérzék, a grammatika szabályait, csak hogy «az ékesen szólás szerint», szépen írhasson. A szép az első követelmény. *Báróczi az első, ki a nyelv újjáalkotásában a szépet hangoztatja főkellékül.* Ebben volt ő az úttörő, s ez az a rokonsági kapocs, mely őt Kazinczyhoz fűzi. Kazinczy mindjárt fölismerte benne a maga emberét s «föltevé magában, hogy az ő koszorúja után fog törekedni minden erejével a mi lesz». Hiszen ő is azt kívánta, hogy «minél szebbé váljon» a magyar nyelv, ő mondta, hogy «a nyelv tudománya nem tudomány, hanem mesterség» (=művészet). Mindkettőjökben háttérbe szorúl a nyelvérzék az æsthetikai érzék kényessége mellett s ez határozza meg nyelvújító irányukat, melyet a Mészáros-féle purismussal szemben talán æsthetikai iránynak mondhatnánk.

Csakhogy a szép mindig subjectiv dolog. Báróczinak a francia volt szép. Kazinczynak inkább a német, de fordításában több oldalú volt, mint Báróczi, ki jóformán csak a francziára szorítkozott. Fordított «francziát és németet, újat és régít, Wielandot és Klopstockot, Cicerót és Sallustiuszt» s ezen az úton bizonyára jobban fejlesztette ízlését, a mi pedig a szépnek egyetlen kritériuma. Mindegy: mégis csak Báróczihoz járt iskolába. Báróczié a kezdés érdeme. Hogy a tanítvány többre vitte a mesternél: annál jobb! s nem is csodálatos, mert hiszen ez a haladás rendje.

Ismerve most már a Báróczi elveit, kényesebb ízlését, a fordítandó művek megválasztásában szerencsésnek mondhatjuk s nem tartjuk elveszettnek azt a fáradságot, melyet egy

hét kötetes, különben majdnem teljesen értéktelen regény lefordítására szánt. *Kasszándra* ismertetésénél épen azt a kerek, szónoklatszerű beszédet emeltük ki s a szereplők — csupa hercezek, előkelők — mesterkéltségére, hideg, magafékező udvariasságára s a nők föltétlen cultusára utaltunk első sorban. Mindez nem egyéb, hanem a szép, kicsiszolt, előkelő forma. Nem baj, ha még most üres is, majd kerül belé a tartalom is, majd meghozzák eljövendő szerencsésebbek. De a forma már készül, csiszolódik. Nem kevésbé jó helyre esett a Báróczi választása, mikor Marmontel *Erkölcsei Meséi*hez fordult. Ezeknek is tárgyuk a szerelem, a nőkkel szemben való gyöngédség, egy finom, XVIII. századi francia író előadásában. Ezekben meg az elbeszélés gyors, könnyed menetére, drámaiságára hívtuk volt föl a figyelmet. Ügyesebben forog most már a Báróczi pennája is, æsthetikai szempontjait jobban össze tudja egyeztetni a nyelv követelményeivel. Most már mindinkább a mondat szerkesztés egyensúlyára ügyel, a szók már nem sok gondot okoznak neki. S következő művében, Dusch *Erkölcsei Leveleiben* már a mondat szerkesztés hatásos, szép formáival találkozunk. Érdekes volna apróra nyomon kísérni, mint halad egyre növekedő gonddal az egyes mondatbeli apróságokból az egész mondatok összefűzéséhez, a választékos beszéd-től a retorikushoz. De talán az anyag öszesége vesztené ezzel. Mert mégis nem annyira a Báróczi pályafutásának egyes mozzanatait, mint inkább e pályafutás egész eredménye, az egész Báróczi, mint összeg, érdekel bennünket. Ennélfogva tanácsosabb az egész anyagot nem időrendi, hanem egyéb, nyelvi és stilistikai, önként kínálkozó szempontok szerint osztályozni.

1. Szókincse.

Lehetőleg a *már* meglévő anyagra szorítkozik, csakhogy mindig válogat. Nem elégszik meg akármelyik szóval, hanem a hathatósabbat, szebbet, többet mondót választja: *gyümölcstelen* = sikertelen («gyümölcstelen volt összetalálkozásuk»); *ölelni* az alkalmatosságot = megragadni; *megmezítenit* = megfoszt («megmezítenitetted életemet minden gyönyörűségeitől»); *czímerez* = kifejez («egy nagy sikoltással czímerezék fájdalmakat»); *uzsorával* = böven («a Herczegasszonyoknak . . . uzsorával visszafizettük . . . látogatásokat»). Így mond, 'szépiteni' helyett *ékesíteni*-t, 'sírás' helyett *síralmat*, *könny-*

hullatást, könnyek özönét; „ilyen féle” helyett ilyen *színű-t* («ilyen színű okokkal», «ilyen színű cselekedete által», «ilyen színű beszédek»); „váratlan” helyett *reménytelen-t* («e reménytelen történet»); „zavaros elme” helyett *zűr-zavar* elmét; „harag”, „nem tetszés” helyett valakihez való *kedvetlenséget, idegenséget*; „lehajtott” fej helyett *lesütött* fejet; „műveletlen” helyett *bárdolatlant*; „hangja” helyett *szava zengését*; „közönséges öltözet” helyett *alacsony* öltözetet; „morgás”, „moraj” helyett *zsibongást*.

Néha még a franczián is túltesz. Az általánosabb jelentésű francia szó helyébe különösebbet s mindig a helyzethez illőbbet, kifejezőbbet tesz: *auprès de qui vivrais-je?*: ki mellett *vonhatnám meg magamat?* (a francziában csak „élhetnék meg”). *C'est moi, malheureuse, qui ai porté le trouble dans la maison de la paix*: Magam vagyok, *szerecsétlen fejem*, a ki *meghasonlást* (zavart*) hoztam a békességnek házában. *Chaque nouvelle institution lui semblait un nouveau lien*: Minden új rendtartás új *zabolának* (köteléknek, lánchnak) tetszett nékie. Hélas, *c'est une plante vénimeuse qui...*: Oh jaj! ez olyan mérges *burján* (növény). *Sentant approcher sa fin*: érezvén közeledni *utolsó óráját* (végét). *Les verroux des cachots s'ouvrent avec un bruit lugubre*: a tömlöcznek kilincsei kinyílnak szomorú *csikorgással* (zajjal). *Ses yeux suivent le char de sonamant à travers ces flots de poussière*: szemei szeretőjének szekerét még ezen *porözönnek homályán* (porhullámokon) is keresztül kísérték. *Les mouvements qui s'élèvent dans son âme*: az indulatokat, melyek szívében *gerjednek* (támadnak). *C'est son fils qu'il livre à la mort*: maga fiát veti a *halál torkába* (halálba). *Dans le fond des déserts*: a puszták *kebelében* (mélyén, közepén). *Les chars se séparent*: a szekerek *elszélednek* (elválnak). *Le son des clairons*: a trombiták *harsogása* (hangja).

De nemcsak választékosan akar írni, hanem tiszta magyarsággal is. A magyar nyelv el van hanyagolva, írja *Kasszándra* Előljáró Beszédében; a mit eddig írtak, «deákul többnyire, mint magyarul adták-ki». Úgy hogy «más nyelveknek segedelme nélkül tsak közönséges beszédünket-is alig

*) A ( ) be tett szó a francziának pontos megfelelője; ezzel hasonlítandó össze a Báróczié.

tudgyuk fojtatni, s akaratunkat egymás között magyarázni. Sőt még az Asszony rendek-is, ha tsak nem elegyítenek, kivált deák szókat beszédgyek közzé, külömben szóllaniak sem lehet». Azt hiszi tehát, nem cselekedett haszontalanúl, midőn tiszta magyarságra törekedett, «a minthogy el-is távoztatott, a mennyiben csak lehetett, minden idegen szókat, mellyek a magyar beszédet korcsossá teszik». S csakugyan alig-alig találunk összes írásaiban egy-két idegen szót. Nekem, fordításaiban, csak ennyi tűnt föl: forma, fundamentum, leptica (lectica). A *Védelmeztetett Magyar Nyelvben* van még egynéhány. Képzeltetni, micsoda nehézségekbe ütközött ez a törekvése. Mert úgy látszik, nagyon idegenkedett a szócsinálástól, s mindenáron csak a meglévő szókincs körében akart mozogni. Úgy tett tehát, hogy régi szót foglalt le új jelentésre. Például caractère (jellem): hajlandóság, tyran (zsarnok): kegyetlen, illusion: csalatkozás, exagération (túlzás): szerfölött-valóság, coquetterie: csélesapság, la courtisane (kéjhölgy): a kikapó; définir (meghatározni): magyarázni, mauce (árnyalat): különböztetés, l'intérêt (érdek): haszon, l'intérêt commun (közérdek): közönséges haszon, morale (erkölcstan): erkölcsi tudomány; je vous dispense d'être galant: föloldoztak a *módosság* alól.

Ezekben többé-kevésbbé sikerült visszaadnia a francziát. De igen gyakran, minthogy nem akar újat csinálni, oly régihez kénytelen folyamodni, mely az eredetinek legfőljebb csak synonymja. S itt már kitűnik a jelentés-árnyalatokkal való küzködése: Revenons aux *principes* de votre maître: térjünk vissza mestered *tanítására* (elveire); *idée*, például l'idée du mal: a rossznak *képzése* (eszméje); comparaison: hasonlatosság (hasonlat); les apparences: a jelenségek (látszat); jalousie: irigység (féltékenység). Máskor csak nagy bajjal, több szóval, vagy körülírással tudja megközelíteni az eredetit, s így néha nehézkessé lesz, de a meglévő szókincs körében marad. Jelzős kifejezések: naïveté: egyenes szív, tiszta sziveség; mélancholie: mély gondolkozás (mélabú); indifférence: hidegvér (közöny); vertu: nemes erkölcs, szép erkölcs (erény); ingénú: egyenes szívű. Körülírás: amourpropre: az önnön magának való hízelkedés, az önnön maga szerelme (önzés); désintéressement: nyereség nélkül való cselekedetek (önzetlenség). Ces philosophes qui *analysent* tout: e *szórszállhason-*

gató (mindent elemző) Bölcsék. Rodopë fut effrayée de la conséquence: Rhodopë előre elrémült attól a mi fog következni belőle (a következményétől); on ne manquera pas d'en tirer des conséquences: sokféleképen ítélnék belőle (következtetnének).

Fölhasznál egy-két tájszót is: a termőfáról lehullott és öszvepatyalt gyümölcsök. Magára illette foszlánykáját. Semmi meg nem lepcsésíti. A Gordiusz csöge.

S csak midőn a magyar nyelv akkori anyagát egész a tájszókig kiaknázza, fordul új eszközökhöz: új szóképzéshez és összetételhez, de csak igen szerény mértékben s majdnem mindig törvényesen: hátrál, valóságosít (ma indokol), nyilatkozatmány (proclamation), megszentelenít (profaner). Határozóból *i*-képzős jelzöt igen ritkán alkot: újobbani (= újból való). Ragtalan főnévhez is ritkán teszi az *i*-t: oroszláni nyugodalom, kristályi tiszta. Különben is el tudja kerülni, és pedig úgy, hogy a lét-ige melléknévi igenevét szűrja az *i* helyére: legtisztességesebben *lehető* elfogadásokra; emberi szer fölött *lévő* vitéz voltáért; rajtok *lett* megháborodását. S ezzel igen sűrűn él. Később azonban rájön, hogy az igenév igen sokszor elhagyható s akkor már ilyen formán bánik vele: Parisatisztól távollétem, Parisatiszszal szemben jutásomat; vagy a sorrendet megfordítva: különös örömét cselekedtem. Összetételei is törvényesek: melyvas (pánczél), hozzáhasonlításatlanság, Istenmása (= Istenhez hasonló), csigagrádics, vetelkedőtárs, osztálytartomány (= vkinek osztályrészüln jutott terület), játéknézőhely (színház), ellenzőbőr (kocsiernyő), ketősbeszélgetés (párbeszéd), éghatározattya (clima), pályapiacz (cirque), játékipiacz (amphithéâtre), viaskodóalkotmány (u. a.), küszködőhely (arène); a -lét főnév összetételei: hol-lét, hogylétem, magánkívül léte, stb.; a kölcsönösséget kifejező *viszont*, mint összetétel első tagja: viszontszeretet, viszontboldogság. S talán 'szobaleány' is az ő alkotása (Kassz. III., 242.).

Csak ezek után tartja jogosúltnak a francia szónak — hogy úgy mondjuk — betűszerint való fordítását: manière de vivre: életnek neme, fuir quelqu'un: futni valakit, s'expliquer: kimagyarázni magát, préfère: előbb becsülni, se flatter: hizelkedni magának, apprendre: kitanulni ('megtudni' értelemben; például «nyughatatlan vagyok kitanulni történeteidet»), repas: étel ('ebéd' helyett; például «végezvén ételjö-

ket»), survivre : felülélni valamit, étrange : idegen (különös helyett; például «micsoda idegen történetek»), murmure : mozgás (duzzogás helyett), pressentir : előre megérezni, féliciter : szerencsétetni. Ilyen betűszerint való fordítással egy-két gallicismus is kerül nyelvünkbe : Alcibiade *s'y prit de loin* : Alcibiadesz messzünnen fogott bontogatásához (e helyett 'óvatosan f.'). Le troisième enfin qui *participe* des deux premiers : a harmadik végtére, mely a két elsőből részesül (e helyett : melyben mind a kettőből van valami). Elle *tremblait* surtout *pour* l'honneur et le repos de son mari : mindenek fölött az ura becsületéért és nyugodalmáért reszketett (e helyett : azt féltette). Elle *brûlait* du désir de le revoir encore : égett látásának kívánságától. Érdekes, hogy a francia személynév más két alakját állandóan megkülönbözteti a magyarban is, így : moi, toi, lui = magam, magad, maga, stb.; ellenben je, tu, il = én, te, ő. Például *mais toi*, Nelson *tu n'es pas . . .* : de *magad*, Nelson, hiszen *te* nem vagy . . .

2. Mondattani, stilisztikai sajátosságok.

Itt már nem ragaszkodik annyira a régihez, mint szókincsében. Szándékosan utánozza a francziát, s ez arra mutat, hogy mikor *Előljáró Beszédében* munkái egyik érdemét tiszta magyarságában kereste, tulajdonképen csak a szók magyarságára gondolt.

A francia mondatszerkesztés rövidségét csak félénken utánozza. Ha két, három egyforma raggal ellátott szó következnek egymásután, a ragot csak egyszer, az utolsón, teszi ki, különösen tulajdonneveknél : «kik Perzsák, Párthuszok és Baetriánusokból állottanak»; «fogadást tesz Casztor, Pollux, Herculesz és Apollónak». De közneveknél is : az én szemeimben szüntelen való háború, hitszegés és belső kinnak tetszett. Néha elhagyja a birtokos jelző -nak, -nek ragját is : «És Ptolemeus', mint hív' barátom házához szállánk». Ritka eset azonban, mikor a birtokos személyragot is elhagyja, illetőleg csak egyszer teszi ki : «Ohajtás és várakozása közben». Az ilyen összevonás pedig, mint : «az én és az enyimeknek segítségére» (e helyett : az én segítségemre s az enyéimére-) már nagy kivétel számba megy Báróczinál. Nem kevésbé kivételes az a rövidítés, mikor több egymás mellé sorakozó felsőfokú melléknévnél csak egyszer írja ki a leg- szócskát : «legszentebbnek és dicsőültebbnek», vagy mikor két jövő idejű

igééhez csak egyszer teszi a ‚fog‘ segédigét, még ha az egyik tárgyas, a másik tárgyatlan is: «fogom őtet látni, nékie beszélni».

De nem az ilyen általánosságban — mint a mondat-szerkesztés rövidsége — mutatkozik tulajdonképen a francia mondatban hatása a Báróczi magyarságára, hanem egyes konkrét esetekben, a hol aztán lépten-nyomon érezhető.

Félést jelentő ige után tagadó szó és fölszólító mód (subjunctif): Il semble avoir peur que je ne m'y livre: tart, hogy indulatim erőt *ne vegyenek* rajtam. És vallyon ne tartsak é attól, hegy ez a nagy vitéz, ki az embereket hódoltattya, sziveden is *ne győzedelmeskedgyék*. Máskor is alkalmazkodik a francia mód-használathoz: J'aime qu'on vienne à moi dans l'adversité: szeretem, *hogy* a viszontagságokban hozzám *folyamodjanak* (e helyett: ha . . . folyamodnak). Érdekes, hogy az igeidők megválasztásában is lehetőleg a francziához alkalmazkodik; a définir-t a magyar végzett jelennel, a plus-queparfait-t a magyar végzett múlttal fordítja: il reçut: kapott, il avait reçu: kapott volt. Megjegyzendő azonban, hogy az elbeszélő múltat (irék stb.) csak ritkán használja s nem általánosítja, mint Kazinczy, a ki a végzett jelen helyett is majdnem mindig ezt alkalmazza. A francia mellékmondat igéje időben a főmondatéhoz igazodik, ha itt múlt, ott is az; a magyar nem, s Báróczi mégis azt követi néha: C'était un ruisseau d'eau pure qui *coulait* au travers des fleurs: csörgedező patak volt, melynek kristályi tiszta vize virágokon *folyt* keresztül (e helyett foly. Tudniillik ez hasonlat: Olyan volt, mint a csörgedező patak stb.).

Francziás az infinitivusnak ilyen fölkiáltó mondatokban való használata: «Szerettetni! De attól szerettetni, a kit én is szeretek! Szerencsémet elérni! egyedül csak rajtam múlni bételjesedésének!» stb.

Kötőszók használatában is követi néha a francziát. Két jelző közt, és kötőszó: kegyetlen és eszeveszett Thalesztrisz (cruelle et insensée); a tiszta és szűz szerelem (pur et chaste). Lefordítja a francia kötőszót ott, a hol a magyar mást mondana: Többet a dolognak nevééről, *hogy* erejéről vetélkednek (plus de son nom *que* de sa force). Il (tudniillik a «vous» megszólítás) a quelquechose de repoussant et de sévère; *au lieuque* le tu est ti doux etc.: valami olyan elidegenítő és

mostoha vagyon benne, *a helyett hogy* az a Te olly kedves . . . stb.

Francziás az alanyesetben álló kiegészítő használata, mikor a magyar különben ,mint' kötőszóval, ,ként' raggal, vagy ,gyanánt' névutóval él, vagy máskép szerkeszti meg az egész mondatot: *Tiéd* halok meg Deidámia (halálomban is tiéd leszek). És valaminthogy *tiéd* élt, úgy *tiéd* is kíván meghalni. Elszakadhatatlan *társa* minden lépésidnek, könnyebítem fáradságodat (e helyett: Én, mint elsz. társa . . ., vagy: Elsz. társa lévén m. l. . . stb.). Nemkülönb az értelmező jelző ilyen használata: Mais la cour du tyran était remplie *d'espions et de délateurs, cortège* ordinaire des hommes puissants: de a kegyetlen udvara teli volt kémekkel és árulókkal, rendszerént való kétszín *udvarló*i a hatalmas embereknek (e helyett: udvarlóival).

Utánozza néha a francia szórendet is: Et quelle vertu voulez-vous que je lui oppose: micsoda nemes erkölcsöt gondold, hogy ellene szegezhessek? Különösen a «*ce qui . . . c'est*» alakú mondatkötés szórendjét: Ce qui le rendait plus intéressant encore, c'était un air de modestie: a'mi pedig legkedvesebbé tette, a'volt szemérmessége (e helyett: az szemérmessége volt).

Legnevezetesebb azonban a francia infinitivusos mondat szerkesztés utánzása: Je crains du moins la voir respirer: legalább gondolom lehelni látni. Le dangereux avantage de la développer était réservé à Nelson: az a veszedelmes szerencse, azt kitanúlni, Nelson számára maradott volt. A szegénység volt oka oly gonoszságra vetemedni. Nyughatatlan vagyok kitanúlni történeteidet. Parancsolom tenéked élni és elhinni azt . . . Reszketnem kell hát ismét meglátni Nelsont. Feltűnő ez különösen akkor, mikor két ige vonzza az infinitivust s ezek közül egyik tárgyas, másik tárgyatlan, vagyis az az egy infinitivus egyiknek tárgya, másiknak határozója: az elrémült község *kívánja s fél is látni* megjelenését a szerencsétlennek (Le peuple désire et craint de voir paraître le malheureux). Máskor ellenben átalakítja az infinitivusos mondatot, úgy, hogy az infinitivust főnévvé teszi: keményen megparancsoltad előmutatását (előmutatni helyett). Láttam a fegyverviselők nagy részének a lázadáshoz igyekezeteket (nagy részét . . . igyekezni).

Mind e francziásságokkal szemben épen annyi példát hozhatnánk föl a Báróczi stilusának magyarosságára, a mi mind azt igazolná, hogy korántsem hiányzott ő nála az ép nyelvérzék, csak szükség esetén elcsitította. Az infinitivusos mondatokkal például néha igen magyarosan bánik el. Például sa manière de la consoler et de lui rendre sa bele humeur, était de l'employer à de petits services: ha midőn vigasztalni és jó kedvét helyre akarta hozni, olyankor holmi kicsiny szolgáltatokra alkalmaztatta. Hosszadalmasságai mellé pedig ellensúlyul állíthatnók ezt a mondatot (s több ilyet), mely mintaképe a rövidségnek: Nelson fut du nombre de ces députés dont la nation compose son sénat: Nelson tanácsbeli emberré lett. Legérdekesebb azonban a kötőszókkal való eljárása. A franczia lehetőleg kerüli a kötőszót, mondatai összefűzésére elégnék találja azok logikai összetartozását. A magyar ellenben nyelvtanilag (alakilag) is szereti éreztetni a mondatok egymáshoz való viszonyát. Jól tette Báróczi, hogy ebben a tekintetben kevésbé alkalmazkodott a francziához, sőt gyakran oda is tett kötőszót, a hol a francziában nem talált. Jóllehet ezzel kissé hosszadalmassá, körülményessé, de egyúttal kerekébbé, folyamatosabbá tette mondatait, kapcsolataikat pedig világossá, magyarossá: Est-ce à la faiblesse . . . que vous devez vous attaquer?: *Hát* a gyengeségre kell-e támadnotok? Expliquez-moi: *Ugyan* magyarázd meg nekem. Je devais vous y suivre, y mener Coraly; vous y irez seul: nous resterons à Londres: Nékem is el kellett volna tégedet oda kísérni és elvinni magammal Koralit, *hanem így csak* egyedül fogsz kimenni, mi Londonban maradunk. Je n'ai qu'un coeur: il est donné: nékem csak egy szívem vagyok, *e pedig* el van adva. Et c'est d'aujourd'hui que mon bonheur commence: és *csak* mától fogva kezdődik boldogságom. Gyakori kötőszava a *kíhez-képest*, melyet többféle értelemben használ; leginkább=miért is, azért is. Bár nem kötőszót, de a magyar szokásnak és eszjárásnak megfelelőleg épen oly fontos szót told be ezekben is: Car il n'est pas possible que . . . : mert *különben* lehetetlenség volna. E'loignez-vous: Távozzatok *előlem*. Quoi! seigneur, vous douter!: hogyan, Uram, kételkedel *benne*. Vous pouvez commencer par renoncez à la mienne (c'est-à-dire: à mon amitié): *bátran* lemond az enyémről is. Említsük végül a mondatkezdő s az azelőtt mondot-

takra utaló *voilà*-t, melyet ma minduntalan *imé*-vel fordítanak. Báróczi sohasem így, hanem többféleképen s mindig magyarosan: *Voilà une morale affreuse: ez már* iszonyú erkölcsi tudomány; *voilà le sort qui vous attendait: ilyen* lett volna *látod* a te sorsod; *voilà nos honnêtes femmes: ilyenek* a mi becsületes asszonyaink.

Mondatai összefűzésében szereti a főmondatot mellékmondat beszúrásával megszakítani, a mi bizonyos szimmetrikus elhelyeződést hoz létre. Például: Míg a város kebelében történt dolgokat beszéllenők, elfelejtkeztünk azokról, a mik kőfalain kívül folytanak, emlékezni. Minthogy e cselekedeted az előbbienekhez, melyeket kedvemért számtalanszor vittél véghez, hasonló . . . Ilyen megszakításokat az egyszerű mondatban is szívesen hoz létre, úgy, hogy együvé tartozó mondatrészeket választ el egymástól. Így például a birtokot a birtokostól: Olyan szomorú volt, hogy még színét is elvesztette, bújában ábrázattyanak. Ilyen hatásra törekszik a jelzők elkülönítése által is. Két, egy főnévhez tartozó jelzőt egy közbevetett mondatrészszel bizonyos távolságra vet egymástól, vagyis a két hangsúlyt (mert a jelző hangsúlyos) nem pazarolja el egy helyen, hanem a mondat mindkét felének juttat belőle: *Könnyes* ugyan, mindazonáltal *olly eleven* szemeket vete az én Uramra. Általában, a jelzők elosztásával ügyesen bánik: Adták volna az istenek, hogy látásodnak *első*, életemnek lett volna *utolsó* szempillantása.

De van Báróczinak egy igen kedvelt szerkesztési formája. Olyan mondatoknak, melyekben több párhuzamos, nyelvtanilag is egyalakú kifejezés követi egymást, egyhangúságát úgy szünteti meg, hogy az utolsó kifejezés szavait szórendileg megfordítja, a miből igen szép retorikus forma származik. Legegyszerűbb alakja ez: Hallom panaszaidat, minden sóhajtásaidat hallom. Ez két félre oszlik, mind a két félben van ige (a) és tárgy (b); csakhogy az első fél szórendje ab, a másodiké ba. Kissé bonyolultabb példa: Munka a heverés helyett, kétségbenesés a gyönyörűség helyett, a hiúság helyett pedig törődés. Hatása az ilyen elrendezésnek a váratlan fordulaton kívül abban is rejlik, hogy az utolsó tag szórendjének megfordítása által a mondat végére is kerül hangsúly, s így a mondatot hangsúly kezdi, hangsúly végzi s így megadja neki a szimmetria nyugalmát, mit a mondat belsejé-

ben beállott hirtelen fordulat már-már veszélyeztetett. Úgy látszik, nagyon megkedvelte ezt az igazán rhetorikus formát, mert igen sűrűn él vele. Dusch-fordítása *Ajánló Levelében* kétszer is alkalmazza egy lapon: «mellyek becessé tészik tulajdonságaidat s személyedet kedvessé». «Korántsem születésedet, gyümölcsét a történetnek; korántsem hivatalodat, csupa szerencse adományát, dicsérem; nem, hanem tisztelem benned a természetnek mívét s elmédnek erejét; szívednek tulajdonságait, s személyed érdemeit tisztelem tebenned». Szintügy Marmontel fordítása *Flőljáró Beszédében*: Mert az én dicséretem sem ékesebbé nem tehetné írása módját, sem tudományát hasznosabbá. Sőt fordításaiiban a francia szórend ellenére is (melynek megváltoztatására különben semmi egyéb oka nem volna): il est aussi généreux après la victoire qu'intrahable avant le combat: szint olyan nemes szívé a győzelem után, mint az ütközet előtt gesztelhetetlen.

Másfajta, de szintén ilyen párhuzamos szócsoportok elhelyezéséből származó szép mondatelrendezés ez is: «Fölserkenek, hogy gondolataimmal, és elaluszom, hogy álmodzásaimmal gyötrődjem». Vagy ez: «Mindenik sóhajtásom, mellyet öledben nem a szerelem, mindenik könnyem, mellyet nem a szivesség sajtolt ki, szálljon a halhatatlanoktól, a kik láttatlanul őriznek bennünket, atokúl fejemre». Tagadhatatlan, hogy mindezekben a hangsúly játéka tetszik, ez teszi rhetorikussá s a költői nyelvhez közel állóvá, művészivé.

Természetes, hogy az ilyen stilus jobban illik egy épen rhythmikájával ható szónoki beszédbe, mint a könnyedséget kívánó elbeszélésbe, vagy élénk dialógba; jobban *Kasszándra* terjedelmességéhez, mint a szűkszavú *Erkölsi Mesék*hez. Mind a mellett az utóbbiakban is megállja helyét, sőt gyakran igazán elismerésre méltó rövidséggel fordít s drámai gyorsaság tekintetében nem egyszer múlja felül az eredetit, épen a hangsúly ügyes elosztásával, a minék ő, mint láttuk, nagy mestere. Csak a legszebb s legrövidebb példát idézem: Les chars se rangent de front, la barrière s'ouvre, le signal se donne, la terre retentit en cadence sous les pas des coursiers, un nuage de poussière les enveloppe: Sorban állanak a szekerek, fölnyilik a sorompó, megszólalnak a trombiták, a föld dobog a futtatók alatt és a por fellege eltakarja őket. Dialogjai élénkségére is hozhatnánk föl több helyről vett példát, de

arra nem volna elég egy-két soros idézet. Inkább idézünk tehát abból, a miben legerősebb; egy olyan részt, mely lehetőleg éreztetni tudja, milyen ez a Báróczi-féle, széles, nyugalmas folyású, hangsúlyos körmondat, *Erkölcsei Meséi*. Dedicatiojának egy részét: «Kedves Hazám! Édes az a foglalatosság az én szívemnek, melly által, ha csak egy részét is lefizethetem azon adósságoknak, mellyel tenéked tartozom. Minekutána Nemzetemhez közönségesen mutattam tiszteletemet, szükség hogy Hazámat*) is különösen bizonyossá tégyem háládatosságom eránt. Méltán lehetne pedig önnön szerelmemet dorgálni, ha azzal hízelkedném magamnak, hogy érdemeidhez méltó adománynyal kedveskedem akkor, midőn csekély munkámat ajánlom tiszteletedre; sőt inkább illetődve esmérem meg gyarlóságomat, hogy elégtelen vagyok, tetemes szolgálatomat mutatni Kedves Hazámnak, mellyhez, tizenégy esztendőttől fogva kebeléből távollétem sem hijánosíthatta, sőt nevelte szeretetemet: mert édes minékünk arról emlékeznünk, a hol legelőször láttuk meg a világosságot; a hol a nap kellemetesebben költ föl, és nagyobb éltető erővel bírt az ég, hogysesm egyébűtt. De még ennél is édesebb lenne nekem az esztendőknek számától csaknem eltemettetett dicsőségedet újíthatni. Eltemettetett dicsőségedet? — Nem! bizonyosságok azok a halmok, mellyek a Kenyérmezején, elhullott ellenségeidnek csontjai fölött emelkedtenek, hogy el nem temettetett; sőt tégedet vévén föl, Nemes Hazám! tárgyamúl, egész tágas mező terjed ki képzelődésem előtt, melly termékeny lévén nemes cselekedetekkel, a dicsőségnek bő aratását igéri. De nem szólhatok azokról, ha csak az illendőséget nem akarom megbántani általa, mert gyermeked vagyok: úgysis nagyobbban nem magasztalhatom érdemeidet, mintha mély hallgatással tisztelem azokat».

Eddigi fejtegetéseink során kitűnt, hogy Báróczi nem az, a mit közönségesen *nyelvújítón* értünk: nem szócsináló. Purista ugyan, de az idegen szó kerülése csak igen ritka esetben viszi arra, hogy új képzéshez, vagy új összetételhez folyamodjék, s akkor is majdnem minden esetben törvényesen alkot. *Ő lehetőleg a magyar nyelv akkori anyagával dolgozik, csakhogy válogat benne.* Nem úgy, mint elődei, vagy

*) Erdélyországot érti.

kortársai, a kik beérik az első szóval, mely tollukra jön, s mondattá forrasztásukkal sem sokat törődnek. Megválogatja a szót, megválogatja a formát, meg a szók és mondatok helyét. Prózáját épen a kényesebb ízlés válogatása jellemzi s idegenszerűségei is csak ezt az elvet szolgálják. Koráig ő legöntudatosabb stilistánk. Stilművészetére semmi sem nagyobb dicséret, mint az, hogy a nyelvahagyomány korlátai között ilyen eredményeket tudott elérni.

Mindez nem volna elég arra, hogy méltán jellemezzük a Báróczi stilusát, s helyét nyelvünk művelői közt megjelöljük. Ismernünk kell, a mi előtte van, s azt is, a mi utána következik. Az összehasonlítás mutatja meg igazi mértékét. Ebben a tekintetben igen szerencsés helyzetben vagyunk. Marmon-
tel *Erkölcsei Meséiből* Kónyi János, Báróczi kortársa is lefordított néhányat (1775), hasonlóképen Kazinczy is, kinek 1808-ban megjelent Marmon-
tel-fordításáról már volt alkal-
munk szólani. Kónyival és Kazinczyval fogjuk tehát össze-
hasonlítani, hogy helyét a régi és az új közt megállapít-
hassuk.

Kezdjük mindjárt a Kónyiéval. Alkalmasnak tetszik a *Bergère des Alpes* című mese fordítása. Báróczinál *A Havasi Juhászné*, Kónyinál *Az Alpesi avagy az Havasoki Juhásznéről*. S mar itt kitűnik, milyen körülményesen fordít Kónyi. Elősorolok néhány példát, balról a Báróczi, jobbról a Kónyi fordításából :

Egy viszontagságban lévő férfiú-
nak, felele Adelaid, ezer módja
vagyon kigázolni belőle.

Bizonyos történet kényszerít,
ezekben a kunyhókban szállást
keresni holnap reggelig.

Éjtszakára hajlékot keresni.

Nevelik ennek a mezei lakásnak
kiességét.

A szerencsétlenségnek keleptzé-
jében került férfiú személyeknek
ezer meg ezer módjok vagyon a
kimenődő hatolásra.

A bal-eset kényszerít árnyékozta-
tásunk végett e tanyák közül
eggyikhez folyamodni és a virrad-
tát elvárni.

Oly helyre hatolni, az hol az
éjtszakán által nyugalmason meg-
maradhassunk.

Kedvesítették ékességét e kies
helynek.

Már ezek a példák elegendők arra, hogy bemutassuk, mennyire czifrálkodik, mennyire nem egyenesen beszél Kónyi, s mennyire szabatos, rövid és egyszerű vele szemben

Báróczi. Kivált az utolsó példán tűnik ki a Kónyi pongyola-sága; mintha csak ezt mondaná: ékesítették ékességét ez ékes helynek. Máskor meg szinte érthetetlen:

Tinétek (az uraknak) pedig a szokás olly szükségeket okoz, melyeket a pásztorok soha sem szenvednek.

A szokás másoknak bőségben duskálkodó éleméseket oly szükségesséval fájlalja, a mi néműt a Juhásznék nem éreznek.

A szenvedő igét is fölhasználja a cifrázkodásra:

Ezeket a kunyhókat szegény gyámoltalanok lakják s azért alkalmatlan szállást fogtok itten találni.

A tanyák boldogtalan szegényekkel *lakatnak*, és félő, hogy ne talám-tán igen soványon fogának kegyelmetek *gazdálkodtatni* azokban.

A mellékmondatot olyankor olvasztja be a főmondatba, mikor ez csak erőszakkal lehetséges:

De millyen vala álmélkodások, midőn a közönséges főkötő és legcsekélyebb ruha alatt a tetszetőséget minden szépséggel egyesülve találták.

De melly nem kitsiny komorodások lőn, a kegyességgel egyesült szépnek egy rossz főkötővel és tsekély ruhával fődötötett látásokon.

Máskor meg oda nem illő szóval rontja el:

Lehetséges-e az, hogy annyi kellemetességek ebben a pusztában légyenek ez alatt az öltözet alatt eltemetve?

Valyon lehet-e az, hogy ez a pusztahely, e sovány fődözet alatt illetően fölséges kegyességet viseljen *terhében*?

Nem elégszik meg az eredetinek a szépségeivel, hanem egy-két kellemetes szóval tovább ömleng:

Mellynek keserves hangja eltöltvén a levegőget, nyögéssel felelt az Ekhó siralmas szavaira.

Mellynek panaszolkodással és keserőséggel egyesült érzékenyítő hangja az Echót kellemesítette és az hallgatóknak füleit gyönyörködtette.

Sőt néha annyira neki buzdúl, hogy megvetvén a prózát, versre fakad:

Állásod, járásod, szavad, beszéd módja, minden elárul.

Személyednek finom képe, szavaidnak fogó lépe, énekednek szép zengése, járásodnak gyöngy lépése, mindezek eléggépen vádolnak tégedet.

Nem folytatom tovább, mert csúfolódásnak tetszik. Hisz úgy is nyilvánvaló, hogy a Kónyi rovására megy az összehasonlítás. Csak éreztetni akartuk a különbséget egy kiművelt ízlésű s egy ízléstelen stilista közt. Mert ezen fordul meg a dolog, ezen fordul meg a magyar próza sorsa. S a sarkon Báróczy áll. De ide állíthatnánk még más, egykorú írókból vett idézeteket, *Kartigámból* és *Szigvártból* például, hogy csak a két leghíresebbet említsük. Kisebb mértékben ugyan, de megtalálnók nálok is azt a stilusbeli «fürgenszséget», azokat az ízléstelen penna-kanyargatásokat, melyekkel Bevezetésében a derék Kónyi kérkedik. Az ilyen összehasonlítás mutatja meg, mi az értéke a Báróczy prózájának, a válogatós, kiművelt ízlésnek, egy irodalmi korszakban, mely olyan ízléstelen stilitáktól hemzseg, mint a különben vitéz «hadi-szolga», Kónyi János.

A miben Kónyitól különbözik, abban egyezik Kazinczyval. Vagyis, a mivel ő gazdagította a magyar prózát, örökségül hagyja Kazinczyra. Stilusuknak e közös vonása : az ízlés válogatása, a választékosság. Mégis, az újító elv azonossága mellett micsoda távolság! S ennek oka az, hogy azon az úton, melyre Báróczy még kissé a kezdő félenkségével lép, Kazinczy a legkövetkezetesebb merészséggel hatol keresztül. A mit Báróczy kezdett, Kazinczy befejezi.

Láttuk, mily bátortalan Báróczy, mikor a réginek föladásáról van szó. A szókon rövidíteni alig-alig mer, összefüzésöket is csak csekély mértékben könnyíti. Elő áll azonban Kazinczy s megnyesi a Báróczy szavait, mondatait, mint kertész a buja hajtású bokrokat. Mondhatni, betű-számra rövidebbé teszi. Ha egy szónak két alakja van, okvetlenül a rövidebbhez nyúl : között helyett közt, nincsen-nines, sokáig-soká, magadat-magad, viszen-visz, habozás-habzás, életem-éltem, végtére-végre, sirassad, lássad-sirassd, lássd, szünjél-szünj, elveheted-elhevet'd, esküszöm-eskem, megvettetve, elhagyattatva-megvetve, elhagyatva, ajakaimon-ajakimon, beléje-belé, leghívebb-leghübb, háládatos-hálás, háládatlan-hálátlan ; vagyis-vagy, egyedülcsak-csak, egyetlenegy-egyetlen ; nékiek-nékik, énnékem-nekem, mibennünk-bennünk, nálad nélkül-nélküled.

Összetett szó helyett egyszerűt, vagy több szó helyett egyet mond : szempillantás-pillantat, allattomban való-rejte-

getett, egyes élet-egyesség, erkölcsvesztegető-széditő (corrupteur), jó erkölcs-erkölcs, mocsok nélkül való hírem-csorbulatlan nevem, szüntelen való pirongság-szüntelen pirontság.

Synonymok közül a rövidebbiket választja: ábrázatját-képét, megbántódás-sérelem, cselekedni-tenni, érdem-becs, utolsó pihenés-végpihenés, újság-hír (nouvelle), tanálja-leli, elszenvedhetetlen-túrhetetlen, fájdalmas-kínos, bátorkodik-mer, gyülekezik-gyűl.

Megtartja a Báróczi használta szót, de rövidebb raggal, képzővel: valósággal-valóban, hevességgel-hevesen, karjai közül-karjaiból; utálatos-utált, megkeseredett-kesergő, szána-kodás-szánás, szemérmesség-szemérem, igazságos-igaz, hevesség-hév; -ás, -és képző helyett az -at, -et-nek rövidebb -t alakját: érkezésem-et-érkeztem-et, kétségbenesésem-et-kétségbeestemet, kinyílásakori-kinyiltakori, képzelődés-képzelet. Merészebb csonkítás: édesség-éd, reménység-remény, magánosság-magány.

De nemcsak az egyes szóknak, hanem az egész mondatoknak s azok összefűzésének a rövidségével is törődik. Báróczi ugyanis épen a jól hangzó, teljes formák, körmondatok kedvéért, nem ritkán fölösleges szokat is bevesz, vagy legalább is nem jut eszébe, hogy mindazt rövidebben is lehetne mondani. S ez, ismerve célját, természetes is. Kazinczynak ellenben minden törekvése a rövidsége irányul s érdekes látni egy pár erre kiszemelt példán, hányféle úton jut hozzá. Báróczinál: *Micsoda szerencsések, azt mondja magában, ezek az ártatlan galambok* — Kazinczynál: *Mi szerencsések, úgy mond, ez ártatlan galambok*. B.: *Ezek között az áhitatos leányok között* — K.: *Ezen Istennek szentelt leányzók közt*. B.: *Az erőszak hozott é ide* — K.: *Erőszak hozott ide?* B.: *Az anyám volt legelső, a ki látogatásomra jött* — K.: *Az anyám volt első látogatóm*. B.: *Esedeztem nékie, hogy mondana le arról a gyászos perről* — K.: *Kértem, mondana le egy p.* B.: *itt kell élned és meghalnod* — K.: *itt kell élned, halnod*. B.: *mert érzem, hogy ő eltaszít magától* — K.: *ő, érzem, eltaszít*. B.: *az élet olyan nékik, mint a homály nélkül való nap* — K.: *nékik fellegettelen nap az élet*.

De nemcsak ez úton halad tovább Báróczinál. Nemcsak aránytalanul rövidebb, könnyebb, hanem választékosabb is. A kevésbé népiest, a többet mondót, színesebbet választja:

B. lakadalmi ágy — K. menyegzői ágy, szeretőm-szerelmesem, kedvesem, feleséged-hitvesed, kóstol-ízlel, mérges pohármaszlagos p. Többet mond: B. elfonnyadtság — K. tikkadtság, hervaszt-bágyaszt, háború-tusakodás, kötés-kötélék (erkölcsi értelemben), hiba-botlás (erreur), emészt-marczangol, gyönyörűség-kedvtöltés, fájdalom-búslakodás, elrémült-fölríadt (ému), kétségbenesés-csüggedelem, vonaglás-rándulat, szabadon sirhattam-kényemre s., vigasztalást önt belé — v. csepegtet, nyughatatlanság-hánykódás, magára húz-magára von (attirer). Nem ejti el egykönnyen a magyarul is elég jól visszaadható szépségeket. Például *Mon soufflé est le soufflé de la mort*: B. halált lehelek — K. lehelletem halál lehellete. Sokszor, a hol B. megakad, K. rátalál az igazira s alkot oly kitételt, mely ma is él: *Je veux pénétrer jusque dans les replis de votre âme* — B. szivednek egész belső részéig akarok hatni — K. Látni akarom *szivednek legtitkosabb redőit*. Általában sokkal merészebb a francia kifejezés áthozásában, mint Báróczi: *et l'amante crédule et trompée devient la fable du public* — B. lefordítja jó magyarsággal: és a könnyen hívő s megcsalattatott szerető *a világ nyelvére kél* — K. ellenben szó szerint átülteti a francziát: *világ meséje lesz*.

E különbségek elevebb éreztetésére hadd álljon itt egynehány sor mind a kettőből:

Báróczinál:*)

Gyülekezik a nép, leülnek. Erigone megjelenik, az egész sokaságnak szemeit magára húzza. A szép Asszonyok irigységgel nézik, a rútak haragosan, a vén emberek esztendejeken való törődéssel s panaszkodva, az ifjak pedig mindnyájan egyes örömmel. Az alatt Erigonénak mindenfelé járván a kimondhatatlan nagy Játékpiacon szemei, csak Alcibiadeszt keresték. Egyszersmind látta a sorompó előtt megjelenni a futatókat és szeretőjének is szekerét: nem is bátorkodott hinni szemei-

Kazinczynál:**)

Gyül a nép, telnek a székek. Erigone megjelen, s minden szem függve marad rajta. A szépek irigykedve nézik, a rútak bosszúsággal, a vének sóhajtozva, az ifjak eltelni nem tudó gyönyörködéssel. Az Erigone szemei, mindenfelé szállongván e roppant Amphitheáter sorain, csak Alcibiádot keresték. Egyszerre a verőcze előtt látja meg szekerét és lovait. Nem mere hinni szemeinek. De kevéssel tovább egy Ifjú, szebb mint a szerelem Istene s délczegebb mint Mársz, fölhang e

*) *Erkölcsi Mesék*, 43. l.

***) *Szívképző Regék*, 43. l.

nek; de csakhamar egy ifjú, szebb a szerelemnél, s Mársz Istennél tettelesebb, fölugrik erre a fényes szekérre. Az Alcibiádesz, ő valóssággal az! Szájról-szájra mégyn a név; Erigone nem hallott maga körül egyebet ezeknél a szóknál: Igen is, Alcibiádesz! dicsősége és dísze az Athénai ifjúságnak. Elhalványodott a leány örömében. Alcibiádesz reá tekint olly szemekkel, mintha ugyan csalhatatlan győzedelmét jövendőlné. Sorban állanak a szekerek, fölnyílik a sorompó, megszólalnak a trombiták, a föld dobog a futatók alatt, és a por fellege eltakarja őket.

pompás szekérre. Alcibiád! Alcibiád! az ő! Szájról-szájra mégyn a név, s az elszédült leány nem hall egyebet ennél: Alcibiád! a dísze, a fénye az Athénei ifjúságnak! Elalélt örömében. Az ifjú fölpillant reá, mintha kedvesének isteni segédét kérné a futásra. Rendbe állanak a szekerek, megnyíl a verőcze, harsognak a trombiták, a föld már reng a vágató paripák alatt, s porfelleg fogja-bé a futatókat.

E két, egymás mellé állított szöveg elég világosan mutatja azon különbségeket, melyeket az előbb apróra kimutatunk. Az elv azonossága mellett nagy az eltérés. Más anyaggal dolgozik Báróczi, mással Kazinczy. A Báróczi anyaga az a szókincs, melyet az irodalmi és köznyelv az ő koráig halmozott föl: hangzatos, hosszú, képzős-ragos szók, melyeken változtatni, rövidíteni alig-alig mer. Kazinczy ellenben tökéletesen átgyúrja az átvett anyagot; levagdálja, a mi fölösleges, a mi nehézkes, a mi sérti a szemet: rövidsége törekszik. Két különböző anyag, melyet a földolgozás azonos elve tesz rokonná. Két korszak találkozik itt, egy régi és egy új. Egy régi, melynek végpontján Báróczi áll s egy új, melyet Kazinczy kezd. A régiben nehézkes az anyag: hosszúak a szók, körülményes a mondatfűzés; az irodalmi nyelv még alig válik el a mindennapitól; az író öntudatlanul ír úgy, a hogy beszél. Ezt a korszakot fejezi be Báróczi, de egyúttal belenyúl az újba: megtartja a nehézkes anyagot: a hosszú szókat, a körülményes mondatfűzést, de a többiben már elhajlik elődeitől. Ő már nem úgy ír, a hogy beszél. A mint tollat vesz kezébe, megválogatja, mit írjon le vele, megválogatja tartalomra (jelentés-árnyalatok), meg alakra (szép hangzás, hangsúly, elrendezés): választékossága öntudatos. Ő az első prózaírónk, a ki a nyelvben művészi földolgozás anyagát látja, kinek stilusa igazán művészi gond eredménye. Ezt az elvet, hogy a mit ír az ember, az «ékesen-szólás szerént légyen»

hagyja örökségül Kazinczyra, mit ez egy már könnyebb, formálhatóbb anyagra alkalmazva, tényleg megteremti a modern magyar elbeszélő prózát. Báróczi áll a fordulónál: ő a sarok a két kor között. Átmeneti alak, kiben mind a két kor jellemző sajátságaiból van valami.

Ennyiben óhajtottunk rámutatni Báróczi jelentőségére irodalmunk történetében. Nem tartozik legnagyobbjaink közé; azok közül való, kiket manapság már alig, legföljebb csak hírből ismerünk. De ha munkásságát megismertük, ha nemes törekvéseivel tisztába jöttünk, ez a név jelent nekünk valamit; ha egyebet nem, egy kerékfordulatot az irodalmi haladás országútján. A Báróczi neve a modern magyar széppróza kezdetét jelenti.

HORVÁTH JÁNOS.

MAGYARORSZÁG ÉS A SZENTSZÉK 1000—1417.*)

A tizedik században a Duna-Tisza tájain lakó pogány magyarság volt a nyugoti katolikus országok legirgalmatlannabb pusztítója, valóságos ostora. Egyszerre ezt a félelmetes pogány ellenséget a római szentszékkal hozták bizonyos kapcsolatba. A római Szent-Péter templomban, az ott tartott zsinaton 963-ban I. Ottó római császár és német király azt a szörnyű vádat emelte XII. János pápa ellen, hogy a pogány magyarokkal akart ellene szövetkezni, s két megbizottját, a bolgár Salaccust s valami Zacheus nevű embert küldötte hozzájuk. De a követek a császár kezébe kerültek, a ki ekképen megtudta titkukat s meghiúsította tervöket. A zsinati szent atyák elszörnyűködve hallgatták e vádat s beleegyezésökkel a császár János pápát egyszerűen elcsapta s mást ültetett helyére.

Ez az első eset, melyben a magyarság a római szentszékkal kapcsolatban említettik. Alig egy századdal ez esemény után az időközben megtért magyarok követsége jelent meg az örök városban. Fejedelmök, István, már bevitte népét a katolikus világ közösségébe, az új vallást intézményileg, egyházilag is szervezni kezdte, fölvette a királyi czímet, melyet Isten malasztjából származtatott, a pápától meg koronát kért, hogy püspökeivel fejére tétesse, s ekképen kifogástalan katholicismusa ünnepélyes elismerést, egyházi szentestítést nyerjen.

1001. év tavaszán jelent meg az első magyar követség Rómában s ez időtől fogva a katolikus magyar állam a pápasággal állandó és szoros kapcsolatban maradt, melynek

---

*) *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkal.* I. kötet. A királyság megalapításától a konstanci zsinatig. 1000—1417. Irta Fraknói Vilmos. Kiadja a Szent-István társulat tud. és irod. osztálya. 1901.

messzemenő hatásai politikai és polgárosodási fejlődésünk egész folyamán, nemzetünk sorsa változásának minden szakában a legszembetűnőbbben megnyilatkoztak s mind e mai napig nyomon követhetők. E sok százados viszony földérite, avatott, elfogulatlan ismertetése és méltatása nemzeti történetírásunk egyik legszebb, leghálásabb és legsürgetőbb földadata, mert megoldásával multunk egész lefolyása, a magyar nemzet belső életének, nemzetközi szereplésének sok homályos mozzanata fog tisztázást nyerni. Róma a magyar királyság alakulása idejében már nyugatnak magasan kiemelkedő vallásos központja volt, később pedig a világpolitika góczává nőtt, mely ellenállhatatlanul hatott a legtávolabbi nemzeteknek nem csupán vallás-erkölcsi, hanem egész nyilvános életére, mely nemcsak a híveken uralkodott, hanem szervezetével, hatalmi eszközeinek végtelenségével, támadó és romboló fegyvereinek kimeríthetetlen tárházával megingathatta a legszilárdabb trónokat, akarátának hajthatta alá a legkiválóbb, legnépszerűbb uralkodókat s érdekeinek szolgálatába helyezhette az önállóságukra legföltékenyebb nemzeteket. Igazán emberföldötti, mérhetetlen volt a hatalom, a befolyás, a tekintély, melylyel a középkori pápaság nemcsak a vallás, hanem a világi élet, nemcsak az egyház, hanem a politika terén rendelkezett s melyet tényleg gyakorolt is s nincs katolikus állam, melylyel e végtelen hatalmát nem érezte, melynek sorsát nem a legközvetlenebbül befolyásolta volna. E jelentőségnek megfelelően nincs nemzet, melynek történetírása a szentszék és saját hazája e viszonyát szakadatlan és beható tanulmányozás tárgyává nem tenné. A magyar sem hanyagolta el ezt a mozzanatot s több mint száz esztendeje fáradozik a kutató és bíráló értelem a Magyarország s a római szentszék közti ősrégi benső érintkezés földéritesén. Napjainkban különösen Fraknoi Vilmos tűnik ki e téren. Több mint két évtizede buzgólkodik törhetetlenül multunk kútfőinek kibányászásán s bizonyos irányban igazán ritka, valósággal elévülhetetlen érdemeket szerzett. Előkelő egyházi állásának nemzetközi természete, sokféle nyelvismerete, személyes összeköttetései, kimeríthetetlen munkakedve, hivatásáért való lelkesedése vagyoni függetlenséggel és nemes áldozatkészséggel párosul s teszi működését sikeressé multunk emlékeinek földkutatása terén. Munkája közben már is töméntelen olyan kincset tudott kiemelni az

ismeretlenség homályából, melyről a magyar történetírónak eddig sejtelve sem volt s melyhez akkor sem férhetett, ha talán lételéről hallott is valamit. Vége-hossza nincs a becses anyagnak, melyet Fraknói a legkülönbözőbb olasz, francia, spanyol, német köz- és magánlevéltárak rejtett zugaiból felszínre hozott. Különösen az olasz, első sorban a római, a pápai levéltárak anyagának értékesítésével szerzett soha el nem halaványuló dicsőséget, mert azt a fáradalmas és költséges munkát, melyet más nemzetek Rómában hivatalos úton, az állam dús segélyforrásaival végeznek, nálunk ő maga indította meg. Ő kezdte és folytatja ott áldozatkészen a nemes, tudományos kutatást, melynek tisztán eszményi érdekből rendelkezésére bocsátotta dús tehetségét, idejét és vagyonát. Nagy arányú és ritka értékű az eredmény, melyet saját erejéből már is elért s földolgozott munkái vagy a közvetítésével évek fáradaalmaiban gyűjtött anyagot tartalmazó okmánykiadások, oklevéltárak tekintélyes könyvtárrá nőttek s multunk ismeretéhez, politikai és polgárosodási életünk megvilágosításához végtelenül bő és becses adalékokat nyújtanak. Első sorban azonban azt a viszonyt világítják meg, mely a katolikus Magyarország s a római szentszék közt a századok folyamán fennállott. Ez érintkezések egyik-másik mozzanatát Fraknói már előbb külön tanulmányokban tárgyalta s így méltán várta tőle a magyar történetírás, hogy idővel a viszonyt egészében, sok százados folyamának teljességében is meg fogja rajzolni. A föladat megoldását épen az ő odaadó kutatásai, fáradalmas, mindenfelé szétterjedő bűvárlatai könnyítik meg s így senki sem látszott annyira hivatottnak, mint épen ő, hogy Magyarország és a szentszék viszonyát összes bonyolult mozzanataiban föltárja a magyar olvasó közönség előtt. Fraknói csakugyan nem riadt vissza vállalata roppant nehézségeitől s immár megírta Magyarország római összeköttetésének történetét. Nagy művének első kötete nemrég jelent meg s Szent Istvántól Zsigmond király uralkodása nagyobb feléig, 1417-ig adja elő hazánk viszonyát a középkor első vallás-egyházi és politikai nagyhatalmához.

I.

Fraknoi munkája kétségtelenül sokoldalú tanulmány és jeles tehetség terméke, de azokat a várakozásokat, melyeket méltán lehetne hozzá fűzni, azokat a követeléseket, melyeket vele szemben emelni kell, aligha fogja kielégíteni. A mi első sorban meglepő, az a körülmény, hogy újat egyáltalában nem ad s sok helyt alig nyújt többet, mint régibb műveiben, főleg a kegyuri jogról szóló munkájában. Azóta kutatásai e téren újat nem hoztak fölszínre, a mi szerencsétlenség ugyan, de érette az író felelőssé tenni nem lehet. Nem rajta múlt, hogy új anyag nem került elő s a történetíró becsvágyának az is méltó célja lehet, hogy az ismert anyagot lehetőleg kikerekített, művészi alakba öntse, a közkézen forgó adatokat avatottan, éles ítélettel értelmezze s történelmünk keretébe illesztve egy nagy és hű korképpé kerekítse ki. Az adatok újdonságát az író pótolhatja tanúságaiknak helyes levonásával, alapos magyarázatával és művészi földolgozásával. Ez utóbbira azonban ez uttal Fraknoi nem is törekedett, mert inkább chronologiai sorrendben állítja egymás mellé az időnként fönmaradt adatokat; néha egész okiratokat, melyek latin szövegökben rég közkézen forognak, közöl magyar fordításban s általában kelleténél többet idéz belőlök, még pedig nem mindig jellemző, igazán specifikus részeket, hanem olyan általános szólásmódokat, melyeket a középkori pápai cancellaria phraseológiája minduntalan használni szokott. Az sem igen segíti elő az élénkebb, gondosabb előadást, hogy szerző igen gyakran csak kivonatolja az okiratokat a helyett, hogy anyagát földolgozná, a korszak többi okirataival összevetné, s ehhez képest bírálná, értelmezné, igazi értékeket kiderítené. Így azután műve inkább adathalmaz marad s minthogy az adatok már mind ismereteseek, nagyon kevésbé képes azt a célt megközelíteni, melyet a cím szerint maga elé tűzött. Mindazonáltal nem a kidolgozás módjának fogyatkozásaiban látom a munka főhiányát. A tudós szerző régóta hazájától távol, komoly munkában ugyan, de mindenesetre egy idegen országban szokta ideje nagy részét tölteni s a hazai légkör, a hazai viszonyok, szellemi áramlatok, benyomások, szóval a magyar milieu hatásának hiányai utóbb megjelent műveinek majdnem minde-

nikén észrevehetők. Bármí kitünően sikerült egyik-másik, mindegyiken meglátszik, hogy nem a nemzeti élet lüktetése közben, nem teljesen hazai talajból fakadt. Némelyik még a szaktudomány nélkülözhetetlen ismeretével, a folyton fejlődő magyar irodalom eredményeinek értékesítésével sem dicsekedhetik. Mindnyájokban van valami hiány, valami idegenszerű, mely most megjelent könyvében idegen szellemmé, egyszerűen római világnézletté sűrűsödik, még pedig olyan mértékben, minőben Fraknoi egyetlen egy eddigi művében sem lép elénk. A könyv olyan módon és szempontok szerint értékeli és értelmezi az adatokat, hogy végeredményökben ki vannak valóságukból forgatva s a viszonyt, mely a magyar állam és a szentszék közt fönnállt, egészen egyoldalú, tehát ferde világításba helyezik. Úgy, a mint Fraknoi az adatokat csoportosítja, a szereplők cselekvésének indokait föltünteti, az eseményeket elbeszéli, hazánk történetének főfontosságú mozzanatait egyáltalában megérteni sem lehet, ha csak a szentszék és Magyarország, vagyis a római pápa és a magyar király egyházpolitikai és diplomatiái viszonyát nem egy középkori barát látköréből nézzük. A középkor némely írói csakugyan nem képzelhették a királyt máskép, mint valami vásott gyermeknek, a pápa urat meg a jó tanító bácsinak, ki időnként bottal kezében jelenik meg a színen s jól elpáholja, emberségre tanítja ezt a vásott ficzkót. Az egyházas szellemű legújabb külföldi történetírás ismét e fölfogásra szeretné a híveket szoktatni. De ez a fölfogás a középkorban, mikor pedig a papság volt a tudomány kizárólagos birtokosa, sem bírt általános érvényre emelkedni. Még a papság józan esze és hazafias érzése is föllázadt ellene, ma pedig legfőlebb a tudománytól teljesen távol eső hatalmi érdekeknek szolgálhat, nem pedig a történeti igazság kiderítésének. A ki az igazságot keresi, annak nem szabad szem elől tévesztenie, hogy az állam és az egyház viszonya történelmileg fejlődött s hogy az az egyes korszakokban nagyon különbözőleg alakult és egészen más volt Európaszerte Szent István, mint Kálmán király alatt, ismét más száz vagy két száz évvel később, vagyis, hogy a viszony elvi alapjai az időkhöz és hatalmi tényezőkhez képest fejlődtek s nem állandó, örök alapon nyugodtak. A jog maga egyre módosult, bővült s a mi egy bizonyos időben törvényerejű volt, az később egészen más jognak engedett helyet. Ha pedig

az állam és egyház viszonyában még az elvi alap is örökösen ingadozott, még inkább változtak a személyi mozzanatok. Voltak idők, midőn a római nép, néha csak egy feudális báró erőszakkal töltötte be a pápai széket, midőn a római császár a maga universalis birodalma legfőbb püspökének tekinté a pápát. Ilyenkor kénye-kedve szerint használta politikai céljaira s egyszerűen elcsapta, ha nem engedelmeskedett. Viszont voltak idők, mikor a pápa fölvette a harcot a császárral s föléje is kerekedett, mikor az egyes országok papságában olyan hatalmi szervezettel rendelkezett, mely erősebb volt a császár minden haderejénél s a szentszéket a katolikus világ diktatorává tette. Voltak idők, midőn ezt a legyőzhetetlen hatalmat ábrándos askéták vagy könnyűvérű világiak, közönséges tehetségű, vagy lángeszű férfiak kezelték. E mellett a nemzetközi viszonyok örökös változása szintén a legközvetlenebbül befolyásolta e hatalom kezelését. Néha a szentszék széles kiterjedésű világpolitikát folytathatott s a katolikus nemzeteket óriási, ázsiai és afrikai vállalatokra egyesíthette. Máskor ellenben, még hatalma delelőjén is székhelyén, Rómában vagy közelében olyan veszedelmek tolultak feje fölé, melyek ellen idegen államok segélyét kellett igénybe vennie.

Mindezt a sok természetes és közismeretű tényt csak azért említem, hogy jelezzem, mennyire változnia kellett időnként a szentszék viszonyának az egyes államokhoz s hogy a pápaság jogi és hatalmi állása sohasem lehetett valami örök, a hitelvek által szigorúan megállapított fix pont, hanem ellenkezőleg folyton a körülményekhez alkalmazkodott. Alapos tévedésben leledzik tehát az a történetíró, ki ezt számba nem veszi s például a XI. századi pápaságnak olyan hatalmi kört tulajdonít, minőre az csak századok multán tett szert. Nemcsak a hatalmi kör volt más, hanem a jogkör is s a pápaságnak még elméletileg sem jutott eszébe például Szent István idejében olyan igényekkel föllépni, mint II. Endrével szemben tette. A XI. század második felében VII. Gergely pápa, a világtörténelem egyik legharcziasabb pápája megalapította ugyan az úgy nevezett hierokratikus rendszert, mely az egyháznak rendeli alá az államot, a pápát teszi a világi uralkodó főbirájává, ki elcsaphatja, alattvalóit a hűségeskü alól fölmentheti és a pápára bizza a világi hatalom jogkörének meghatározását, bármely neki nem tetsző világi törvény sem-

misnek nyilvánítását, a papságot pedig vagyoni, büntetőjogi tekintetben, sőt minden más vonatkozásában kiveszi az állam hatásköre alól s a szentszéknek rendeli alá. Csakhogy nagyon sokáig eltartott, míg ez a rendszer uralomra jutott s a pápa ez igényeknek többé-kevésbé érvényt is szerezhett. Első sorban maga a papság igen nagy része, sok helyt többsége kelt ki ez igények ellen s a régi egyházi írók, noha az anyaszentegyházat isteni eredeténél fogva föléje helyezik minden más emberi intézménynek, ebből sokáig nem vontak le jogi következtetést az egyháznak az állammal szemben való felsőbbségére nézve. Még Szent Ágoston (*Civitas Dei* című művében) sem rendeli alá az államot a pápának. Lassanként azonban Róma megváltoztatta a papság fölfogását. A saját szellemében nevelte, s mindinkább belesöpögtette lelkébe a maga hatalmi igényeit. Hogy annál jobban uralkodjék rajta, kiragadta a főbb javadalmak betöltését a király kezéből s befolyása alá rendelte, akarata engedelmes eszközévé tette a főpapságot. Mihelyt a püspöki kart nem a király nevezte ki, a papság nem függött többé tőle, hanem annál nagyobb mértékben a szentszéktől, mely tehát oly czélokra használta, minőket hatalmi érdekei sugaltak. A XII. század végén a papság már Európaszerte a hierokratikus rendszer szolgálatában állt, mely azonban akkor sem diadalmaskodott teljesen, mert az uralkodók többé-kevésbé sikeres, de soha sem szünetelő harczot folytattak ellene. Európa évlapjai telvék az egyházi és világi hatalom közti elkeseredett, néha késhegyig menő küzdelmekkel s hogy a harcz minduntalan megújult, abból szükségképen következik az a tény, hogy e harczban az önállóságukra féltékeny nemzetek is odaadóan támogatták királyukat. A vallás kérdésében királyok és népek hűségesen ragaszkodtak az egyház fejéhez s ily ügyekben meg is hajoltak döntése előtt. De bármi alacsony volt a világi elemek műveltsége — ezt, még az írás-olvasás egyszerű tudományát is a maga tagjai kizárólagos monopoljának tartotta az egyház — az ellen a közlélek örökösen lázongott, hogy politikai sorsának vezetését a római szentszékre bizza. Mindig vonakodva tűrte beavatkozását világi ügyekbe s ha a pápa nagyon is megfeszítette a húrokat, a tömeg nem egyszer lelkesülten követte uralkodóját az állam jogainak megoltalmazásában. Különösen a magyar nemzet, mely a legféltékenyebben őrizte vérrel szerzett önállósága szent

kincsét, kísérte bizalmatlanul a pápai beavatkozást s még mi-
kor bele is nyugodott, csak kelletlenül, jogéretében sértődve
tette. Midőn a XIII. században e beavatkozás néha, főleg
II. Endre, IV. László és III. Endre idején, egész brutális
alakot öltött, a közvélemény mindig oly erős nyomást gyako-
rolt — ez tényekkel igazolható — még az eszközeiben épen
nem válogatós olygarchiára is, hogy viszály esetén rendszeren
több püspök akadt, a ki híven kitartott királya oldalán, mint
világi főúr, ki a római igényeket támogatta s ezek is rendszeren
idegen származásúak, németek, olaszok, szlávok voltak.

E küzdelmek eléggé megmondják, hogy az állam és az
egyház, azon két nagy szervezet, melyben a középkori embe-
riség élt, egymáshoz való benső viszonyát történelmileg ala-
kította ki s a hatalmi tényezőkhöz képest hol ilyen, hol meg
amolyan jogalapra fektette. A történetírónak épen az a föl-
adata, hogy föltárja, minő volt időnként ez a viszony a való-
ságban? Ehhez azonban a tisztán látni akarás, az elfogulat-
lanság bizonyos foka is szükséges. Pártatlanság, részrehajhat-
lanság, sőt hazafias érzés nélkül az egyházpolitikai alakula-
tokat sem a multban, sem a jelenben kellően megérteni, méltá-
nyolni, érthetővé tenni épenséggel lehetetlen s hogy ez a
pártatlanság a legszigorúbb katolicus állásponttal sem el-
lenkezik, azt a mult századi catholicismus egyik legkiválóbb
alakja, az angol Newman bibornok nagyon szépen fejezte ki. Az
ő fölfogása szerint olyan óriási kiterjedésű közösség, minő az
egyház, szükségképen politikai hatalom is. Csakhogy — foly-
tatja — a politikával való foglalkozás könnyen ellentétbe jut-
hat az egyház isteni tanával, erkölesi rendjével és hivatásával.
Az egyháznak is két oldala van, egy isteni és egy emberi. Már
pedig — mondja — minden emberi alá lehet a tévedésnek
vetve; az Isten igéjét emberek valósítják meg, kik egyházi
köntösben sem mentesek az emberi szenvedélytől s kiknek po-
litikai cselekvése épen úgy bírálat tárgya, sőt épen úgy kifogás
alá eshetik, mint a világi hatalmasoké. Az egyház — mondja a
bibornok — a legnemesebbet akarta mindenkor, mert ez folyt
ethikai rendszeréből; csakhogy azok, kik kormányozták, meg-
számlálhatatlan világi körülmény hatása alatt álltak, s nem
mindig voltak abban a helyzetben, hogy megismerjék, még
kevésbé abban, hogy megvalósítsák azt, a mi elvont szem-
pontból a legjobbnak, a legerkölcösebbnek látszott.

Az a szempont, melyet itt Neuman bibornok, kinek katolikus hithűsége minden kifogáson fölül áll, az egyházfők politikai cselekedeteinek megítélésénél hirdet, teljesen elegendő arra, hogy a legkatholikusabb történetíróban is ébren tartsa azt az elfogulatlanságot, mely a történeti kérdések tisztázásának egyik legelső alapföltétele. Sőt Előszavában maga Fraknoi is e helyes elvet vallja, midőn azt mondja: «az egyházi írónak egyáltalában nem kötelessége elvitatni vagy elpalástolni az isteni mű gyarló szolgálóinak tévedéseit vagy fogyatkozásait, melyek az egyháztörténelem több lapjára homályt vetnek». Sőt tovább megy s XIII. Leó pápa egy hasonló szellemű nyilatkozatát is idézi. Nem is mondhatni, hogy művében ez elvről teljesen megfélekedeznék s különösen az utolsó rész, mely Zsigmond királyról és koráról szól, higgadtan itéli meg az egyházi részről sokat üldözött és agyon rágalmazott s ez okból mind e mai napig félreismert király uralkodását. Sajnos azonban Fraknoi csak kivételesen alkalmazza az emberek és események megítélésénél az Előszóban hirdetett elvet, máskülönben még a legközönségesebb politikai kérdésekben is mindig úgy állítja szembe egymással az egyház és állam képviselőit, mintha amazok kizárólag a jót, a nemest, az igazat, ezek meg az ellenkezőt akarták és alkalmazták volna. Észre sem veszi, hogy ezzel nemcsak a tényeket helyezi hibás világításba, nemcsak az eseményeket teszi teljesen érthetlenné, hanem sokszor magával a logikával is a legkiáltóbb ellentétbe jut. E tekintetben nemcsak a pápa személye áll nála politikai ügyekben is minden bírálaton fölül, hanem bárkit bíz meg valami magyar kérdés rendezésével, bárki jön mint követe Magyarországra, az minden emberi erény megtestesülése, céljai elérésére mindig a legkitünőbb eszközöket választja s valamint megbízója, akképen ő maga is a magyar állam és a magyar nemzet legjavát akarja. E fölfogás ellenkezik a tényekkel, de még inkább a józan észszel, mert a pápák közt csak kivételesen akadtak olyanok, kik megválasztásuk előtt Magyarországon megfordultak s így a magyar viszonyokról, melyek sajátos és a külföldétől nagyon eltérő fejlődését azon kor idegen krónikásai gyakran hangsúlyozzák, akár a legcsekélyebb mértékben közvetlenül tájékozva lettek volna. Mindig egyoldalú, gyakran gonosz indulatú értesülések nyomán, melyeket elégedetlen főpapoktól, később a szent koroná-

tól nyíltan elszakadni törekvő uraktól kaptak, avatkoztak az ország belügyeibe. A mi pedig a nemzetközi politikát illeti, figyelembe veendő, hogy a szentszék egy ideig szorosan rá volt utalva a német-római császár oltalmazó karjára s akkor is, midőn e függés alól fölszabadult, midőn Európa legelső politikai tényezővé lett, tisztán a politika s nem a vallásos érdek szempontjai szerint irányította magatartását. Még kevésbé szabad feledni, hogy bármi jelentékeny szerepre vergődött az idők folyamán Magyarország, csak igen kivételesen tartozott a legelső nagyhatalmak sorába. A német császárság, a velencei köztársaság, nem is szólva azon kisebb államokról, a nápolyi vagy a cseh királyokról, kiket a szentszék időnként a magyarok ellen támogatott, mindig kiválóbb nemzetközi állást foglaltak el. Ehhez képest a pápaság, mely finom ösztönnel és éles észszel mérlegelte a hatalmi tényezőket s csak a legritkább esetben vezettette magát sentimentalismustól vagy rokonszenvektől, mindig sokkal inkább kereste a legnagyobb hatalmak jóakarátát, mint Magyarországot vagyis inkább az ő érdekeiket támogatta sokszor magyar hazánk rovására. Főleg a Hohenstaufok kihalta után igyekezett a pápaság, mely Velenczével, a legnagyobb tengeri hatalommal, rendesen a legbensőbb viszonyban állt, a császársággal is lehetőleg barátságot tartani. Minthogy pedig a császárság és Velence közvetlen szomszédai voltak Magyarországnak s mindketten területe egyes részeinek elhódítására törekedtek, természetes, hogy jó viszonyuk a szentszékkel nem valami nagy hasznára vált Magyarországnak. Habár Róma önérdeke kívánta, hogy a két hatalom túlságos erőre szert ne tegyen, mégis a legtöbbször reájok volt tekintettel s így Magyarország, bármi szolgálato-
kat tett az egyháznak keleten, bármennyire elismerte a már XIII. században egész Európa, hogy kunok, tatárok és más keleti barbárok ellen ő nyugat védgátja, rendesen nem épen legelől állt a szentszék szeretetében. Sőt ez egyáltalában félretolta, ha nélküle is célta remélta érhetni. A mint bolgárok, rácok vagy más félhítű — így nevezték egykor a görögkeleti vallásúakat — népek, melyeket a magyar király fegyverrel igyekezett koronájának s a római egyháznak meghódoltatni, azt a hazug, a gyakori használat ellenére mindig készpénznek vett ígéretet tették, hogy önként megtérnek, a szentszék mindig cserben hagyta a magyar királyt. Legelől ez az oka, hogy

lassanként ez országokat a katolikus egyház és a magyar állam egyaránt elvesztette. Különösen a szentszék és Velence közti állandó benső barátság okozott súlyos kárt a magyarságnak, mert sok máson kívül az a viszony tette lehetővé ezt a vérlázító, a maga nemében páratlan esetet, hogy míg Imre magyar király a pápa megbízásából a Balkánon harczolt az egyházért, Velence a pápa által összegyűjtött keresztes hadakkal a magyar Zára városát orvul hatalmába ejtette s a rablásért a szentszéktől némi, ki tudja mennyire őszinte szemrehányáson kívül egyéb büntetéssel nem sújtatott, pedig mások ellen sokkal lényegtelenebb dolgokért is nem egy ízben alkalmazta az egyház gazdag fegyvertárának legsújtóbb fenyítékeit. Velence mindig számíthatott a szentszék többé-kevésbé nyílt támogatására Dalmácia elhódítására irányuló üzelmeiben s a XIV. században Velencezére való tekintetek is okozták, hogy a szentszék ellenezte s meg is hiúsította a magyar Anjouk azon jogos törekvését, hogy apáik örökét, a nápolyi trónt megszerezzék.

A szentszék jóakarata Magyarország iránt a nemzetközi politika dolgaiban állandóan az európai helyzethez, a pillanat változó viszonyaihoz s szükségleteihez képest alakult tehát, s a legtöbb esetben fölöttébb fogyatékos maradt. Ezt a tények félremagyarázhatatlanul megmondják s a ki e tényekkel szemben mégis abból az alapelvől indul ki, hogy a szentszék mindenkor csak a magyar állam javát akarta, a két hatalom közti viszony történelmi fejlődését hibás szempontból itéli meg. A szentszék mindig jól megfontolt érdekpolitikát folytatott s ennek megfelelően alakult hol kedvezővé, hol hátrányossá magatartása a magyar államra. Céljai elérésére nem egyszer küldött az országba követeket, kik sokszor még az ő intenióin is túlmentek s itt olyan tevékenységet fejtettek ki, mely hazánkat valóságos fejetlenségbe sodorta. A pápai legatus nem egyszerű diplomatai ügynök volt, ki valamely fölmerült külügyi kérdés megoldására jött. Néha volt ily megbízása is. De rendszeren a pápa egészen más célból indította el legatusát, első sorban azért, hogy a királyt az egyház bizonyos követelései teljesítésére kényszerítse. Ilyenkor az egyszerű pénzbeli vagy hatalmi előnyökre irányuló kívánságot hangzatos jelszavakkal, a király visszaéléseivel, törvényszegéseivel, a nem-katolikusok elhatalmasodásával s kiirtásuk szükségességével szokta leplezni.

A vallásos érdeket toltá előtérbe, pedig a legatusok működése egyszerűen az egyház hatalmi érdekeit szolgálta s a királyi tekintély csorbitására vezetett még akkor is, ha kivételesen a püspöki kar megfélemezésére maga a király kérte a legatust. Akadt ugyan olyan pápai követ is, ki kétségtelenül derék, jóra való ember volt, hasznos tevékenységet fejtett ki, s lelkiismeretesen megbízása körében maradt. Mindazáltal bizonyos, — erről a középkor legbuzgóbb katolikus, leghithűbb íróinak művei minden kétséget eloszlatnak, — hogy a legatusi intézmény a XII—XIV. század leggyűlöltebb intézményei közé tartozott, mely egyházi és világi rétegeket egyaránt maga ellen lázított. A legatus költségét azon ország papsága fizette, melybe küldetett s némelyik követ gondoskodott róla, hogy az illető ország dúsan meg is fizesse a számlát. Királyi kísérettel jött s igazi proconsul módjára lépett föl; beavatkozott mindenféle egyházi és világi dologba s pénzszerzésre, zsarolásra használta roppant hatalmát. Már I. Frigyes azt írta volt IV. Adorján pápának, hogy követeit nem bocsátják be az egyházak, nem tűrik magokban a városok, mert nem az ige, nem a béke hirdetői, hanem a pénz összeharácsolói, nem a vallás-erkölcsi bajok orvoslói, hanem az arany olthatatlan szomjazói. A XIII. században a német birodalomban azt mondták a hirre, hogy Róma ismét legatust küld: Sárkánykígyó repült át Itália bércein, mely vérünket akarja kiszopni! Néhol megtörtént, hogy a hová közeledtek, ott a nép úgy megrettent, mintha valami pogány ellenség jött volna. Kivált a püspökök és a papok ijedtek meg, mert a legatio óriási költségeit nekiök kellett megfizetniök. Másrészt ott, hol a legatus tartózkodott, rendszeren megszűnt a helyi püspök joghatósága s Róma képviselője mindent magához ragadott, kinevezést, kormányzati, ítélkezési jogot s akként gyakorolta, hogy mentől többet hozzanak konyhájára. Első sorban a nagy javadalmasokra, a püspökökre s más főpapokra, valamint a gazdag szerzetrendekre szokta figyelmét kiterjeszteni. Bele kötött, a kibe csak lehetett, hogy megsarcolja. Ez volt főczélja, nem pedig a fegyelem helyreállítása vagy a vallás-erkölcsi bajok orvoslása. Nem a gonoszt büntette, hanem a legjobbakat is kikezdte, hogy pénzt csikarhasson ki tőlök. A középkori ember sokáig tűrte a vallás nevében üzött e kegyetlen sarcolásokat, melyek a legsúlyosabb egyházi fenytékek alkalmazásá-

val folytak. De sokszor az ő hithű lelke is ellenök lázadt s nem egy legatusnak meggyült a baja a fejedelemmel, az urakkal, a papokkal, a városokkal. A szentszék azonban a legerélyesebben védelmökre kelt követeknek s a kánonok a legatus bármennemű háborítását a legnagyobb egyházellenes bűntények közé sorolták s az egyházból való kizárással fenytették. Már pedig a kiközösítést tekintette a középkori ember mindaddig, míg gyakori alkalmazásával e büntetés ki nem vetközött régi félelmetességéből, a legfájdalmasabb, a legrettenetesebb csapásnak s a tőle való félelem nem egyszer arra ösztönözte, hogy elviselje a kisebb csapást, a legatust és önkénykedő zsarolásait, melyekről a középkori krónikások igazán megdöbbenő részleteket jegyeztek föl. Hogy a magyarországi legatusok sem voltak különbek, azt kétségtelenné teszük az egyik-másikának, főleg Gentilis bibornoknak viselt dolgairól fönmaradt okiratok, de még inkább eljárásuk elfogulatlan bírálata. «Róma legelőjének» tekintették Magyarországot; le is legelték alaposan s jóllakva, kincsesel megrakodva szoktak hazatérni.

Mind e tényeket nem hagyhatja figyelmen kívül, ha tárgyilagos óhajt maradni, az olyan író, ki Magyarország és a szentszék diplomatai érintkezéseinek történetét akarja megírni. Ismernie kell első sorban Róma időnkénti törekvéseit, valamint azon közegeket, melyek az egyes országokkal való érintkezésben a vezérszerepet vitték; ismernie kell küldetésök tulajdonképeni természetét, mert csak így állapíthatja meg, mit akartak s vajon az, a mit céljoknak hirdettek, nem inkább takaróul szolgált-e arra, hogy tulajdonképeni, nagyon is világi, hatalmi törekvéseket, önzést és pénzvágyat elégítse ki. Sok esetben bebizonyítható, hogy a szentszék beavatkozását Magyarország belügyeibe legelől ily vágyak sugalták s különösen azon legatiók mögött, melyek a legkeserűbb viszályokat, a legrombolóbb összeütközéseket idézték föl II. Endre, IV. László uralkodása idején, lappangtak a hangzatos phrasisok mögött nagyon is világi, anyagi törekvések. Egyszer az egyház zsidók és szerecsenek ellen indított irtó háborút, pedig valódi célja, mint a végeredmény, a híres beregi egyezés mutatja, csak az volt, hogy a papságot a király minden befolyása alól fölszabadítsa s számára a kinstártól óriási összegeket csikarjon ki. Másszor a kunokat toltá előtérbe, pedig

valódi czélja előbb a papság megadóztatása, utóbb a magyar koronával való önkényes rendelkezés volt. A ki tehát e mozzanatokat legalább, másod sorban számba nem veszi, az önkéntelenül is úgy fogja a magyar állam és a római szentszék viszonyában előforduló minden összeütközést föltüntetni, mintha a jó és a gonosz képviselőinek, a vallás legszentebb eszményeinek s a világi romlottságnak elvei ütköztek volna össze s e harcban mindig a pápaság és közegei képviselik a jót, a magyar királyi hatalom meg a romlottság, a hitetlenség elvét. Ez pedig határozottan téves fölfogás s valóban érthetetlen, hogy jelen könyvében Fraknoi világnézlete is e légkörben mozog s ennek megfelelően vázolja a két hatalom érintkezéseit. Az idegen világban, melyben él, bizonyára maga sem vette észre, milyen kevéssé tárgyilagos és milyen kevéssé történeti szempontból fogja föl a dolgokat, midőn minden fényt az érintkező felek egyikére halmoz s a másiknak csupán az árnyékot hagyja; midőn az egyiket mindig az atyai jóság, szelídség, önzetlenség, hibátlanság szent képviselőjének rajzolja s minden összeütközés okát a másikban keresi. Nem is említve a nagy elvi összeütközéseket, melyek az egyházi és a magyar világi hatalom közt időnként fölmerültek, még ha kisebb véleményeltérésről van szó, Fraknoi mindig a szentszék mellett foglalt állás a magyar királyság ellen. Ha a király azt mondja a pápának, ne ültessen annyi külföldit a magyar javadalmakba s a pápa azt feleli, hogy egyetlen katolikus országba sem nevez ki oly kevés külföldit, mint Magyarországba; ha a király arra kéri a pápát, ne sарczolja annyi töméntelen adóval és illetékkal a magyar papságot s a pápa azt feleli, hogy egyetlen katolikus ország papságát sem kíméli annyira, mint a magyart, Fraknoi mindig áhitattal fogadja el helyesnek a pápa e kinyilatkoztatásait. Neki elég bizonyíték az állítás helyessége mellett az, hogy a pápa mondja. Ez érthető a pap, de nem a történetíró részéről, kinek az állítás valóságáról is meg kell győződnie. A történetíró is bíró, a kinek személyválogatás nélkül kell itélnie s a felek állításait a tényekkel összevetnie. A jelen esetben is két ellenkező állítással áll szemben s nem a személyek szerint kell igazságot tennie, hanem meg kell vizsgálnia, melyik felel meg a tényeknek. Már pedig annak kiderítésére, jogos-e a magyar király panasza s mennyiben fogadható el a pápa mentegetődzése,

kútfőinkben, nagy részt olyanokban, melyeket Fraknoi tett közzé vagy közvetve részt vett kiadásukban, bőségesen meg van adva minden megkívántató eszköz. Ha Fraknoi összeállította volna belőlök az ide vonatkozó anyagot, könnyen meggyőződhetett volna, hogy a magyar király fölszólalása mindkét esetben jogos volt, s hogy mindkét esetben hivatásából folyó kötelességet teljesített, midőn mérsekletre inté a szentszéket. Hazánkban a főpapság roppant vagyona mellett igen széles közjogi hatáskört gyakorolt s így a királynak és az országnak egyaránt érdekében állt, hogy a nagy javadalmakat ne mindenféle jött-ment, idegen kegyencz, ki magyarul sem tudott s itt sokszor idegeneknek szolgált eszközül, hanem alkalmas, tanult magyar honfi élvezze. Még jogosultabb volt a király fölszólalása a pápai adók ellen, melyek egyre gyakrabban és nagyobb összegben rovattak ki s különösen az alsó papságot sujtották szertelenül. A magyar egyháznak úgy szólván kezdettől fogva egyik szervezeti baja az volt, hogy a dúsgazdag szerzetes és főpapság mellett az alsó, lelkészkedő papság nagy része szűk viszonyok közt, néhol szegényesen élt, mire nézve már a XIII. századból vannak kétségbevonhatatlan adataink. Ha tehát a pápa ezt a szegény alsó papságot még folyton adóztatta is, egyszerűen olyan sanyarú helyzetbe juttatta, hogy nem végezhetette sikerrel nemes hivatását, lelkipásztori teendőit. Ezért szólalt föl a király ez adózások ellen s ha a szentszék azt felelte, hogy nincs ország, melyből oly kevés jövedelmet húzna, mint hazánkból, ez a mentegetődzés szemmel láthatólag fogyatékos s hasonlít ahhoz, minőt az uzsorás szokott kiszípolyozott adósa ellenében használni. Magyar történetírónak általában több igazságérzettel kell a magyar királyi hatalom, több érzékkel kell a királyság méltósága és tekintélye, az állam érdeke iránt viseltetnie. A királyi hatalom, nem pedig Róma vitte be a magyart a keresztyén világba; ez szervezte, javadalmazta, fejlesztette a katolikus magyar egyházat, melyhez mindig hűségesen, fiúi hódolattal ragaszkodott. E mellett azonban örök dicsősége, hogy valamint megteremté, a belső jólét s a nemzetközi tekintély magas fokára emelte a magyar államot, akképen megőrizte önállóságát, függetlenségét, szabadságát nemcsak a hatalomsóvár római és görög császárok s más kapzsi szomszédok, hanem Róma ellen is, mely szintén politikai nagyhatalom volt s nem egyszer egyenesen azt az

igényt emelte, mint a császár, hogy ő az ország hűbérura s ő rendelkezik koronájával. Ez a küzdelem Róma politikai igényei ellen épen oly hervadhatatlan dicsősége a magyarságnak, mint harczi a németekkel és görögökkel s a királyi hatalom, mely ez irányban hűséges öre maradt az állami önállóságnak, épen oly örök dicsőséget, épen oly halhatatlan érdemeket szerzett vele nemzete körül, mint katonai vagy polgárosító tevékenységével. A fény és a nemzeti szentség sugarai övezik az önálló királyság fenkölt intézményét s a kinek lelkében az ihlet e nemes érzelme rokonhangokat nem ébreszt, az történetünk bármelyik mozzanatával foglalkozzék, mindig elfogult, félszeg munkát fog végezni.

II.

Fraknoi új műve három könyvben adja elő tárgyát. Az első Szent Istvántól IV. vagy Kun László haláláig: 1290-ig terjed s 94 oldalon foglalkozik az Árpádok korával, melyből az utolsó Árpádot, a derék III. Endrét egyszerűen kikapcsolja. Talán azért teszi ezt, mert a pápaság sohasem ismerte el, ámbár a magyar főpapság, a jeles Lodomér esztergomi érsek vezetése alatt éveken át szembe szállt a szentszékkel s odaadóan oltalmazta Endrét, az Árpádok nemes fájának utolsó arany ágát. A második könyv valami 267 oldalon az 1290—1382, a harmadik és utolsó könyv 49 oldalon az 1383—1417-diki éveket öleli föl. Már az anyag ez elosztásából kitűnik, hogy Fraknoi nem egyenletesen dolgozta ki az egyes korszakokat. Csak az Anjouknak szentel nagyobb tért s e korból is főleg Nagy Lajossal foglalkozik bővebben, kire az egész munka jó harmadrésze esik, míg többi királyaink, illetve érintkezéseik a szentszékkel csak vázlatosan, néhol igen fontos események teljes mellőzésével tárgyalvák. A legrövidebb, ennek következtében a leghézagosabb, az Árpádok korával foglalkozó első rész s azt hiszem, általában ez a leggyöngébb, nemcsak a történelmi fölfogás, hanem legújabb történeti kutatásaink mellőzésének szempontjából is. A mit Szent István király érintkezéseiről a pápasággal mond, azt lényegileg már előadta a kegyűri jog történetéről írt művében s a mint ez uttal a magyar királyi hatalom eredetét előadja, az erősen kihívja az ellen-

mondást. Abból a szempontból indul ki, hogy már Géza fejedelem megkezdte az egyházszervezést, a mennyiben megalapította a szentmártoni monostort s hogy fiát, Istvánt Adalbert prágai püspök keresztelte meg. Ez utóbbi mindenesetre téves, mert ma már csaknem bizonyos — ezt legújabb életírója kimutatta, — hogy Szent Adalbert bármi barátságban állt a magyar fejedelmi családdal, ha egyáltalán személyesen fölkereste, csak olyan időben járhatott magyar földön, midőn István már fölnőtt ifju, 16—18 éves volt, vagyis mikor már rég megkereszteltetett. Sőt kétségtelenül kereszténynek született, mert atyja kevéssel trónra lépte után megtért, keresztýén nőt vett hitvesül s így fia sem születhetett másnak, mint keresztýének. A legújabb történetírás arra nézve is csaknem minden kételyt eloszlatoott, hogy Géza megkeresztelkedett ugyan, de nem ő alapította a szentmártoni benzés zárdát s általában nem indította meg az új hit intézményileg, egyházilag való szervezését. Miért nem tette, azt megmagyarázzák a szomszéd német főpapok azon törekvései, hogy a fiatal magyar keresztýenséget a magok hatalma alá hajtsák s ezzel Magyarországot legalább egyházilag a német birodalomba kebelezzék. Géza fejedelem, ki szigorúan örködött állama önállóságán, észrevette e célzatot, korlátolta a német térítők működését s minthogy nem talált olyan megoldást, mely a német befolyás ellen biztosíthatta volna, meg sem kezdte az egyházszervezést. Ez a föladat fiára, Istvánra maradt, ki mint egész pályája mutatja, épen oly éber öre volt az állami önállóságnak s fegyverrel is megvédte a császár ellen. Ennek megfelelően kereste a megoldást s szerencsésen meg is találta. Először is királylyá tette magát, még pedig a saját hatalomteljéből sem a római, sem a görög császároktól, sem a pápától, sem bárki mástól nem kérve a czímet s nem is kívánva elismerését senkitől. Mint jó katona egyszerűen kardjára bizta, hogy új méltóságát elismerésre juttassa. Mihelyt azután keresztýén király volt, hozzá foghatott az egyház szervezéséhez, mert erre megjelölte az utat két századdal előbb Nagy Károly császár, kinek akkor számos életrajza keringett. István király ismerhette tehát Nagy Károly működését s őt választá minden tekintetben, egyházi és világi dolgokban mintaképül. Mint Károly császár, mikor a szászokat megtérítette, a szász egyház szervezésénél bizonyos dolgokban nem mellözte ugyan

a római szentszéket, de a szervezést önmaga végezte, akképen István szintén fordult ugyan a pápához, de a vele történt megegyezést saját maga hajtotta végre, maga válogatta meg és nevezte ki püspökeit, maga osztotta országát egyházmegyékre, melyekben a püspök állapította meg az egyes plébániák székhelyét, maga járult az új templomok fölszereléséhez s maga alapított alkalmas helyen monostorokat. Minderre nézve egész pontos és részletes mintát talált Nagy Károly eljárássában s a későbbi frank capitulárékban, melyekből sokat változatlanul, néha a hazai viszonyokhoz képest némileg módosítva a saját törvénykönyvébe is átvett. Lényegileg a király legsajátabb műve volt tehát a magyar egyház szervezése, mely olyan módon ment végbe, mint annak idején a szász egyházé. Mindegyikhez szükséges volt a szentszékkal való elvi megegyezés, de a pápa közvetlen beavatkozása mindkét esetben csak arra szorítkozott, hogy a király által kinevezett érseknek megadta a palliumot. A főpapi kinevezéseket egyébiránt akkor nem csupán Magyarországon eszközölte a király; mindenütt az volt az általános gyakorlat, habár kétségtelenül a canonok már a káptalanra ruházták a püspök-választás jogát. Csakhogy ez az újítás néhány olaszországi egyházmegye kivételével még sehol sem lépett életbe s az ezredik év körül a katolikus fejedelem mindenütt maga töltötte be egyháza főjavadalmaival. Külön fölhatalmazásra ebben nem szorult, mert ez volt az általános gyakorlat, mely szokás-jog alapján törvény erejűvé vált. István királynak nem kellett tehát specialis fölhatalmazás arra, hogy egyházát szervezze, egyházmegyékre, lelkészsegekre osztsza, zárdákat alapítson, a főpapokat kinevezze, s ezt a munkát már meg is indította akkor, mikor követei 1001 tavaszán Rómába érkeztek. Fraknoi azonban nemcsak az egyházszerzés terén tulajdonít a pápának olyan jogokat, melyeket ekkor még nem is gyakorolt vagy melyekről legalább hallgatólag lemondott s csak a VII. Gergelyvel érvényesülő új szellem és rendszer követelt vissza, hanem azt a német írók által hirdetett elvet is elfogadja, hogy István a magyar királyság megalapítására nézve előzetesen megegyezett III. Ottó császárral, ki azután Rómában személyesen oda hatott, hogy a pápa Istvánnak a legszelebbebbkörű fölhatalmazást adja a magyar egyház szervezése terén. Az egyik épen oly önkényes föltevés, mint a másik s

ha valami régi német krónika említi is, hogy a magyar királyság megszületésénél a császárnak szerepe lett volna, azzal modern magyar történetíró épen oly kevésbé dolgozhatik, mint azzal a legendával, mely szerint Szilveszter pápa megálmodta, hogy egy ismeretlen nép követei fognak hozzá jönni koronáért s mikor ez megtörtént, a lengyelek számára készült koronát adta a magyaroknak. István sem a pápától, sem a császártól nem kérte a királyi czimet. Sógora, Henrik bajor herceg közel rokona volt ugyan III. Ottó császárnak, de gyakran harczban, éles összeütközésben is állt vele, melyben István fegyverrel segítette. Sógora útján nem sokra mehetett tehát a császárnál, ki habár vitéz ifju volt, többet foglalkozott az askétáskodással, mint a politikával, inkább szerzetes, mint császár volt s minduntalan jó időre el-elvonult a világtól, hogy kizárólag vallásos gyakorlatoknak éljen. Ilyen uralkodó legfőlebb az iránt érdeklődött, hogy Magyarország ura keresztyén legyen, de nem arra, vajon fejedelemnek vagy királynak nevezi-e magát.

Különben is hamar (1002.) meghalt s helyét István sógora II. Henrik foglalta el, ki csupán dynastikus érdekből nézte a magyar kérdést s elismerte sógora királyi czimét. Hogy a két uralkodó barátsága tisztán személyi természetű volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint azon tény, hogy nyomban II. Henrik császár halála után a németek megindították évtizedekig tartó küzdelmeiket Magyarország leigázására. Valósággal erkölcsi lehetetlenség tehát, hogy Ottó császár részt vett volna az önálló magyar királyság létrejöttében s még kevésbbé állhat meg az a föltevés, hogy István királynak Rómában a császárra vagy bárki másra lett volna szüksége ahhoz, hogy a pápától jogot nyerjen egyháza szervezésére. Ez utóbbi fölfogás általában kétszáz évvel későbbi állapotoknak II. Szilveszter pápa korára való átvitele, a XI. század elejének a XIII. század szemüvegén át való szemlélete, a mi ridegen ellenkezik a történetirással. Szilveszter pápa kiváló egyéniség, nagy tudós és széles látkörű politikus volt ugyan, de épen az ő korában nem igen volt a szentszéknek sok olyan joga, melyet eladományozhatott volna. Ólomsúlylyal nehezedett reá, mint elődeire és utódaira még jó ideig, a császárság hatalma. Őt magát is a császár ültette a pápai székbe s nem egyszer korlátolta szabadságában. Szilveszter pápában már

élt az óhaj, hogy a császárság nyügétől szabaduljon s ez okból, nemcsak azért, mert a magyarság, száz éven át Európa réme immár megkeresztelkedett, hanem politikai szempontokból is örömmel fogadta a magyar, király követségét. István nem szorult tehát Rómában protectióra s a pápa szívesen elismerte királyságát, országa önállóságát, melynek esetleg hasznát vehette a császár ellen. Küldött Istvánnak koronát is, mely azonban akkor tisztán egyházi jelkép, a mint a koronázás egyházi ténykedés volt s csak az idők folyamán nyert közjogi jelentőséget. A pápa a király katholicismusát, a nyugati keresztyén egyházba való fölvételét ismerte el azzal, hogy koronával tüntette ki. A politikai függetlenséget a királyi czímmel együtt István a saját hatalomteljéből szerzé meg magának és országának s e tényen nem változtatnak ódon legendák, melyek nagyon tiszteletre méltók ugyan, de nem számíthatnak többé a történetírásban. Hogy a pápa a császár biztatására, a császár kegyelmi tényeképen küldte volna István királynak a koronát, az nemcsak a koronaküldés akkori jelentőségének félreismerésén nyugszik, hanem a legridegebb ellentétben áll István király uralkodásának egész folyamával.

Mikor minderre nézve Fraknoi későbbi időkben s mászemleli légkörben írt mondai részleteket idéz, a pápaság akkori jogállását illetőleg is megtéveszti magát, mert e jogkör jóval nagyobbnak tűnik előtte, mint a minő a valóságban volt. A tényállás az, hogy István király gyermeki hódolattal járult a szentszékhez, korlátlanul elismerte a pápa egyházi felsőbbségét, tisztelte mindazon jogát, mely tényleg megillette, de máskülönben önállóan gyakorolta az egyházszervezésben azt a hatáskört, melyet a maga területén a császár vagy más független katolikus uralkodó élvezett. Erre nézve István nem szorult külön pápai fölhatalmazásra s e tekintetben a magyar király és a szentszék közt semmiféle egyesség nem köttetett, mert nem volt rá szükség. Az az elmélet tehát, melyet István király pápai követi állására nézve Fraknoi föllállít, semmivel sem nyugszik szilárdabb alapon, mint a XVII. század koholmánya, a hirhedt Szilveszteri bulla. Az egyik a XVII., a másik a XIX. század jóhiszemű, de alapos tévedése s mind az, a mit Fraknoi könyve István király apostoli követségéről említ, épen oly jámbor ábránd, mint a Szilveszteri bulla tartalma. Maga István király fönmaradt okirataiban, noha mind egyházszerve-

zéssel foglalkoznak, soha sem nevezi magát apostoli követnek vagy a szentszék által bármi rendkívüli jogkörrel fölrüházott-nak. Mért nem mondja magát a pápa követének? Mert nem volt az. Egyszerűen magyar királynak ezímezi magát, a kiről tudjuk — az már történeti tény — hogy «mindkét» jog — egyházi és világi — szerint kormányozta országát. Ugyanezt tették utódai és senki sem beszél Szent László haláláig sem apostoli követségről, sem pápai fölhatalmazásról; a király állít püspökségeket, szervez új egyházakat, alapít monostorokat saját tetszése szerint s a pápa beleszólása nélkül, mint minden önálló katolikus államfő. A XI. század második felében azonban a pápaság ki akarja ragadni a királyi hatalom kezéből a főpapi kinevezéseket. Egész Európa ellenzi e kivánságot s a pápa, hogy a magyar királyt engedékenyebbé tegye, kárpótlást ajánl neki. II. Orbán 1096-ban azt írja Kálmánnak, hogy ha lemond a főpapi kinevezésekről, neki is megadja azt a jogkört, melyet István «köztudomás szerint» kiérdemelt. Addig sohasem jutott valakinek eszébe azt állítani, hogy István a szentszéktől bárminő átruházott jogkört nyert volna. Nem is nyerhetett, mert mint az egyik pápa mondja, világi ember egyáltalán nem viselhetette az apostoli követi tisztelet. Mindazáltal Fraknoi azon hitben, hogy Istvánnak ahhoz a munkához, melyet az egyházszerzés terén végzett, szüksége lett volna a helynöki és követi jogkörre, bizonyítani is igyekszik azt, hogy Szilveszter pápa Istvánt apostoli követté nevezte ki. Bizonyítékai azonban csak üres föltevések. Ha ilyen jogkör nélkül nem lehetett volna az egyházat szervezni, a pápa valamelyik főpapját rendelte volna követül Magyarországra. Ez lett volna a legegyszerűbb és legtermészetesebb. De mint-hogy ez halomra döntené elméletét, Fraknoi nagyon is nyakatekert logikával s olyan analogiákkal, melyek egyáltalán nem találnak, azt vitatja, hogy a pápa ezuttal egész kivételesen világi embert, magát Istvánt rendelte magyarországi követévé. Hogy miért nem küldött ki papi követet, azt Fraknoi IV. Béla esetével akarja igazolni. IV. Béla ugyanis 1238-ban, tehát olyan időben, midőn a világi uralkodók rég lemondtak a főpapi kinevezésekről s a pápaság az egyházszerzés körül minden jogot magához ragadott, a szentszék biztatására hajlandó volt a félhitű Bulgáriát megtámadni s a katolikus vallásra téríteni. De azt kívánta, hogy ne külön apostoli követ

végezze a bolgár egyház szervezését, mert ezt a bolgárok, kik gyűlölik Rómát, nem túrnék, hanem a szentszék ő reá ruházza az apostoli követi jogkört, mert a magyar uralomnak a bolgárok szivesebben meghajolnak, mint a rómainak. IV. Béla király e kérelme kora viszonyaiban gyökerezett; akkor volt értelme és jogosultsága, s a pápa mégis megtagadta azon indokolással, hogy apostoli követséget világi emberre ruházni nem lehet. Mindazáltal Fraknoi úgy okoskodik, hogy ha a bolgárok a XIII. század derekán nem szivesen látták körükben a pápai követet, 1001-ben a magyarok még ellenszenvesebben fogadták volna, miért is a pápa nem küldött idegen papot követül hozzánk, hanem Istvánra bizta a követi jogkört. Ez az okoskodás nagyon is erőszakolt. Vagy nem illik az 1238-ki eset 1001-re s akkor általában szóba sem jöhet, vagy illik s akkor a szentszék Istvánt épen oly kevéssé nevezhette ki követévé, mint IV. Bélát, mert e tisztet világi ember nem viselhette. Épen oly kevéssé szolgálhat bizonyítékául István király apostoli követségének az, hogy későbbi királyok és pápák említik. Egyszerűen a saját koruk szemüvegén át nézték a dolgot, a saját koruk viszonyait vitték át a multba, melyet nem ismertek. A középkori embernek nem igen volt sejtelve arról, hogy az államélet történelmileg fejlődött s hogy a mi ma van, annak nem kellett szükségképen lennie már tegnap is. A középkori ember Jézus Krisztust és az apostolokat ugyanazon ruhában festette, melyet maga viselt, ugyanolyannak képzelte a várost, a házat, melyben éltek, mint minőben maga lakott. A főnálló jogrendet közvetlenül Isten alkotásának tekintette, s így el sem tudta gondolni, hogy valaha más lehetett, mint a saját korában. Milyen keveset tudott a multról a régi emberöltő, mennyire átvitte a maga állapotait a régi időkbe, arra Fraknoi is classikus példát idéz. 1204-ben a magyar főpapok azt mondták, hogy «Magyarországon a keresztyén-ség megalapítása óta mindig a káptalanok választották a főpapokat». Már pedig bizonyos, hogy 1106-ig sohasem a káptalan választotta a főpapot, sőt a káptalani választás, mint Fraknoi is kiemeli, teljes érvényre csak 1169 óta jutott. Még félszázad sem folyt le tehát a püspökválasztások új rendszerének meghonosodása óta s főpapjaink már 1204-ben úgy beszélnek róla, mintha örök idők óta főnállana. Csak a saját koruk fejleményeit ismerték s azt hitték rólok, hogy ősidőkből szár-

maznak. Állításuknak azonban a történetíró nem tulajdoníthat bizonyító erőt, hanem ellenkezőleg épen azt a meggyőződést meritheti belőle, hogy nem ismerték a történelmi fejlődést. De ha ők nem tudták, hogy még csak félszázad előtt is más volt a főnnálló jog és gyakorlat, sokkal későbbi pápák és királyok sem ismerték többé István király egyházszervezői munkáját s mikor azt mondják, hogy ő volt a pápa apostoli követe, ennek csak annyi a bizonyító ereje, mint főpapjaink 1204-diki állításának. István király apostoli követségét semmiféle elfogadható bizonyíték nem támogatja. De nem is volt szükség, hogy a pápa ez állással és jogkörrel fölsruházza. Mint önálló, független katolikus király a saját hatalomteljéből gyakorolhatta azt a jogkört, melyet egyházszervező működésében kifejtett. Bizonyára tisztelte a pápa jogait, érseke számára tőle kérte a palliumot, sőt tudomására hozta szándékait s szívesen figyelembe vette óhajait, utbaigazításait. De hogy magas szárnyalású terveit végrehajtsa, hogy országát egyházmegyékre oszssa, a püspököket kinevezze, az egyházi intézményeket megalakítsa, ahhoz ebben az időben nem szorult a pápa külön fölhatalmazására s még kevésbbé kellett a pápai követ jogaival fölsruháztatnia. Mennyire önállóan járt el István nagy művében, azt jelzi az a körülmény, hogy főpapjai sorában, kiket maga vizsgált meg, maga szemelt és nevezett ki, volt mindenféle nemzetiségű ember. Hivott be minden szomszéd országból papot, de egyetlenegy sem hozatott Rómából, hol bizonyára akkor is voltak elegenden, a kik szívesen követték volna hívását. Bármi benső viszonyban volt a pápasággal, nem Rómában kereste művéhez a munkatársakat, mert attól tartott, hogy alkotása önállóságát az innen származó papok veszélyeztethetnék. Ha a történetíró legendákra, hagyományokra hivatkozik, első sorban az a magyar hagyomány lebegjen szeme előtt, mely kizárólag István királynak tulajdonítja a magyarok megtérítésének, a magyar egyház szervezésének minden érdemét.

Fraknoi ezuttal is hosszadalmasan foglalkozik Szent István legatusi állásával, de annál rövidebben végez azon viszonynyal, mely Péter, Aba Sámuel és I. Endre királyok s a szentszék közt főnnállott. Pedig ez az időszak igen nevezetes, mert kétségtelenül a pápa beavatkozásának is megvan a maga része abban a súlyos válságban, melybe akkor Szent

István alkotása, az ifju magyar egyház sodortatott. Mikor a magyarok Pétert elűzték, a főpapság egy emberként sorakozott Sámuel király köré, kinek buzgó katholicismusában teljes kezességét látta az egyház fönmaradásának. Péter III. Henrik német császár segélyével akarta a trónt visszaszerezni s a császári politika, mely Rómában akkor föltétlen túlsúlyban volt, mert az akkori pápákat vagy a császár nevezte ki vagy az ő fegyvere tartott meg a trónon, a szentszéket is mozgósította Sámuel király ellen. A pápa kiátkozta Sámuel, mire a püspökök egy része, köztök a nagy érdemű Gellért csanádi püspök ellene fordult. Így Sámuel megbukott s az ország a szentszék segélyével német hűbér lett. De a magyar nép nem tűrte önállósága elvesztését s fegyvert fogott nemcsak a német uralom, hanem ez uralom támasza, a katolikus papok ellen is. Kitért a pogány forradalom, melyben Gellért életével fizette meg a nemzeti királyságtól való elpártolását. I. Endre király hamar elfojtotta ugyan a fölkelést s visszaállította a katolikus vallást. De bármi érdemeket szerzett az egyház körül, a pápa Henrik császár hű szövetségese maradt. Különösen IX. Leó pápa (1048—54) helyezte tekintélyét a császári politika szolgálatába. Maga is német ember, székét a császár kegyelméből nyerte. Politikailag épen úgy alárendelte tehát magát a császárnak, mint akármely német püspök. Ennek megfelelően el sem ismerte Endrét s császáriját segítette magyar háborúiban. Mikor az első hadjárat kudarczczal végződött, a pápa Hugó clugnyi apátot küldte a magyar udvarba, hogy a német felsőbbség elismerésére rávegye. Ezt Endre megtagadta, mire Henrik 1052-ben megújította a háborút s ekkor történt az a nevezetes eset, hogy a pápa a magyar határ közelében vagy talán magyar területen járt. IX. Leó a császárral német ügyekben akart értekezni s e végből Rómából Németországba utazott s minthogy a császár akkor Pozsonyt ostromolta, ősszel táborában kereste föl. Leó pápa ez útját Fraknoi teljesen tévesen tünteti föl s olyan forrásokat követ, melyek olthatatlan nemzeti gyűlölséget lehelnek Magyarország ellen. Azt állítja, hogy a pápa Endre hívására sietett a magyar határra, hol a császár kész volt méltányos békére, csakhogy «Endre olyan igényekkel lépett föl, melyeket maga a pápa elfogadhatatlanoknak talált és mivel egyházi átokkal fenyegetve őt nem volt képes méltányos föltételek elfogadá-

sára bírni, fölháborodva távozott a visszavonuló császárral». Az események ily önkényes színezése magyar történetíró részéről valóban érthetetlen. Olyan szörnyű kivánság volt Endre részéről az, hogy a különben is legyőzött császár elismerje országa önállóságát? Legújabb történetíróink megegyeznek abban, hogy Leó pápa előbbi politikájához hiven 1052-ben a császár érdekében jött a magyar határra s egyházi átokkal való fenyegetéssel próbálta kényszeríteni a királyt arra, hogy a német császár hűbéresének vallja magát. Endre azonban férfiasan ellenállt a pápa és a császár egyesült fenyegetéseinek, kik végre teljes diplomatai és katonai vereséggel kényszerültek távozni. Ez a tényállás, ez az adatokkal s a józan észszel bebizonyítható történeti valóság, melylyel ellenkezik mindaz, a mit a Fraknoi mond. Egyébiránt ezzel a kérdéssel is sokkal rövidebben végez, mint fontossága megérdemelné. Általában vázlatosan s nem kifogástalanabb szempontból tárgyalja a későbbi Árpádok s a szentszék érintkezéseit. Sok mindenfélét említ, ellenben könnyedén átsiklik a legkényesebb, legkomolyabb kérdéseken; rendesen csak egy-egy pápai okiratot idéz s olyan sajtószzerű világitásba helyezi az eseményeket, olyan kevés érzéket tanúsít a magyar király méltósága, a magyar állam önállósága és érdekei, valamint az igazság iránt, mintha munkája nem tudományos mű, hanem egyoldalú párt- és vita-irat lenne azon tétel igazolására, hogy a szentszék mindig a gondviselés szerepét játszotta Magyarország iránt, de a magyar király gonoszsága folyton megghiúsította igyekezetét. Munkájának alig van lapja, mely nem ezt a fölfogást tükrözné vissza. Legszembetűnőbben a Nagy Lajossal foglalkozó részekben találkozunk e sajtószzerű fölfogással. Fraknoi épen e jeles uralkodónak szenteli a legtöbb tért, műve jó harmadát s a legbővebben természetesen Lajos nápolyi vállalatát, öcsese, Endre herczeg drámáját s a hozzá fűződő eseményeket tárgyalja. Tudvalevő dolog, hogy a magyar Anjouk Nápolyból származtak s hogy a magyar trónon sem mondtak le a reményről, hogy ismét megszerzik a nápolyi koronát, melynek hűbérua az akkor Avignonban székelő pápa volt. Magyarországnak végtelen hasznára vált volna, ha királya Nápolynak is ura lesz s szárazföldi hatalmához megfelelő tengeri haderőt szerz. A magyarok lelkesülten támogatták tehát királyukat nápolyi trónigényeinek érvényesítésében. De sem a francia

Anjouk, kik akkor az avignoni szentszékre döntő befolyást gyakoroltak, sem Velence nem türte, hogy a magyar és a nápolyi korona egy főn egyesüljön s az ő érdekekben a pápaság attól a perctől fogva, hogy a nápolyi Anjoukat Magyarországon trónkövetelőül léptette föl, mindig azt az álláspontot képviselte, hogy a két államnak egy és ugyanazon királya nem lehet. I. Károly magyar király ebbe is bele nyugodott s rokonával, a nápolyi királylyal, kinek fiörökösei nem voltak, a pápa beleegyezésével szerződésre lépett, hogy ifjabbik fia, Endre herczeg vegye el Johanna nápolyi trónörökösnot s ekképen a nápolyi trón birtokába jusson. A házasság meg is köttetett, de Johanna mihelyt trónra jutott, kizárta férjét az uralomból. Minthogy ez békés uton nem ment, mert Endre ragaszkodott jogához s testvére, Nagy Lajos is támogatta, ellenségei egyszerűen eltették láb alól, vagyis orvul megölték az ifju magyar herczeget. Mi része volt férje meggyilkolásában Johannának, azt egész biztosan ma megállapítani nem lehet, mert a birói vizsgálat a legrészrehajlóbban folyt s egyenesen Johanna bünössége nyomainak eltüntetésére irányult. Minthogy azonban a büntényből ő meritett hasznot, a közvélemény nagy része Európaszerte őt tekinté a gyilkosság értelmi szerzőjének. Természetesen még inkább annak tartotta a magyar udvar, Lajos király s anyja, özvegy Erzsébet királyné s erélyesen sürgette a pápánál Johanna megbüntetését. Mikor a szentszék még e jogos kívánságot sem teljesité, Lajos két izben ment haddal Nápolyba; el is foglalta, de a pápa ridegen ellenséges érzelme miatt meg nem tarthatta. Annyi azonban tény, hogy volt joga a harczias föllépésre s a magyar állam érdekében a legmélyebben sajnálható, hogy jogának elismerést szerezni nem birt. Fraknoi még sem rokonszenvez Lajos törekvéseivel; kimerítően, de állandóan hibás világításban beszéli el az ide vonatkozó eseményeket, végül meg valóságos kárörömmel jegyzi föl a magyar király kudarczát. A következőkben összegezi a nagy vállalat végeredményeit: «A hosszú küzdelemben, melyet Endre megöletése föl idézett, az egész vonalon a szentszék maradt győztes. Lajos király összes követeléseiről, melyeket 1346 január 15-dike óta formulázott, lemondott. Megszünt sürgetni Johanna bünösségének kimondását, második házasságának eltiltását, elfogatását, elítélését, a tróntól megfosztását. Lemondott mindazon

előnyökről, a melyeket fegyvere hatalmával kiküzdött; seregeit kivezette Nápolyból a nélkül, hogy egy talpalattnyi területet megtartana, örökösödési jogot a nápolyi koronára magának biztosítana; még azt sem eszközölhette ki, hogy öcsésének a Durazzoi Máriával tervezett házasságával utat nyisson a nápolyi trónra». A mit itt Fraknoi mond, az szóról szóra igaz. Nagy Lajos nápolyi vállalata fényes hadi tényei mellett is teljes kudarczczal, a magyar királyi család jogainak, a magyar állam életbe vágó érdekeinek teljes föláldozásával végződött s ellensége, a Fraknoi által annyira magasztalt VI. Kelemen pápa, titkos besugóival, a francziákkal, a velenceiekkal együtt az egész vonalon diadalmaskodott. Mindez igaz s ezt a történetírónak föl is kell jegyeznie. Csak az a kárörvendező elégtétel kelt visszatetszést, melylyel a magyar történetíró a magyar király kudarczát regisztrálja. Mi lehet örvendetes a magyar íróra abban, hogy hazája olyan kérdésben, melyben az ő részén volt a jog, melyben a megsértett erkölcsi érzésnek ő akart elégtételt szerezni, erősebb ellenségeitől vereséget szenvedett s minden vér- és pénzáldozata mellett jogát s érdekeit diadalra segíteni nem bírta? Hogy érthetetlen érzelmeit indokolja, Fraknoi azt hirdeti, hogy Lajos király nápolyi vállalatával «nem jár helyes úton», s inkább kellett volna északon és keleten foglalkoznia. Azt, mi volt a magyar állam érdekei szempontjából akkor a legsürgetőbb és a legfontosabb, mégis csak jobban meg tudta itélni Nagy Lajos és korának közvéleménye. A király épen nem meggondolatlanul, nem könnyelműen fogott vállalatába s hogy a társadalom minden rétege oly lelkesen, oly áldozatkészen támogatta, az annak a bizonyítéka, hogy vállalatát a közvélemény a legkomolyabb nemzeti ügynek, saját érdekei szempontjából sürgősen megoldandó föladatnak tekintette. Így tehát Fraknoi «nem jár helyes úton» Lajos nápolyi vállalatának megítélésében s előadása e részben csakugyan a téves nézetek, önkényes színezések, az igazság ismeretét megnehezítő helytelen föltevések hosszú lánczolata, mely nyakatekert okoskodásaival néha mosolyt, még többször azonban visszatetszést kelthet a magyar olvasóban.

Egyébiránt munkája többi fejezetei sem tesznek kedvezőbb benyomást, mert Fraknoi ez új művében furcsa módon szokta gondolatait kifejezni. Elmondja például, hogy azt a veszedel-

met, mely török részről Európát fenyegeti, nem Nagy Lajos, hanem VI. Kelemen pápa ismerte föl először; keresztes háborúra készült tehát s a költségek szerzésére nagy egyházi adót vetett ki. «Azonban — jegyzi meg — eredményt nem ért el.» Mit jelent ez a mondás? Az olvasó azt hiheti, hogy a pápa nem birta az érdekelt népeket a keresztes háborúnak megnyerni s ennek megfelelően be sem szedte az adót. Pedig szó sincs róla. Csak a keresztes háború maradt el, a szentszék azonban behajtotta az adót, de nem a törökök kiűzésére fordította, hanem elköltötte, a mi egyszersmind megmondja azt is, mennyiben tulajdonított jelentőséget a török veszedelemnek s mit tett elhárítására a valóságban. Ilyen saajtszerű szellemben van írva Fraknoi új könyvének minden fejezete s így e munka a különben ritka érdemű tudós írói babérait vajmi kevésbé gyarapíthatja. Nem tartozik jobb, sikerültebb művei, sőt általában nem a jobb történelmi könyvek közé. Legnagyobb részében vázlatos, nem hatol a dolgok velejébe, de különösen az a szellem hiányzik belőle, mely a magyar szívben visszhangot kelthetne. A történetírás értéke és jelentősége épen abban rejlik, hogy a népek legdrágább hagyományával, atyái sorsával, legkiválóbb embereivel, legnagyobb jótevőivel foglalkozik. De hogy az író megértse s így méltóan rajzolhassa őket, multhatatlanul szükséges, hogy szeretet lakozzék irántok szívében s bizonyos lelki kapocs fűzze őt hozzájuk. Ez a szeretet nem gátolhatja abban, hogy elfogulatlanul bírálja tetteiket, de igenis vissza fogja tartóztatni attól, hogy mindig csak elítélje, örökösen korholja, kárhóztassa őket csupán azért, mert joguk tudatában, igazságuk érzetében, legszentebb nemzeti kötelességök teljesítésében szükség esetén az egyház isteni hatalmának gyakran nagyon gyarló emberi képviselőivel is szembe mertek szállani.

ACSÁDY IGNÁCZ.

AZ ÉLET ÚTJAI.

Regény két részben.

Második közlemény.*)

III.

Szergejevna Olga korán reggel, alig hogy pirkadt, fölébredt, lustán végignyújtózott az ágyában és készült fölkelni.

Nehéz volt a feje. Eszébe jutott tegnapi látogatása a nagybátyjánál és rossz álomnak tűnt föl előtte. Ha, ne adja Isten, valami baj történnék itt vele, bizony senkisémet segítene rajta, de legkevésbé az az ember, a ki vérbeli kötelékénél fogva is a legközelebb áll hozzá. Vannak ilyen emberek a világon!

Szomorúan nézett körül a szobában. A harmadik emeletbeli olsó bútorozott szoba szegényes berendezése nagyon nyomasztó hatással volt reá. Az a rozoga szekrény, a keskeny kis sánta asztal, a tábori vaságy, s az ócska, rongyos függönyök az ablakon, melynek üvegein láthatók voltak a szakadó eső piszkos nyomai, — bizony nem igen hangolhatták őt jó kedvre. De főképen az a nehéz szagokkal terhes levegő, mely a füstös kis lámpával állandóan világított folyosón szorongott!

Még mindig nem kelt föl az ágyból, szőrehagyott és kopott takarójába burkolózva aggodalmasan kezdte elemezgetni azt a hangulatot, mely már napok óta uralkodott rajta. A lelke mélyén határozott csüggedést érzett. Ilyen hamar! Alig egy hete, hogy Péterváron volt s máris csökkent az erélye . . . nagyon rossz kezdet!

---

*) Első közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1901. 295. számában.

Kidugta a takaró alól szép és formás lábait, de csakhamar vissza is húzta. Nem igen akart fölkelni. Valami nyirkos, keserű szag terjengett a szobában, a melytől megundorodott. De minek is kelne föl? A nap amúgy is szinte végtelennek tetszik előtte, theát is majd csak kilencz órakor adnak neki . . . De azután mitévő legyen? Megint futkosni a hirdetések után, fölajánlani a szolgálatait, s néhol udvarias visszautasítást, máshol határozatlan ígéreteket, sőt itt-ott kétértelmű czélzásokot kapni.

A nagyváros immár egész súlyával kezdett ránehezedni. Szeretett volna kimenni a levegőre, a tágas mezőre, szabadon . . . a hol sütkérezhetne a napon és gyönyörködhetnék az igazi természetben, nem pedig Pétervár mesterséges ültetvényeiben.

A homályos és sápadt éjtszakát épen oly sápadt és homályos nap váltotta föl. Olgának eszébe jutottak azok a derült és vidám tavaszi reggelek ott lenn a délen, a hol az anyjával lakott. Ott a ragyogó nap közvetlenül rátűzött egyszerű kis szobájának az ablakára, melynek falai közt minden legapróbb tárgynak megvolt a maga ismert és kedves története. Itt — minden olyan idegen. Ezek a falak, ezek a szegényes butorok, sőt még ez a nap is. De még azok a tárgyak is, a melyeket magával hozott — egy szép velencei tükör, néhány olesó de csinos apróság, — mintha elhomályosultak volna itten, s elvesztették volna minden varázsukat.

Azután meg hol van azoknak a fehér éjtszakáknak a költészete, a melyekről olyan sokat olvasott, s a melyekről annyit beszéltek neki? A fehér éjtszakák beteges, gyöngé és haldokló éjtszakáknak tünnek föl előtte, a homályos, sápadt és hideg napok pedig olyanok voltak, mint a lábbadozó beteg, a kit még nagy gonddal kell ápolni. Nem, manó vigye ezt az éjszaki nyarat, a mely csak «torzképe a délvidéki télnek!»

Pedig hogy húzta valami ebbe a messze, ködös és titokzatos városba! Milyen tündérvárosnak rajzolódott az le az ő képzeletében! Milyen utczákat és palotákat látott álmaiban, még csak kevéssel az elutazása előtt is! Bizony az ábrándok épen oly távol vannak a valóságtól, mint az ég a földtől . . .

De most már késő visszalépni. A dolog el van intézve, a döntés megtörtént és szégyen volna, ha olyan hamar megadná magát.

— Mitévő legyen? Ismeretségek és összeköttetések nélkül aligha fog jó helyet találni. Ilyenekre pedig csak idővel tehetne szert. Ahhoz pedig, hogy hosszabb időt töltsön Péterváron, pénz kell, pénze meg nincsen, s a mi van, az bizony nagyon kevés.

Az egyetlen, a mit tehetett, az volt, hogy hirdetések adjon a lapokba, a mi a mellett, hogy sokba került, nem vezetett semmi eredményre, és olvassgassa a lapokat, hogy azután fölkeresse a czimeket és a keresletre ajánlattal feleljen. De ez sem ért valami sokat.

Végre rászánta magát a fölkelésre.

Piros vas-tálczán behozták a theáját. A theás kannának el volt törve az orra s a thea czifrán ömlött belőle, az a kevés cukor pedig, a mit adtak hozzá, olyan volt mint a méz. A zsemlye sem volt épen a legfrisebb. Csekrygina már régóta készült, hogy maga vegye a theát is meg a cukrot is, de mindig halogatta, hogy valami tennivalója legyen kilátásban.

Behozták a lapot is, melyet az utolsó oldalon kezdve mohón kezdett olvasni.

Volt benne néhány ajánlat, ezeket kivágta; azután megcsinálta magának az útirányt, a melyen az összes czimeket végig akarta járni. Miután a várost még nem ismerte eléggé s eleinte zavarba jött, úgy, hogy akaratlanul is sokat költött kocsira, megvette a város tervrajzát — «Pétervár husz kopejkért» — és rendszeresen hozzájárult fáradtságos munkájához. Ezzel eltelt egy, olykor másfél óra, és megrövidítette a várakozás nyomasztó óráit, míg végre neki indulhatott és elhagyhatta azt a gyűlöletes szobát.

Csekrygina elérkezett egy magas, ötemeletes házhoz és becsengetett a félemelet egyik lakásába.

Bevezették a szalonba, egy rendkívül tágas, hatablakos terembe. Gazdagon, de nagyon izléstelenül volt berendezve. Még neki, Csekryginának is, a kinek vajmi ritkán volt alkalma szép berendezést látni, izlésteleneknek tüntek föl a szögletekben, a pamlagok mögött a Makart-féle csokrok, az olcsó asztalokon a körökkel kihímzett terítők, az az otromba és nehézkes, minden stíl nélkül való bútor, s végül azok a széles aranyléczekből készült keretekbe foglalt képek, melyek classikusnak látszani akaró stilben, durván megfestett lehetetlen tájakat ábrázoltak.

Belépett hozzá egy még nem idős, de máris meglehetősen köpczös kereskedő külsejű asszonyosság, a kinek a modorából kiérezhető volt az a vágy, hogy minél uriasabbnak látszassék. Csakhogy ez nagyon nem illett hozzá, s beszélgetés közben, a mint kissé megfélekedett magáról, tüstént kitortek belőle azok a durva és közönséges kifejezések, a melyekbe belezavarodott, s a melyek hamarosan lehangolták.

— A hirdetés ügyében jött? — kérdezte Csekryginától leereszkedő mosolylyal.

— Igen... ime... — szólt Olga és zavartan nyujtotta felé az újságból kivágott hirdetést.

— Tudom... igaz. Tessék leülni.

Csekrygina leült.

A testes hölgy apróra s nem épen a legtapintatosabban végignézte vendégét.

— Tehát a következőkről van szó. Mielőtt fölfogadnék valakit... vagyis akarom mondani, mielőtt a föltételekről beszélnénk, el akarnám mondani, miről van szó.

— Kérem szépen.

— Én, ma chére, kereskedő özvegye vagyok; nagyon gazdagok vagyunk. Boldogult férjem, az igazat bevallva, ellensége volt minden műveltségnek. S épen azért egyetlen leányom meglehetősen szeszélyes, önfejű és nevetlen teremtés. Szükségem volna tehát a számára egy művelt és jólnevelt társalkodónőre... vagyis inkább... hiszen ért engem... inkább barátnőre. Tanult ön valahol?

Csekrygina elmosolyodott.

— Aranyéremmel végeztem a gymnasiumot s ezenkívül oklevelem is van.

— Francziául is beszél?

— Francziául és németül.

— No ez derék. S kész volna innét el is utazni?

— A hova parancsolja.

— Talán nincsenek szülei?

— De van... anyám.

— Hol szolgált azelőtt?

— Sehol. Azelőtt nem voltam utalva rá, hogy szolgáljak.

— No kedvesem... — tört ki a kereskedőnéből ez a bizalmas szó, s maga is boszús lett magára, mikor meglátta Csekrygina arcán a rosszul palástolt csodálkozás kifejezés-

sét. — Akarom mondani, — igazította helyre magát — hogy... ez nem épen előnyös... E szerint tehát nincsen tapasztaltsága.

— Nem tagadom... De ahhoz, hogy az ember tapasztalatokat szerezzen, csak el kell kezdeni valahol, nemde? Azután meg az ön leánya nem kis leány? Hány esztendő?

— Tizennyolcz.

— No lássa... Minden körülmények közt meg fogunk férni vele.

— Lehet. De ismétlem, hogy lehetetlen természetű leány. De ön tetszik nekem. Várjon egy pillanatig, majd beszéllek vele.

Ezzel a természetes asszonyosság kiment a szalonból.

Csekrygina egyedül maradt, s figyelni kezdett a szomszéd szobában folyó beszélgetésre.

Miután az asszonyosság nem vette magának azt a fáradságot, hogy maga után az ajtót betegye, s anya és leánya, a kiket nem igen feszélyezett az, hogy idegen van a szomszédban, hangosan beszélgettek, csaknem szóról szóra hallotta az egész beszélgetést.

— Ime jött egy társalkodónő ajánlkozni, — szolt az anya.

— Kell is nekem! — berzenkedett a leány.

— No de Sura... — tiltakozott az anyja.

— Ugyan hadd el, mama. Van is nekem szükségem a te társalkodónőidre! Hiszen nemsokára férjhez megyek.

— Hát aztán? Akkor majd fölmondunk neki. De most nem járhat ki egyedül.

— Akkor jöjj velem te.

— Jól tudod, hogy ezt nem engedi meg az egészségem.

— No talán még sem az egészséged, mamácskám! Hiszen olyan egészséges vagy, mint a bivaly.

— Sura!...

— Az az egész, — folytatta a leány minden zavar nélkül — én öregítlek, te pedig fiatalítani szeretnéd magadat.

— Sura!

— Mit Sura, Sura! Nem kell és ezzel vége van.

— De nézd meg legalább.

— Látni se' akarom. Alkalmasint valami hóbortos vén bolond.

— Ellenkezőleg. Fiatal és szép.

— Szép?

— Igen.

— Annál rosszabb!

— Annál rosszabb? Ugyan miért?

— Elhódítja a vőlegényemet.

Szünet.

— Ám legyen! Igazad van. Erre nem gondoltam.

— Nekem, mama, mindig igazam van, te pedig soha sem gondolsz semmire sem. Küldd csak el . . . nekem nem kell.

Az asszonyság újra megjelent a szalonban.

— Majd irok önnek, — mondotta édesen mosolyogva Csekryginának — hagyja itt a címét.

— A címemet bizony nem hagyom itt, — felelt a leány büszkén s a boszuságtól pirosan. — Jobban cselekedett volna, ha beteszi az ajtót és kissé halkabban beszél a kedves leányával. Mindent hallottam. Úgy kellett volna hirdetnie az újságban, hogy egy vén csoroszlyára van szüksége és nem pocskoltatni szegény leányokkal a pénzt kocsira.

Az asszonyság is dühbe jött.

— Bocsásson meg, kedvesem! kész vagyok önnek a kocsi árát visszatéríteni . . .

De Csekrygina csak megvetően végignézett rajta s egy szót sem szólva gyorsan kiment a szobából.

Lehorgasztott fejjel, keserű érzéssel a szívében folytatta útját gyalog. Úgy tetszett neki, hogy a következő hely, a hová mennie kellett, közel van ahhoz a házhoz, a melyből épen kilépett. Jó ideig ment, ment, s a dolog vége az lett, hogy eltévedt. Végre rátalált arra az utcára és házra, a melyet keresett és fölment a második emeletre.

Egy füzőbe szoritott és derekasan kifestett idősebb nő jött elébe. Szabályos arczvonásain még megvoltak egykori szépségének a nyomai, de azért egész megjelenése kellemetlen benyomást keltett kozmetikus fiatalságával és durva kendőzöttségével.

— Oh nem, nem! — szólalt meg a hölgy, mikor hallotta Olgát, de nem is engedte hogy befejezze, a mit mondani akart. — Nem vehetem igénybe a szolgálatait.

— Miért? — kérdezte Csekrygina csodálkozva.

— Szokott őszinteséggel meg kell hogy mondjam

önnek — már ne vegye rossz néven, — hogy ön nagyon is fiatal.

— Hát ez talán olyan nagy bűn? — kérdezte Csekrygina eléggé boszúsán.

— Jaj nem, nem lehet... Megfogadtam, hogy fiatal leányokat nem tartok a házamban. Eléggé okultam már. Az uram igen könnyen hevülő ember... És ön olyan szép! Persze azt is tehettem volna, hogy minderről egy szót se szóljak... mondhattam volna azt is, hogy már fogadtam nevelőnőt, vagy eszelhettem volna ki más egyebet... de inkább vagyok őszinte ön iránt.

— Bizony kevesebb őszinteség a jelen esetben jobb lett volna.

— Köszönöm a leczkét, de már én ilyen vagyok.

Csekrygina vállat vont és fölkelt. Ma határozottan nem volt szerencséje, mint egyébiránt ezekben a napokban általában.

Mikor a szalonból kilépett, látta, hogy kinyílt a szomszéd szoba ajtaja, s a nyíláson át kinézett egy már szintén éltesebb, vöröses bajszú ur, monoclival a szemén.

— A vizontlátásra... — mondotta a kifestett hölgy gyorsan és sebesen odasietett az ajtóhoz.

Mialatt Csekrygina az előszobában a szobaleány segítségével öltözködött, izgatott hangokat és valami élénk pörpatvar szakgatott szavait hallotta.

— Ez nem járja, Heléne...

— Kérlek szépen! Tudom én, mit csinálok.

— Igazán nevetséges vagy...

— Nem akarok vizzálykodást nevelni a házamban...

— De Heléne...

A pörpatvarból valóságos verekedés lett. A csunya, keskeny szürke szemű s hosszú és hegyesorrú szobaleány gonoszul elmosolyodott. Csekrygina sietett kijutni a lépcsőre.

Csunya érzés vett erőt rajta. Szerette volna humoros oldaláról fölfogni a kudarczát, de ez nem igen sikerült neki. «Milyen furcsa s egyúttal milyen aljas dolog ez», — gondolta magában. A szépség és a fiatalság — a természetnek két nagy adománya — komoly akadály a tisztességes munkának! Pedig hát nem vénülhet meg egy óra alatt! Nem rútít-hatja el magát! Mitévő legyen végre?

Erre a kérdésre nem talált feleletet. Az erélye el kezdett csökkenni és kislelkűség vett erőt rajta.

S ezekben a napokban ez folyton ismétlődött. Csak most ébredt tudatára annak, hogy mindeddig mi akadályozta a boldogulását. Eddig a legkülönfélébb ürügyek alatt udvariasan és tapintatosan utasították el ajánlatait. Nyilván nem bíztak a fiatalságában és félték a szépségétől. Ő pedig csodálkozott a kudarczain, nem tudván elgondolni, hogy miben rejlik a dolog. Csak ma ebből a véletlenül összekerült két különös esetből értette meg, hogy mi akadályozza azt, hogy végre sikere legyen. «Milyen különös emberek!» — gondolta keserűen elmosolyodva és továbbment.

Ez az eset annyira hatott rá, hogy aznap már nem tudta magát rászánni, hogy még valahol szerencsét próbáljon, s bártortalanul, elgyengülve és idegesen tért haza a szobájába.

IV.

Igy múltak a napok . . . Csekrygina déltől estig járt-kelt Pétervár utczáin, csöngetett a kapukon és az ajtókon, fölajánlotta szolgálatait és sehol sem talált helyet. A legudvariasabb elutasítás alatt is ott sejtette a bizalmatlanságot fiatal-sága és szépsége iránt.

Testileg-lelkileg kimerülve, fáradtan és csüggedten tért haza. Mi lesz vele? Mihez fogjon? Miért van az, hogy mások megtalálják azt, a mire szükségök van? kihez forduljon?

Sehol sem talált feleletet ezekre a kérdésekre és való-ságos rémület vett erőt rajta. Nem egyszer megfordult a fejében az is, hogy még egyszer elmegy a nagybátyjához, nem segítségért, nem tanácsért, mert hiszen ezt semmiesetre sem kaphat tőle, miután az életben gyöngé és erélytelen embereknek — az ő nézete szerint — el kell pusztulniok, hanem egyszerűen csak azért, hogy élő embert lásson és ismerős hangot halljon maga körül. De tüstént kiverte fejéből ezt a gondolatot. Minek menne oda? Hogy rettenetes, sőt esetleg sértő dolgokat halljon? Nem, nem! Hiszen még mostanáig sem tudta elfelejteni azt a benyomást, a melyet reá fölháborító nyilatkozataival tett. Űsse kő! Valahogyan majd csak boldogul nélküle is!

Az idő múlt és eljött a tavasz. Valósággal nehezebbé esett abban a bútorozott szobában lakni. A városi kertekben kiszőltek a fák, langyos lett a levegő, verőfényesen ragyogott az északi nap s a tavasz illata áradt szét mindenfelé. Olga úgy vágyódott a távolba, oda délre, arra az Isten áldotta délre, a hol született, a hol otthagytá egyedül álló édes anyját, a hol a fák is zöldebbek, a nap is fényesebb és melegebb, úgy mint az emberek is. S nem volt hova mennie, nem volt hova menekülnie ebből az ötemeletes kőduból, legföljebb a hosszú és egyenesvonalú utcákra . . .

S a mint az idő múlt, a pénze is mind jobban fogyott. Odaérkezésének az első napjaiban azt hitte, hogy hihetetlenül gazdag. Soha életében még annyi pénz nem volt a kezei közt, és soha még oly szabadon nem rendelkezett vele. De mindamellet, hogy szerényen, szinte szegényesen élt, a pénz mégis megdöbbenő gyorsasággal fogyott. Megpróbálta élet-szükségeit a legkevesebbre szorítani. De minden nap elvitt valamit a gazdagságából és végre elérkezett az az óra, mikor az erszényébe pillantva azt látta, hogy már csak öt rubelje van.

Megint fölmerült előtte az a kérdés, mitévő legyen? Még egyszer eszébe jutott a nagybátyja. De megint csak elűzte magától ezt a gondolatot, eszébe jutván, hogy pusztá elvből, milyen határozottan és szívtelenül megtagadta a segítséget attól a beteg diáktól.

Ekközben egyre-másra jöttek a levelek az anyjától, a ki gyakran és sokat irt neki. Leírta szomorú és magányos életét, mely «örömtelen az én vidám kis madaram nélkül», tudakozódott Olga sorsa iránt, nyugtalankodott az egészsége és a pénze miatt és kérdezősködött a nagybácsiról. E leveleknek olykor vidám, de mindenkor nyugodt hangjából Olga mégis kiérezte az aggodalmat, a rettenetes nyughatatlanságot.

A szemeiben könnyekkel, a szívében keserű érzésekkel ült le Olga a szegényes íróasztalhoz, hogy megírja a feleletet. A nagybácsi igen «szívesen» fogadta és üdvözlétét küldi; segélyért még nem fordult hozzá, mert mindeddig nem is volt rá szüksége; pénze van még elegendő; az egészsége kitünő, helyet még nem talált, bár már sokat kínáltak neki, de ő valami igazán jó helyet akar! — jobb várni, mint elhamarkodni a dolgot.

Két-három helyen is tettek neki ígéretet, s a mint rendben lesz, azonnal részletesen megírja . . .

Ezekben a levelekben volt valami igazság keverve még több hazugsággal. Hazudni nem tudott s nem volt hozzá szokva, de különösen nehezebbre esett hazudni az — édes anyjának. De nem tehetett egyebet! Csak nem írhatta meg neki az igazságot! Minek gyötörte volna szegény anyját? . . .

Így múltak a napok a nélkül, hogy csak valami újat vagy megnyugtatót hoztak volna Olgának. Még mindig bátorította magát, de azért lassankint mégis csak erőt vett rajta a kétségbeesés. Újra visszamenjen haza? Ez a gondolat az utóbbi napokban nem egyszer megfordult a fejében, de ő teljes erővel elűzte magától. Ugyan mit csinálna otthon? Ott ülne az édes anyja nyakán, a ki amúgy is alig-alig hogy tengődik?

A baj betetőzéseül beadták hozzá a heti számlát. Fizetnie kellett és nem volt pénze. Az igaz, hogy írhatott volna az anyjának, az küldött volna, akár ha kölesön kellett volna is vennie.

De mennyi idő elmúlik addig, míg megkapja és milyen kétségbeesésbe sodorná az anyját ezzel a levéllel, a melyben ezuttal a tiszta igazságot kellene megírnia. Nem . . . nem, a világért sem!

Elhatározta, hogy elmegy a zálogházba. Könnyes szemekkel vette le a kezéről széles arany karkötőjét, melyet valaha, boldogabb időkben az édes anyjától kapott.

El is ment. Megtalálni ezt az intézetet nem volt nehéz, de bemenni igen. Ez a legnagyobb szégyennek látszott előtte. Körülnézett és besompolygott a kapu alá. Mintha bizony lettek volna ismerősei ebben a rideg városban! Persze hogy nem voltak, de azért maga sem tudta miért, mind jobban erőt vett rajta valami kényelmetlen és zavaros érzés.

A zálogház csarnokában nagy tömeg ácsorgott. Nagy hét volt, s a szegény nép készülődött a költséges ünnepre, ide hordva ócska holmiját, hogy nagy perczentre, néhány garast kapjon érte.

Csekrygina Olga a végén állt annak a sornak, a mely a becsüs ablakától elnyúlt egészen a raktárba vezető folyosóig. Elkezdte nézegetni a közönséget. Nagyon kevés volt a vidám arc; a legtöbbről leolvasta a nyomorúságot és a bánatot.

A becsüs, a pénztárnok és az összes alkalmazottak szokatlanul haragosak voltak, hogy hirtelen úgy fölszaporodott a munka. Odalökték a pénzt, durván hajigálták a tárgyakat, kelletlenül feleltek, sőt olykor egyáltalában nem is adtak feleletet a hozzájuk intézett kérdésekre. Sok holmit el sem fogadtak, s boldogtalan tulajdonosaik azután szomorúan és lesújtva álltak tovább.

De azért a kényelmetlenség érzése kezdte elhagyni Csekryginát, mert a csöndesen vonuló tömeg végén megpillantott egy tábornokot, egy valóságos tábornokot! . . . Volt néhány szépen, sőt választékosan öltözött hölgy is. Mit restellte és szégyelte volna hát magát?!

Most már nyugodtabban várta a sorát.

Előtte egy testes úr állott, a kinek az arcát nem vehette ki, de a kinek egész alakja olyan ismerősnek tűnt föl előtte. De miután egyáltalában nem voltak ismerősei a városban, nem is igen ügyelt rá s elkezdett tűnődni nehéz helyzetén.

A köpczös úr többször hátrafordult, figyelmesen megnézte Olgát, egyet krákogott s egyszerre ezzel a kérdéssel fordult hozzá:

— Nem ismer rám, kisasszony?

Most a mikor szemtől szemben állt előtte, persze azonnal fölismerte. Dolinin volt.

Olyannyira megörült ennek az egyetlen ismerősének, hogy szinte rokonának érezte őt és hevesen el kezdett dobogni a szíve.

— Persze, hogy ráismerek — mondotta gyorsan, kezét nyujtva neki. — A nagybátyámnál találkoztunk.

— Igen. A több mint embernél. Nos, volt azóta még egyszer nála?

— Nem, nem voltam.

— No azt jól cselekedte.

Elhallgatott, majd jólelküen elmosolyodva így szólt:

— A mint látom, rosszul megy a dolga . . .

— Rosszul bizony, nagyon rosszul.

— No persze! Különbem nem is találkoztunk volna ezen a csúnya helyen. Hozott valamit?

— Hoztam.

Hirtelen könnybe lábbadtak a szemei. Reszkető hangon tette hozzá:

— Ime, egyetlen jószágomat . . . Mi lesz azután, azt nem tudom.

— No ne sirjon, kedves kisasszony. Nem olyan rettenetes az ördög, mint a milyennek festik. Nem talált helyet ?

— Nem.

— Mit akar tulajdonképen ?

— Valami nevelőnöi, társalkodónői, fölolvasonői állást . . . Mit tudom én mit ! Valamit . . . hogy ne kelljen éhen halnom.

— Hm ! Kész volna el is utazni innét ?

— Persze, hogy kész.

— De messzire kellene menni. Nagyon messzire.

— Mindegy.

— És hosszú időre.

— Mindegy — ismételte szomorúan.

— No akkor a kezemben van az ön sorsa.

Vidáman a kezére csapott és rápislantott. Annyi őszinteség és közvetlenség volt a viselkedésében, hogy Olga is szinte fölvidúlt.

— Ugyan mit nem mond ! — kiáltott föl örömmel.

— Igazán. Én soha se' beszélek a világba.

A hátrább állók fölkérték őket, hogy menjenek előbbre, miután beszélgetésükbe elmerülve nem vették észre, hogy nemsokára rajtok a sor. Mindössze három-négy ember volt már csak előttük.

— Várjon meg engem — mondotta Dolinin, mielőtt az ablakhoz lépett : — még kell, hogy megbeszéljük a dolgot.

Olga kivárta a sorát. Dolinin már átment volt a pénztárhoz. A közönség egyre szaporodott és mikor Csekrygina hátrafordult, egész új tömeget látott, mely ott támadt a háta mögött.

A becsüs meglehetősen kicsinylő pillantást vetett a karkötőre, melyet odanyújtott neki, megforgatta, rátette a mérlegre, megkereste a jelzését és lomhán mormogta a fogai közt :

— Harminczöt.

Ő jól tudta, hogy a karkötő több mint száz rubelbe került, és csodálkozva rajta, hogy olyan kevésre becsülték, hallgatott.

A becsüs dühösen rákiáltott :

— Tetszik vagy nem tetszik ? Mások is várnak !

— Igen — felelt zavartan, tapasztalatlanságában nem tudván, hogy itt épen úgy lehet alkudni, mint akár a boltokban.

— Egy pánczélos karkötő, behorpadva, több karczolóással, súlya . . . tizenkét arany . . . becsérték negyvenöt . . . kölcsönösszeg harminczöt — kiáltott oda a becsűs valami leánynak, a ki gyors kézzel irta a zálogczédulákat.

— Hol van behorpadva . . . egészen, egészen új — mondotta Csekrygina bátortalanul, de a becsűs megvető pillantást vetett rá és így szólt:

— Ez már így szokás. Legyen olyan szives elmenni az ablaktól, mert tartóztatja a többieket.

Szótlanul elment, zavartan és elpirulva. A lelke fenekén nagy fájdalmat érzett és rettenetesen sajnálta azt a jószágot, a melytől most elválasztották.

Nem oly régóta és oly nagy gonddal őrzött karkötőjének az alacsony becslése és bírálata hatott rá nyomasztólag, hanem a becsűsnek és a pénztárnoknőnek az a megvető és lenéző viselkedése, a melylyel különösen az utóbbi odalökte neki a zálogczédulát, a nélkül, hogy csak rá is nézett volna . . . Miért? Mintha bizony nem mi, szűkölködők gazdagítanók őket, mintha bizony nem ők élösködnének a mi pénzünkön . . . — gondolta magában, s gyorsan az erszényébe dugva a czédulát, elment a pénztártól s kilépett a folyosóra.

Ott már várt rá Dolinin.

— No, kisasszony — mondotta — most már igazán nagyon is el lehet keseredve. Megcsalták talán?

Elmosolyodott.

— Meg bizony.

— Azért ne keseregjen. Lássá itt is olyan több mint emberek ülnek, a kik nem rosszabbak az ön nagybátyjánál. S ők is azzal a pompás dologgal foglalkoznak — az értékek újra becslésével. Ön szerint például az a tárgy a mit ott hagyott megér száz rubelt, szerintök — egy garast.

— És ön — kérdezte félénken — ön is vitt be valamit. Elmosolyodott.

— Persze, hogy vittem. Csak nem azért jöttem, hogy enyelegjek ezekkel a több mint emberekkel.

— Hát önnek is szüksége van pénzre?

— Kinek nincsen?

— De hiszen van fizetése. .

— Van.

— És nem elegendő?

— Jaj, kedves kisasszony, a kíváncsiság nagy bűn ám — mondotta mosolyogva. — No semmi, semmi, azért ne piruljon el. A kíváncsiság azért még mindig jobb a közönyösségnél. Ha kívánja, elmondom. A mit bevittem, azt nem magamért vittem be. Hanem azért a diákért . . . a kiért a nagybátyjától is kértem . . . Csak nem lehet elpusztulni engedni egy embert, mi? Lehetővé kellett neki tennem, hogy elutazhassék. Ennyi az egész.

Ezt a legcsekélyebb kérdés nélkül, oly egyszerűen mondotta, hogy Csekryginának megrázkódott szíve, a gyönyörüségtől.

— Milyen kedves, derék, jó ember ön — mondotta lelkesen és kezet nyujtott Dolininnak.

— No, no . . . — mormogta határozatlanul.

Mindketten zavartan elhallgattak.

Azután Dolinin, zavarától menekülni akarván, megszólalt:

— Gyerünk. Elkisérem önt és útközben majd elmondom, miben áll a dolog.

Kimentek.

— Lássa — úgy mond — van nekem itt egy gazdag, aristokrata családom. Járok hozzájuk . . . tegnap is ott voltam nálok. Külföldre, azt hiszem Nizzába, utaznak egész nyárra . . . Megigérttem, hogy szerzek nekik egy kisasszonyt «személyes ajánlás alapján» — mert a lapok útján nem akarnak.

— Van leányuk?

— Nem, fiók.

— Kicsiny?

Dolinin hangosan fölkaczagott.

— Dehogy kicsiny. Már nősülni készül.

— Akkor hát minek nekik nevelőnő,

— Nem is nevelőnő kell nekik. Fölolvasónő, vagy demoiselle de compagnie, vagy mi . . . kell nekik. Tudja, az asszonynak valami baja van a szemeivel. Nem szabad olvasnia, francia regények nélkül pedig nem tud meglenni. Szüksége van tehát egy lectrice-re. Én mindjárt önre gondoltam. Meg-

ígértem, hogy a napokban adok nekik választ és elhatároztam, hogy még egyszer fölkeresem a nagybátyját, hogy a címét meg tudjam tőle.

— Azt bizony nem kapta volna meg tőle . . .

— Hogy, hogy ?

— Ő nem kérdezte, én meg nem mondtam meg neki.

— No akkor adjon hálát az Istennek, hogy ezen a csunya helyen találkoztunk. Mert különben nem találtam volna meg, mert az igazat bevallva még a nevét is elfelejtettem.

— Csekrygina Szergejevna Olga.

— No lám, lám . . . A mint tehát látja, kedves Szergejevna Olga, a fájdalmat mindig öröm követi és vice versa. Ön azért jött ide, hogy zálogba tegyen valamit, és im vagyont szerzett! Nem, minden tréfát félretéve, a föltételek ezek: havonta 25 rubel és teljes ellátás. A fizetés csak az első időre szól — később emelkedik. Nagyon gazdag emberek. Megfelel ez önnek?

— Hogy megfelel-e! ? — kiáltott föl egészen kipirulva az örömtől, különösen a külföldi utazás kilátásától. — Régtől fogva az volt a vágyaim netovábbja, hogy világot lássak — mondotta hálás pillantást vetve Dolininra — persze, hogy erre még gondolni sem mertem . . . csak úgy befészkelte magát a fejembe ez a badarság! Istenem, hiszen mi minden nem fordul meg az ember fejében!

— Nizzában majd — folytatta Dolinin — találkozni fog az én diákkal is.

— Tehát ketten leszünk ott, a kik önnek fogják köszönhetni a megmentésüket.

— Megmentését? — csodálkozott Dolinin. — Mitől?

— Az egyik talán a haláltól, a másik — az éhségtől.

Dolinin elkomorlyodott.

— Elég, elég, Szergejevna Olga! mondotta komolyan. — Nem szabad soha fölfújni a dolgokat. Nem szeretem, ha olyasmit tulajdonítanak nekem, a mi nem illet meg. Én csak azt tettem, a mit meg kellett volna tennie minden más embernek, a kiből még van emberi érzés.

Olga semmit sem felelt, s némán folytatták útjukat.

Mikor odaérték annak a háznak a kapujához, a melyben Csekrygina lakott, Dolinin megállt és így szólt:

— Nos hát, én megígértem Tambovszkájának, hogy a napokban választ adok nekik, mert husvét után azonnal el-

utaznak. Mondja meg hát nekem a pontos címét. Két-három nap múlva értesítem, s akkor majd fölkérem őket, hogy véglegesen megállapodjanak. És még valamit, kedves kisasszony. Én a továbbiakért igen nagy felelősséget veszek magamra. Jól fogja-e magát ott érezni — nem tudom. Remélem, hogy — igen. Azt hiszem, jó emberek, bár jól tudja, hogy másnak a lelkébe nem hatolhat be az ember teljesen. Mindenesetre kikötöm az ön számára a visszautazást és egy havi fizetést, arra az esetre, ha onnét vissza akarna térni a hazájába, vagy ha általában nem férnének össze. Ön pedig, tudom, igazolni fogja az én ajánlásomat. A szemeiből látom, hogy derék leány.

— Köszönöm.

— Nem azért mondtam. Most pedig — a viszontlátásra. Minden jót!

Kezet szorított vele és elment. Olga még egyszer megakarta köszönni neki, s el akarta mondani előtte, hogy menyire meg van hatva szives részvététől, de akkorra már messze volt. Köpczös alakja már eltűnt egy utcza kanyarulatánál.

Örömteljes érzéssel ment haza. Még szegényesen bútorozott egyszerű szobája is olyan lakályosnak, olyan vidámnak tetszett neki most! Tüstént leült levelet írni az anyjának. Olyan könnyen ment az irás, és olyan diadalmas levél lett belőle.

De nagy péntekig Csekrygina semmiféle értesítést sem kapott Dolinintól. Már-már kételkedni kezdett közbenjárásának sikerében. Újra erőt vett rajta az előbbi nyughatatlan és aggodalmas érzés. Hátha semmi se' lesz az egészszből? Pedig már teljesen abban hagyta a helykeresést, és nem is érdeklődött többé a lapok utolsó oldala iránt.

Szomorú érzéssel telve ment ki szombaton reggel, hogy meglátogassa a szent sírt.

A templom csaknem üres volt: mindössze két-három ember térdelt a szent sír előtt. Homályosan pislogtak a félhomályban a viaszgyertyák sárgás lángjai.

Eszébe jutott, hogy ha valaki áhitatosan imádkozik a szent sírnál, úgy valóra válik az a kívánsága, melyet imájába foglal. Legalább úgy mondta mindig az édes anyja. Ő pedig hitt neki.

— Uram Istenem, Uram Istenem! — suttogta halkán — intézd úgy, hogy megkapjam azt a helyet!

Ez a naiv, gyermekes ima teljesen megnyugtatta.

Abban a meggyőződésben ment haza, hogy otthon már várja Dolinin levele.

De nem volt semmiféle levél. Mindamellet Olga teljesen nyugodt volt.

Reggeli misére nem ment el. Lehevert az ágyára és ott hallgatta a husvétii harangok ünnepélyes zúgását. Eközben újra elfogta őt a jövőjeért és megélhetéseért való aggodalom.

Harangok zúgása közepett nyugtalan álomba merült.

Reggel, úgy tizenegy óra tájban kopogtak az ajtaján. Csekrygina már rég fölkelte volt s föl is öltözött. Dolinin jött.

Dolinin frakkban, ragyogó arccal és barátságos mosolylyal lépett a szobába.

— Föltámadt Krisztus! — mondotta.

Csekrygina annyira megörült a jövetelének, hogy gyorsan odafutott hozzá és a legsekélyebb zavar nélkül háromszor megcsókolta.

— No lám, ez aztán keresztyén fogadtatás — mondotta Dolinin és leült. — Bocsásson meg, hogy ilyen korán jöttem önhöz. Sok látogatást kell tennem s önhöz jöttem legelőször. Piros tojás helyett jó hírt akartam közölni önnel.

— Nos, mi az? — kérdezte Csekrygina türelmetlenül.

— Minden rendben van, úgy, a mint megbeszéltük. Önt holnaputánra várják. Pár napra rá alkalmasint elutaznak.

— Istenem, hogyan köszönjem meg önnek? — tört ki belőle őszintén.

— Ugyan már mit köszönne? Majd ha már pár évet töltött nálok, az más. Lehet, hogy nem köszönni, de szidni fog engem . . .

— Ugyan már miért? — kérdezte.

— Mit tudja az ember? Megesik, hogy még a legjobb emberek se férnek össze.

— Oh attól nem félek! Nekem békés, nyugodt a természetem. Én soha senkivel sem veszekszem.

— No, annál jobb.

— Ime itt van — mondotta Dolinin a tárczájából egy száz rubeles bankjegyet vevén ki — ez a készülődésre és a bevásárlásokra. Ezt még külön kicsináltam . . .

Csekrygina öröme határtalan volt. Száz rubel! Hiszen ez egész vagyon! . . . Rég nem látott ennyi pénzt együtt . . .

— Köszönöm, egész lelkemből köszönöm . . . Ugyan miért van irántam ilyen érdeklődéssel? És hogy is tudta ezt keresztülvinni? Hiszen még csak nem is láttak engem! . . .

— Baj is az! Megbiznak bennem. Föltétlenül megbiznak. Én neveltem a fiokat, s én vezettem egészen az egyetemig. Miután soha se szóval, se cselekedettel nem csaltam meg őket, úgy hisznek nekem, mint saját magoknak. Ez roppantul egyszerű!

— Már nagypénteken vártam öntől levelet . . . Már-már azt hittem, hogy az egészségből semmi se lesz.

— Tudom, hogy várt. De nem lehetett. El voltam foglalva a diákom elutaztatásával . . . S az ön dolga csak tegnap dőlt el.

Még egyszer köszönetet mondott neki s kezet szorított vele. Elhallgattak.

Dolinin szólalt meg újra.

— Jó család. Különösen Tambovskája Vaszilijevna Katalin és a fia Petrovics Leó. Pompás fiatal ember! No, a mi az apját, Dimitrievics Pétert illeti, ez már rosszabb. Egyeneslelkű és könnyelmű is egyszerre. A szíve az nem rossz, de azért könnyelműségéből sok rosszat cselekedett életében . . . Különös ember! Ha valamit a fejébe vesz, akkor vége! Bottal sem lehet kiverni belőle. S hogy elérje azt, a mit akar, nem igen válogat az eszközökben, s könnyelműen hozzá nyúl mindenhez, a mi a keze ügyébe esik. De ne törődjék vele . . . minden családban van ilyen korcs!

— S itt korcs — maga a család feje? — mosolygott Csekrygina.

— Már bizony úgy van!

— Még csak meg sem kínálhatom semmivel! — mondotta egyszerre Csekrygina és zavartan elpirult.

— No hát még mit akar!? — felelt Dolinin. — Ideje mennem . . . Amúgy is elfecsegtem itt az időt. Ha mindenütt ilyen soká maradok, akkor három nap alatt sem jutok a látogatásaim végére . . .

Gyorsan fölkelt és elbúcsúzott.

— De hát — mondotta, miközben kikísérte őt az ajtóig — én elutazom a nélkül, hogy önt még egyszer lássam?

— Az igaz! . . . kell, hogy az elutazása előtt még egyszer eljöjjenek. No jó, eljövök. Majd közli velem a benyomásait.

— Tehát elvárom.

— Jól van.

Dolinin elment és Csekrygina visszatért a szobájába.

De nem! Most nem tudott egyedül maradni ebben a szegényes szobácskában. Szüksége volt levegőre, emberekre, világosságra. Gyorsan felöltözve kiment az utcára ujjongó, ünnepi hangulatban.

— Van még boldogság! — suttogta halkán, a mint a mozgás szükségét érezvén, gyors léptekkel végigsietett az utcán.

Az utcán kevés volt az ember. De azok, a kikkel találkozott, ünnepi ruhába voltak öltözve és derült volt az arcuk. Látogatókkal telt bérkocsik robogtak idestova. Az összes harangok szakadatlanul zúgtak, s ebben a zúgásban volt valami örömteljes, ünnepélyes és ujjongó. A nap verőfényesen tűzött le a halványkék égről, s Csekryginának úgy tetszett, hogy Péterváron most először látta a napot.

A levegő tele volt a tavasz illatával. Persze nem a lombok és a virágok illatával, hanem a tavasznak azzal a sejtelmével, mely mintha friss és ifjú vért ömlesztene az erekbe, mely megszünteti az idegességet és jókedvre hangolja a szívet.

Csekryginát olyan ellenállhatatlan erővel húzta-vonta valami a messzeségbe, hogy rettenetesen messzinek látszott előtte az az idő, a mikor majd elindulhat nagy, csábító és ismeretlen útjára . . .

V.

Csekrygina a kijelölt napon kissé hangosabban dobogó szívvel indult el Tambovskijékhöz.

A rokonszenves külsejű, válszalagos kapus jelt adott a harangjával, mire a szőnyeggel beborított és növényekkel díszített lépcsőn megjelent egy ezüst gombos kék frakkba öltözött inas.

— Jelentse be Csekrygina kisasszonyt — mondotta a kapus.

— Parancsoljon.

Egy kis félelem fogta el Olgát. Úgy tetszett neki, mintha kissé szédült volna a feje.

Bevezették egy kis szalonba, a hol egyedül maradt. Elég

ideje volt hozzá, hogy kissé körülnézzen és rendbehozza magát.

Bámulva nézett körül a szobában.

A falak crême színű nehéz selyem szövettel voltak beborítva, melyet széles atlasz szalagok diszitettek, közöttök halvány ibolyaszínű szövött virágokkal. A picziny, mély és puha pehelytől szinte duzzadó karosszékek, puffok, pamlagok, tété-à-tété-re, ugyanolyan színű selyemmel bevonva, a falaknak megfelelően az egész szobának valami halvány lilaszínű tonust kölcsönöztek; a padló teljesen be volt borítva szőnyeggel; itt-ott kis Tanagra szobrocskák és csoportozat ékeskedtek, néhol szép vázákban virágok illatoztak s a szögletek mindenütt tele voltak zölddel; művésziesen elrendezett sátor zárta el az egyik szögletet, a melyben egészen más stílus, világos-zöld fából készült bútor volt elhelyezve. A zongora terítővel volt letakarva, s pompás világos-zöld kötésű hangjegykötet hevert rajta. Néhány, izléses keretbe foglalt kép függött a falon: virágok és tengeri tájak.

Ilyen fényüzést még nem látott soha. Hát lehetséges, hogy ő, Csekrygina Olga ezentúl ilyen környezetben fog élni? Egyszerre összeszorult a szíve s aggodalmas érzés borult a lelkére. Hozzászokni a fényüléshez könnyű — gondolta Csekrygina — de mi lesz akkor, majd ha mind ettől megint el kell válni?

Arra már nem volt ideje, hogy erre a kérdésre magának választ adjon.

Egy vele szemben álló alacsony ajtó kinyílt és megjelent a küszöbén a ház úrnője.

Finom megjelenésű, karcsú, s korához képest csodálatos termetű hölgy volt; az öltözékéből, a járásából, mérsékelt és szép mozdulataiból, sőt még a hangjából is valami különös előkelőség áradt szét, a melyet Csekrygina más asszonyokban még soha sem tapasztalt. Ha a haja nem lett volna őszbevegyülő, úgy bátran fiatal asszonynak lehetett volna tartani.

Csekrygina fölkelt a helyéről és kissé zavarba jött. De Tambovskája alig hogy átlépte a szoba küszöbét, vendége felé tartva azonnal megszólalt.

— Dolinin sok szépet mondott nekem önről, made-moiselle. Nagyon fogok örülni, ha összeférünk.

Odanyujtotta Csekryginának tömérdek gyűrűvel elbo-

ritott finom és sovány kezét. Szergejevna Olgának különösen föltűnt egy finom foglalású hatalmas smaragd cabochon.

— Üljünk ide és beszéljünk — mondotta Tambov-szkája a sátor felé tartva.

Leültek a barátságos, világos-zöld szögletbe. Olga seho-
gyan sem tudott megfelelő szavakat találni. De nem is volt
rá szükség. Tambovskája maga beszélt, azért-e, hogy időt en-
gedjen a leánynak, hogy kissé összeszedje magát, vagy külön-
ben is ez volt a szokása, azt nem tudta eldönteni.

— Nagyon örülök, hogy ön kész velünk elutazni. C'est
si beau, Nice. Ott van egy villánk, nem épen magában Nizzá-
ban, bien entendu, hanem a Grande Corniche-on, a tenger part-
ján. És csodaszép kertünk is. Ça vous chante d'aller voir Nice?

— Mais . . . je crois bien, madame.

— Ah! tant mieux . . . Az orvosok úgy találták, hogy
kezdődő tüdőbajom van és szükségem van pihenésre — mon-
dotta Tambovskája mosolyogva. — Pihenésre, de mitől? Azt
már nem tudom. Én úgy érzem, hogy egészséges vagyok, csak
rosszul kezdek látni. Vous me fairez de la lecture, n'est pas,
chère mademoiselle? . . . Én igen sokat olvastam és olvasok,
de most már nem tudok. Mit csináljak: tout passe, tout
casse . . .

— De hiszen még olyan fiatal . . .

— Merci! Ötven éves vagyok! Ha ön ezt fiatalságnak
nevezi, ma chère enfant . . . De beszéljen valamit magáról.
Hogy került Pétervárra? Most először van itt, igen? És . . .
hogyan tetszik?

— Nem nagyon.

— Bizony magam sem valami nagyon szeretem. Egy
nagy falu az egész. Hát ön szeret-e olvasni?

— Nagyon.

— No ez derék. Ezzel majd együtt foglalkozunk. — El-
ragadóan elmosolyodott. — Ne féljen, én nem fogok . . . je
n'abuserai pas — mondotta francziául, nem találván meg a
kellő orosz kifejezést. — Itt mindig zavartak a fogadások, a
kocsikázás, a színház. De ott, sur la côte d'Azur, nyugodtabb
lesz az élet. Vannak rokonai?

— Édes anyám.

— Pauvre maman . . . most egyedül maradt! Nincs
több gyermeke?

— Nincs, én vagyok egyetlen leánya.

— Nekem meg van egy egyetlen fiam . . . derék fiatal ember. A mamája most ugyancsak elúnja majd magát? No de se baj, majd irogat neki. Azután majd ha visszatérünk, majd eleressztjük egy kis időre, hogy meglátogathassa őt . . . Remélem, megszokik majd nálunk s jól fogja magát érezni.

— Oh mennyire szeretném, hogy úgy legyen! — kiáltott föl Csekrygina lelkesen.

Tambovskája már is tetszett neki: olyan őszinte egyszerűséggel, olyan bizalmas szeretetreméltósággal beszélt, hogy önkéntelenül is elragadta fiatal látogatóját. Csekrygina mind a mellett kissé zavarban volt: nem tudta, vajon illik-e, hogy fölkeljen és elmenjen, vagy pedig be kell várnia, míg Tambovskája maga föláll és elbúcsúzik tőle.

Ekkor egy jól conservált rövidre nyirt, őszhajú, körülbelől hatvan éves férfi lépett a szobába, hegyes szakállal, a melyben már szintén voltak ősz szálak, de nem annyi, mint a hajában. Volt az arcában valami kellemetlen. Csekrygina eleinte nem tudott magának számot adni arról, vajon mi tette ezt a különben szép arcot olyan kellemetlenné, de mikor jobban megnézte, rájött, hogy ennek a szemeknek kifejezése az oka. Volt bennök valami rideg, gúnyos, sőt kissé lenéző. Azután a fülein is megütközött. Óriási, lapos és alacsonyan fekvő fülek voltak ezek, a mi egymagában is roppant kegyetlen kifejezést adott az arcának.

— Mademoiselle . . . mademoiselle . . . — akarta bemutatni a leányt Tambovskája, de nem jutott eszébe a neve.

— Csekrygina — sietett őt kisegíteni Olga.

— A férjem — fejezte be Tambovskája.

Tambovskij a távolból udvariasan és szertartásosan meghajtotta magát, de mintegy szándékosan nem ment a közelébe, nem nyújtott kezét neki, s az asztalra támaszkodva egy sárga borítékos könyv iránt kezdett érdeklődni, mely ott hevert az asztalon.

Csekryginának lehetetlen volt észre nem vennie, hogy Tambovskája, a mint az ura belépett, valósággal összerezett, összezsugorodott.

Tambovskij leült egy székre, keresztbe tette a lábát s várakozó pose-ba helyezte magát, mintha csak azt várta volna, hogy az idegen látogató eltávozzék.

Ez meg is történt. Csekrygina fölkelt, elég ügyetlenül beleütközött a pamlag sarkába és ajánlotta magát. Tambovskája kezét nyujtott neki, de az ura, a ki szintén fölkelt, ezt nem cselekedte, csak mélyen meghajtotta a fejét! Csekrygina zavarba jött.

— Tehát, c'est entendu — mondotta Tambovskája — ön egyenesen kijön a pályaudvarra. Nem volna érdemes ideköltöznie három-négy napra, ugy-e?

— Persze.

Mikor kiment, nem bírta megállni, hogy egy pillantást ne vessen a hercegre. Hideg, szinte aczélos tekintete kísérte őt az ajtóig, s valósággal kihozta a sodrából ez a pillantás.

— Quelle charmante demoiselle . . . — mondotta Tambovskája a helyére ülve, csak hogy épen mondjon valamit, s érezte, mint zavarodik meg férje tekintetének súlya alatt.

Hosszú idő óta élt vele együtt, úgy a mint a nagy világban élni szoktak, ritkán találkozva vele, és tőle teljesen különálló életet élve. Csak a kocsizások és a közös asztalnál való megjelenés tartották még össze úgy, a hogy őket. Máskülönb mindenikök teljesen külön életet élt. S épen azért Tambovskája mind ezideig nem tudott igazán hozzászokni, s mindig zavarba jött a jelenlétében.

Az volt ő, a kit une femme d'interieur-nak hívnak, a ki szerelmes a házába, imádja a fiát és szenvedélyes odaadással van a családi élet iránt, mely, a mint látszik, nem épen teljesen sikerült neki. Az ura szerette házon kívül tölteni az időt; nyáron fürdőhelyeken és játékbárlangokban ödögött, őszszel vadászott a birtokain, a telet pedig bálokban, ebédeken és estélyeken töltötte. Alkalmasint valami viszonya is volt — un collage — ebből azonban soha sem származtak családi jelenetek, a mint hogy ilyenek nálok egyáltalában nem fordultak elő. Ez ellentétben lett volna a bon ton-nal és a nyárs-polgáriasság árnyékát vitte volna be külsőleg teljesen correct életökbe, s széles és nagyuri alapokra fektetett háztartásukba. Ilyenformán a világ választó falat emelt közéjük, a mely lehetlenné tette az egymáshoz való közeledést.

Tambovskij nem felelt a felesége megjegyzésére. Alig észrevehetőleg vállat vont, mintha csak azt akarta volna mondani: «Úgy találod? Annál jobb! De mi közöm van nekem hozzá?»

— Beszélni szeretnék veled Leoról! — mondotta.

— No mit? — felelt izgatottan.

— Csak kérlek csillapodjál. Semmi különöset. Ráérsz?

— Rá, rá!

— Annál jobb; nem foglak soká tartóztatni: nagyon is sietek.

— Nos, mi az? — ismételte.

— Nem tetszik nekem Irénnel szemben való viselkedése.

— Versinszkájával?

— No persze, hát kivel mással?

— Talán kissé hideg hozzá?

— A sarcasmusaival, entre nous soit dit, eléggé . . .
 hogy is mondjam? D'un ton douteux. Szólhatnál neki . . .

Tambovskája hallgatott.

— Arra kérlek, hogy beszélj vele — ismételte makacsul.

— Szívesen . . . de . . .

— Mit de?

— Semmi eredménye sem lesz, Péter.

— Miért?

— Mert nem szereti őt. Que voulez vous que j'en fasse?
 Ezzel szemben egészen tehetetlen vagyok.

— No de nagy dolog! Nem szereti! Nem szereti most —
 majd megszereti később. Majd megjön az. Enfin — mondotta
 fölkelve: — bocsáss meg, de nincs több időm. De föltétlen
 kívánságom az, hogy ez a házasság létrejöjjön. Te — az anyja
 vagy. Tőled nagyon sok függ. És én remélem, hogy nem fogod
 megtagadni tőlem közreműködésedet.

— Mindenesetre rajta leszek . . .

— No hiszen ennél többet egyelőre nem is kívánok tőled. Előre is köszönöm. A tout à l'heure . . .

Könnyedén bölintott a fejével és kiment.

Tambovskája egyedül maradt és teljesen átengedte magát a gondolatainak. Szegény Leo! Nehéz küzdelem vár rá. Szerény és komoly világnézletű fiatal ember lett belőle — ritka kivétel a közt a fiatalság között, a melyet alkalma volt megfigyelni. Az igényei is szerények, a szive — jó. Dolinin nevelte őt így. Legalább is nagyon sokat köszönhet Dolininak. S ő ezért háladatos is volt nevelője iránt. Az igaz, hogy Versinszkájának nagy összeköttetései vannak — a nagybátyja,

a ki mindenekfölött szereti, a közigazgatásban magas, igen magas állást foglal el. És ő, Tambovszkája, nagyon jól tudja, hogy mire számít az ura. Haladni akar előre. Rettenetes nagy becsvágy lakik benne, ugyannyira, hogy attól sem riad vissza, hogy ennek a becsvágának föláldozza egyetlen fiát . . .

Tambovszkája odanyult az asztalra és elővett egy könyvet. De bár Theuriet-nek egy új regénye volt, a kit a közvélemény ellenére, mely őt az unalmas írók közé sorozta, nagyon szeretett és igen nagyrabecsült — az olvasás nem igen akart menni. Egymásután olvasta a sorokat és a lapokat, de mikor letette a könyvet, akkor látta, hogy semmit sem értett abból, a mit olvasott.

Újra belemerült a gondolataiba.

Irén! Persze, hogy neki nem ilyen feleségre van szüksége! Ki az az Irén voltaképen? Egy üres leány . . . vagyis inkább egy úgy nevezett femme chic, mint leány. Az előrelátható, hogy nem illenek össze. Minek veszi hát feleségül? Pedig ez aligha lesz elkerülhető. De hát Irén, talán szereti az ő fiát? Dehogy is szereti! A múlt télen egy kövér vörös segédtsízt udvarolt neki . . . most télen egy követségi tanácsos . . . s ő mind a kettőt elfogadta. Lehetséges, hogy Péter mindezt ne tudná, vagy ne látná? Persze, hogy tudja, úgy mint mindenki más. Nos és? . . . Nos, Irén férjhez akar menni Leóhoz. Ez nyilvánvaló. De hát vajon mit vár tőle? Mindenesetre a férjes nő helyzetét, mely az ő körében nagyobb cselekvési szabadságot ad neki. A társaságban már nagyban tárgyalják is ezt a házasságot. Az bizonyos, hogy Irén is eljön Nizzába . . . ha nem is most, nyáron, de az őszszel vagy télen. Ő rajta, Tambovszkáján pedig nagyokat nevetnek, hogy nyáron készül Nizzába, mikor egy lélek sincs ott, s az üzletek mind zárva vannak. Nincs ott senki! De hiszen éppen a magány az, a mit keres. Az ura egyideig Párisban marad, legalább a Grand Prix-ig. Tudja a manó, hogy van, de egyetlen Grand Prix-t sem tud elmulasztani. Ő meg majd a fiával lesz Nizzában . . .

Belépett az inas és jelentette, hogy a reggeli az asztalon van.

Kelletlenül fölállt s átment az ebédlőbe.

VI.

Csekrygina Olga ott állt a vasuti fülke ablakában és nézte az előtte elterülő tájat. A táj nem tartozott a derültebbek közé: a távolba elnyúló s a láthatárba beleolvadó nagy erdők sötét szalagjában végződő sík mezők, szegényes falvak, düledező házakkal, itt-ott egy-egy beteges cserje, vagy karsú és sudár nyárfacsoport.

Az idő megromlott és már reggel óta, úgy mint akár ősszel, egyhanguan szitált az eső.

Lassanként nem épen vidám gondolatok fogták el Szergejevna Olgát. Annyi bizonyos, hogy örült, hogy kikerült szegényes szobájából, örült, hogy ott hagyhatta Pétervárt, az előtte álló utazásnak is örült . . . de most, a mint a vonaton ült, aggodalom ülte meg szívét.

Dolinin előtte való este eljött hozzá búcsúzni. Nem valami soká volt nála, gyöngéden beszélt vele, s valami változást vevén észre benne, megpróbálta megnyugtatni. Azután, mikor Dolinin elment, sietve kiváltotta a karkötőjét, és hazatérve elkezdte csomagolni a holmiját.

Eszébe jutott, hogy elmegy búcsút venni a nagybátyjától, de azután meggondolta a dolgot. Minek menne? Hiszen a nagybátyja rá nézve teljesen idegen ember. S abban a mértékben a mint eszébe jutottak kegyetlen szavai, és önzésének különös philosophiája, abban a mértékben erőt vett rajta a lehangoltság, s így a viszontlátás vágyának a futólagos rohama elmúlt a lelkében.

De nem mult el az a vágy, hogy valami hozzá közelálló rokon lélekkel beszélhessen. Könnyes szemekkel asztalhoz ült és hosszú levelet írt az édes anyjának.

A levél után kissé megnyugodott, s pusztá szórakozásból maga vitte el föladni. Hazatérve befejezte a csomagolást. Nem sok munkába került az egész! Szinte üres volt a csomagja.

Most a mint ott állt a fülke ablakában, lassanként újra átgondolta az előtte való nap benyomásait. Ime a gyorsvonat ragadja őt most magával valahova messzire, ismeretlen vidékre, a hol egyedül kell majd élnie, mert azok az emberek, a kik közé most letelepszik, ránézve teljesen idegenek. Pedig

mindennél jobban irtózott a magányosságtól. Már gyermekkorától fogva hozzászokott egyetlen közelállója, az édes anyja társaságához, s ime most az volt megírva a sors könyvében, hogy elváljon tőle hosszú időre, talán mindörökre.

Azután meg a nagybátyjával folytatott beszélgetés emlékei sem hagytak békét neki. Mindaz, a mit hallott, olyanyira megdöbhentette őt, hogy még mostanáig sem birt magához térni. Szabad óraiban, a helykeresés czéljából tett látogatásai közt, reggel a theánál és este lefekvéskor emésztő kíváncsisággal olvasgatta azt a kis füzetet a melyet Zalyeszov adott neki. Az, a mit benne olvasott, valóságos rémülettel töltötte el. Kezdetben nem mindent értett meg benne, de lassanként a mint elsajátította ezeket a tanokat, egészen új világ nyílt meg előtte, a melyre eddig még csak nem is gondolt. Mint a lassan ölő mérég, úgy ömlött át bele ennek az irtózatossan önző tannak mérgezett áramlata, mely kissé őt is megfertőztette. Olga boszankodott és zavarban volt. De az a vágy, hogy erős lehessen és diadalmaskodjék az élet fölött mindenáron, nőttön nőtt és gyarapodott benne. «Az emberek erősekre és gyöngékre oszlanak» — jutottak eszébe nagybátyja szavai. Ő az első csoporthoz akar tartozni, és miért is ne tartoznék oda? De miért van az, hogy az erősek nem lehetnek jók, és nem tehetnek jót az erejükkel? Mintha az erő és a rossz synonymák volnának? Hogy igazodjék el mindebben? Most például idegen emberek körébe jutott. Jók ezek, vagy rosszak? Erősek-e vagy gyöngék? S erősebbek-e, vajon, mint ő? Úgy tetszett neki, hogy az egész világ nitscheisták-ra és keresztyénekre oszlik föl, s a két tábor között kell, hogy kíméletlen harc lobbanjon lángra. Ki fog győzni? Az elsők az erejükkel, vagy az utóbbiak? És miért nem lehet ő erős és jó egyszerre? «Olyan vagy te, mint egy megázott csirke s téged a leggyerekesebb családokkal is könnyű megfogni» — jutott eszébe ismét a nagybátyja mondása. S úgy érezte, hogy a «vén szörnyeteg» csakugyan kitalálta az ő lelki állapotát s szervezeti és lelki gyöngeségét. Ettől olyan betegnek, olyan szomorúnak, olyan levertnek érezte magát, hogy a könnyek is kiszordultak a szeméből.

Hátulról valaki átkarolta a derekát.

Összerezent és hátrafordult. Tambovszkája volt.

— Chère enfant — mondotta: — ön, úgy látszik, sír?

De hát miért? Nem szabad csüggedni. Bizzék én bennem. Én rajta leszek, hogy jól érezze magát közöttünk.

Elhúzta őt az ablaktól s magával vitte a maga kupéjába. Tambovskij elkísérte őket Párisig, de onnan azután egyedül kellett tovább utazniok. Tambovskij azonban ott ült a közös szalonban és kártyázott két ismerősével, a kikkel a vonaton véletlenül találkozott. Petrovics Leo, a fia, később, alkalmasint egy vagy két hét múlva volt Nizzába érkezendő.

Olga a pályaudvaron ismerkedett meg vele, mikor a szüleit kikísérte. Nagyon megtetszett neki. Úgy harmincz év körül lehetett, ha még nem is volt annyi s az arcvonásai nagyon hasonlítottak az anyjáiéra. Épen olyan vékony és karcsú, épen oly előkelő volt, mint ő. Ugyanaz a jóságos kifejezés csillogott hegyes szakállal övezett sáppadt arczát megvilágító homályos szemeiben. Sok komolyság és megfontoltság volt a tekintetében. Olgának rendkívül megtetszett, bárha alig váltott vele két szót, s zavarba jött, valahányszor valami kérdéssel vagy megjegyzéssel fordult hozzá.

Ugyanott a pályaudvaron látta meg Versinszkáját is. Rendkívül magas és szép, nagyon elegánsan öltözött, — asszony vagy leány volt-e, azt Olga nem merte eldönteni, — jelenség volt. Hangosan beszélt és kaczagott, nem sokat törődve a közönség jelenlétével; az arczkifejezésében volt valami ellenzenyes, valami főnhéjazó. Olgára rá sem hederített, mikor Leo bemutatta őt neki, bólintott a fejével, de tüstént elfordulva tőle, beszédbe eredt egy eléggé köpczös és vörös katonatiszttal, a ki ott forgolódott körülötte. A fiatal Tambovskij-val való érintkezésben volt valami különös fesztelenség, mely azonban nem volt őszinte, hanem mesterkél. Ő «mon cher Leo»-nak nevezte őt, a ki azonban szinte túlságos szeretetreméltó, de hideg volt iránta. Viszont az öreg Tambovskij nagyon gyöngéd figyelmes és előzékeny volt Versinszkája iránt. Búcsuzáskor homlokon csókolta őt és szavát vette, hogy nonsokára eljön hozzájuk Nizzába. Meg is ígérte, bár nem tudta elhallgatni azt a megjegyzést, hogy «une drôle d'ideè» volt nyárra menni Nizzába, hogy ezt senki se teszi, s hogy ő igazán csodálkozik rajta, hogy jöhettek erre a gondolatra.

— Que voulez vous, chérie — mondotta neki Tambovskij. — C'est encore une des fantaisies de ma femme. Eile en a d'autres . . .

Versinszkája furesán elmosolyodott, s Tambovszkij könyved vállvonogatással és alig észrevehető mosolylyal válaszolt neki.

Olga megértette ebből a titkon ellesett arcjátékból, hogy egyikök sem szereti Tambovszkáját s ha kedvező alkalom kínálkozik rá, bizony eltréfálnak rajta.

Neki pedig tetszett Tambovszkája, s e három napos utazás alatt is nem egyszer fölkiáltott úgy magában :

«Milyen pompás egy asszony!»

Az egyetlen Tambovszkij volt az, a ki megzavarta a család összhangját és nem tetszett neki. Finom érzésével fölismerte benne azt a lelki szárazságot, a mely az emberekben mindig ellenszenves volt neki. Ezenkívül volt Tambovszkijnak úgy a hangjában, mint a tekintetében valami, a mi nagyon emlékeztetett Zalyeszovra.

Feszélyezettnek érezte magát a jelenlétében, s magába vonult a nélkül, hogy csak a száját is kinyitotta volna. És Olga veleszületett éleslátásával azt is észrevette, hogy Tambovszkáját is ugyanilyen érzések fogták el az ura jelenlétében. Tapasztalatai és megfigyelései alapján a lelke fenekén az a meggyőződés érlelődött meg benne, hogy rossz embernek kell lennie.

Páristól kezdve a két nő egyedül utazott. Olga lelke mind jobban fölvidult, minél inkább közeledett a vonat a Rivierához.

Mikor végre megérkeztek Nizzába és elhelyezkedtek Tambovszkijék pompás villájában, határtalan elragadtatás vett erőt rajta.

Az azúros partokon csöndben, békeségben és örömteljesen folyt az életök. Tambovszkája kedves, igénytelen aszszony volt és vajmi kevéssé vette igénybe Olgát. Az, a mit Olga hangosan fölolvastott, mindig tetszett neki. Nizzában tartózkodásuk első idejében Rod *Dernier Refuge* című regényét olvasták és sokszor beszélgettek arról, a mit olvastak.

— Mit gondol — kérdezte Tambovszkája mindjárt az elején — mi az az «utolsó menedék»?

— Nem tudom — felelt Olga.

— Mindenből az látszik, hogy a szerző itt a halált érti ezalatt. Mikor a sors üldözi az embert, elvesz tőle mindent, a mi csak kedves volt előtte az életben, s mikor az ember egy

örvény szélén látja magát, mit van mit tennie? Milyen megoldás marad fön­n a számára? . . .

— Csak nem a halál — felelt Olga határozottan.

— Nem a halál? — csodálkozott Tambovszkája. — Hát vajon mi egyéb?

— Én . . . nem tudom — szólt a leány akadozva. — A halál semmiesetre sem megoldás, nem menedék, az én nézetem szerint . . . A halál — a lét vége, egy szilárd fal. És az, a ki a halálban keres menedéket, csak kislelküségről és gyávasá­gáról tesz tanuságot.

— De hát mit kell vajon tenni?

— Küzdeni a kimerülésig. Le kell tudni mondani az életnek azokról az érdekeiről, a melyeket nem sikerült kivívni és ujjakkal pótolni őket. Új életet teremteni.

— De ha nincs elég erő hozzá?

— Kell, hogy elég legyen. Ha elég az öngyilkosságra, kell, hogy elég legyen új élet terem­tésére is. A baj ritkán szakad tömegesen az emberre. Rendesen szerencse és szerencsétlenség váltakoznak. Be kell várni a sort. Nem szabad átengednünk magunkat a kislelküségnek. A halálnak természetes uton kell bekövetkeznie . . . Lám, én Péterváron két­ségbe voltam esve. Kész lettem volna mindent félbehagyva, visszamenni az anyámhoz. S egyszerre egészen váratlanul ilyen pompás helyre kerültem! Ha pedig kislelküsködtem és csakugyan hazautaztam volna, nem kaptam volna meg ezt a helyet, nem ismerkedtem volna meg önnel, Vaszilijevna Katalin, és nem volnék most itt Nizzában.

— A szavai után itélve, ön erős leány — mondotta Tambovszkája eltünődve. — Adjon az Isten sikert és boldogságot.

«Bár úgy lenne!» — gondolta Olga, s tüstént kételkedni kezdett az erőiben.

Tambovszkája elhallgatott, majd régi emlékein fölbuzdulva újra megszólalt:

— Én nem ilyen voltam. Nekem nem volt erőm küzdeni, s így mindig alárendeltem magamat a nálamnál erősebbnek, elfojtottam az akaratomat, a föllobbanásaimat, megal­kudtam és lemondtam — csak azért, hogy ne kelljen küzde­nem, s hogy békeségben élhessek . . . Az erős embereknek mindenkor végzetes hatalmuk volt rajtam.

«A férjének» — gondolta Olga.

Gyakran sétáltak a tengerparton, s mikor kifáradtak, leültek a Promenade des Anglais valamelyik padjára, szemben a tengerrel.

A gyorsan sötétedő égen egymásután kigyúltak a csillagok. A tenger is elsötétült, s még gyorsabban vesztette el élénk színeit. Feljött a hold, langyos szellő lengett és a tenger nedves illata virágillattal elvegyülve áradt szerteszét. A hold gyorsan emelkedett s a tenger ezüstös fényben csillogott. Az ég és a tenger kékes-ezüstös háttéréből, mint valami masszív, sötét silhouette domborodtak ki a Jetée Promenade casino nehéz kupolája és magas tornyai.

Valahol nem messze tőlök énekszó hallatszott.

Olga összerezzent és megfordult. Ott álltak az énekesek egy vendégszerető kapuit még nyáron is nyitva-tárva tartó kisebb pensio kivilágított ablakai alatt.

Egyik énekes, hárfakiséret mellett szép bariton hangon énekelt:

All, si l'amour renaissait rose,
J'en fleurirais mon jardin,
Et sous les cieux, à la nuit close
Dans le paix exquise des choses
J'en cueillerais jusqu'au matin . . .

Hogy illettek ezek a szavak a lelki állapotához! Az éjtszaka, a néma égboltozat, a pompás kert illatos virágai, a hold és a tenger — mindez ott van körülötte. Csak egy nincsen, a «rózsás szerelem», a melyről az a dalnok énekelt. Eszébe jutott az a kérdés, a melyet egyízben Tambovskája intézett hozzá: «ön még nem is próbálta, mit tesz az szeretni?» Nem, ezt az érzést még nem próbálta! Nem is volt ideje mind- eddig ilyesmire gondolni, s a szíve hallgatott s egyenletesen és nyugodtan vert.

De miért szorult össze, s miért dobogott oly hevesen most, ezen a csodálatos éjtszakán? Miért csordultak ki szeméből a könnyek? Miért értette meg most egyszerre nem pusztán az eszével, hanem egész lényével, hogy az élete nem teljes, hogy hiányzik belőle valami lényeges, valami nagy és hatalmas? . . .

Erre a kérdésre nem tudott megfelelni.

De minél tovább hallgatta azt a dalt, annál erőtelje-

sebben bontakozott ki a szívéből valami nyugtalan, beteges, de édes érzés.

E közben az énekes befejezte a dalt :

On viendrait, s'ignorant encore,
On se connaîtrait bientôt mieux ;
Et sous le charme d'une aurore
Peu à peu l'on verrait eclore
Les aveux prochains dans les yeux . . .

S vágyódott a szerelemre . . . vágyódott a beczézetésre, a félnék vallomásokra, a meleg és hosszú kézszorításokra . . . Ez az érzés annyira új volt előtte, hogy zavarba jött és szinte megijedt tőle. Nem tudta fölfogni, mi megy végbe benne. Azt megértette, hogy lehet szeretni egy bizonyos, határozott embert, s lehet vágyódni a gyöngédségére és kedveskedéseire. De szeretni . . . szeretni és szomjazni a szerelemre, nem tudva ki iránt, érezni ezt az érzést általánosságban, a nélkül, hogy szerelme tárgyát ismerné — ezt mindeddig nem volt képes megérteni, s így megütközött rajta, a mikor ez a határozatlan érzés urrá lett fölötte.

Minél inkább közeledett Petrovics Leo megérkezésének a napja, annál jobban erőt vett Tambovskáján valami örömteljes érzés. Mind a mellett, hogy szerette a magányt, unatkozott a fiú társasága nélkül, a kit mindenek fölött szeretett s a kit mohón vágyott látni.

Végre ez a nap is elérkezett.

Pár órával a fiatal ember megérkezése előtt Olga jelentette Tambovskájának, hogy okvetlenül be kell mennie valamiért a városba. Nem akart mint harmadik személy jelen lenni az anya és fiú találkozásánál; ez a tapintatosság — melyet azonnal megértett — valósággal meghatotta Tambovskáját.

Langyos, holdas este volt, mikor belépett a kertajtón. A házban már sehol sem volt világosság, Tambovskája nyilván már lefeküdt.

«Alkalmasint a mi új vendégünk is alszik már, fáradtan az utazástól» — gondolta magában, miközben az erkélyre lépett, de egyszerre halk kiáltással visszahökken, majdnem beleütközve egy homályos alakba, mely fonott karszékben ottült a kerek asztalka mellett.

— Bocsásson meg, mademoiselle, hogy megijesztettem —

hallotta egy férfi hangját, a ki hirtelen fölkel a helyéről. — Ne féljen — szólt mosolyogva. — Nem vagyok én rabló, mindössze Tambovskij-fils.

Olga elmosolyodott.

— Inkább ön bocsásson meg nekem . . . Majd letapostam. Azt tudtam, hogy meg kellett érkeznie, de azt hittem, hogy már alszik.

— Ilyen éjtszaka! — kiáltott föl. — Kérem, üljön ide mellém és ábrándozzunk hangosan, ha nincs ellenére.

— Szívesen.

Leült. Csodálatos, milyen könnyedén és szabadon érezte magát vele. A társalgás szinte magától megindult, mintha már régi ismerősök lettek volna. A legcsekélyebb zavart vagy feszességet sem érezte, melyet pedig az első órákban, sőt olykor az első napokban is mindannyiszor tapasztalt, valahányszor új emberekkel volt dolga.

Beszéltek Tambovskájáról és Olgát nagyon kellemesen érintette az a föltétlen elragadtatás, a melylyel a fiu édes anyjáról beszélt.

Maga sem tudta, hogy miért, de nem tudta megállni, hogy elő ne hozza Versinszkáját.

— Hát az a kisasszony, a kit a pályaudvaron láttam, mikor elutaztunk . . . — szólalt meg, maga sem tudván, miféle érzés sugta neki e szavakat . . . — nem jön ide?

— Mademoiselle Versinszkája? — kérdezte Tambovskij és kellemetlen érzés borult lelkére.

— Az.

— De eljön, — felelt unottan.

— Milyen szép teremtés! — jegyezte meg Olga.

— Úgy találja?

— Hogy ne! Azt hiszem, ön is egy véleményen van velem?

— Igen . . . szép — felelt. — De hogy jutott eszébe őt előhozni?

— Csak úgy . . . nagyon megtetszett az arcza. Azután bocsássa meg a szerénytelenségemet, de azt hallottam, hogy önnek jóformán menyasszonya.

— Jó formán . . . c'est le mot. De mint nálunk az iskolában mondták — folytatta mosolyogva — a «jó formán» az nem számít.

— Hát nem tetszik önnek? — tört ki Olgából a szerénytelen kérdés és elpirulva sietett hozzá tenni — Bocsásson meg, Petrovics Leo, de én magam se' tudom, mi van velem . . . Olyan tolakodó kérdéseket engedtem meg magamnak . . . Még azt hiheti felőlem, hogy rossz nevelésű vagyok és igaza lesz.

— Nem, bizony nekem nem tetszik — felelt egyszerűen, ügyet se' vetve Olga további szavaira. — Sőt nemcsak hogy nem tetszik — folytatta — de határozottan ellenszenves nekem. Az apám akarja, hogy nőül vegyem . . . Nem akarom őt határozott visszautasítással fölháborítani, s így sem igent, sem nemet nem mondok.

— De — szólalt meg Olga hirtelen — nagyon is elüldögéltünk itten. Ideje aludni — mondotta fölkelve.

Leo nem tartóztatta, másnapra ajánlott neki egy közös sétát, és kezet szorítva vele elkísérte az ajtóig.

Olga azonnal lefeküdt, de nem tudott elaludni. Hosszú ideig hánykolódott, gyertyát gyújtott, olvasni is kezdett, de álom makaesul nem jött a szemére. Végre elszenderedett és félig hypnotisált öntudatában följultak annak a nemrég halott szép dalnak a melodiája és szavai:

On viendrait, s'ignorant encore,
On se connaîtrait bientôt mieux . . .

Párszor halkan elsuttogta ezeket a szavakat, azután elaludt.

Reggel Petrovics Leo ott ült az anyjával a kis ebédlőben és kávézott.

Tambovskája üde, vidám és egészséges színben volt, el nem hagyta az arcát a mosoly.

— Ha tudnád, Leo, mennyire örülök rajta, hogy itt vagy velem. Találkoztál Párisban atyáddal?

— Igen. Egy napot töltöttem ott. Persze rettenetesen el volt foglalva és alig ért rá, hogy pár szót szóljon hozzám — mondotta Leo gúnyosan elmosolyodva.

— S az első szó . . .

— Természetesen: Versinszkája volt.

— Il n'a pas renoncé à son idée?

— Nullement. Hiszen tudod, hogy ha ő valamit a fejébe vesz, azt ugyan semmivel ki nem lehet verni onnan.

Tambovskája fölsóhajtott.

— Különös egy ember! — mondotta halkan.

Rövid szünet után hozzátette:

— De lehet, hogy talán te is kezdesz hajlandóbbá lenni . . . erre a házasságra?

— Én, maman? Inkább mind ellenszenvesebb lesz reám nézve. Hiszen kevéssel az elutazásom előtt is volt megint egy historiája . . .

— Miféle historiája? — kérdezte Tambovskája élénken.

— A szokott — felelt mosolyogva. — Traveze báróval elment valamelyik szigetre és éjjel két óra tájban került haza. A vonatnál a vörös segédtsízt várt rá. A báró elillant, de a vörös heves szemrehányásokat tett neki. Ő pedig így felelt: «mon cher, az ön szemrehányásai czéltalanok. Vagy bizik bennem, vagy nem. Végre is én senkinek se tartozom számadással.»

— Honnan tudod mindezt?

— Beszélük. Igaz-e, nem-e — nem tudom. Csak azt az egyet tudom, hogy nincsen füst tűz nélkül . . . Lehet, sőt valószínű is, hogy a részletek nem igazak, de annyi bizonyos, hogy késő éjjel látták őt a Kresztovszkij-n a báróval. Ez épen elég. De általában elég, ha egy leányról úgy merészelnek beszélni, mint a hogy ő róla beszélnek. Tudom, hogy az utóbbi időben igen kegyesen nézték a mi nagyvilági fiatal leányainknak mindezeket a csinjait, sőt pompásnak találták a flirtet . . . De tudod, én vieux jeu vagyok és nem értek egyet velök. On me trouve quelque peudemodè, mais, tu sais, je m'en fiche. És soha sem fogom magamat rászanni arra, hogy neked egy ilyen . . . ilyen . . . enfin — Versinszkáját hozzak menyedül a házhoz.

— Köszönöm, drágám.

— Remélem, nem feledkeztél meg róla, hogy mi titkos szövetségre léptünk az atyám ellen. Ne nyugtalankodjál és bizzál benne, hogy én állhatatos leszek. A mi az apámat illeti, én azt mondom, hogy ő a maga részéről ellenkezőleg mindent elkövet, hogy terjeszsze ennek a quasi elhatározott házasságnak a hírét. A társaságban már mint föltétlenül bizonyosról beszélnek róla. Sőt ezeket az on dit-kat maga mademoiselle Versinszkája is táplálja. Atyám, összes ismerőseinek erről a küszöbön álló házasságról beszél. Én egyelőre szó nélkül hagyom a dolgot, mert ez czéltalan volna és fölösleges surlódá-

sokra vezetne. De annak idején majd egyenesen megmondom neki, hogy nem akarom.

— Aggódva várom ezt a pillanatot.

— Oh ne aggódjál, anyám. Nem olyan rettenetes az. En somme, mit felelhet nekem? Nem vagyok már kiskorú és tehetek, a mit akarok, teljesen önállóan. Anyagilag sem függök tőle: a nagyanyám hagyott reám egy kis vagyont —

— De nagyon kicsinyt . . .

— Hm! . . . Nekem elegendő. Hiszen jól tudod, hogy az én igényeim szerények.

— De te viszont ismered az atyádat. Ő nem riad vissza semmitől sem.

— Oh azt igen jól tudom! A propos meghagyta, hogy közöljem veled, hogy az orvosok Trouville-ba küldik őt tengeri fürdőre, úgy, hogy az ősznél előbb nem szándékozik idejönni.

Tambovskája elmosolyodott.

— Ezt tudtam előre — szólott. — Régi história. Az igazat bevallva, nem nagyon keserít el az a hír.

— Mondd csak — kérdezte Tambovskája rövid hallgatás után — itt szándékozol maradni egész nyáron?

— Mit feleljek erre? Nem tudom. Lehetséges, hogy egy időre el kell mennem Szadkába.

— Minek? . . .

— Semmi különös okból. Tudod, hogy boldogult nagyanyám rossz gazdasszony volt. Nagyon elhanyagoltan maradt reám a birtok . . . Az ispánom azt írja, hogy mindent, de különösen a házat rendbe kell hozni, és kér, hogy jöjjenek. Én, szabad vagyok mint a madár, miért ne mennék oda vagy egy hónapra?

— Persze — bölintott Tambovskája. — Hiszen nincs állásod — sóhajtott föl szomorúan.

Petrovics Leó elmosolyodott.

— Ne sóhajtozzál úgy, chère maman — mondotta. — Nem én vagyok az oka, hogy nincs állásom. Én nekem nem volna ellene semmi kifogásom. S ha nincs állásom, ennek atyám az oka. Neki volt az a fölfogása, hogy egy Tambovskij nem kezdheti a szolgálatot a legalacsonyabb fokon. Azt hiszi, hogy nekem mindjárt kezdetben legalább is követnek vagy miniszternek kell lennem. Azt hiszem, ez az egyedüli oka an-

nak is, hogy olyan állhatatosan ragaszkodik Versinszkájával való házasságomhoz. Mert hiszen neki nagy összeköttetései vannak a hivatalos világban.

VII.

Tambovskij és Olga a kertből kilépve rábukkantak azokra az énekesekre, a kiket Olga nemrég a Promenade des Anglais egyik villájának a kertjében hallott.

Az énekesek megállottak a Tambovskij-villa előtt, meghangolták a hangszereiket, összesűgtak s elkezdtek az énekhez készülődni.

És Olga újra hallotta azt a dalt, melyet akkor sétája alkalmával hallott, s mely akkor először zavarta föl nyugodt lelki állapotát.

On viendrait, s'ignorant encore,
On se connaitrait bientôt mieux...

Petrovics Leo elmosolyodott.

— C'est notre cas, n'est ce-pas? — mondotta. — Nous nous ignorons encore, mais vous devons bientôt nous connaître...

— Oui, — mondotta Olga halkan. — Je l'espère.

Tambovskij nagyon jól ismerte ezt a vidéket, ezt az utat is és minden legkisebb zugát. Olykor megállt egy pillanatra és elmesélt Olgának valamit az illető helylyel kapcsolatos történelmi hagyományt vagy mondát.

— Lám itt, — úgy mond, megállva egy mély szakadék előtt — itt élt valamikor egy nagyon gazdag herceg, a kinek eszébe jutott épen az ország királyának a palotájával szemben, egy nagyszerű palotát építeni. A palota sokkal fényesebb lett, mint a királyé. Mikor elkészült, a herceg — bár ha csak mesebeli herceg volt is, — mondotta Tambovskij mosolyogva — a mi fin de siècle-ünk elveit mintegy előre megsejtve, palotája homlokzatára ezt a nevezetes fölirást alkalmazta: «A pénz mindenre képes».

Olga elmosolyodott.

— Nem mesél ön most, — mondotta — nem egyszerűen modern köntösben mond el nekem valami régi legendát?

— Biztosítom róla, hogy nem! Teljes pontossággal mondok el önnek egy liguriai regét.

— Nos és mi történt azután?

A király látva a fölirást és érdeklődni kezdvén iránta, magához hivatva a vasallusát. «Te építtetted ezt a palotát és te alkalmaztad rá ezt a fölirást?» — kérdezte a hercegtől. — «Én, fölséges uram, de ha a fölírás talán nem tetszik fölségednek, azonnal parancsot adok, hogy eltávolítsák». «Ezt én nem kívánom», — felelt a király. — «De szeretném tudni, vajon azt akartad-e ezzel mondani, hogy a pénzed segítségével engem is megölhatsz?» — «Bocsásson meg fölséged, azonnal megsemmisítettem a fölirást». — «Nem», — mondotta a király: — «de ha már egyszer megcsináltad, úgy bizonyítsd be az igazságát is. Adok neked három napot. Ha ez alatt a három nap alatt sikerül beszélned a leánnyal, úgy feleségül adom őt hozzá: ha nem, úgy leüttetem a fejedet». A herceg elment. Első nap se nem evett, se nem ivott semmit, azon való töprengésében, hogy hogy' fogjon hozzá a dologhoz; második nap megírta a végrendeletét. A király bezárta a leányt egy toronyba és őrt állított mellé. A herceg öreg dajkája, meghallván a szomorúságát, így szólt: «ennyi az egész? Semmiség az egész, bizd csak rám magadat». Megrendelt egy óriási ezüst libát, akkorát, hogy egy ember is elrejtőzhetett benne. Az ötvösmester elrémült, a mikor meghalott, hogy a libát másnap reggelre el kell készíteni, de az öreg olyan rakás pénzt mutatott neki, hogy tüstént megjuhászodott tőle és megígérte, hogy elkészíti a rendelést a kellő időre.

— A pénznek van a legnagyobb hatása! — kiáltott föl Olga, a kit nagyon érdekelt a mese.

— Úgy bizony, — hagyta jóvá Tambovskij, és folytatta: — A liba elkészült és az öreg belebujtatta a herceget és meghagyta neki, hogy folyton hegedüljön, mialatt ő a rendkívüli állatot a város utcáin mutogatja. A városban mindenki az ezüst madárról beszélt és a királykisasszony is rimánkodott az apjának, hogy mutassa meg neki ezt a csodát. Az apja ellenkezett, azt mondván neki, hogy megláthatja a libát másnap is, mikor már kiszabadul a toronyból, de hirül hozták a királykisasszonynak, hogy az öreg asszony még aznap elhagyja a várost és tovább viszi a libáját. Erre a király teljesítette a

leánya kivánságát, csak azt kötötte ki, hogy hozzák be a libát a toronyszobába. Az öregnek éppen csak ez kellett. Bevitte a libát a királykisasszony szobájába, ő maga pedig elrejtőzött. A királykisasszony rettenetesen megijedt, mikor a libából kilépett a herceg, de azért így szólt hozzá: «Ne félj, tanuságot teszek róla apám előtt, hogy csakugyan beszéltél velem». A többi az természetes. A királykisasszony csakugyan tanuskodott, a király pedig minderről meggyőződven, levette a fejéről a koronát, rátette a herceg fejére és így szólt hozzá: «Csakugyan igaz, hogy a pénz mindenre képes. Ime, a leányom és a koronám».

— Milyen ostoba király! — szólt Olga mosolyogva.

— Soh'se keresse milyen.

— És milyen erkölcstelen mese!

— Azt is megengedem. De miután nem költött, hanem valóságos néprege, láthatja belőle, hogy az emberek már a legrégebb időkben is hogy gondolkoztak a pénzről...

— Éppen úgy, mint a hogy mostan. Mint például az én nagybátyám, Zalyeszov.

— Zalyeszov? — csodálkozott Tambovszkij. — Az a csodabogár, a ki a társaságot elhagyva, teljesen belemerült Nitsche veszedelmes philosophiájába? Ez az ön nagybátyja?

— Igen. Nem valami túlságos tisztelettel vagyok iránta. De a philosophiája azért mégis érdek.

— Van benne sok, a mi nagyon igaz, — felelt Tambovszkij elgondolkozva. — De van azután sok túlzás és szörnyűség is. Des enormitás, mint a franczia mondja. Úgy látszik, Nitsche összes philosophiai elméletei közül az ön nagybátyja éppen ezeket a túlzásokat sajátította el legjobban. Egyébiránt én nem tudom, — tette hozzá mintegy mentegetőzve, — én nem ismerem őt. Teljesen szakított a társasággal; nem jár hozzá senkisé s viszont ő sem jár senkihez. Rendkívül gazdag, de azért mégis nagyon összehúzóva él. Nitsche — beteg elme, s nagyon óvatosan, igen nagy kritikával szabad csak közeledni a philosophiájához, mely szerintem megdöbentő és az életre határozottan nem alkalmazható. E mellett nagyon veszedelmes az olyan emberre nézve, a kinek nincs megállapodott világnézlete, vagy a ki hijával van a kritikai elmének. Nagyon kényelmes philosophia, mert a legnagyobb aljasságot is igazolni lehet vele. De meg: de loin

c'est quelque chose, de près ce n'est rien. Nitsche kikiáltotta az «értékek átbecslését» s ebben van az érdeme. Ezt már régen ki kellett volna kiáltani, sőt hozzá is látni. De mikor ő maga foglalkozott ezzel, annyira fölbuzdult, s az elmélete oly sötét vidékekre vezette, hogy az elméje is elborult . . .

Elhallgatott, látva, hogy Olga, szavain elgondolkozott.

— Az értékek átbecslése! — mondotta gondolataiból fölocsudva. — Ez nagyon sikerült és szép kifejezés. De lám, ön az imént régi legendákat mesélt nekem. Hányszor zöldelt ki azóta újra a természet és hány nemzedék váltotta föl egymást azóta, hogy ez a legenda megszületett . . . s hány új elvet is kiáltottak ki azóta . . . De azért a l'argent fait tout maradt a mi korunknak is épen úgy, mint minden időknek megdönt-hetetlen és elpusztíthatatlan elve.

SZVJETLOV J. V. után oroszból

AMBROZOVICS DEZSŐ.

ISTEN VELED, SZERELEM.

Hervadnak az erdők és a mezők,
Fölkerekednek az énekesi,
Hol zenge vidáman a dal ezelőtt,
Sárgul a zöld ma s a dér megesi.
A fejem is megcsapta a dér
S oly csüggeteg a kebelem.
Nélküled élni mit ér?
Isten veled, oh, szerelem!

Mily ifjú valék és észre se vettem,
Dalolva, szeretve maig,
Hogy az idő, tova tűnve felettem,
Elvitte szívem dalait.
Még maig itt volt mind a madár,
Most hült helyöket se lelem.
Fölkerekedtek, oda a nyár — —
Isten veled, oh, szerelem!

S ah, nem egyenként fogy ki az ének
S mennek el a madarak;
Egyszerre sötét föllegbe gyülének
S holnapig egy se marad.
Még tegnap is annyi szép piros ajkon
Számomra tüzes csók ezre terem —
És ma kifogyva sohajtom:
Isten veled, oh, szerelem!

Még hosszú az ősz s tán hosszú az élet
S lesz még öröm is, bár oda a nyár;

Ah, de az üdve, a bája mivé lett :
 Emlék, mi való nem lesz soha már !
 A többi öröm mind gyenge vigasz csak,
 Nincs égi gyönyör csak egy ide lenn,
 Te egyedül, te vagy a nagy, igaz csak
 — S Isten veled — oh, szerelem !

Fog rólad örökké zengni a dal,
 De kidőlök az énekesid közül én.
 Mily boldog az, a ki ma szép, fiatal
 S kél dalra s szerelmi kalandra üdén.
 Tündöklök e földön az asszonyi báj
 S rá vetni ma már a szemem se merem — —
 Nélküled élni beh fáj,
 Isten veled, oh, szerelem !

KOZMA ANDOR.

GRANVILLEBAN.

Alig kilencz-tíz éves volt szegény,
 Sötét szemű, hóarczú kis leány,
 Ott ült a tengerparton csöndesen
 S nézett a szálló vitorlák után.

Meglátszott rajta szenvedés, nyomor,
 Vékony ruhája foszló rongy vala,
 De mint selyem, sovány kis vállain
 Elömlött szöke, tündöklő haja.

Szeme elfojtott könnyekről beszélt
 S arczáról rég letűnt már a mosoly ;
 Még gyermek volt, de mint gondterhes agg,
 Oly elmélázó, hallgatag, komoly.

Hogy atyja meghalt, három éve már ;
 Öreg halász volt, hosszú útra szállt,
 És kunyhájától messze, északon,
 Tenger ölében nyugalmat talált.

S csapás csapásra jött. A jó apát
 Követte majd az anya is híven,
 Újján a jegygyűrűvel megpihent,
 Agg fűz alatt, sötét sír mélyiben.

Megszólítám egyszer a kis leányt.
 Ajkán reszketve sirt a halk beszéd :
 — «Csak nagyanyám él ; aggott, gyöngé már,
 S a sok csapás, bú elrablá esztét.

«Atyám hogy meghalt : oh azt nem hiszi !
 Ablakban ül és várja szüntelen.
 Mindig reméli : ő jön, ő közelg,
 Halászhajót ha lát a tengeren.

«Esténként a Megváltó-kép előtt
 Fölhangzik buzgón esdeklő szava,
 Hogy virradatkor épen, vidoran
 Az Ég atyámat hozza már haza !

«És napról-napra így hisz, így remél.
 — Soká marad ! — szól néha csöndesen,
 S én nem merem szegénynek mondani :
 — Ne várd, nem jó meg sohasem !»

LEMOYNE ENDRE után, francziából

BOGDÁNFY LAJOS.

A SZENT KORONA TÖRTÉNETÉHEZ.

Legtöbb olvasómat bizonyára meg fogja lepni a hír, hogy kevéssel a forradalom után, körülbelül 1852 végén vagy 1853 elején, egy fiatal amerikai Pesten járt oly célból, hogy egy-két magyar szövetségstársával lemenjen Orsovára, föláss a közelében elrejtett szent koronát s magával vigye el azt Amerikába — még pedig állítólag Kossuth Lajos megbízásából.

E fiatal ember W. J. Stillman volt, ki maga beszéli el kalandját nemrég megjelent könyvében (*The autobiography of a Journalist*, 2 vols. London, 1901.) *On a mission for Kossuth* cím alatt.

Életrajzából elég lesz fölemlíteni azt, hogy 1828-ban született Amerikában, hogy a festőművészeti pályára lépett s jelenleg visszavonulva él családjával itt Angliában, a hampshire grófságban. Ő több éven át mint a *Times* levelezője Rómában tartózkodott és azonkívül keresztül-kasul bebarangolta Európát.

Majdnem egész terjedelmében közlöm a bennünket érdeklő részt, melynek olvasásánál a magyar olvasónak nem szabad meglepednie arról, hogy szerző más nemzet fia, kitől nem várhatjuk el, hogy velünk érezzen, korholja azt, a mit mi kárhoztatunk és dicsérje azt, a miért mi lelkesülünk.

Föltűnő az, hogy elbeszélésében nagyon kevés benne a részlet, melynek segítségével alkalmunk lehetne hitelességét ellenőrizni. S azért egyelőre rövidre kell szabnom a kommentárt.

Stillman következőleg beszéli el kalandját.

* * *

Midőn Kossuth 1851 december havában az Egyesült-Államokban megjelent, hogy amerikaiak rokonszenvét a letiport magyar haza fölszabadítása ügyének megnyerje, az Unio hosszában-széltében mindenfelé föllobbant a sekély lelkesültség szalmatüze. Hallgatói közt ott volt Stillman is; tetszett neki, hogy Kossuth meg akarja újítani az élet-haláltusát a Habsburg-dynastiával. Ékesszólásával elragadta mindenhol hallgatóit az éjszaki államokban s még

a washingtoni kormányt is megingatta alapjaiban. Missiójának azonban nem volt több eredménye, mint az az aránylag csekély számú dollár, melyet hallgatói bemeneti díj fejében lefizettek, hogy meghallgathassák beszédeit s e pénzt nem is sajnálta meg senki, ki hallotta őt szónokolni, mert olyan gyönyörű beszédeket, mint az övéi még addig senki sem hallott az országban, még olyan egyénektől sem, kiknek az angol anyanyelvök volt. Mielőtt valahol fölépelt nyilvános szöszékre, gondosan fölkutatott előbb egy pár adatot az illető város helyi történetéből és ügyesen beleszötte az anyagot beszédeibe; s ily módon fölvillanyozta a hallgatóságot, fölélesztette bennök a szeretetet a szűkebb határokon belül fekvő haza irányában; visszahívta emlékezetökbe Amerika régi dicső tetteit, melyeket új és szokatlan színekben ecsetelt — és hizelgett ily módon önszeretetöknek. Beszédeinek körülbelül olyan volt hatása a Jankeekre, mint Demosthenes phillipikái régente az athéneiekre — valamennyi hallgatója kész volt ott tüstént háborúba indulni az osztrák ellen.

Mielőtt Kossuth elhagyta New-Yorkot, Stillman fölkereste őt és följajánlotta neki szolgálatait akár mint katona, akár mint összeküvő és késznek nyilatkozott bárminemű szerepben tetteges részt venni a közelgő tusában. Egyelőre azonban tanácsosnak vélte eltitkolni elhatározását szülei előtt és midőn a magyar kormányzó elindult diadalútjára a nyugati államokba, abban állapotok meg együtt, hogy Kossuth visszatértek vagy után Stillman követni fogja őt Európába.

Kossuth körútja az éjszaki államokban valóságos diadalút volt, mely oly reményeket gerjesztett benne, a minők egy nála kevésbé vérmes vagy józanabb gondolkodású embert egy pillanatra sem kábítottak volna el. Ékesszólásának heve azonban hidegen hagyta a déli rabszolgatartó államok rokonszenvét a szabadság irányában és nem olvasztotta fel polgárainak rideg önzését. Ő jól tudta azt, hogy Amerika vagyonságának és tetterejének zöme az éjszaki államoknak jutott osztályrészül, de tévesen azt hitte még akkor, hogy ők voltak a helyzet urai. Csak jóval később tudta meg a rideg valóságot, hogy tudniillik a déli államok kezében volt a hatalom túlsúlya. Washingtonban érintkezésbe jött a köztársaság legjelesebb államférfaival és a demagog párt vezéreivel. Az előbbiek rendkívül fényesen fogadták őt, a néppárt kolomposai ellenben nyugodtan és minden tüntetés nélkül lelohasztották reményeit. A déli államokat nem érdekelte sem a magyar, sem más szabadság

és mindenki érezte, hogy e közöny lehangolta magát Kossuthot és lehűtötte ékesszólásának hevét. De a politikusok korán észrevették, hogy hasznukra fordíthatják a magyar kormányzó látogatását s hogy az ő révén megnyerhetik pártjok számára a számos új polgár szavazatait, kik nagyobb részben republicanus pártiak voltak, az Európa számos államaiban kudarczczal végződött forradalmak menekültjei. Ez okból a politikai kolompások nem utasították el nyíltan Kossuthot kérelmével, sőt ellenkezőleg reményt adtak neki, hogy magán adakozásokból majd fog befolyjni némi pénz. Kisült azonban az is csakhamar, hogy merő délibáb volt a remény, mely szerint az Egyesült-Államok hivatalosan pártját fogják fogni Magyarországnak és nyíltan elismerni függetlenségét s ily módon politikai fontossággal ruházni föl Kossuth, az ország elismert kormányzójának látogatását. «Valamit majd csak tehetünk», ezt ígérték a politikusok. Kossuth tehát várt.

Elnökválasztás küszöbén állt a köztársaság és a pártok vezéremerei tárgyalásokba kezdettek bocsátkozni Kossuthal, hogy mint említettük, fölhasználhassák személyes befolyását az új bevándorlottak szavazatainak elnyerésére. S míg e helyzet tartott, Kossuth nem állapíthatott meg semmit közel jövő teendői dolgában. Stillman fölkereste őt éjjelenként s ilyen alkalommal akárhányszor várakoznia kellett, míg egyik vagy másik politikai bizottság befejezte tanácskozásait Kossuthal s ez megszabadulhatott tőlök. Egy éjjel Kossuthot igen fölzigatott állapotban találta, föl volt boszantva és teljesen elkedvetlenítve. «W. Stillman» — így fakadt ki látogatójának látára — «ha a maga hazája nem csapja el ezeket a politikusokat, ötven év alatt teljesen tönkre megy ez az ország!» Épen a democratapárt egy bizottsága járt volt nála, kik egy előbbi alkalommal, a pártelnök jelöltjének javára adandó jó szolgálatai fejében két teljesen föl szerelt és hadi szolgálatra készen álló hadihajót ígértek volt Kossuthnak és azonfölül egy bizonyos pénzösszeget. Hogy ez mennyi volt, arra elbeszélőnk pontosan már nem emlékszik, de ha emlékezete nem csal, valami fél millió dollárt tett ki. Azt, hogy Kossuth elfogadta-e ezt az ajánlatot vagy nem, ő persze nem árulta el; de maga az ígélet-tevés a bizottság részéről fölnyitotta szemeit és alkalmat adott neki, hogy betekintést szerezzen az amerikai politika legbensőbb titkaiba és magának a szavazás részrehajláságáról fogalmat alkosson. Ő teljesen fölismerte a helyzetet. Az illető bizottság Franklin Pierce, a democratapárt elnökjelöltjének nevében és fölhatalmazásával jelent meg nála.

Az első terv, melynek kivitelében Kossuth föl akarta használni a fiatal Stillman szolgálatait, az volt, hogy a Földközi-tengeren valahol egy fegyverraktárt és hadi szertárt létesítsen, honnan könnyűszerrel lehetséges lett volna a horvát tengerpartot elérni, a miből azt gyanítja amerikaiaink, hogy a demócrata bizottság részéről följánlott két hadi hajóra valami szerep várt volna ebben a vállalatban. A tervezett fegyver- és hadi szertár elhelyezésére alkalmas helyiségnek a Szardiniától délre fekvő kis Galita szigetet szemelte ki maga Kossuth (nem messze a tuniszi tengerparttól), mely lakatlan volt s melyet úgy látszik egyetlen egy európai hatalmasság nem igényelte a magáénak, de a melyen — úgy tudta Kossuth — néhány évvel előbb egy éjszak-amerikai czirkáló hadi hajó legénysége fölvonta a csillagos-pólyás zászlót — alkalmasint néhány matróz a saját mulattatásukra követte el e tréfát. Stillman megbízást kapott, hogy látogassa meg a szigetet és küldjön jelentést arról, vajon alkalmas helyiség volt-e a sziget a tervezett célra. De a tervezgetés hosszúra nyúlt vagy valami fönnakadás volt valahol és semmi sem lett egyelőre a tervből, míg elvégre megérkezett Kossuth elutazásának ideje. Mielőtt azonban ez visszatért Európába, körülményes utasítást hagyott Pulszkynak, alter egojának, a Stillman missiójának ügyében, s ennek készen kellett magát tartania az útra s áthajózni Európába, a mint a terv kissé jobban megérelődik. És csakugyan néhány hétre rá Stillmant Londonba hívták. Pulszky titokban közölte vele Kossuth lakását, mely, ha jól emlékszik, Bayswaterben (egy külvárosban) volt, egy csöndes félreeső utczában s őt csakis éjnek idején és tekervényes úton volt szabad fölkeresnie, hogy elkerülje az osztrák kémek figyelmét, kik folyvást éber szemmel kísérték a kormányzó minden mozdulatát.

Volt ajánlólevele egy Madame Schmidt nevű úri asszonyhoz, egy német menekülthez, ki előrehaladt republicana volt és kinek házában egy kis csoport német, francia, orosz stb. menekülttel szokott volt találkozni. Minden vasárnap este összegyűltek itt és megbeszélték Európa politikai ügyeit. E körből azonban csak egy fiatal orosz nevére emlékezik — neve Mr. Norich volt — kivel szoros barátságot kötött, melyet azonban azóta föl nem elevenített. A Galita szigetére vonatkozó terv azonban nem jött szóba többé; úgy látszik az amerikaiakkal való politikai tárgyalások sikerétől függött ez. Végül azt az utasítást kapta Stillman, hogy menjen el Milánóba s vigye el magával Kossuth proclamatíóit, melyeket az ottani helyőrség magyar születésű katonái közt kellett volna széosztania

s melyben Kossuth fölhívni készült földieit, hogy forradalom esete-re ne merészkedjenek rálőni a zendülő olasz népségre. Ez előleges intézkedés volt a Mazzini részéről az 1853-diki év tavaszára tervezett olasz forradalom dolgában, a melyre nézve azonban lényeges nézeteltérés volt a két vezérférfiú közt. Kossuth véleménye szerint egy újabb magyar forradalomra még nem érkezett volt meg a kellő időpont, miután ő még nem fejezte volt be reá vonatkozó előkészületeit és vonakodott jelt adni a fölkelésre mindaddig, míg nem volt bizonyos a sikerről. Mazzini ellenben azt vallotta, hogy mindenáron forradalmat kell szitania a mondott időre, akár kecsgettette azt siker, akár nem, mert a forradalom okvetlenül szükséges vala arra, hogy föntartsa saját nevének varázserejét az olasz népnél, mely több jel után ítélve, már lankadni kezdett. Kossuth azonban — mint ezt Stillmannak beszélte — nem helyezte Mazzini terveit, mert ő nem akart «játékot űzni a nemzetek vérével»; de ha Mazzini mégis megmaradna elhatározásánál, úgy Kossuth majd megparancsolja a magyar katonáknak, hogy forradalom esetén ne löjjenek a népre; ennél többet nem tehetett.

Azalatt, míg Mazzini tervei tovább érlelődtek, Stillman Londonban maradt, bevárando Kossuth további parancsait; mielőtt azonban elérkezett volna az Olaszországba való indulás órája, egy sokkal sürgősebb missióra kellett vállalkoznia.

Ezután elbeszéli szerzőnk a szent-korona elrejtésének történetét, melyet szerinte Kossuth és minisztertársa, Szemere Bertalan ásattak el «valahol» a Duna mentében. A munkát rabok végezték, kiket, hogy a rejtekhelyet az osztráknak el ne árulják, a munka befejezése után rögtön agyonlőtték.

Miután Kossuth úgy értesült, hogy Szemere Bertalan, kivel összetűzött volt, elkészül árulni a titkot az osztrákoknak, arra határozta el magát, hogy a koronát és a koronázási jelvényeket rejtekhelyökből elviteti, mely föladattal állítólag a magyar viszonyokat épenséggel nem ismerő huszonnégy éves Stillmant bizta meg, a mit rendkívül bajos elhinni. A rejtekhely leírása egy fölötte bonyolódott rendszeren alapuló, titkos jelekkel írt levélben volt megírva, melyhez a kulcsot egy versszak egy népdalból adta meg, mely Kossuth pesti levelezője előtt ismeretes volt. Minden betűt a levélben egy-egy törtszám képviselt, melynek nevezője a verssort, számlálója pedig az illető verssorban előforduló betű számát jelezte. A levél szövegét azután fölosztották négy részre; az első, ötödik, kilencedik stb. betű az első csoportba került; a második, hatodik,

tizedik stb. betű a második csoportba ; a harmadik, hetedik, tizenegyedik stb. a harmadik csoportba ; végül a negyedik, nyolczadik, tizenkettedik stb. a negyedik csoportba. Ebből a négy csoportból, igen finom papirosra írva, kettőt Stillmanra bízta ; egyet a maga, a másikat egy Pesten élő egyén számára. A másik két csoportot egy más futárnak kellett majd elvinnie Konstantinápolyon át, egy csoportot megint a saját számára, a másikat pedig azon meghitt egyén számára, ki ismerte a népdalban rejlő kulcsot a titkos írás megfejtéséhez. A négy összeesküvőnek találkozniok kellett volna, megfejteniök a titkos írást, leutazniok a megjelölt helyre s fölászniok a szent koronát és elrejtteni azt egy faladában, valami conserve-félében, melyről az ottani vidék híres volt (to behidden in a bot of a conserve, for which that vicinity was noted). A koronát azután elvitték volna Konstantinápolyba, hol Stillman átvette volna érte a felelősséget és elvitte volna azt magával Bostonba, hol át kellett volna adnia Dr. S. G. Howe, a jól ismert phil-hellén kezébe.

Mellesleg legyen megjegyezve, hogy ámbár én csak a koronát emlegetem, Stillman folyvást «crown-jewels»-ről regél, a miből azt kellene következtetnünk, hogy az összes koronázási jelvényeket kellett volna kicsempésznie Amerikába.

Stillman az írást gutta-perchába göngyölve csizmája sarkába rejtette el és útnak indult. Ellentmondásban előbbi állításával, hogy az ügy sürgős volt, oly utasítást kapott, hogy nagy kerülővel utazzék Pestre, mintha kedvtöltésből utazgatna s azért hosszabb időt töltött Párisban, Brüsszelben, hol meglátogatta a waterlooi csata színhelyét, Düsseldorfban, hol középkori régiségeket és a modern művészetet tanulmányozta, Berlinben, hol a híres Varnhagen von Ensével ismerkedett meg, Drezdában és Prágában, honnan megküldötte első jelentését politikai ügyekről Kossuthnak.

Bécsbe érkezve kijátszotta az ottani rendőrség éberségét s fölkeresett egy jól ismert republicanust, kitől egy ottan lappangó magyar hazafi hollétéről szerzett magának tudomást, kinek révén Kossuth újra érintkezésbe remélt lépni a bécsi légületlenekkel (malcontents), mely egy előbbi titkos ügynök fölfödötetésével megszakadt volt. Ez ágensnek, mint azt Kossuth maga elbeszélte, föladata volt bejárni a vidéket és a katonatisztek és legénység közt szétozítani Kossuth utasításait, de midőn a kaszárnyák körül ólalkodott, mint gyanús egyént letartóztatták. Megmotozták őt s ez alkalommal egy noteskönyvet találtak nála, melyben számos nevet

és lakezimet találtak följegyezve, köztök számos oly egyénét is, kikhez nem volt semmi küldetése. Az eredmény az volt, hogy valamennyi egyént, bűnöst is, ártatlant is, elfogták; köztök egy bécsi ügynököt is, ki megrémült s nem ismervén a körülményeket, áru-lást sejtett s hogy az esetleges kínvallatástól megmeneküljön, öngyilkossá lett olyképen, hogy az ágyi ruhákba betakaródzott és ezeket gyertyával magára gyújtotta. Midőn annyira összeégett, hogy nem volt többé reménye az életbenmaradásra, segélyért kiabált s kérésére megjelent «a hadi tanács», mely előtt vallomást tett az összeesküvésről s tudtára adta nekik, hogy több ezer más egyén van abba beavatva, kik épen oly készek meghalni a jó ügyért, mint ő, de többet vonakodott bevallani és — örökre elnémult.

Stillman föladata volt az öngyilkos helyébe más ágenst találni s e célból egy szalaggyároshoz volt utasítva. Midőn ennek négy-szemközt nagy óvatossággal tudtára adta küldetését, a jó ember annyira megörült, hogy tüstént elvitte Stillmant lakására s bemutatta őt feleségének, leányainak s egyik leánya vőlegényének, mint Kossuth Lajos küldöttét! Az amerikai erre szörnyen megijedt. Égnek meredt minden haja szála. De egyikök sem görbült meg, ámbár tíz napot töltött még Bécsben és négy hetet Pesten. Persze, különösen a következő két-három nap folyamában, folyvást remegett, mert félt, hogy meg fog gyűlni baja a hatóságokkal, ha Kossuth saját kezével írt levelét megtalálnák nála, kinek kezeirását jól ismer-ték mindenhol. Titkát, hogy ő a nagy forradalmár küldötte volt, immár ismerte öt nő és két férfi. Egész nap az utcákon barangolt, kávézott és szivarozott — és várta keresztyén megadással a rend-őrséget.

E mellett azonban nem hanyagolta el dolgát. Fölkeresett egy más magyar embert, kit Kossuth kiszemelt volt bécsi ügynökének arra az esetre, ha a szalaggyáros nem vállalná el a tisztséget. De ez nemcsak hogy vonakodott elfogadni a megtiszteltetést, de még komolyan intette is amerikainkat a veszélyre, mely őt fölfödöttetés esetén fenyegette; s egyszersmind világosan kimutatta neki, hogy Kossuth túlbecsülte saját személyének varázserejét a magyarokra a forradalom megbukása után, melyért főképen ő reá háritották a felelősséget. De Stillmannak soha eszéágába sem jutott, hogy kibúvjék a magára vállalt felelőség alól, vagy hogy megtagadja küldö-jének az engedelmességet. Azért megírta Kossuthnak, hogy a szalaggyároson kívül nem akadt senki, ki hajlandó volna a bécsi ügynök-séget elvállalni s azután fölkereste az amerikai consult, ki hú

osztrák párti volt és a bécsi kormány lelkes ügynöke, meglátta-moztatta vele úti levelét és elindult Pestre.

Midőn Stillman végre megérkezett a magyar fővárosba, jövő működésének tényleges színhelyére, csakhamar arra a meggyőződésre jutott, hogy az összeesküvés-szövés mesterségében Kossuth Lajos bizony kontár ember volt. Pesti levelezőjének rendes lakása gyanánt ugyanis a Trattner-Károlyi házat jelölte meg, de elmulasztotta figyelmeztetni Stillmant arra, a mit Kossuth jól tudott, hogy az illető egyén a rendőrség elől bujdosott s hogy csakis nagy óvatossággal és kerülő úton volt megközelíthető. De még nagyobb kontár volt a mi jó amerikaink, mert, hogy kijátszsa a pesti rendőrség éberségét, úgy a mint már előbb kijátszotta volt a bécsiét, mit tett! Bérkocsit fogadott s elhajatott egyenesen — az összeesküvő lakására s a bérkocsisnak fülehallatára, ki bizonyára a rendőrség titkos kémje volt, tudakozódott a megjelölt egyén után. A portás tagadott mindent s váltig azt állította, hogy ő a keresett egyént még híréből sem ismeri. Stillman tehát visszahajtatott a szállóba s azután elment ismét a Trattner-Károlyi házba, ezúttal gyalog s újra tudakozódott az illető egyén után, de ez alkalommal is sikertelenül és a portás még meg is haragudott. Nem maradt neki tehát egyéb hátra, mint megírni Kossuthnak, hogy az illető egyént nem ismerik az adott lakezimen. Kossuth azonban a helyett, hogy írt volna rendes pesti levelezőjének s fölszólította volna ezt, hogy keresse föl Stillmant szállójában, egyszerűen írt ismét ez utóbbinak s egyszerűen ismételte a már adott utasítást. Az amerikai újra írt Kossuthnak, tudatta vele ismét keresése sikertelenségét és — várt továbbra is.

Időközben azután Stillman beszédbe ereszkedett a szálló népségével s a nélkül, hogy gyanút keltett volna, sok mindenféle dolgot tudott meg tőlök különféle szabadelvűeknek ismert vagy gyanúsított egyénekről, és tanulmányozta legjobb tehetségéhez képest a helyzetet. Egy napon megidéztek őt a rendőrségre, hol fölszólították őt, hogy adjon számot, mi járatban tartózkodott Pesten. Magyarozatúl azt adta, hogy ő vándorló tájképfestőművész, s miután nem ismert senkit és senki sem ismerte őt, azonfölül pedig csunyán gyötörte a német nyelvet és az amerikai consul is közben járt érte, elhitték mese beszédét és mint teljesen értelmetlen és együgyű különczöt nem zavarták őt többé. Kapóra jött az is, hogy néhány nap mulva megbetegedett s ez alkalmat nyújtott neki orvosért küldeni. Választása dr. Orzovenskyra esett, ki mint hallotta,

mint az orvosi kar főnöke szolgált volt a honvédseregben a forradalom alatt. Tőle azután tudakozódott több keresett egyén után s most először hallotta tőle, hogy az illetők valamennyien összeküvés vádjá alatt állottak s hogy a rendőrség is szorgosan kutatta hollétöket. «És mindegyre nézve Kossuthtól nem kaptam semmi figyelmeztetést» — panaszkodik gyermeki naivsággal elbeszélőnk.

A sok mászkálásban végre elkopott lassanként a csizmasarok és jó amerikaink remegni kezdett, hogy a csizmatisztító fölfödözi Kossuth levelét. Azért kivájta rejtekhelyéből és eldugta azt az almáriomban, a kivájt csizmával és ennek párjával pedig egy sötét éjjelen, zuhógó esőben elment a Duna partjára és a habokba tette a corpus delictit. Nem tudta szegény feje, hogy Pest hadi törvény alatt állt s hogy esti nyolcz óra után külön engedély nélkül senkinek sem volt szabad az utcán megjelennie (?!). Már pedig ő készakarva kilencz óráig várt, hogy a sötétség leple alatt áldozza föl csizmáit a magyar szabadság ügyének oltárán. A mint ezeket elragadták a Duna hullámai, volt gazdájok fölkúszott a töltés tetejére, de azonnal le kellett ismét guggolnia, mert egy őrszem «Halt! werda»-t ordított. De nem neki volt ez szánva, hanem az őrszemet ellenőriző inspectió s tisztnek. Éjjeli madarunk tehát visszacsúszott a víz széléhez s óvatosan a part hosszában tovább kullogott. Midőn végre biztonságban hitte magát, megmászta ismét a partot és hazafelé indult. Egy lámpához érve azonban, elcsipte őt ugyanaz a katonatiszt, ki szigorú hangon kérdőre vonta őt, hogy mit keresett az utcán? Feleletül azt kapta, hogy amerikaink a Duna tükörén tánczoló csillagok visszfényében gyönyörködött s az ártatlanság hangján tudtára adta azonkívül a hadfőnök, tört németiséggel, hogy «Ich bin ein Fremden», mire elnevette magát a jó osztrák harczos és egy pár «sehr schön, sehr schön!» után azt a jó tanácsot adta neki, hogy ha ő «Fremden», úgy maradjon szépecskén otthon. Egyszersmind útbaigazítást adott neki, hogy mily mellékutakon juthat biztosan haza, a nélkül, hogy a rendőrség hálójába kerülne, a kik korántsem bánnának el vele oly finnyásan, mint ő. Kalandorunk minden baj nélkül került haza s nyilvános köszönettel adózik könyvében ismeretlen szárnyatlan őrangyalának.

Egy hónapnál tovább maradt Stillman Pesten s mindinkább magára vonta a figyelmet és gyanús szemmel kezdték őt nézni, mert semmivel sem foglalkozott. Tájékozólásról persze szó sem lehetett, mert ezzel még gyanúsabbá tette volna magát a katonai hatóságnál. Sokszor megfordult dr. Orzovensky házában, kinek

családja körében sok kellemes órát töltött el. De Kossuthtól nem érkezett több levél és Stillman kétszeres sürgetésére sem jött meg a várva várt válasz. Pesten maradni továbbra is veszedelmes dolog lett volna s miután minden utánjárása ellenére sem sikerült összeesküvőtársait megtalálni, Stillman végre arra tökélt el magát, hogy visszamegy Londonba és Kossuthtal megbeszélve a dolgot és megmagyarázva neki nehézségeit, újabb utasítással tér majd vissza Pestre szerencsét próbálni. Mielőtt azonban elindult volna, küldetésének titkát közölte dr. Orzovenskyvel és fölkérte őt hogy legyen szabad Kossuth levelét valamely helyen elrejtetnie, úgy hogy ha ő maga nem térne vissza Pestre, hanem más valaki jönne el helyette, ez az orvos útmutatásával megtalálhatná a levelet.

Tehát sem többet, sem kevesebbet nem kért tőle, mint azt, hogy orvos barátja is legyen részese az összeesküvésnek. Dr. Orzovensky ennek hallatára nagy haragra lobbant és keserű szemrehányásokkal illette amerikainkat, hogy ez őt és családját oly nagy veszélynek tette ki, mert félni lehetett, hogy fölfödötetés esetén az egész család börtönbe kerül és vagyonát elvesztve teljesen tönkre jut. S azért kereken megtagadta kérelmét s ott rögtön fölszólította őt, hogy távozzék el házából és szakítson meg vele minden további közlekedést.

Az amerikai erre megszeppent. Csak most látta be először, hogy milyen veszedelmes dologban törte fejét. Csak most érezte azon szólás jelentését, hogy *vox haesit in faucibus*. Az orvos haragos szavaira és keserű szemrehányásaira a szó megakadt torkában, a szó szoros értelmében egy pár kapcsolat nélküli mentegetődző szó jutott ajkára feleletül. A szállóba sietett, Kossuth levelét az árnyékszékbe dobta és a legelső vonattal Bécsbe utazott. Útközben a vonat kisiklott, de erre ő már nem is hederített, mert sokkal nagyobb veszély elől volt menekülőben. A bécsi indóházban egy frankfurti kolbáson és zsemlyén megreggelizett és rohant tovább gyorsvonaton és meg sem állapodott, míg túl nem volt az osztrák határon. Frankfurtban végre kiszállt és meghált.

Londonba érkezve elsietett Kossuthhoz jelentést tenni és persze el volt készülve újabb szemrehányásokra és haragos kifakadásokra. De a nagy hazafi csak elfohászkodott és sajnálkozás hangján azzal fogadta őt: «Három hónap elveszett!»

Nem akarom az olvasót untatni Stillman hosszú fejtegetésével, melylyel küldetése meghiúsulásáért a felelősséget másra akarja hárítani és saját ügyetlenségét takargatni igyekszik. Fő érve az,

hogy Kossuthnak írnia kellett volna pesti levelezőjének, kitől Stillmannak ottan való tartózkodása alatt több levelet kapott, a mint ezt ő maga neki bevallotta. Okolja őt azért is, hogy eleve nem figyelmeztette őt arra, hogy oly egyénekhez volt küldve, kiket a rendőrség nyomozott s hogy nem tudatta vele, hogy Pesten hadi törvény uralkodott. Ha ő mindazt tudta volna, úgy persze nem hajtattott volna bérkocsin Kossuth meghitt emberének lakására s nem kürtölte volna ki nevét a bérkocsis füle hallatára. Kossuth Lajos azt az elemi tanácsot sem adta fiatal emberünknek, hogy gyanús személyekkel nyílt helyen ne cimboráljon. Csak miután visszakérült Londonba, adta neki a késő jó tanácsot, hogy a Tigris-kávéházba kellett volna elmennie, hol a hazafiak rendszeren találkoztak, még pedig egészen nyíltan.

Kossuth e kudarcz után nem küldötte el többé a fiatal embert hasonló járatban. Stillman tehát várt, várt sokáig türelmesen előbb Londonban, később Párisban — a magyar forradalom új kitörésére, a mely alkalommal fegyverrel kezében készült helyre ütni a vallott kudarczot. Időközben azután valaki elárulta az osztrák kormánynak a szent korona rejtekhelyét s ily módon teljesen meghiúsult a terv annak elhozatalára. Stillman szerint Kossuth Szemere Bertalant gyanúsította azzal, hogy a korona hollétét elárulta; ez állítólag neszét vette annak, hogy a koronát ki akarják csempészni az országból s azért irigységből meghiúsította a tervet.

Tanácsosnak tartom mellőzni azt a hosszú passust is, melyben amerikaink minden takargatás nélkül, őszinte nyíltsággal közli a világgal magán véleményét Kossuthról, mint a magyar forradalom fejről s csak annyit említek, hogy Stillman véleménye szerint Kossuth rajongó volt — ha nem is oly rajongó mint Mazzini — ki genialis, túlmerész tervekkel lepte meg minduntalan a világot, de a részletek kidolgozásánál teljesen képtelen volt az emberileg leghetésegest a teljesen lehetetlenről megkülönböztetni. Személyének varázserejével messze túlszárnyalt minden más halandót, kivel amerikaink egy hosszú, hányatott, eseményteljes életpálya folyamában valaha érintkezésbe jött, de egy ország kormányzásának élére állítva, elébb-utóbb menthetetlenül kudarczot kellett vallania.

Stillman búcsút vett Kossuthtól s egyszersmindenkorra lemondott titkos ügynöki szerepéről. Oly igérettel távozott azonban, hogy azon esetre, ha a magyar forradalom újra kitörne, a minek az akkor bizonyos körökben elterjedt nézet szerint csakhamar be kellett következnie, Stillmannak meg lett volna engedve visszatérnie

s az eredetileg remélt állást elfoglalnia. Hogy ez állás mi volt tulajdonképen, azt nem tudjuk meg. Később találkozott Kossuth egyik társával, kitől megtudta, hogy a Mazzinitól az 1853-diki év tavaszára tervezett mozgalom dugába dőlt; tőle hallotta azt is, hogy a magyar katonák a nekik adott titkos rendeletnek engedelmessége nem lőttek a zendülőkre s hogy e miatt megtizedelték és Horvátországba internálták őket.

Több mint harmincz év mulva Stillman fölkereste Kossuthot Turinban s bemutatta magát neki, mint azt az egykori fiatal embert, ki annak idején Magyarországon járt, hogy neki a koronázási jelvényeket elhozza. Meglepetésére azonban Kossuth nagy indulatosan félbeszakította őt és kereken tagadta, hogy ő bármikor bárkinek hasonló megbízást adott volna. Midőn pedig Stillman levelekre hivatkozott, melyeket Kossuth neki írt Pestre, ez látni akarta a leveleket és Stillman megígérte, hogy majd elküldi neki azokat, csak oly föltétel alatt azonban, hogy visszaküldi. Megfontolván azonban a dolgot, Stillman csak egy levelet küldött el s vele egy saját nevére címzett és postabélyeggel ellátott borítékot, néhány sor kíséretében, melyben emlékeztette Kossuthot tett ígéretére, hogy a levelet visszaküldi. Erre azonban válasz nem jött és a kölcsön küldött levél sem jött vissza.

Eddig tart Stillman elbeszélése.

A mint elolvastam az illető fejezetet, azonnal tudára adtam a szerzőnek, hogy szándékomban van elbeszélését a magyar közönséggel közölni és fölkértem őt, hogy adjon alkalmat a még nála levő Kossuth-leveleket megtekintennem. Alig hogy postára adtam levelemet, találkoztam Stillman egy ismerősével, kitől megtudtam, hogy az öreg úr halálos beteg. Postafordultával pedig megjött a válasz női kézírással, a család egyik tagjától, melyben értesemre adják, hogy Mr. Stillman nehéz beteg s azért nem felelhet sajátkezűleg levelemre. Az engedélyt az illető fejezet magyar fordításához szívesen megadja, de sajnálatára a Kossuth-leveleket nem küldheti el, mert ezek sok más hasonló irattal együtt egy könyvbe vannak ragasztva. Sajnálatára, míg betegsége tart, nem is hívhat meg házához. Ha, mint reméljük, fölepül súlyos bajából, lesz gondom reá, hogy alkalmunk legyen elbeszélését közelebbről megvizsgálni és adatait, ha lehet, szigorúan megrostálni.*)

KROPF LAJOS.

*) Az angol lapok értesítése szerint Stillman a múlt hónapban meghalt.

ÉRTESITŐ.

Herczeg Ferencz: Arianna. Tizenhat elbeszélés. Buda-Pest, 1901.

Korán kezdem a kifogásokat. Hogy hogy nem, de már a címlap ellen is van kifogásom. A cím fejezze ki a mű tartalmát, vagy legalább jelölje meg: ezt méltán megkívánhatjuk. Herczeg azonban követi némely külföldi novellaíró példáját és könyvének címeül az első novella címét (*Arianna*) választja: pedig van a kötetben még tizenöt más novella, melyeknek persze más a címök. Az ilyfajta elkeresztelés ugyan gyakori, de ez a szokás azért még sem jó szokás.

A tizenhat elbeszélés, melyet Herczeg itt egybegyűjtött, oly műfajból való, mely nagyon is el kezd terjedni irodalmunkban és szinte kiszorít minden más rokon genre-t: úgy nevezett tárcza-novella, melynek nagysága a napilapok tárczarovatának nagyságától függ.

E rövid novella-alak mellett tehát a költő nem ér rá bonyolult cselekvényt előadni vagy egy jellemet fejleszteni: a főszedő ezt nem engedi, a tárcza hossza eleve ki van szabva. Ez a műfaj arra kényszeríti a szerzőt, hogy azt, a mit kigondolt, az egész cselekvényt egy jelenetbe szorítsa vagy ha bonyolultabb a történet, bonyolulását csak érintse. Elmélyednie — arra nincs idő, nincs hely. Ha pedig az író egy-egy jelenetbe tömöríti egész meséjét — a mit hogy így tesz a legtöbb tárcza-novellista — a novellának akarva, nem akarva drámai formát és elevenséget ad. Talán ez a tárcza-elbeszélés szűk keretével, megjelenítő kényszerével volt első drámai nevelője Herczegnek, a drámaírónak?

Az egyik novellában, a *Jancsi édes anyja* címűben Herczeg elmondja nézetét a költő hivatásáról: «Mi volna a költő hivatása, ha nem az, hogy édes hazugságokkal szárítsa föl a könnyeket, melyeket a keserű valóság sajtol embertársai szeméből?»

Nos, Herczeg maga nem ilyen költő, a minőnek ő itt a költőt festi. Ő nem vonja be lapos életünk horizontját sem a humor aranyos esti pirjával, sem a ragyogó phantasia sokszínű délibábjával. Ő nem «hazudik» egyáltalán, tehát nem is hazudik édeset. Herczeg az élet kérlelhetetlen megfigyelője, ki nem könnyen ragadtatja el magát, ki nem szerelmes egyes alakjaiba mint Jókai, de nem is gyűlöl senkit műveiben. A világi éleslátásával és művésziesen mérsékelt iróniájával nézi elbeszélésének személyeit: mint valaki, a ki kiábrándulva, de mindamellet harag nélkül szemléli azt a tarka, ellentétes, érdekes jelenségsorozatot, melyet emberi életnek nevezünk. Phantasiája el nem ragad bennünket, humora nem gyógyítja balzsamként életünk sebeit — de van Herczegnek egy más rendkívüli sajátsága, más különös írói adománya. Ha megkezdi elbeszélését, ha elének állítja történetének két-három főalakját, ha megindul a cselekvény — meglepő dolog történik: ezek a képzelt alakok egyszerre csak testet öltenek, a nyomdai betűk közül kiemelkednek, átlépik a valóság küszöbét és elkezdenek *élni*. Igen, élnek, hasonlóan azokhoz az emberekhez, kikkel a főváros asfaltján találkozunk, a kikkel naponként szivesen avagy kelletlenül érintkezünk, kiknek sajátságait: hóbortjukat vagy gyöngeségöket boszankodva vagy sajnálkozva tapasztaljuk. Alakjainak ezt a valódiságát, ezt az elevenségét Herczeg jellemző művészetével éri el. Eljárása a következő: ő bizonyos számú sajátságot mutat be alakjaiban, három-négy jól kiszemelt főjellemvonást, melyeket egyenként mindegyikünk ismer, mert gyakran fordulnak elő a mindennapi életben, még pedig rendszeren bizonyos más sajátságokkal együtt. Ekkép tehát három-négy sajátság föltüntetése elegendő, hogy képet nyerjünk valamely alak jelleméről, úgymint három-négy pont elegendő bármely mértani idom megszerkesztésére. E három-négy vonás bemutatásánál ugyanis mindjárt önkénytelenül eszünkbe jut az a többi rokon sajátság is, melyekkel az a három-négy sajátság együtt szokott előfordulni. Mi tehát ekkép a mindennapi élet tapasztalataira támaszkodva képzeletünkben kiegészítjük azokat a gyors vázlatokat, azt a három-négy jellemvonással megrajzolt alakot, melylyel Herczeg kis novelláiban találkozunk és emlékezetünkkel magunk is hozzájárulunk ahhoz, hogy realis étellel megtöltsük. Önkéntelen munkatársai leszünk a költőnek a jellemzésnél.

A realitás iránt való érzékénél fogva Herczeg a legtöbbször kikerüli a tárcza-novellák rendes hibáját: a valószínűtlen, mondvasinált vagy affectált bonyodalmat. Minden ily rövid tárcza más-

más leleményt kíván: más-más személyeket. Ez gyorsan kimerítheti az író, úgy hogy könnyen erőszakos combinatiókba bocsátkozik, csakhogy kellő tárgyat találjon novellája számára. Herczegnél igen ritka a mesterkélt, pusztán irodalmi combinatió alapuló tárgy: nála minden meggyőző természetességgel folyik le.

Mint elbeszélő Herczeg nem marad a Herczeg jellemző mögött. Akadnak novellái közt olyanok, a melyek tárgya nem érdekes: olyan, a mely nem volna érdekesen elbeszélve, alig van köztök. Elbeszélő modorának fősajátsága a rövidség: csak annyit ad, a mennyit kell, hogy megértse az olvasó a helyzetet, a jellemeket, a cselekvény menetét. Mindig megtalálja a helyes mértéket: sem a leírás, sem a párbeszéd, sem a reflexio nem túltengő. Inkább szűkszavú, mint bőbeszédű: egyszerű, könnyen tagolható mondatokban beszél, a melyek könnyen áttekinthető mondatszerkezetekké csoportosulnak. Minden mondata mond valamit, minden vonás rajzol valamit. Gondolatait könnyű megérteni; csak oly találós mesével tartja olvasóit, a melyeket nem nehéz megfejtetni. (De nem is túlságosan könnyű, mert ez esetben nem hizelegne nekünk az, hogy megfejtettük.)

A ki Herczeg elbeszélő művészetét akarja látni, olvassa el például: a *Csak leány* című rajzot. Ennek a tárgya elég jelentéktelen. Egy magyar báró Velenczében egyik barátjával találkozik, ki egy szép nővel karonfogva jár. A bárót roppantul ingerli, lázba ejti e kaczerkodó nő, kit barátja feleségének tart. Azonban csakhamar megtudja, hogy nem felesége, hanem hajadon nővére. Oda van a varázs! Csak leány!

El kell olvasni, hogy meggyőződjunk, mennyire tele van élettel, érzelemmel és színnel, finom malitiával és csábító légysággal ez a csekély meséjű elbeszélés.

Más jellegű, de hasonlóan sikerült a *Leánykérő* című élénk és vonzó elbeszélés. Egy kocsiverseny leírása: meg van benne a verseny heve és gyorsasága. Az egyik versenyző úrfi: Vivó mellé a bakra egy bátor kisasszony ül, kit Vivó alig ismer. Útközben derekasan udvarol neki, abban a hiszemben, hogy milliós örökség vár a leányra. Sőt oda is adja a keszkenőjét neki, a mi az oda való nép-nél a gyűrűváltást helyettesíti. Pár percz múlva azonban megtudja Vivó, hogy ez a leány csak fogadott leánya a milliomos földesurnak. Semmi örökség sem néz reá. De már késő. A leány a társaság feje fölött oda dobja neki a maga batiszt kendőjét, a Vivóét pedig öve mellé tűzi. Tudja, kérdi Vivó, mi ennek a jelentősége? Meg kellett

ismételnie a kérdést. «Tudom, suttogja lángvörös arczczal a leány, de bátran a szeme közé néz. Olyan csinos, kedves és becsületes szeme volt. Talán nem is tettem bolondot! gondolta Vivó magában». Az egész novella friss, merész, mint egy száguldő kocsikirándulás az Alföldön. Egy villám-eljegyzés rajza.

Herczeg novellagyűjteményében nem kevesebb, mint három özvegyasszonynak a története fordul elő. Az egyik: *A rejtelmes özvegy* kevésbé érdekes: bátran elmaradhatott volna e gyűjteményből. Története csupán elnyújtott tréfa. Azért rejtelmes, mert egy alkalommal igen különösen, delejesen viselkedik. A kik belé szeretnek, nem tudják lelkének problémáját megfejteni. (A megfejtés pedig az, hogy nagyon szűk a cipője és az asszonynak ennek következtében nagy fájdalmai vannak.)

Érdekesebb alak a másik özvegy: *Arianna*. Voltaképen nem is özvegy, hanem elvált a férjétől: története sincs, csak egy jelenete van, a hol volt férje előtt gondolatait elmondja. De azért mégis több ez az *Arianna*-vázlat mint párbeszédés reflexiók. A párbeszéd megelevenedik előttünk. A reflexiók mintegy dramatizálva vannak és át vannak érezve, mert egy asszony lelki életét fejezik ki. Az asszony okoskodása közben tudniillik finom, gyenge, de mégis észrevehető vonásokkal lerajzolódik előttünk egyénisége. Nőt látunk magunk előtt, ki boldogtalan volt a házasesletben, mert nem tudott férjének életében szerepet játszani, mert nem tudott érvényesülni. Érvényesülni pedig annyit tesz, mint másra nézve jelentősnek lenni. Arianna így fejezi ki a nők titkát: «Minden igazi nőben megvan az érvényesülés vágya. A nő csak a férfi révén érvényesülhet. A nő hangszer a férfi kezében. Ha a hegedű érezni tudna, örülten imádná Paganinit és gyűlölné a kontárt. Miért imádtá Ariadne Theseust annyira? Theseus adta az alkalmat Ariadnénak az érvényesülésre: az Ariadne fonala segítségével szerezte meg Theseus a halhatatlanságot. Ha ön ellenállhatatlan akar lenni, akkor ne akarjon a nőnek imponálni, hanem adjon neki alkalmat, hogy ő imponáljon.»

Ez az elmélet, melyet az elhanyagolt nő itt férjének fölfejt, részben minden emberi társas érintkezésre nézve áll, tehát a házasságra is: de csak részben. A szerelem, a házasságban való boldogulás sok tényezőtől függ. Az érvényesülésnek alkalmá csak az egyik tényező, de talán nem a fő. De azért igenis nevezetes tényező az életben: a ki érzi, hogy *nekem* imponál, inkább szeret majd velem találkozni és érintkezni, mint az, kinek *én* imponálok. A ki

bennem figyelmes hallgatóra talál, ha elméleteit vagy adomáit elmondja, okosabb embernek fog tartani, mint az, kinek én mondok okos dolgokat. A jótévő is szinte jobban le van kötelezve, mint az, ki a jótettet zsebre rakja, mert jót tenni hizelgőbb hiúságunkra, mint jótéteményt elfogadni. A szerelemben azonban a hiúság csak egy alkatrész s nem a legfontosabb, hiába mondja Arianna-asszony. Ő reá persze jellemző ez a fölfogás. Azonban a nő okoskodása bármily jellemző, talán maga az elbeszélés költőibb volna, ha tudnók, mikép történt az, hogy nem érvényesülhetett e nő férje oldalán, ha ismernők az összeütközés fejleményeit s okoskodó párbeszéd helyett, egy kis cselekvényt, némi elbeszélést olvashatnánk.

Van még egy özvegyasszony a Herczeg novellái közt: *Jancsi edes anyja*. Itt is érdekes és finom a probléma. A költő megfigyeli, hogy egy anya minő erény-pedanteriával jár el hevülékeny, ábrándos kis fiával szemben. Jó anya, de nem érti meg szeretetet áhítózó gyermekét. A költőnek föltűnik, mennyire hasonlít a kis fiú arca édes atyjának arczképéhez, a ki feleségét egyszerre elhagyta és Nerviben föbe lőtte magát. A költő most reconstruálja magának az apa sorsát: ugyanazzal a pedans kimért szeretettel bánt valószínűleg a nő férjével is, a melylyel ezt a szenvedélyes, phantasta kis fiut kínozza. Mindamellett, megvalljuk, minket inkább érdekelt volna, ha a fiú története helyett az apáét, a férjét tárja elének a költő, mert a pedans, kimért szeretetű nő magaviselete nem magyarázza meg eléggé a catastrophát. A férj, az atya jelleme is döntőleg folyhatott be arra. Így nagyon is sokat kell sejtenuünk.

Nacza (a következő novella hősnője) egy orvos leánya. Egy spleentől gyötört gróf meglátja és kedvéért sokat jár az orvoshoz. Nacza remél. De a gróf kigyógyúl a spleenből is, Naczából is és Parisba visszautazik — tánczosnőjéhez, az isteni Yvettehez.

Van egy csoport novella a kötetben, mely ügyesen van elbeszélve, de nem épen vonzó vagy új leleményében. Ilyenek: *A szöke Marietta* (egy kávéházi pénztárnoknő néhány adatot mond el előbbeni ledér életéből). *A házi barát* (egy «jó barát» elveszi barátjának elvált feleségét). *Kék és piros* (egy magyar ember Berlinben magyar népdalok utján udvarol). Kiemelkedőbb ezeknél *A fekete lovas* című. Itt az alakok jól állnak előttünk. Tárnya: egy furcsa arcú gróf megszőkteti egy ábrándos néptanító menyasszonyát. Az *Igaz szerelem* egy hét éves leányka vonzalmát festi egy vásott fiú iránt. Ebben van túlzás. «Fájt, hogy el fogok kárhozni a vétkemért és boldog voltam, hogy érte kárhozom el»,

mondja később visszatekintve e vonzalomra az asszonynya fölnőtt kis leány. De vajon vannak-e ilyen bonyolult érzelmei egy hét éves leánynak?

Az utolsó novella egy vadászkalandba bujtatott allegoria: *A kék csóka*. A szerző egy utazása alkalmával az erdőben egy mesés szép kék csókát lát. Utána epezstő vágy fogja el. Egy lövéssel megsebesíti, utána iramodik, nagy nehezen, sok fáradság és baj után elfogja. «A csóka jobbra-balra forgatta a fejét, a szemén pedig kékesfehér hártya alakjában vibrált a rémület.» Szárnya rongygyá van löve. Mit kezdjen a csókával? Végre utálattal letépi a fejét. De most vértől mocskos, csunya. A szerző emlékül kitép négy tollat a szárnyából és eldobja a testét. Az egyik toll azonban konyult. Azt is eldobja. Kettőt aztán elvisz a szél a kocsiból. Az utolsó aztán a kocsi verte szellőben ellebeg.

Mi marad életünk gyönyörű kék csókáiból?

Riedl Fr.

François Villon. Gaston Paris (Les grands écrivains français. Hachette, 1901.)

Alig gondolhatunk valami sajátságosabbat, furcsábbat, mint Villon költeményeinek sorsát. Tessék csak elképzelni, hogy a gazemberek, akasztófavirágok rablótanyájából, holmi párisi kétes le-bujból, késő este, kissé mámorosan s gonosz csínyeken törve fejét, hazatér a költő szomorú, kis szobájába s itt fáradtan, álmosan leírja dalát, melynek versszakai egész nap ott zsongtak agyában. Másnap aztán, a czimborák összegyűlnek a korcsmában, a sovány, rongyos ruhájú ifju föláll, fölolvassa versét, míg rekedt szavát a «barátok» duhaj üvöltése, föl-fölhangzó kacaj, poharak csengése, dévaj csókok csattanása, durva enyelgések zaja töri meg.

... S most! Villon finom műbarátok, könyvgyűjtő különczök, tudós romanista nyelvészek par excellence kegyenceze. Szinte látom azt a kis német seminariumot, a hol szemüveges, könnyen piruló, ártatlan arcú philologusok elmélkednek egy-egy vitás soron, melynek erkölcsstelen voltán meg sem botránkoznak nyelvészkedő szent hevőkben, szinte látom őket, a mint régi törvényszéki okiratok, elfakult codexek összehasonlításából iparkodnak megállapítani, hogy ez vagy amaz víg pajtás, kit Villon megemlít, hol és mikor született s a mi főleg érdekes, hol és mikor akasztották föl, s a mint

egy-egy ily fontos körülmény megállapítása után készül a hosszú értekezés.

A középkori korhely diák alakja ime most megragadta a finom tudós Gaston Paris figyelmét, ki szép könyvében összefoglalta az eddigi Villon-kutatók munkásságának s a maga kutatásainak eredményét. A költő szelleme megvigasztalódhatik; mély érzésének őszinte kifejezése mélyen érző, őszinte lélekhez jutott. Kérhet-e költő ennél szebb jutalmat?

A XV. század épen nem tartozik a francia irodalom nagy korszakaihoz. A kora középkor ihletének hatalmas forrásai már a XIII. század közepétől fogva lassanként kiapadnak. Az epos és a mese helyébe csenevész allegorisáló regények, hosszú bibliai drámák vagy durván élcelődő, kusza szerkezetű víg színdarabok lépnek. Hasonlítsuk csak össze e kor történetíróját Commynuest, a régi «nagy» krónikásokkal! Emezekben mennyi frissesség, báj, költőiség, míg amabban a hamvas naivitás helyét öntudatos számítás foglalja el s kitűnősége egész más tulajdonokban rejlik. A nemzet élén nem álmodozó, kalandos Szent Lajos ül; a század jellemző alakja XI. Lajos. Ez ember lelkében nyoma sincs a lovagias hősiségnek; ravasz, fondorlatos elméjében születik meg a diplomacia. Hódításait nem bátorságának, hanem cselszövő ügyességének köszönheti s uralkodása elődjeihez s utódjaihoz hasonlítva, aránylag békés.

Természetes, hogy mindez nem lelkesíthette a költőket. A költészet galambjai, melyek Vergilius szép kifejezése szerint fészket rakhatnak Mars sisakjában, a diplomacia hálóiiban nem akadnak fönn.

François de Montcorbier 1431-ben született; Páris ekkor angol kézben volt s bár VII. Károly nemsokára visszafoglalja székhelyét, éhség, pestis, lázadás még sokáig pusztítják a város népét. E képek voltak a XV. század legnagyobb francia költőjének gyermekkori benyomásai. Özvegy anyja neveli őt, kit nehéz föladatában Guillaume Villon, a gyermek nagybátyja támogatott. Később a költő hálából föl is vette a Villon nevet s a *Nagy Testamentum* című csodálatos művében e név hírét (bruit) hagyja nagybátyjára. Gyönyörű hagyaték valóban! Boldogok azok, kik a lángész közelébe jutnak, s kiket így magával ragad a halhatatlanságba.

Villon ifju éveit az akkori Páris egyetemén töltötte, hol egy ideig szorgalmasan tanult s hol megkapta előbb a «bachelier», majd a «maitre des arts» czímet. E czímek azonban csak a doctori cím lépcsőfokai voltak s a költő, kit nagybátyja, úgy látszik, a

«*faculté de decrets*»-ba íratott be, ez időtől fogva kezdi azt az életet, melynek víg és bús tapasztalatai tették oly nagy költővé, tudniillik eleinte a csintalan diák, majd a kicsapongó, verekedő czimbora, végül fokonként a betörő, sőt a gyilkos életet.

Az egyetem akkoriban igen zajos volt s a diákok erős csínyeket követtek el a jámbor polgárság bosszantására. Költőnk e tréfákból mindig kivette a maga részét, úgy hogy a párisi egyetemen a Villon név mondaszerűvé vált s nem annyira a költőt, mint inkább a híres «ősdiaókot» még sok tanuló nemzedék tisztelte benne.

Vajon milyenek lehetnek-e csínyek? Czéhjelvények és czégtáblák ellopása, melyek kis betörésekre, majd utcai verekedésekre s ily alkalmakkor véres összetűzésekre vezettek, igen gyakoriak voltak. Az sem tartozott a ritkaságok közé, hogy a víg kaland emberhalálba került.

Villon szomorú történetének is az volt az oka, hogy egy ily összekocczanás alkalmával leszúrta egyik társát. Ettől kezdve börtön és száműzetés közt oszlik meg élete. Midőn ez első vétke után leleményes fogások és ügyes folyamodványok segítségével kegyelmet kapott, visszatér Párisba. Lelkét ekkor elfogja a bűnbánás s megírja az úgynevezett *Kis Testamentumot*, melynek tulajdonképeni czime *Lais* (hagyományok). Azonban jó szándékai még meg sem érlelődhetek s ime régi társaságához szegődve, betörésben vesz részt. Midőn a «vállalkozók» egyikét elfogják s az a törvényszék előtt fölfedi a bűnösöket, Villon ismét kereket old. 1457-ben Bloisban találjuk, Charles D'Orleans hercegnél, a költőnél. A herczeg — úgy látszik, párisi vádak alapján — börtönbe vetteti Villont, ki fogságából verses kérvényeket intéz Charleshoz. Midőn végre kiszabadul, úgy látszik sikertelenül iparkodott az udvari költők közé jutni, tény az, hogy Blois-t is el kellett hagynia. Ily sajtáságos körülmények hozták össze a XV. század két legkitünőbb dalmokát, a kóbor diáókot és a királyi herczeget, kiknek dicsősége később annyira össze fog forrni.

Ekkor kezdi bolyongásait Franciaországszerte, melyeknek folyamán nem igen követhetjük nyomon; úti tapasztalatait röviden így foglalja össze e festői sorokban:

«Nincsen fa-ág, se bokor, — nem hazugság, mit mondok —
melyen fönn ne akadt vón' — ruhámnak egy darabja.»

Azonban nem érdemel oly szájalmat, mint e kifakadás után hihetnök. Akadt elég magafajta barátira és barátnőre, kik őt száműzetésében megvigasztalták. 1461 tavaszán ismét börtönben talál-

juk. Meun városában, hol Villon raboskodott, ez időben átutazik az új király XI. Lajos s jötte örömeire megkegyelmez az ottani foglyoknak. Alighogy a költő kiszabadult, újra Párisba megy, itt azonban rövid tartózkodás után érzi, hogy bizonytalan a talaj s valószínűleg elvonulva valamely kis vidéki helyen irhatta meg *Nagy Testamentumát*, e legnagyobb s legkitünőbb művét. 1461 vége felé ismét Párisban van, hol talán barátjai vagy nagybátyja kegyelmet eszközöltek ki számára. A javíthatatlan ekkor léphetett be egy valószínűs rablósövetkezetbe, melynek tolvajnyelvén több dalt is írt. Valamely régi vád alapján nemsokára fogságba is jut, honnét rokonai vagy pártfogói közbenjárásával ismét kiszabadul. Még kiszabadulása havában — 1462 novemberében — véres verekedésbe elegyedik, s bár ez esetben Villon futva menekült, mihelyt a vita elmérgesedett, mindazonáltal elfogják s kötélhalálra ítélik. A halál ily közeli szomszédságában írta híres balladáját: *Az akasztottak* czimen. Ugyancsak ekkor fölbbevezést nyújt be a parlamenthez, még pedig eredményesen; illetve a halálbüntetést tíz évi száműzésre változtatják. E fölmentő határozat 1463 január 5-én kelt; ez időtől fogva, Villonnak nyoma vész. Valószínű, hogy ifjan halhatott meg, mert ha csak a halál nem, vajon mi más, hallgattathatta volna el a költőt, kinek ríme lelke mélyéből pattant szózatossájkára, s kinek minden fájdalma s öröme dalban olvadt föl.

Kiejtettem e szót: halál s ezzel a szóval kimondtam Villon ihletének főtárgyát. Kiaszott, beteg teste, bűnös lelke görcsösen, fájdalmasan ragaszkodott az élethez, remegett egész lénye a haláltól, bitótól, az éhségtől. Hogy érzi, hogy érti az akasztófát a maga borzalmaival. Ime néhány sor, melyek alapos szakismeretre mutatnak:

«Itt láttok bennünket függeni ötösével, hatosával, madarak eszik rég rothadó testünket, melyet egykor oly jól tápláltunk; hamuvá és porrá leszünk mi, mi e csontok. Senki se nevesse ezt a mi bajunkat, ám imádkozzatok Istenhez, hogy üdvözítsen mindnyájunkat».

Majd kissé tovább:

«Az eső megmosott és megtisztított bennünket, a nap kiszáritott és megfeketített; hollók, varjak kicsipkedték szemünket, kitépték bajszunkat és szempilláinkat. Sohasem nyughatunk, a szél, a mint fuj, ide s tova lóbál kedve szerint. Nincs annyi tű, a hány nyoma a madarak csőrének. Óh ne legyetek a mi czimboráink, ám imádkozzatok Istenhez, hogy üdvözítsen mindannyiunkat.»

Ime kell-e ennél különb, igazabb kép?! Az a sajátos humor, melylyel Villon szomorú jövőjét élénk tárja, azt merném mondani, igazi akasztófa zamatot ad e leírásnak.

Ha a halált komolyan veszi, hány gyászos visio, Holbein ecsetjére méltó, jelen meg előtte! — Kiméretlen részletességgel rajzolja a haldoklás egész folyamatát, mely a legszebb s a legifjabb testet szörnyű verejtékkal lepi el, megremegteti végig, kidagasztja az ereket, undokul eltorzítja az arcot. E leírásban vannak a borzasztóan emberi sorok: «Nincs gyermeke, testvére, huga a haldoklónak, ki ilyenkor meg akarná váltani». Vagy mikor ott látja egymás mellett a temető csonthalmazában a koponyákat, «melyek az életben egymás felé hajoltak; melyeknek birtokosai közül emezek uralkodtak, mások meg szolgáltak s félték amazoktól, s melyek itt vannak mind nyugodtan, össze-vissza egy rakásban...» és így tovább a «Victor cum victis pariter miscbitur umbris» eszme egész paraphrasisa. S képzeljük mindezt a legbizarrabb keretben! A költő, ki mint mondtuk, búcsú-dalt ír, vagyónát(?) ismerőseire hagyja humoros versekbe szedve, a törvényszéki formulákat tréfásan utánozva. Barátainak s ellenségeinek oly hagyományokat jelöl ki, melyek szerinte legjobban megfelelnek jellemöknek és foglalkozásuknak. A mesterembernek czéhjelvényét, az éjjeli őrnök lámpáját, az ivónak borát s több effélet; majd vad, könyörtelen átkot ellenfeleinek, gyermekded tiszta imát anyjának, tréfás és bús verseket kedveseinek és pajtásainak s megszakítva a rendes versformát, be-beszövi a legsajátosabb kitéréseket. Fájdalom, az élcz hegye nagy részt letört; a hol azonban követhetjük gondolatmenetét, ott mindenütt szellemes és leleményes. Így például föntebbi meditációjára a csonthalmazról a következő úton került:

Szemüvegét a vakoknak hagyja, hogy keressék ki a csontok között, hogy melyik volt becsületes és melyik volt haszontalan emberé. «Félre most gúny és kacaj», kiált föl e helyütt s ezután következnek a hatalmas, költői lendületű versszakok, melyekről néhány sor prózai fordításával igyekeztem halvány képet adni. A gondolat maga könnyen lapulhat közhelyyé, azonban a gazdag rímek, melyek szinte csattognak az erősen összefűzött rhythmikus rövid sorokban, elbűvölik az olvasót. Egyes részek folyton fülünkbe csengenek, — annyira zeneiek, annyira szorosán összevágának a szigorú mértékben írt versszakok.

Villon azonban nemcsak a halál költője; az éhség, mely sorvasztotta, a hideg, mely csontjait fagyasztotta, sőt üres zsebei, kol-

dus kéregetései mind-mind ihlették. Ismerte mind e megalázó állapotokat s hallotta szörnyű jajszavukat. A természet iránt nem igen volt érzéke; a város, a külváros költője ő! A borról is megirta énekét; a tántorgó Jean Costard rajza rubensi s a maga nemében páratlan.

A szerelem képeit a halál, a hervadás szembeállításával teszi kirívóvá. A leányok «souef et précieux» alakja mellett ott látja az agg test undokságait, ránczait s leírja aprólékosan. Hogy állítja oda az ifjú korát sirató anyót, az egykori szépet, az egykori kaczért, a mint vénülő társai közt megemlékezik a régi, víg napokról, fázós tagjait a tűzhely pislogó parázsa előtt melengetve. Mint elhalványul Bérangar híres coupletje a *Nagyanya*, melynek alaphangja némileg emlékeztet Villon dalára.

Valóban a múlt században nem egy költő, különösen a romantikusok, sok tekintetben eszünkbe juttatják Villont. A csapongó hang, az elbeszélés szakadozott menete Byron-re, Musset-re emlékeztetnek. Azonban e külsőségeken kívül erős bonczolgotó hajlama, lyrikus hangja, subjectivitása és őszintesége teszik őt oly modernné. A többi középkori irótól leginkább gyermekded menetű előadásuk idegeníti el az embert; elbeszéléseiben a legkisebb esemény is csodás fényt kap, semmi sem kelti az élet eleven hatását, minden egymás hegyin-hátán van, mint a perspectiva nélküli képeken. A kalandos tettek úgy állnak előttünk, mintha azokat nem is ember vitte volna véghez. Ez optikai csalódást a lélek-analysis teljes hiánya okozza. Villon e tekintetben nem hasonlít kortársaihoz; minden, a mit ír, fájdalmasan vagy vígan, de megalázóan emberi. Gaston Paris a modern Villont Verlaineben látja: ez utóbbinak életmódja is hasonlít nagy elődjéhez. Mint Villonban, Verlaineben is találunk egy-egy vallásos fohászt, — s habár ez imákat teljesen különböző érzések fakasztották, naiv formájokban van több megegyező vonás.

Nem volna teljes e kép, ha Villon vallásos érzéséről s ez érzés gyönyörű és jellemző nyilvánulásairól legalább röviden meg nem emlékeznénk. E lélekben a legtisztább hit fért meg a legocsmányabb érzések mellett s forró könyörgése édes anyjáért örök jele marad gyöngéd gyermeki szeretetének s mély hitének. Miután néhány tréfás versszakban kezdi hagyományait osztogatni, anyja számára megírja a legmeghatóbb, legnagyobb s legegyszerűbb fohászt, melyet csak elképzelhetünk. A második versszak, mely annyira jellemző, szóról-szóra így hangzik:

«Vénecske, szegény asszony vagyok; semmit sem tudok én; betűhöz nem értek; a templomba, hova eljárók, ott látom a festett paradicsomot, hol hárfák s lantok vannak s a poklot, hol az elátkozottak főnek. Félek az egyiktől, gyönyörködöm a másikban s örvendek neki. Tedd, hogy az öröm legyen az enyém, oh nagy Istennő, kihez a bűnösöknek esengeniök kell, adj igaz, serény hitet, add, hogy ebben a hitben éljek és haljak».

Mily megható ez az önző könyörgés, mely szerint örömet adjon a nagy Istennő (Szűz Mária), mintegy cserébe a jó asszony buzgó hitéért! — A pokol az egyik falon, a paradicsom a másikon s a templom közepén ájtatosan könyörgő hívő, ki irtózva fordul el az egyiktől s a másik felé vágyakozik — ime századokon keresztül ezerszer s ezerszer ismétlődő története a szegény halandónak. Érdekes példát nyújtanak e sorok arra is, hogy a középkori emberre mily mély benyomást tett a lélek túlvilági sorsának képes ábrázolása. Csoda-e, ha az egyház e hatalmas ható eszközt fölhasználta s így lón a képből elevenebb élőkép s midőn az élőkép alakjai mozogni, beszélni kezdenek — a passiodráma.

Ki gondolná, hogy e finom, szűzi versszak, mely úgy hat reánk, mint valami kora renaissance-beli elhalványult festmény, melyet két imádság között festett az oltár falára az ájtatos barát, durva, tréfás versek közt foglal helyet a *Nagy Testamentumban*? Villon lelkében megfértek e végtelen érzelmek s verseinek látszólagos zűrzavara épen e forrongó, zűrzavaros lelket jellemzik s épen a szerkesztés e hibája vagyis hiánya ad költeményeinek egyéni jelleget.

Ime mennyi új hang hallszik a sírva vígadó («je ris en pleur») költő húrján; azonban néha-néha mintha elbágyadna, legalább számunkra; különösen ha kora divatos hangját utánozza. Célzásait gyakran nem értjük, bár hála Gaston Paris könyvének, nem egy vonatkozás lesz világosabbá. Másszor meg az a baja verseinek, hogy nagyon is érthetőek és sérti fülünket a korcsmából kihangzó «rekegő szitok és otromba kacaj». Természetes, hogy hizelgő, könyörgő versei s tolvajnyelven írott majdnem érthetetlen dalai csak történelmi érdekűek.

Azonban az izetlen tréfán, érthetetlen megjegyzésen keresztül áttör az igaz érzés ereje. Ha aztán el-elragadja az ihlet s halljuk zokogását vagy kacaját, feledjük a nyelv nehézségeit, azt a fáradságot, melyet a homályos versszakok okoztak s együtt érzünk a költővel, ki így végzi egyik versét:

«S a mint e sorokat írom,
Majd hogy megszakad szívem».

Hatvany Lajos.

A Budapest székes-főváros statisztikai hivatalának közleményei. XXIX. 1. A részvénytársulatok pénzügyi eredményei, az utolsó negyedszázad alatt. 1874—1898. Irta dr. Körösy József, a székes-fővárosi statisztikai hivatal igazgatója. Első füzet. Buda-Fest, 1901.

A főváros gazdasági életében a részvénytársulatok rendkívül fontos szerepet játszanak: a nagyipar, a bankok, a biztosítótársulatok, a forgalmi intézetek túlnyomóan, részben kizárólag részvénytársulatok kezében vannak. Ez oknál fogva különös fontossággal és érdekléssel bír a részvénytársulatok üzleti eredményeit helyesen megismernünk. Ezt a célt tűzte ki magának a jelen munka, mely a székes-fővárosban az egész utolsó negyedszázad alatt létezett részvénytársulat mindegyikének mintegy statisztikai történetét nyújtja, az eredményeket összefoglalja és így egyrészt a különböző vállalkozási ágak (úgy mint bankok, takarékpénztárak, ipari vállalatok, biztosítók, forgalmi intézetek) eredményei felől, másrészt pedig, összefoglalásában, azon általános kérdés felől is kíván fölvilágosítást adni, hogy a részvény, mint a lehető befektetési módok egyik fontos alakja, miképen vált be, azaz mily hasznot tudott e befektetési mód a reája bízott tőkével elérni. A részvénytársulatoknak ez utóbbi jelentősége felől igen különbözők a tudomány és gyakorlati élet véleményei. Általában azon nézetek vannak, hogy a részvényekbe való befektetés sokkal többet hajt, nemcsak a föld- vagy házbirtokban, hanem mint a takarékpénztári betét avagy záloglevelekben való befektetés stb. is. Másrészt vannak azonban oly nézetek is, melyek szerint a részvénytársulatok jelen korunknak legtökéletlenebb és legvégzetesebb gazdasági alkotásainak tekintendők. Nem kisebb tekintély, mint Ihering, úgy nyilatkozik, hogy a részvénytársulatok nagyobb pusztítást vittek véghez a magánvagyonban, mint tűz- és vízveszély, éhség, háború vagy ellenséges hódítás! Mindkét anynyira ellentétes nézet igazolására csakis egy mód, tudniillik a tények tanulmányozása, tehát a statisztikai tömeges észlelés alkalmas. Szerző azonban kimutatja, hogy a részvénytársulati statisztika mindenütt csak hézagos és téves. A részvénytársulati statisztikában követett módszerek kritikáját és e módszerek reformjára célzó javaslatait

már régebben önálló munkában adta ki a szerző, most pedig ez új módszerének gyakorlati eredményeit nyújtja és pedig elsősorban a budapesti hitelintézetek, tudniillik a bankok és takarékpénztárakra alkalmazva. A tőkeellenes nemzetgazdasági irányok különös ellenszenvvel nézik természetesen a bankok működését és azoknak nagy jóvedelmét; utalnak arra, hogy a bankok még a legválságosabb időben is jóval többet jóvedelmeztek, mint az ingatlan vagyon, mely nézetet különben nem kisebb tekintélyek erősítenek, mint magok a hivatalos statisztikák. Körösy munkájából már most megtudjuk, hogy a bankrésztvények — ha az eddigi módszertől eltérünk, mely a részvényesnek csakis bevételeit, tudniillik osztalékát vette figyelembe, a veszteségeket azonban nem — a negyedszázad alatt csak 4·8 % tiszta évi járadékot hoztak. Minthogy azonban e negyedszázad elején a takarékpénztári betét 5—6 %, a záloglevelek 4·5 %-ot, a föld- és házbirtok ugyanannyit, a magyar államadósság 7—4 %-ot hozott, szerző azon végeredményre jut, hogy a bankrésztvények, távol attól, hogy kecsegtető nagy jóvedelmet hajtottak volna, befektetési mód gyanánt épenséggel nem váltak be, mivel inkább még kevesebbet hoztak, mint az ingatlan birtokba vagy a takarékpénztári betétbe minden kockázat nélkül járó befektetések.

A bankokra vonatkozó terjedelmes adatok közül még fölemlíjtük a következőket: 1874. év elején egészben véve 16 bank volt 50 millió frt tőkével. Ezek közül jelenleg csak 5 áll fenn, míg a rákövetkezett huszonöt év alatt keletkezett 18 közül 16. A bankrésztvényekbe fektetett összes tőke az 1898. évvel záródó negyedszázad végén 108 millió frtot tett. A bankok összes tiszta nyeresége e negyedszázad alatt 108·5 millió frtot, azaz évi 8·3 %-ot tett; levonva ebből a tartalékok dotatióját, melyek jelenleg nem kevesebbet, mint 30·5 milliót, tehát az egész tőkének 28 %-át teszik, úgy szintén a jutalékokra kiadott 8 millió frtot, az átlagos osztalék 7·3 %-ot tesz. Ha azonban a részvényesek e bevételeiből egyrészt levonjuk különböző veszteségeiket, melyek — a cursusveszteségek beszámításával — nem kevesebb mint 36 $\frac{1}{3}$ millióra rúgnak, ellenben másrészt hozzáadjuk az elővételi jogokban élvezett 12 millió frt hasznot, az átlagos évi járadék 5·4 %-ot, illetve, ha az osztalékszámításnál a bekövetelt felpénzt is figyelembe vesszük, csak 4·8 %-ot tesz. Minden bankrésztvényre történt 100—100 frt befizetés, a jelenlegi árfolyam mellett (1898 december 31.) 176 frtot ér. Az 1873-iki nagy válság után ez érték csak 66 frtot tett; a pari ár hatása 1879-ben lépetett át, mely alá az árak azóta nem sülyedtek. Az árak tetőpontja 1894-ben

éretett el, midőn ugyanis 100—100 frt befizetés 200 frtot ért; ez évtől fogva az átlagos ár a fönntemlített 176·8 %-ra szállt alá, de azóta, a folytontartó gazdasági pangás következtében, még mélyebb színvonalra hanyatlott. Érdeklél bir tudomást venni a tőzsdéi nyereségek és veszteségek nagyságáról is. Az 1873-tól 1899 évig terjedő huszonzét év alatt a nyereségek 93·5 milliót, a veszteségek pedig 93 millió frtot tettek, úgy hogy ez idő alatt az árfolyamnyereségek és árfolyamveszteségek egymást tökéletesen kiegyenlítették.

Takarékpénztár 1874 elején 7 volt, melyek közül azonban ma még csak 4 áll fönn, míg a rákövetkező negyedszázad alatt alapított 7 takarékpénztár közül ma még 6 áll fönn. A takarékpénztárakba fektetett összes tőke jelenleg 25 millió frtot tesz, melylyel a negyedszázad alatt átlag nem kevesebb mint 23·5 % nyereséget értek el. E rendkívül kedvező eredmény arra vezetendő vissza, hogy a takarékpénztárak csekély tőkékjőkhöz képest igen nagy idegen tőkét forgatnak és tulajdonképeni kockázattal járó üzletekkel nem foglalkozhatnak. 100—100 frt takarékpénztári befizetés 1892-ben 500 frtot ért, jelenleg 345 frtot. A 25 év alatt elért összes nyereségből a tartalékok dotatióján kívül — melyek jelenleg 270 millió frtot, tehát majdnem $\frac{1}{10}$ -ed részszer többet, mint az egész részvénytőke tesznek — jutalékokra fordított 5·6 millió, osztalékokra 45 millió frt. Az átlagos évi osztalék a 25 év alatt 18 %-ot tett. Ehhez hozzájárul 16 millió frt elővételi jogokból eredő nyereség, míg veszteségekért csak 1 millió vonandó le, úgy hogy a tiszta részvényjárdék nagy mérvű elővételi jogok következtében a névleges tőke után 24·4 %-ot, a bekövetelt felpénzek számbavételével 19·3 %-ot tesz. — Az árfolyamnyereségek 25 év alatt 25 millió frtot tettek.

A munka második befejező része, mely az ősszel fog megjelenni, a többi részvénytársulatokkal foglalkozik, valamint összefoglalást fog nyújtani az összes részvénytársulatok eredményeiről.

Új magyar könyvek.

Bajza József összegyűjtött munkái. 3. bővített kiadás. Életrajzi bevezetéssel és jegyzetekkel sajtó alá rendezte Badics Ferencz dr. 6 kötet. Buda-Pest, 1901. Franklin t. (8-r.) 25 kor.

Bálint (Szentkatolnai) Gábor. Kabard nyelvtan. (Könyomat.) Kolozsvár. Stein J. (4-r. 256 l.) 6 kor.

Balás Elemér dr. Büntetőjogi reformtörekvések. Adalékok a büntetőtörvény módosításához. Buda-Pest, 1901. Vass. (8-r. 144 l.) 1 kor. 60 fill.

Bibó-Bige György. Præhistoria. (Az ember a történelmi kor kezdetéig.) Szabadka, 1901. Heumann M. (8-r. VI. 148 l. és XVI tábla) 2 kor. 40 fill.

Blaskovich Sándor. Érdek: összeférhetetlenség. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 177 l.) 3 kor.

Braddon M. E. Rannock ezredes végzete. I. köt. (Legjobb könyvek. V. évf. 7. köt.) Buda-Pest, 1901. Légrády testv. (8-r. 154 l.) 1 korona.

Divald Kornél. Művészettörténeti korrajzok. Bevezetésül a képzőművészetek egyetemes történetébe. II. köt. Buda-Pest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 264 l.) 2 kor. 40 fill.

Farkas Imre. Versek. Buda-Pest, Singer és Wolfner (8-r. 176 l.) 3 kor.

Filó Károly. A vértanu szelleme. Történeti regény a Dioklecián-féle keresztényüldözés korából. I—III. köt. (Családi regénytár. 10—12. köt.) Buda-Pest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 142, 148, 116 l.) Kötetje 1 kor.

Galovits Zoltán dr. A magyar szövetkezeti jog. Kézikönyv úgy kizárólag a kereskedelmi törvény, valamint a «Gazdasági és ipari hitelszövetkezetekről» szóló 1898: XXIII. t.-cz. értelmében működő szövetkezetek számára. Rendszeres ismertetése a magyar korona országain belül érvényben levő szövetkezeti jognak, különös tekintettel a külföldi törvényalkotásokra. Buda-Pest, 1901. Grill. (8-r. VIII. 270 l.) 6 kor.

Hanusz István. A növények világából. Buda-Pest, 1901. Athenæum (8-r. 233 l.) 3 kor.

Dr. Velics Antal (Lászlófalvi). A nyelvek egységéről, vagy: Hogyan beszéltek eleink? Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. 44 l.) 1 korona.

Vörösmarty emlékkönyv. A költő születésének százados évfordulója alkalmából kiadta a székesfehérvári Vörösmarty-kör. Szerkesztette dr. Czapáry László. 1800—1900. Székesfehérvár, 1900. Klökner P. (4-r. CXXII, 384 l.) 5 kor.

Dr. Wallon Dezső. A magyar állami számvitel kézikönyve. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. 336 l.) 6 kor. 40 fillér.

Zempléni Árpád. Didó. Verses lyrai regény. Buda-Pest, 1901. Dobrowsky és Franke. (8-r. 200 l.) 2 kor.

TANULMÁNYOK A BALKÁN-FÉLSZIGET TELEPEDÉSI TÖRTÉNETE KÖRÉBŐL.

Első közlemény.

I.

AZ ILLYRSÉG ŐSI TÖRTÉNETE BOSZNIA TERÜLETÉN.*)

(Hellen vándorlás és telepedés az Adria nyugati partja mentén. — A thrák-illyr törzsek vándorlása és elhelyezkedése. — Illyr törzsek nevei, szervezetök. — Az éjszaki illyr törzsek társadalmi képe. — Kelta berohanások, ardiæusok, antariaták, Nagy-Sándor. — Déli illyr törzsek. Agron, Teuta királynő, a rómaiak első illyr harczai. — Gentius.)

Az adriai tenger partja a művelődésnek egyik ősrégi fészke.**) Ide telepedtek azok a græco-italiai törzsek, melyeket a számos lakható sziget s a jó kikötők vonzának. Az argonau-

---

*) Mutatvány szerzőnek *Bosznia története* című munkája I. kötetéből.

***) *Sulle origin' del nome del mare Adriatico*. Pietro Pervanoglu Archeograo Triestino. VII. 290—301 l. Ez értekezés az adriai tenger nevét az atrium-adar, tűzhely jelentésből származtatja. Nevezték általán ioniai öbölnek is. Aeschylus Rhea öblének mondja. V. ö. Benussi B. *L'Istria sino ad Augusto*. Trieste, 1883. 44. l. Nissen H.: *Italische Landeskunde* I. Berlin. 1883. 89—94. l. — Dr. A. Breusing: *Die Nautik der Alten*, Bremen, 1886. 1—8. l. A dalmát part kolonizációjának kapcsolatát a Herakles-mondával fejtegeti Scylax periplosa nyomán Lanza F.: *Le origini primitive di Salona Dalmatica*. Velence, 1889. című tanulmányában, melynek sok állításával ugyan nem értünk egyet, de érdekesnek tartjuk, hogy a későbbi Salona őshelyét Heraclea Illinicaival, a Herakles városával köti egybe. 32. l. — A források derék kritikájával készült Bauer Adolf tanulmánya: *Griechische Colonien in Dalmatien. Roms erster illyrischer Krieg*. A. K.

ták vándorlásairól szóló regék sejtetik, hogy Kis-Ázsia bátor hajósai e távol vidékeken is megfordultak. Vezéreiket, kik daczolva a tenger vészeivel neki indultak ismeretlen világoknak, hősi nimbussal övezik az ókor hálás költői. Odysseus, ki ellenáll Kirke bájainak, nem hallgat a szirének bűvös hangjára s megküzd a vad lestrygonokkal, — az újkori nagy fölfedezőknek úgyszólván regebéli elődjeként tűnik elének. Herakles a monda szerint városokat alapít; nevével betelik a földközi tenger, csatornák, kiszáritott mocsarak, megfékezett lovak füződnek emlékezetéhez, megannyi emberfölötti vállalat abban a korban. Széltében hangzik Adarnak, a kis-ázsiai napistennek dicsérete. A zsarnok Dyonisios, (400 Kr. e.) a tűzhányó Aetna tövében várost épít; Adranos-nak nevezé; ugyancsak ő alapítja Italia partjain Adriát. Így kapja a tűzisten nevét az ősi hellének életeleme: a víz.

A hellén, mint a tengeri népek általában expansiv szellemű lévén, a partok mentében hatolt folyton előbbre, majd szigetről szigetre telepedett. Magával hordja isteneit, hamar társul, s útvonalai mentén csakhamar virágzó, népes gyarmatoknak egész sora áll elő. Elnézve a rohanó Timavus torkolatától Sicilia partjáig, mindenütt otthon van a hellén. Antenor, a monda bolyongó hőse megismeri Illyria partjait, melynek szigetein:*) Curicta-n (Veglia), Melite-n (Meleda), Mentori-des-en (Pago) csakhamar élet pezsdül. Coreyra (Corfu)**) gyűjtőpontjává lesz a nagy öbölnek, s néprajjokat bocsát mindenfelé. Epidamnos (Dyrrhachion, Durazzo, 630 Kr. e.) Apol-

---

M. XVIII. 128—150 l. — A hellén telepedésről újabban alaposan írt Brunšmid József: *Die Inschriften und Münzen der griech. Städte Dalmatiens*. 7 táblával Hölder, Bécs. 1898. (Abh. des arch. ep. Semin. XIII.) Szerinte a regék nem sokat bizonyítanak s a telepedés 405—367 K. e. nem régibb. Legbecsesebb részlet az östelepedésre nézve a Curzola szigetén talált fölirat fejtegetése.

*) Vergilius, *Aeneis* I. 244. Autenor potuit, mediis elapsus Achivis,

Illyricos penetrare sinus atque intima tutus.

Regna Liburnorum et fontem superare Timavi.

***) Coreyra korinthusi telep. 734 Kr. e. L. a görög településről: E. H. Bunbury: *A history of ancient geography*, London. 1879. 93. l. Hogy Coreyra volt az anyatelep, arról a pénzek typusa tesz tanúságot. V. ö. *Numismatische Zeitschrift* I. Berlin. Curtius E.: *Ueber griechische Colonialmünzen* 2. l.

lonia (Avlona) városok, Pharos (Lesina) s a bortermő Issa (Lissa) szigetek élő bizonyosságai e csöndes népvándorlásnak, mely életet viszen a földre, a hol még nem volt, mindenütt alkot, seholsem rombol. Majd meg a Naron (Narenta) folyó vidéke lesz a gyarmatosításnak új középpontja. Megalakul Epidaurus (Ragusa), a Rhizon (Cattaro) öblében*) hellen tár sadalom ver gyökeret, árúl portékát, ver pénzt.

Nem csekély munkát végeztek az ókori civilisatio ez úttörői. Zord és kietlen a természet: zátonyok, vizalatti szirtek, vad szelek a tengeren, marczona, idegen, gyűlölködő törzsek a szárazföldön rettegtek a települőt. A hellének mind a mellett rendületlenül törnek előre. Megbirkóznak a tengerrel, erőt vesznek rajta, de a szárazföld belsejébe nem hatolnak. Mert a hellének ugyan mindenüvé eljutottak, de a sziklás partok védté belföldet csak meg-megérintették. Elkerültek ugyan oda is,**) de telepedésök nem irányulván egy pontra, sehol meggyökerezni, a belföldön úrrá lenni nem tudtak. Viszont a tengerparti hellén községek egy ideig oly hatalmas középpontokká válnak, melyekkel a tengerre törekvő hátmögi törzsek hosszú ideig nem birtak. A Dinári havasok barbárja átváltozhatott hellénné, de a hellén soha többé barbárrá. Küzdelmök kétezeréves fejlődésnek a kiinduló pontja, mely egyfelől az Adria dalmát partján telepes népek, másfelől a Dináran túl a mai bosnyák, szerb s albán terület körében ment végbe. Ennek következtében ezen a különben egységes területen két, ellentétes irányú hatás működik: egyik a tenger

---

*) K. Jireček: *Die Handelsstrassen in Serbien und Bosnien im Mittelalter* 1—2. l. — Archeografo Triestino VII. 103—144. l. IX. 357 l. P. Pervanoglu: *Le colonie grecche sulle coste-orientali és Papparigopulo: Historie de la civilisation hellenique*, Paris, 1878. 9. 33 és 65. l. — *Bullettino di Arch. et Storia Dalmata* 1875. — A pharosi colonia valószínű helyén Starigradban 1895. tanagrai szobrokat találtak. Bulić F. jelentése a Mitth. der kk. Centralcom. 1895. 185. l. Bibliografiai érdekű S. Ljubić: *Faria Città vecchia e non Lesina*, Zágráb, 1873. 68. l. és Giambattista Novak erre adott válasza: *Alcuni lezioni* stb. cím alatt Zára, 1874 40. l.

***) Jellemző, hogy bosnyák területen fölötte kevés görög érem fordul elő. V. ö. Patsch W. M. IV. 113—128. Görög eredetű leletekről Fiala: *Glasnik* 1897. 657—664. l. A szórványosan előforduló görög készítményre valló tárgyak részint délfelől, részint a Narenta völgye mentén kerülhettek a belföldre.

felől a szárazföldre befelé, másik a szárazföldről a tengerre ki-kivágyakozó, — amazt a história kezdetén a hellenség, emezt az illyr-thrák törzsek jelzik.

Az illyr-thrák törzs a Balkán-félsziget belső területét lakta, még pedig a nyugatra eső részeket illyrek, a keletieket thrákok, a déli részeken velök rokon makedon-epirota nemzetbeliek telepedtek meg. Lakóhelyeik között biztos határokat kijelölni nem lehet. Nagyjából állíthatjuk csupán, hogy a Morava folyótól keletre thrákok, nyugatra illyrek, a kerauni hegyektől délre makedon epiroták éltek. Mind a három törzs az indo-európai népcsaládból ered, s a helléneket megelőzőleg költözött be a félszigetre. Vándorlásuk éjszak felől történt, előbb az illyrek keltek útra, majd meg a Kárpátok gerince mellől a thrák népség kerekedett föl. Mindketten behatoltak a félszigetnek valószínűleg rokonaiktól, vagy még ősibb telepeseiktől lakta vidékeire s csakhamar őket uralták délkelet Európa hegyvidéke s a kapcsolatos szomszédterületek. *) E nyelvileg is rokon törzsek **) megtelepedése kisebb-nagyobb

*) Tomaschek V.: *Die alten Thraker*. (Bécs, I. II.) cz. tanulmányában három nagy bevándorló csoportot különböztet meg: a paion-dardon (ide számítja az illyr dardanokat s a veneteket is), a phryg-misiai s a thrák csoportokat. Érvelése, mely az összes történeti adatok méltatásán alapul, igen tanúságos ugyan, rendszerénél fogva azonban a régészeti leletek tanúságaira nincs tekintettel.

**) A thrákok s illyrek nyelve egy tőből fakadt s az egyes nyelvjárások kétségtelenül közel rokonságban állottak egymáshoz. Tomaschek V. i. m. II. részében összeállítja a thrák nyelvnek gyér maradványait, már a mennyiben rossz görög átíratban megmaradtak. Összeállításából a következő thrák-illyr szóegyezéseket állapíthattuk meg az albán nyelv segítségével:

thrák	illyr (mai albán)	
aizi	ζύ	kecske
pathiso	batica	terjengős
pori	buri	ölő, harczos
melg	me miel	fejni, fejek
roimet	rruē	összetörő (kérődző)
dierna	zier	szakadék
tem	tüm	sötét, füst
muka		juh, sertés, (ebből a mokány)
seuta	sdjeta	parittyás
ketri	käter	négy
krisio	krüsi	fekete, fekete hajú
. . . . .	krue	forrás

Figyelembe veendő, hogy ezek a gyér szóegyezések a mai elváltozott albán nyelv útján constatálhatók, a régi illyr nyelvjárások

időközökben, csapatonként, nemzetségekként mehetett végbe. Követték pedig a természet nagy útjainak, a folyóknak mentét. A később érkezettek azután kizavarták a korábbi telepeket, a kik viszont a menedéket nyújtó heglánczok irányában kerestek magoknak új szállást. Így történt, hogy a thrákok a nagy continentalis vándorlások útjába esvén, fajilag s nyelvileg szétmállottak s maradványaikban a mai rumun nemzetnek váltak egyik alaprétegévé.

Az illyr törzsek a Balkán-félsziget nyugatán kopár sziklák között hosszabb ideig őrizték meg egyéniségöket, de végre is a rómaiságba, majd meg a szlávtságba olvadtak. Csak egy kis töredékek maradt meg a mai albán nemzetben, melynek ős-illyr rétegét azonban úgyszólván beföldeli a velök egy évezeren túl érintkező népek nyelvének hatása. Ez oknál fogva csak gyéren csillan föl e sűrű történeti lávakéreg alól az ősi nyelvkincs.

Az albán nyelvnek ez átváltozása ugyancsak megnehezíti az ősi illyr gyökök jelentésének megfejtését. Ehhez járul, hogy azok a törzsek, melyeknek a mai albánok utódjaik, a régi illyrségnek csak egy részét alkották. Annak idejében pedig a hány törzs, a hány völgy, annyiféle szójárást beszéltek, s már akkor is a sémi-hellen culturának állottak hatása alatt. Latra vetvén immár azt a körülményt, hogy a modern nyelvtudomány 5140 albán szó közül csak 400 indo-európai összavat talált,*) figyelembe véve továbbá, hogy mily szűk volt a régi illyreknek műveltségi láthatára, csak kísérletszámba megyen, ha a régi görög és római írók hallomása révén ránk maradt illyr nevek értelmét a mai albán nyelv segedelmével iparkodunk megfejteni. A szigorú etymologiai módszer szerint is gyakran tévedünk, s ha előadásunk folyamán értékesítjük is azokat az eredményeket, melyeket tisztelt barátunk Truhelka

---

kétségtelenül sokkal közelebb állottak egymáshoz. Ezek szerint a mai horvátországi (régii Pannonia) Körös s a magyar Körös szavak thrák illyr szómaradványok. A római itinerariumban előforduló s eddig szlávznak tartott Tsierna is Dierna thrák szó. Úgyszintén a római itinerariumban olvasható s szlávznak tartott Berzovia is a thrák berzből bükkből eredhet.

*) Meyer Gusztáv: *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, 1891. IX. L. még *Zeitschrift f. vgl. Sprachforschung* IX. 132. 206.

Cyryll ért el első sorban, s mi is Zurani István skutarii érdekes író segédelmével bővítünk, ezt csak az irány jelzése kedvéért teszszük. Ha majd tisztán látunk a mai albán dialektusok szövevényében, bizonyára megbízhatóbb eredményekre számíthatunk. Olykor ki-kivillant az ősi homályból egy szó, a mely az illyr törzsek egyetemének a tulajdonát tette, de hogy Boszniában megásott glasinaci sírmező kezünkbe fogja-e szolgáltatni az ottani illyr törzsek nyelvéhez a kulcsot, — mint a hogy a karinthiai Obergailthalban lelt írásjegyek¹⁾ a venetek — e nézetünk szerint kétségtelenül illyr törzs — nyelvének maradványait tartalmazzák, — az eleddig csak jámbor vágyódás. Tény azonban, hogy a glasinaci megszálló-telep egy-egy helynevéből, a még fölhangzó ősi határ vagy halom jelzéséből is kiérezzük, hogy a történelem kezdetén ezt a földet illyrek lakták.²⁾

Teljesebb világításban tűnik föl az illyr őstelepedés a máig is megmaradt határ- és erdőelnevezések fonálán. 253 kétségtelenül illyr-albán hely- és szintérbeli elemzésből föltetszik, hogy nem tekintve a máig is ismeretes éjszak-albán törzsek elnevezéseit, az ó-kori illyr törzsek a szintérbeli emelkedéseknek; halmoknak, hegyeknek adtak nevet, azután a folyókat, mocsarakat illették nyelvök szavával, általában véve azonban az állat- s növényvilág szolgáltatották a legtöbb nevet. Bosznia egyes kerületei illyr elnevezésében, meglehetősen egyforma az arány, mindazonáltal föltűnő, hogy Sarajevóban, az ország középső részén van a legtöbb nyelvi maradvány. Nem szükség, hogy az egyes elnevezéseket részletesen bonczoljuk, mert már a nevek osztályozása is nyilvánvalóvá teszi, hogy az illyr pásztor a hegyormok tetejéről s az erdők sűrűjéből nézván a világot, a kerengő sast, a vakandokat, a hív kutyát, a hangyát, a méhet, az ösrengetegben édegelő vaddisznókondákat méltatta leginkább figyelmére, de meglátta a réti liliumot, a füves fősíkot, hisz abból élt a nyája, a tölgyet, a mogyorót, a nyárfát, a hársfát is, hisz ebben a körben mozgott, s ezeknek a tényezőknak adott nevet.³⁾ Ha van a nyelvi adatoknak bizonyító erejük, a minthogy van, bizonyos, hogy az illyrségben találjuk

¹⁾ Dr. Meyer A. B.: *Gurina im Obergailthal*, Dresden. 1885.
Dr. Pauli C.: *Altitalische Forschungen*. Leipzig. 1891. 412—440.

²⁾ A glasinaci fensíkon található halmok neve: Arareva gramila sírhalom (*arra*, sírhely *ara* oltár) kanostreveci ubi lugubre.

³⁾ Bosznia s Hercegovina katasztrális és részletes erdei térképe

meg a bosnyák terület első megszálló rétegét, melyet szivós pásztor nemzet képében tár elének a történelem.

Azokban nemcsak ezek a dülők és kisebb szintérbeli mozzanatok tükröztetik vissza az ösillyr jelleget, föltetszik az a folyók,¹⁾ hegyek²⁾ és egyes helynevekből is,³⁾ melyek közül legjellemzőbbek a Ruište, Ruiška, Riuske jelzetűek, megannyi őrszemet, strázsát, tehát az egyes szállások határait, gypüit jelentvén.

A terület emez általános illyr jellegéből a mai bosnyák területnek főere tűnik elének, mint a melynek nevével kelt útjára történeti fejlődése folyamán a hozzájuk tartozó vidék is.

A Bosna folyó nevében lüktet ez a főér, melytől az

alapján állítottuk össze az elnevezések jelentését s ebből vontuk le a következtetéseket.

¹⁾ *Drina*, alb. *drün* zárlat kulcs, *Drinjača* szláv kicsinyítés, *Una*, alb. *uj* víz, többes *ujna*, *Lim*, alb. *lom-i*, *lum-i*, a folyó, v. össze *zalomska* (Gacko járás) *Rama* alb. *merá* az eső, rohanó, zuhogó part. præ. Analogonja a Rama egyik forrása a szláv nevű *Búk* (bučiti se).

Usora, *Vrbas*, (Urbaz, Orbaz). Mindkettőnek gyöke az *ur ura* híd, esetleg az *r* jotatiója következtében *uj uji*, víz. Az Usora talán az *udh* (uz) útból ered. (E származtatás kétes.)

Pliva középk. *Pleba*, *Pleva*, lat. *Pelva* (felirat Sarići mellett). alb. *plehë* torlatot jelent, de stalaktitot is. A Pliva Jajce irányában t. i. számos tuff-képződményt alkot.

Lašva alb. *lsue*, a szabadon folyó.

Sana alb. *zan* a hang, lárma. A középkori *Glas* župa (Éjny. Boszniában) neve ugyancsak szlávul hangot jelent.

²⁾ *Botin* Nevesinje mellett alb. *bot* földhányás.

Kom halmok neve (Podkom) kom a törzset jelenti.

Majeвица hegység. Nevében megvan a malj, maj, mely hegyet jelent. Mai-a, [az orom. (Jelić i. t. a mæzeusokat e névvel hozza kapcsolatba. A hegységnek Gračanica felé való kiágazását molj-nak monj-nak ejti ki máig is a nép. (b. Andrian Werburg *Der Höhen-cultus*. Bécs, 1891. 345 l.) Analogonok: Hoto-mal (Jezero mellett).

Malplaket Istriában vén hegy.

Mal-borget (u. o.) havas.

Plasa Herzegovinában, a *meplas* igéből hasadás, sziklahasadék, *Rgut* Stolac mellett a *arg't* dicsérni igéből, kimagasló.

Prenj Preh'n-i hegytaraj.

³⁾ Folytathatnók e szemelvényeket, melyeket a kezdet nehézségeihez képest elég eredménnyel állított össze nagyobb részt dr. Truhelka C. Foglalkoztak vele Don Paolo Sciantoja és Zurani István is. Célunkhoz képest azonban a nyelvészkedésnek etymologiai szempontból legalább viszonylagos értékű eredményeit használtuk föl, azzal a meggyőződéssel, hogy nomina sunt notæ rerum.

ország elnevezését nyerte; ezen a néven vált ki a Balkán-félsziget éjszaknyugati színterén végbement szervezetek közül.¹⁾ Az illyr törzsek ez egyetemes története szakában a Bosna folyó s vidéke csak annak az Ἰλλυρις Illyria gyűjtőnéven ismeretes nagy telepedő területnek alkotta kicsiny részét, mely alatt a Duna folyam s a mai Sar-Dag hegység közé foglalt színterét kell értenünk. Illyr törzsek csoportozata lakott itt, melyről azt állítják, hogy a magok nyelvén a «szabadok»²⁾ nemzetét jelenté.

Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy nemcsak illyrek szállották meg e nagy kiterjedésű vidéket, velök együtt thrák, kelta, sőt egyenesen sémi eredetű törzsek is fölföltünedeznek ezen az illyr területen,³⁾ viszont Thrákiában oly

¹⁾ Ezt a körülményt a források kimerítő fölhasználásával Sax Károly bizonyította be meggyőzően: Ueber die Entstehung des Namens von Bosnien stb. cz. tanulmányában. *Mittheil. der kk. geogr. Gesellschaft*, 1882.

Ujabbán dr. Truhelka C. kísérté meg a Bosna név megfejtését. «Bosna neve az ókorban *Basante*. Basante és Narenta az *enta* (metathesis) *ante* szórészből egyeznek, nda, nta e praepositívóval *enda enta* alakban gerebent, hegytarajt jelent, mint a szláv Gereben, greben is. A *bas* alb. mbas *túl-t* jelent, tehát *mbas-enta* = a hegytarajokon túli (ország).

Narenta = *nder ner nar* = inter + *enda*, tehát a *hegyszakadék közt folyó*. Közöljük e kísérletet, mely ellen föl kell említeni Sax i. m. 8 és Tomascsek i. t. 499. észrevételeit, Sciantoja fejtegetését, ki szerint Bosna = a *mienk* stb. Zurani szerint geg szójárásban *nga*-rendi nőn. *nga*-renda a sebesen folyó. Noha sok szó férhet e fejtegetésekhez, annyi bizonyos, hogy a folyónak *az illyrek adtak nevet*.

²⁾ I-lirr, lirrue megszabadítani. Truhelka szerint. II' — i-rē az új csillag, Zurani fejtegetése szerint (?) Csak ép, hogy megemlítsük e többé-kevésbé sikerült kísérleteket, a mint hogy csak a teljesség kedvéért érdemi meg a megemlítést az a görög regé is, mely az illyrek ősapjának Illyrios-t Kadmos és Harmonia fiát vallja, ennek testvére: Celtos és Gallos a kelták és gallok ősapjai. Illyriosnak hat fia s három leánya volt, ezektől erednek: az encheleus, antariata, dardan stb. törzsek.

³⁾ A legősibb népmozgalmak kétségtelenül azokra a kisázsiai népekre utalnak, melyek körülbelől 1500 Kr. e. érkeztek az Adria mellékére, ezek hozták oda magokkal a Pan, Priapus és Silvanus cultusát. A különféle törzsek úgy szólván egybefolynak, minek az az eredménye, hogy olyan útvesztő előtt állunk, melyben a kutatók egy része a semitaság, másik az illyrség, majd meg a keltaság szövetségével akarja a helyes csapást megtalálni. Csak jelezzük a pelas-

illyr törzsek laknak, melyek később makedon vidékeken tűnnek föl. Ehhez járul még az a körülmény, hogy éjszakon s délen ugyanazon nevű törzsekkel találkozunk. E tünetet akkép magyarázhatjuk, ha az Adriával párhuzamos hegylánczok mentében a törzseknek éjszakeről délnek irányuló olyatén vándorlását tételezzük föl, melynek következtében a törzsek egy része régi telepén megmaradt, a másik elvándorolt rész pedig új hazájában régi nevét megtartotta.*)

Bizonysága ennek a helyről helyre települgetésnek, hogy az illyr népek Itáliába is átmentek. A venetek valószínűleg szárazföldön, még pedig a Balkán-félsziget éjszaknyugati szögletén át jutottak a mai venetiai területre, a honnan azután a Pó síkságára kerültek. Tengeren jönnek a japygek Délolaszországba. Az italikus törzsektől később szétrobbantott egyes illyr törzsek az Adrián által hajózáván, Picenumban, Umbriában s Latiumban telepedtek meg.***) Mindezek a népmozgalmak, melyeknek jóformán csak a nevét tudjuk, az illyrségnek

gokról szóló kutatásokat (Az 1885-ig terjedő irodalmat legjobban földolgozta Busolt: *Griech. Gesch.* I. köt. 27 l. Gotha: Érdekes, de kritikátlan kísérlet Benlœw L. műve: *La Grèce avant les Grecs.* Paris, 1877) s az ősi földközi raçeról szóló elméletet. (Penka: *Origines ariacae*).

Jobbára nyelvészeti kutatások tanúságait használja föl H. D' Arbois De Jubainville: *Les premiers habitans de l'Europe* című műve 265—307 ll. A semita befolyásokról Freund Emilnek van számos tanulmánya (*Archeografo Triestino* VI. 255, VII. 104, VIII. 55, X. 329, XIII. 351, XIV. 354, XV. 239), ujabban Sebenico tudós püspöke Fosco Giuseppe Antonio igyekezett (természetesen a régi iskola készletével) az ó héber nyelvből megmagyarázni az egyes helyneveket. (*Le necropoli Fenicie in Dalmazia*, Sebenico, 1890. Inomi antichi moderni della città di Sebenico spiegati colla lingua ebraico fenicia Sebenico, 1892.) Azt, hogy a tiszta szláv *Starine*, *Suhidol* feníciai szavak, valamint az, hogy Fosco szerint a Tariona-Tariatorum antiqua regio az Tahariamot: Castrum ad mare-t jelent, csak megemlíjtük. Sokkal érdekesebb ennél az a körülmény, hogy a Glasinaci fensíkon a barlangot a *megara* szóval jelölik.

*) G. Zippel. *Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus*, Lipcse, 1877. 6. l.

**) Rendkívül fontosak e részben Ghirardini Gherarodnak munkálatai, ki az estei és a venet területnek e korbéli maradványait tette vizsgálat tárgyává. *La collezione Baratela di Este.* Róma, 1888, és *Necropoli primitive e romane del Veneto.* Róma, 1888.

mintegy nyugati hullámverését példazzák, hazájok, főerejük váltig a Balkán félsziget nyugati színtere.

Képzelden valaki ezek után a mai Magyarország dunántúli kerületéből, a horvát, szlavon, szerb, bosnyák-hercegovcz, dalmát, albániai, montenegrói s kossovói részekből álló óriási szőnyeget, mely folyton változtatja színeit, szélein pedig nincs beszegve s majd kisebb, majd nagyobb lesz, — akkor megkapja a régi Illyria képét. Éjszakon a Száva nem képeze még országhatárt, innen s túl rajta részben keltákkal is elegyes illyr-pannonok laknak, kik a mai Bosznia s Hercegovina nyugatán, a Dinári havas keleti aljáig terjeszkednek.¹⁾ A nyugati határ Istria felé az Arsia folyó, (Arsa), illetőleg a Caldiera-hegy, itt érnek össze a venetek az istriaiakkal, emezek meg az éjszaki illyr törzsekkel. A keleti határon a Drinán innen s túl, thrákok, kelták, pannonok törzseivel találkozunk, míg délen a Drin vidéke folyton változtatja gazdait. E váltakozó határon belül élnek a tulajdonképeni illyr törzsek, melyek elhelyezkedésök szerint két külön csoporthoz tartoznak. Az éjszaki csoport a Dalmáciának nevezett vidéken lakik. Istria szélétől le a Drinig,²⁾ délen pedig a hellénekkel szárazföldön is érintkező illyr népcsoportozat szervezkedik. Régibb története igazában csak a déli törzseknek van, mert az éjszakiaké mindaddig, a míg nem jutottak a római hódítás körébe, csak rajzásnak nevezhető.

A jelzett földrajzi tág keretben három különféle csapatból alakult illetén rajnak a körét állapíthatjuk meg. Az Adria éjszaki határától Istriától a Kerka vizéig a liburnok körül csoportosulnak a keltákkal vegyült japudok, a Mentores, Syop, Hylleus s Lulin népek.³⁾ A Kerka folyó s Narenta közti vidék

¹⁾ Fröhlich Robert, *A pannonok földje és népe*. Budapest, 1881, 33. l, Dr. Patsch K.: *Japodi. Glasnik*, 1898 f. 335—364. l.

²⁾ Strabo, VII. 5. 10.

³⁾ Az egyes törzsek elhelyezkedésére nézve Hecatæus Milesius töredékei szerepelnek főforrásként. Kiadta: Müller *Fragmenta hist. Graecorum*. Paris, 1841. Zippel i. m. 6—12. l. Benussi i. m. 43. l.

Scylax periplusa szerint (19—26) a venetek mellett laknak az istriaiak, ezek szomszédjában a liburniai törzsek. A liburnok mellé telepedtek az illyr törzsek, ezeknek a középpontja Heraclea, majd a nések és maniak következnek, amazok éjszakra, emezek délre a Narontól (Narenta folyó).

kényelmetlen, nehezen megközelíthető kikötőivel alkotja az igazi «Illyris»-t, a hol a nestek és maniak törzse lakik. Délre a Narentától számra, erőre kiváló nép az úr: az ardiæusok, a hol az ő országuk végződik, ott kezdődik a dél-illyr dassare-ták s a többi törzsek uralma.

Nagy időnek kellett eltelni, míg a különböző illyr törzsek a saját nevök alatt szervezkedtek. A névtelen törzsek, mint az a primitív népeknél szokásos, részint testi tulajdonságokról, részint a természet világából vagy valamely ősről nevezték el magokat.

Dalmácia, az illyr partország halmos földet vagy ha a sémi etymológiát fogadjuk el: tenger melléket,¹⁾ a *dardanok* neve körtetermelőt vagy földmivest, a thrák *triballoké* három ormot vagy három családból eredőt, a skodrai (Scutari) tó körül lakó *labeates* szegényt, az éjszak-illyr *mentores* (mentaár értelmű) dajkát(?) a *grabæusok* neve gereblyét, a *lopsi* tehénpásztort, a délvidéki penæsteké munkást,²⁾ az antariatáké Tara-melléket, a melcomonoké tágat, bővet,³⁾ a lotophagoké lotosevőt, a taulantoké fecskét, az encheleusoké (ngjäl) helle-nül is angolnát jelent.

Az ekkép külön névvel jelölt törzs önálló nemzetségek összegét tette, melynek egyes tagjai úgy viszonylanak egymáshoz, mint a testrészek az egész testhez.⁴⁾ A nemzetségi öntudat akkor nyilvánul legelőbb, midőn az egyes családok

¹⁾ Tomaschek: *Die vorlav. Topographie Bosn.-Herzegovina* etc., *Mittheil. der k. k. geogr. Gesellsch. in Wien*, 1880. 497. l. Tomaschek W.: *Miscellen aus der alten Geographie. Zeitschrift für österr. Gymnasien*, 1874. 651. l. Stefano Novaković: *Derivazione etimologica dei nomi Dalmazia et Delminium. Bulletin* II. 56. l. Duvno = D' mino = Dumno = delme collis. Djal, deal a mai rumun nyelvben is halmot jelent. Del és djal szóval Sofia környékén a vízválasztót nevezik, helynevekben is gyakran előfordul Bulgáriában. Jireček: *Bulgarien* 2. l. — Igen ábrándos Dalmácia nevének a megfejtése Vukičević András cikkében (*Starohrvatske prosvjeta* I. 45), ki hősök országát látja a névben. Ismételjük csak a teljesség kedvéért soroljuk föl e jelentéseket.

²⁾ Hahn, i. m. 230. l. Dardhan-körte, dordhan egyébként szabad embert is jelent. Tomaschek a thrákokról szóló tanulmányában I. 23—27. ll. jellemzi a dardanokat, s bátor havasi népnek írja le őket.

³⁾ Tomaschek i. m.

⁴⁾ Müller: *Dicaearchi Messenii* Fr. 9 II. 238. v. ö. *Abhandlungen der Berliner Akademie*, 1818, 19 12. l., továbbá Hahn i. m. 205. l.

összetartozandóságuk érzését megbizonyítják, s a kölcsönös védelem és támadás kötelezettségét elismerik.¹⁾ Ebből önként következik a család-nemzetség — majd törzsfő hatalmának kibővülése, mely az illyreknél különféle formákban nyilatkozik. Vannak oly törzsek, melyek önmagokat kormányozzák, mások megint korlátlan uralom alatt élnek, sokaknál ismét a nemzetségfők gyülekezete mérsékli a törzsfő hatalmát.²⁾

Legősibb szervezetök van a partvidéktől befelé, erdőkben, vadon területen, a Dinara hegység lejtőin: Bosznia nyugatán élő törzseknek. Barbárok, «kiknek első törvényök a boszú, második a prédálás, harmadik a hazugság, negyedik az istennek megtagadása», tehát vadászó, rabló törzsek, közel az állati élet színvonalához. Természetes, hogy az ókor írói ekkép jellemzik őket, mint azt a történelem minden korszakában a pallérozottabb faj krónikásai, írói s hittérítői tették s teszik, ha tőlük elütő, idegen fajjal találkoztak.³⁾ A partvidéki, de különösen a Narenta mentén s a mai Albániában hatalmas illyr törzsek állapota már nagyobb fejlettségre vall.

Királyok, dynasták neveit ismerjük; törzsszövetkezeteiket látunk, melyek föltétlenül engedelmeskednek az abszolút hatalmú királyok parancsainak. Mindamellett a kapcsolat a király s a nemzetségfők hatalma között még laza. «A dynasták», a mint a görög írók a törzsek főnökeit nevezték, többékevésbé független hűbéresek, kiknek tanácsával alkalomadtán élt a király. Az ilyen királyság tehát csak egyes törzsek hazmazata vala, mely alapján megrázkódott, mihelyt a nemzetségfők elpártoltak s az ellenséghez állottak.⁴⁾ Magok az egyes törzsek ilyképen két hatalom alatt állottak. Közvetlenül

---

¹⁾ Analog fejlődésre mutat a hegylakó kabylok, az ősi korzikaiak s a skótok szervezete. Általános jelenség ez, mely a localis körülmények szerint módosul. Dr. Post A: *Die Geschlechtsgenossenschaft der Urzeit* cz. művében (Oldenburg) telhető bőséggel összeállítá az erre vonatkozó gazdag irodalmat. A magyar irodalomban a legkiválóbb munka e részben Beöthy Leónak *A társadalmi fejlődés kezdetei* című munkája.

²⁾ Scymnos, Müller. V. 419. 21. V. ö. Cons. i. m. 42. l.

³⁾ Így jellemzi Herodot a thrákokat is. V. 6. Megegyezik e jellemzéssel a későbbi római történetírás is. Livius X. cap. 2. «Illyrii, Liburnique et Istri gentes feræ et magna ex parte latrociniis maritimis infames.»

⁴⁾ Livius, 45. 26. 1. V. ö. Zippel i. m. 84 sk. 1.

a törzsfőnök, az ő vérök rendelkezett velök, míg a királyt csak a törzsfőnök uralta, minek az volt a következménye, hogy a királyi hatalom nem olvaszthatá őket együvé.*) Jellemző, közös vonása ezenfölül megannyi törzsnek régi intézményeikhez való szívós ragaszkodások. Nem is tartottak, s ma sem tartanak az albán törzsek egyebet igazán bűnnek, rossznak, mint az ősi szokások elhanyagolását vagyis az újítást. A törvény illyr fogalom szerint: a hagyomány kárhóztatja az olyanféle törekvést, mely csak a jövőben mutatja meg, hogy mire való, s csak azt érti, azért lelkesül, a mi már megvolt, a mit ismer, ezért szent előtte, a mi apáiról rámaradt. E csökönység hatása leginkább az éjszaki törzsek fejlődésén érzik meg. Albániában manapság is minden család egymástól gyakran nagy távolságban külön lakik. Telepeiken a széthúzásnak bizonyos ösztöne észlelhető, kiki úr akar lenni a maga birodalmában, a határookra erősen ügyelnek s véres boszú vár arra, a ki azokat megsérti. A déli illyr törzsek a hellenséggel érintkezvén már városokba is települnek, s míg thrák szomszédjaik s északi atyafiaik az írás és olvasás mesterségét szégyennek tartják, ők már némileg levetkőzik barbárságokat. Szomszédjokban népes és virágzó hellen gyarmatok: Dyrrhachion (Durazzo) s Apollonia**) vonzzák magokhoz a belföld törzseit, melyeket régtől fogva ismernek a régi hellen írók, míg az éjszaki illyrek háborítlanul élnek mindaddig, míg a római legiók fegyvereivel összekerülnek. E két csoport között mondhatni akkora volt a különbség, mint az európai népekkel érintkező, már keresztyén vad törzsek s a régi állapotukban megmaradt, hagyományos szervezetökhöz ragaszkodó pogányok között. Így láttatja ezt velünk társadalmi állapotuknak az a képe, mely az egyes adatokból noha vázlatosan élénk tűnik.

Az éjszaki törzsek közül számra nézve a liburnok a legtekintélyesebbek, kiknek területe a partoktól messze a hegye-

---

*) Teljesen megegyez e jellemzés azzal, a mit Herodot mond a thrákokról, hogy a leghatalmasabb nép lehetne, ha egy úrnak hódolnának a törzsek. V. 3.

**) Szervezetökről Aristoteles is megemlékezik: *Politika* II. 47. V. 1, 4. Dyrrachium nevének eredetéről l. Keller: *Lateinische Volksetymologie*. Lipcse, 1891. 235. l.

kig terjedt. A parti lakosság ügyes, gyors evezős ladikjairól¹⁾ híres hajós és halász nép, míg a hegyek között bátor, erős és kitartó pásztorok²⁾ tanyáznak. Ezek barlangokban³⁾ s nyomorúságos kalyibákban laktak, nyájaikat — ebből állott összes gazdagságok, ezekből került ki élelmök⁴⁾ — karámokba terelték. A hideg ellen állatok bőréből készült átalvetőkkel védekeztek, nadrágot viseltek, lábokon bocskort s egy phrygiai formájú süveget.⁵⁾ Hosszú téli estéken tüzet raktak, játékkal, meséssel s tönkölyből készült itallal üzték el unalmokat,⁶⁾ ügyelvén a farkasokra, kik barmaikra leselkedtek.

Asszonyaik nem csunyak, dolgosak, fát visznek a tűzhöz, s rendben tartják a kunyhót. Gyermeküket magok szoptatják. Oly edzettek, hogy olykor munka közben lepvén meg az asszonyt a szülés fájdalmai, eltávozik s megszülvén a gyermeket, újból munkába áll.⁷⁾ Mindamellett az asszonyoknak nem nagy volt a becsületök, mert szabadon érintkeztek a férfiakkal, szolgálkával, sőt még az egyes törzsek közt sem ismervén e részben különbséget, a promiscuitás korlátlan szabadságának hódoltak.⁸⁾ Mindamellett az atyai hatalom jogérzete bizonyos formában náluk is megnyilatkozott. A gyermekeket ugyanis öt éves korukig közösen nevelték. A fiú-gyermekeket azután összehívták, s a melyik valamely férfiúhoz

¹⁾ Appianus: *de rebus Illyricis* c. III. A liburniai ladikokról I. Paulini Antonionak egy kéziratát (La invenzione delle navi liburnale) a veronai városi könyvtárban 1332. (628). — Florus III. IX 5.

²⁾ A rómaiak nagy becsben tartották liburniai rabszolgáikat. Liburnok voltak a zsöllyeszékhordók is. Juvenalis III. satyra.

³⁾ Florus II. 23.

⁴⁾ Tomaschek: *Die alten Thraker*. I. 122.

⁵⁾ A montenegrói struka plaidforma átalvető kendő, a liburniaiktól származott lacernának változata. Martialis többször említi e liburniai öltönydarabot I. 49, XIV. 137, 139. — Emlékeznek később az illyrek köpönyegéről is (Penula) Treb. Poll. Dio. Claud. c. 17. Meglehet, hogy az albánok piros csuklyás köpönyege, melyet később a velencei stradioták s azután a határvidéki szerezsánok is viseltek, liburniai maradvány. Mondják egyébként, hogy a lacerna nem egyéb a görög *χλαμύς*-nál.

⁶⁾ Virgilius Buc. III. Cons. La Dalmatie 45. l. — Atarchides: *De mari erythraeo*. 61. 62. majdnem teljesen megegyezően e képpen, jellemez egy délvidéki pásztornépet. Müller fragm.

⁷⁾ M. T. Varro: *De re rustica* lib. II. cap. X. Utrecht, 1619.

⁸⁾ Herodot IV. 104. *Scylax periplus* 21.

hasonlított, azt az illető fiának nyilváníták. Az ekkép választás útján apának megtett férfiú elismerni tartozott a fiút, az anyát pedig azontúl feleségének tekintette. A leányok mindaddig míg fiok] nem született, a ki atyjára talált, kényökedvök szerint élhettek akárkivel. Ily nő- és férjközösség divatozott a régi arab törzseknél,¹⁾ s az agathyrsoknál is.²⁾ A thrákok a leányok szüzességére nem ügyeltek ugyan, de többnejűségben élvén, pénzen vett feleségeikre erősen vigyáztak. A férj halála után az asszonyok azon vetekedtek, ki kövesse urát a sírjába.³⁾

Egyező szokása vala a thrákoknak s a liburnokkal szomszédos veneteknek, hogy a legszebb leányokat eladták s a begyült pénzből a rútakat is kiházasíták, a ki pedig feleségétől elvált, úgy nevezett hozományát köteles volt visszaszolgáltatni.⁴⁾

A liburniai ős állapotok teljesen érthetők, ha észben tartjuk zordon bérczes tanyáikat, a merre — mint a mese szava találóan mondja — a madár sem jár s a világtól elzárva tengették életüket. Míg a venetek főtömege a Pó mentén kulturára kapva, már jóval a történeti idő előtt (5. sz. Kr. e.) szerte terjed s bizonyos fokig culturnépként szerepel,⁵⁾ a liburnok szomszédjában lakó törzseik szántó-vető népként tűnnek

---

¹⁾ Diodorus Siculus II. 57. 58. Manapság a malabari part mel léki nairoknál divatozik e korlátlan szabadság. Mc. Lennan stud. in anciant history-t idézi. Post: *Studien zur Entwicklungsgeschichte des Familienrechtes*, 1890. 52. l. Ugyanez a szokás a lybiaiaknál (Arist. Pol. 2 I. 13) is divatozott. Bachofen, *Mutterrecht* 17 l.

²⁾ Herodot IV. 104. Ma Patagoniában s Afrikában Darfurban. Post A.: *Die Geschlechtsgen. der Urzeit*. 31. l.

³⁾ Herodot V. 5, 6, Nicolai Damasceni fragmenta III. Müller fr. Némelyiknek van harmincz neje is, kiket azután rendre látogatnak. Természetesen, hogy e számarány csak a tehetősekre illik. Az asszonyt birtoktárgyúl tekinték, halálok után örökséget képeztek. V. ö. *Heraclides de rebus publicis* Müller Fr. II. 220.

⁴⁾ Herodot I. 196. — Ennek az exogamikus nézetnek a maradványa, hogy manapság is, ha az albán nőt megsértik, nem a férjnek, de a családnak a kötelessége, hogy vért kérjen. Miklosich: *Die Blutrache bei den Slaven*. Bécs 1887. 40 l.

⁵⁾ Vajon egészen bizonyos-e az a körülmény, hogy a bodeni tóig érték, mint Pauli i. m. állítja, az még lehet vita tárgya. De hogy az illyrség Európa nyugata felé ők az örsei, bizonyosnak látszik.

elénk. Szorgalmasak, ismerik a magántulajdont s erősen védik határaikat.¹⁾

Másfajta népség s inkább a liburniaiakhoz hasonlítanak a japudok, kik Liburniától éjszaknyugatra az Albius hegy — a kis és nagy Kapella — innenső s túlsó oldalán laktak.

Hazájok éjszaki határa az Aquileia és Naoportus közti Okra hegy, keletre Pannoniával, délre a Zermanja folyóval, nyugatra a tengerrel határos országuk, melyen a Kulpa foly keresztül. Keltával vegyült hadra termett illyr törzs ez, mely kisebb helységeiben lakott, tönkölyt és kölest evett,²⁾ tetovirozta magát s kelta fegyverekkel küzdött.³⁾ A művészies érzéknek is van már nyoma nálok, megfaragták a követ azon módon, mint a történelem előtti korban érc földolgozásban jeleskedő törzsrokonaiak hírneves situláikat s korszókat ékesíték.⁴⁾

Harczaiban az illyr vitéz, eleme a hegyi csatázás, lesből támadás és a színlelt futás. Fegyvere a rövid hajító-dárda,⁵⁾ s a törös kard, lándzsa, ismerik a kelta görbe kardot, használják a parittyát. Úgyesen fölhasználják a hegyi szintér nyújtotta előnyöket, kőrsánczokat hánynak és szívósan védekeznek. Ha veszedelem fenyegetett s az ellenség közeledtét észrevették, egyik hegyoromról a másikig szólt a vészkiáltás, éjjel pedig őrtűzeket gyújtottak. Sebesültjeiket nem engedik az ellenség kezére kerülni, inkább megölik őket, ha csatát vesztek.⁶⁾ Míg az illyrek nagyjából gyalog harcosok, a

¹⁾ Theopompus 143. Müller Fr. I. 302—3. — *Annali del Friuli Fr. di Manzano*. Udine, 1858, 2, 5, 16. 1.

²⁾ Clearch. Sol. Vitarum frag. Müller II. 6. A Scylax említette lotophagok a Ziziphus Lotos Lam. nevű bogyós cserjét ették, onnan nevek is. Dr. Murr: *Die geograph. und myth. Namen der altgriechischen Welt in ihrer Verwerthung für antike Pflanzengeographie*. Innsbruck, 1896. 33. 1.

³⁾ Strabo, VII. 5 és Japudija i predhistoričko odkriće u Prozoru kod Otoča. Patsch-tól. Cons. i. m. 43. E népiségnek s a keltáknak a történetére s ősműveltségére nézve a nyugati Boszniában fölfedezett jezerinei leletek fontosak. A mai Boszniának kivált katolikus lakossága közt is el van terjedve a karnak s mellnek a tetovirozása. V. ö. W. M. II. 455. — Dr. Jelić szerint e kelta japudok a mai morlakok elődei. Najstariji kart. spomenik o rimskoj prokrajini Dalma-ciji. *Glasnik*, 1898.

⁴⁾ Hoernes. W. M. III. 516.

⁵⁾ Sigyne. Bulletin III. 148.

⁶⁾ Müller i. m. Nicol. Dam. Fragm. III. 458. Az antariatákról

thrákok híres lovasok, egyes törzseik pedig kiváló taktikusok,¹⁾ noha a tagozott s jól fegyverzett görög csapatokkal szemben rendetlen tömegszámba mennek. Nincs csatasoruk, lármáznak, fegyvereiket csattogtatják, de könnyen meghátrálnak, ha szívós ellenféllel kerülnek össze.

Vitézi bátorságuk mellett azonban nagy fogyatkozásuk vala iszákosságra való hajlamuk, mely egyaránt jellemzi az illyrt s a thrákokot. Erősen itták a bort, itták az árpalevét s különféle növényekből készült bódító italokat. A *Gentiana* növényt (Szent László füve; Enczián fű), mely a dinári havasokban dúsan tenyész, állítólag *Gentius* illyr királytól kapta a nevét.²⁾ Harczos emberek lévén, zord, széljárta béreceik közt³⁾ körben járt az itallal telt szarú,⁴⁾ énekeik szavát a síp és duda kísérte, vadul járták bódító fegyvertáncukat. Az illyr kivont karddal ugrándozott, a mai albán is hosszú fegyverével a legmerészebb hoppanás közben lövöldöz, avagy két kezében villogtatván egy-egy handzsárt, úgy járja a tánczot.⁵⁾ Természetes, hogy lakomáik s mulatozásaik a szerint váltakoztak, a mint szegényebb vagy gazdagabb vidéken tanyázott a törzs. A kelet felé lakó thrákoknál arany csészékből mártogattak, a hús mellé kovászos kenyeret ettek s kicsinyellették a poharakat, mert sokat ittak.⁶⁾ A nyugati illyr törzseknek nem telt ennyi fényre, de annál féktelenebbül dorbézoltak, ilyenkor a vendégnek engedtek át minden jót, házokat, asszonyaikat tettségük szerint.⁷⁾ Ilyenkor csak evéssel — mely bizony silány,

¹⁾ Tomaschek i. m. I. A triballok az első csatasorba állítják a gyengébbeket, a másodikba a vitézeket, a harmadikba a lovasokat, s leghátul az asszonyokat. Müller u. o. 112.

²⁾ Plinius: *Hist. Nat.* III. cap. VII. *Hellanicus* 149. Müller II. 304. I. az árpaléről. Sabajum, *sabia* a sör. A *Gentianáról*: *Semplici dell Ecc. M. Luigi Anguillara. Venezia 1560. 1902.*

³⁾ Helbig: *Das homerische Epos.* Leipzig, 1887. 42—3. összeállítja Homernek a thrákokra vonatkozó helyeit. Tomaschek i. m. a thrákokról I. 123.

⁴⁾ Athenæus: *Dipnosophistarum sive coenae sapientium.* IV. c.

⁵⁾ Athenæus: I. c. VIII. Leírja *Senthes* thrák király lakodalmat: akár csak egy mai hotti vagy miridita ünnepélyt látnánk magunk előtt, annyira szembetűnő a hasonlatosság.

⁶⁾ Athenæus: IV. c. II. XII. «*Omnes Thraces bibaces Oderat hic Thraces potantes ora patenti fusim grataque erant pocula parva sibi.*» U. o. lib. X. c. XIV.

⁷⁾ Athenæus: X. *Aelius: Hist. var.* III. 15. A vad népek ha-

kemény eledelből, juh- és kecskehúsból, hagymából állott — s ivással törődtek. A ki sokat ivott, megereszté övét s folytatta, ha azután kiállott, az asszonyok vitték haza. A kelták jól ismerték az illyr ardiæusoknak ebbéli iszákos hajlamait s mikor harcra keltek velök, futást színlelének s táborukat szabad prédára engedték. Az ardiæusok csakugyan üldözés helyett neki estek az altatóval kevert fűszeres italoknak s harcra képtelenné válván, lemészároltattak.¹⁾ Agron, Teuta királynő férje annyit ivott, hogy oldalnyilalást kapott tőle, Gentiús királynak pedig épen második természetévé vált az ivás.²⁾

Emberek s harmok a kunyhókban együtt tanyáztván, nem sokat adtak a tisztaságra. A dardanokról följegyezték, hogy éltök folyamában csak háromszor érinti meg őket a víz: születésök, házasságuk s haláluk alkalmával.³⁾ Az adott szó megtartása nem tartozik erényeik közé. A mit Menander a thrákokról ír, az reá illik az illyrekre is, tudniillik, hogy a hűséget nem ismerik.⁴⁾ Különben a görög íróknak ez a nézete fölötte elfogúlt. Legfőlebb azt bizonyítja, hogy az egymással folyton vetélkedő törzsek megunták a kölcsönös vérontást, s a görögöket és rómaiakat mint elnyomóikat közösen üldözték. Nem vagyunk azonban hijával olyatén bizonyoságnak sem, mely igazságos érzésokról, lelkiismeretességökről tesz tanúbizonyoságot. A zsákmány fölosztásában nagy pontossággal járnak el. Így a híres Bardilya a préda fölosztása alkalmával tanusított pártatlansága következtében tett nagy tekintélyre szert.⁵⁾ Mondanunk sem kell, hogy e szórványos adatokból még csak megközelítőleg hű képet sem adhatunk.

---

sonló szokásairól l. Beöthy munkáját I. 39. A mai albánoknál is halálos sértés számba megy, ha nem a vendégnek jut a legjobb falat.

¹⁾ Theopomp. fragm. XXX. Müller i. m. 41. Zippel i. m. 34. l. 30,000 halottjuk maradt a harctéren.

²⁾ Polybius II. Athenæus lib. X. c. 12.

³⁾ Nic. Dam. Fragm. Müller i. m. III. 110. l. A dardanok ép úgy mint a germánok. — Tacitus: *Germania* XVI. — télen ganajjal kitapasztott barlangokban laktak.

⁴⁾ Menander. *Prot. fragm.* Müller i. m. IV. 204. l. «Thracés fœdera nesciunt». Szószegésöket jellemzi a Thracium commentum, hogy a békét nappalra értették, de nem az éjszakára. Ephorus Müller i. m. (30).

⁵⁾ Cicero de officiis. II. 11 Theopompust idézván. (Müller i. m. I. 284.)

Hitvallásuk a természeti elemek egyénítésének a helyi hagyományokkal való különös vegyülete.¹⁾ Voltak kerek, hal-
mokra épített szentélyeik, melyekben ezüsből, fából és kőből
készült, pettyes öltözetű barbár bálványokat imádtak, melye-
ket mindkét kezökben karddal ábrázoltak.²⁾ A thrák és a dél-
illyr cultus, mely a görög mythológiának annyi elemet szol-
gáltatott, úgy látszik, egyvívású vala, míg az éjszakra lakó
illyrek s a Dunamelléki thrákok, noha megérik rajtuk a kelta
hatás, inkább megtartották az ősi természeti cultust s még em-
bereket áldoztak. Mikor a dunai hadjáratából visszatérő Nagy-
Sándort az illyrek az Erygon folyónál megtámadják, ütközet
előtt három fiút, három leányt s három fekete kost áldoznak.³⁾

A thrákoknál is megvan az emberáldozatoknak a
nyoma.⁴⁾ Hiszik Zamolxis-nak (Zilmisto, a ki délről jött
vagy a köpenybe burkolt, télen alvó s tavasszal életre kelő
σαλμὸς-όξτι) — a ki úgy látszik a természet istenének szerepét
játszá köztök — a halhatatlanságát; s öt-öt évenként magok
közül kisorsolnak egyet s kiki három dárdát hajtván feléje,
ezt valamelyes üzenettel elküldik e szellemhez. Ha az illető
nem hal belé, rossz embernek tartják.⁵⁾ E Zamolxis-nak kap-
csolatban kell állani az ősi keleti kinyilatkoztatással, mert a
thrákok egy törzse: a thrausok a Nirvanâ hívei valának. Meg-
siratták a gyermeket, mikor világra született, tekintve azt a
sok nyomort és kint, a mi rá várokozik, s örültek a halálnak,
a megsemmisülésnek, a mikor vége szakad minden bajnak.⁶⁾
A hellének magok vallják, hogy a lélekvándorlás tana thrák

¹⁾ Hahn i. m. 249 és Vasa effendi: *Albanien und die Albanesen*. Berlin, 1879. 16—19. l. Herodot II. 52. Tomaschek: *Die alten Thraker* II. 36—68.

²⁾ *Argentæ statuae* [fabr. tres sunt habitu barbarico. Inter Thraciam et Illyriam sunt consecrata loca cæterum trium statuarum. Olymp. Thebænsis fr. 27. Müller i. m. IV. 63.

³⁾ Droysen i. m. Dibrában, a mai Albániában ma is fekete kost ölnek nagy alkalommal. V. ö. Arrianus I. 5.

⁴⁾ Tomaschek: *Die alten Thraker*, I. 128. «Quod captivos diis suis letarint, et humanum sanguinem in ossibus capitum essent soliti portare.» Isidori Etym. Migne tom. 82. p. 335.

⁵⁾ Herodot: IV. 92. Zil Miesditt (alb.) a ki délről jött, vagy tán a déli nap. Alex. Ephesius (Müller: 244.), Zilmistonak nevezi. A thrákok isteneiről l. Tomaschek W. *Die alten Thraker* II. 60—70. ll.

⁶⁾ Herodot V. 4.

réven került hozzájuk.¹⁾ E babonával, ösérzésekkel elegyes fetiszmuson nehéz eligazodni s csak egyes vonások gyaníttatják, hogy a különféle törzsek földrajzi elhelyezkedésök szerint a kis-ázsiai ős-cultusoknak állottak többé-kevésbé a hatása alatt.

A thrákok istenei: Dionysius, Artemis és Ares, a királyaik tisztelte Hermes,²⁾ a bor, vadászat, háború s a gazdagság egyénített cultusára vallanak ugyan, de vallás-rendszerről nem lehet szó. Bizonyára egyes szokásaik, hagyományaik alkották a hitéletet. Ily szokások volt a thrákoknak, hogy zivatar alkalmával az ég felé röpiték nyilaikat, azt hívén, hogy csak nekik van istenök,³⁾ a japygok meg — a vad népek általános szokása szerint — ha isteneik nem segíték őket, képeiket kidobták a szentélyből s ők is ugyancsak rájuk nyilaztak.⁴⁾ Hitbeli életökben szentségszamba ment a hajnal hasadása, természetesen az életet adó nap is: a mai albán is Sabah (Sabacit)-nak nevezi a hajnalt, a régi görög írók szerint thrákoknál — illyreknél Sabadium (Σαβάζιος) volt a neve.⁵⁾

A Bacchus vagyis bqcultus nyomát főképen a déli illyreknél találjuk.⁶⁾ A XVII. században Ragusa körül Fülöp és Jakab napján még az a szokás divatozott, hogy az asszonyok körbe fogódzván, középre állítottak egy fölvirágzott férfit s azt egy kígyóforma ijesztővel rémitgették s folyton körül táncolták.⁷⁾ Ugyanez a szokás járta a régi makedonoknál is,⁸⁾

¹⁾ Hermippi Callimachi fragmenta, Müller III, 41 (21).

²⁾ Herodot. V. 7.

³⁾ Herodot IV. 94.

⁴⁾ Athenæus XII. c. VII.

⁵⁾ Alex. Ephesius. Müller III. 244. Régi egyezéssel van-e dolgunk, vagy csak szavak hasonlatossága? nem tudjuk. — Tomaschek szerint i. m. 43. a phrygiai Dyonisiosnak újabb neve, a ki életet ad. — L. bővebben O. Schrader: *Reallexikon der indogermanischen Alterthumskunde* I. stb. 89 s. kk. 11.

⁶⁾ Skutari (szerbül Szkadar) körül terem az a híres faj, mely török-albán réven kadarka név alatt jutott Magyarországra. Ha talán nem is helyes ez a föltevés, tény, hogy ráczok hozták be ezt a szőlőfajt hazánkba.

⁷⁾ Ignazio Giorgi: *Rerum Illyricarum sive Ragusenaë historiae* Makušev: *Izljedovanije ob iztoricseszkich pamjatnikach* című munkája mellékletében.

⁸⁾ Peutarchusin Alex. Vita. Olympiasról a N.-Sándor anyjáról.

miből a borcultus egyetemességére következtethetünk mindazon vidékeken, a hol szőlőt ültettek.

Az illyr-thrák ősi vallási nézletek a görög-római cultusok elterjedésének arányában változtak, a keltasággal való érintkezés pedig a kisebb illyr törzsek életmódját s szokásait alakította át. Míg a hellén írók a magok isteneihez hasonlítják a thrák-illyrek isteneit, addig a rómaiak már illyr-kelta nevökön, de latinos végzéssel emlegetik a később pannon és dalmát néven szereplő népiségek szent alakjait: Latobiust, Sedatust, Laburot, Uriduát, Frombot, Scutonát, s a japod Bindust.¹⁾ Tudnak arról is, hogy vannak javas asszonyaik, kiket Róma babonás körei is nagyra tartottak, továbbá, hogy sok bűbájos a szemével igézi meg ellenségét.²⁾

Jellemzők azok az ősi, keletről származott³⁾ pásztorregék, melyekben emberek állatokká, fákká, növényekké változnak át. A thrák Tereus bubos bankává, Dryope lotosfává, a szép Lethea kővé változik, a miért az istenek féltékenységét felköltötte. Kadmos és Harmonia — kiknek sírját Illyriába helyezi a rege, e kiválóan illyr félistenek — kigyókká változának.⁴⁾

Mint az ős népek általán, az illyrek is hitték a sírban való életet. Erre utalnak a glasinaci s a jezerinei sírmezők leletei, a fegyverek s a tetemek mellett lelt szerszámok. A déli albánoknál a boszorkány-vampyr babonával kapcsolatban máig is él ez a hit. Úgy vélik, hogy a halott lelke hazajár s megrontja azokat, a kik nem tettek kívánsága szerint, s ezért tüzes karóval verik át az ilyen lidércznek tartott halottnak a szivét.⁵⁾ Míg azonban az éjszaki albánok minden rendszer

---

¹⁾ Latobius, Latrui culto di dio, Jarmogio: Jiarsem az eljövendő, Savo, alighanem kelta istenség, Laburo, blavur = sárkány? Uridua a bölcsesség istennője, Frombo a zivatar istene, Scutona az egészség istennője, Bindus (Truhelka C. szerint) a t bindnem: veneratio, tisztelettől, Ica, Jutonia.

²⁾ Gruter gyűjteménye: *Matres Pannoniorum et Dalmatarum*, p. 90. n. 11. Cons i. m. 45.

³⁾ Hallstattban a Baal-cultus emlékeit találták, mely bizonyosan az illyrségben is hagyott nyomokat.

⁴⁾ Apollodorus, Müller fragm. III. cap. IV. V. Statius: *Thebaidos* II. 291. Egy albán regében (Hahn i. m.) a bátyjait sirató lúg kakukká, az öccs a regebeli Gjon-madárrá változott át.

⁵⁾ *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn*. 1888. III. E babona a déli szlávoknál és oláhoknál máig is járja.

nélkül temetik el halottaikat, Közép-Albániában a tetemet fejjel nyugat felé helyezik, ők magok meg alvás közben kelet felé fordulnak. A volt katonai végvidéken Prozor és Brlog mellett a Vitalhegyen talált régi sírokban a tetemek fejjel dél felé voltak fordítva.¹⁾ Ez adatok magyarázatánál sem szabad szem elől téveszteni, hogy mindenütt csak az illető terület sajátosságának kell tartanunk az ily tüneteket, mert általánosításról még szó sem lehet.

Termetére nézve az illyr magas, szikár, izmos, a hellén és római előtt ábrázata vadnak tűnt föl.²⁾ A mi az ős illyrekre vonatkozó anthropologiai kutatásokat illeti, azok eleddig csak kevés bizonyítékkal rendelkeznek, s így azt, hogy a thrák szőke és hosszú fejű, az illyr barna s kerek fejű, avagy ez is hosszú fejű volt-e, hebizonyított dolognak nem tarthatjuk. Hogy is vehetnők bizonyosra, mikor mindkét faj vagy népesség már az őskorban vegyült egymással, s a régi írók nyomán ma bajos eldönteni, hogy az illyr, thrák és kelta törzsek mily határok között mozogtak.³⁾

Összefoglalván minde szórványos adatokat, őseredeti pásztornép áll előttünk, mely a magánbirtok szentségét még

¹⁾ Ljubić: *Pred hist. starine u Prozoru i Brlogu.*

²⁾ Plinius: «*Illurica facies videtur hominis.*» Szokás hosszú életük bizonyítására a Pliniusnál H. N. VII. 49. említett mesés adatot hozni föl, hogy egy Dando nevezetű illyr «ötszáz évig» élt. A *thrákok hosszú életkoráról*, Tomaschek i. m. I. 127.

³⁾ A hagyomány illyr, illetőleg albán területen oly emberekről emlékezik, kiknek hátgerinceze végén a farkdurvány még meglátszik.

A pancultus emlékezete tartá-e ébren ezt a hagyományt, vagy az észlelt esetek atavistikus visszafejlődési tünetek-e? vita tárgya. Hahn i. m. 163. Dr. Bartels és Dr. Braun czikkei: *Ueber Menschenschwänze*, Archiv für Anthropologie 411. 417 l. Dr. Mohnike O.: *Ueber geschwänzte Menschen*. Münster, 1878. 33. l. — Az illyr területen talált régi délszláv koponyák kerekfejűségét Virchow (*Zur Cranologie Illyriens*. Monatsberichte der kgl. preuss. Akademie 1877. 769—811 l.) az illyrekkel való vegyülésnek tulajdonítja.

Ujabban a glasinaci sírokban talált koponyákat Dr. Weisbach mérte meg s ezek között 66 % hosszú fejűt talált, holott a mostani lakosság 72 % kerek fejű azonkép, mint a mai (Dr. Glück szerint, a ki 30 mostani albánt mért meg koponyaalkata tekintetében W. M. V. 362—402 l.) túlnyomólag brachycephal albánság, az illyrek egyes leszármazottja. W. M. V. 562—576 ll. E *kisérletek* mindenesetre igen érdekesek, de még nem alkotják meg a levonható következtetések biztos alapját.

csak elvétve ismeri. A hegyek közt rabló, tengeren kalóz, szegény, de bátor. Meglelte vizei mentén az aranyat s a mint fölgyűjtá a rengeteget, hihetőleg megismerte az aranyat, ezüstöt is,¹⁾ de bronzból készült fegyvert és ékességet cserélt rajta.²⁾

Bosznia szívében: a Glasinacon századokig így élt e népiség, míg a partok felé ős állapotában nyomorgott, harczolván szomszédaival, vagy egymással. Ha legyőzte ellenfelét, szolgáljává tette,³⁾ ezek azután dolgoztak helyette s őrizték legnagyobb kincsét: nyájait,⁴⁾ marháit. A nagyobb törzsek leverik a kisebbeket, majd meg újra kisebbekre oszlanak, olykor pedig a kisebbek egyesülvén vállvetve törik meg hatalmasabb szomszédaikat. Központok nem képződnek sehol sem, állandóság-nak, egységnek nincs nyoma. Ez az illyrek ősi története.⁵⁾

S mégis, ha tekintetbe vesszük, hogy oly népek hatottak rájuk, mint a rendkívül nagy attractiv erejű görögök, később az államalkotó rómaiak, bámulatos az a szívósság, melyet e törzsek fajuk megőrzésében tanusítottak. Öregbedik csodálatunk, ha latra vetjük e két romboló befolyáson fölül a kelták betörését, mely oly erővel dúlt, hogy a délszaki Hellast a távol partokig alapjában megremegetté.

A IV. század elején Kr. e. indul meg a rajnavidéki kelta népáradat, csupa halált megvető férfiak, kiknek heves rohama előtt a gyöngge szervezetű törzsek nem álltak meg. Országok dőlnek meg csapásaik alatt, s nyomukban a szétvert néptörzsek mint erős vihar alkalmával a tenger hullámai, összerorlódnak; egyik a másikra borúl, a nagyobb elmossa a kisebbet s előáll a folytonos zajlás képe, mely azután csakis szilárd

¹⁾ Így beszéli el Diodorus Siculus az ezüst megtalálását Iberiában. (V. c. XXV.)

²⁾ Jellemző az a rege, hogy Harmonia nyakékét és menyasszonyi kincsét Vulcan készíté. — Müller Fr. III. Apollodorus c. IV—V.

³⁾ Az ardiæusok állítólag 300,000 rabszolgával rendelkeztek. Athenæus IV. cap. III.

⁴⁾ Pausanias IV. 36.

⁵⁾ A paduai Bibl. Civicában láttunk egy kéziratot: *Antiquitatum Illyricorum* I. II. sive de Illyrici Minoris atque Dalmatiæ rebus a Diluvio Noachio. (M. 55. 323.), mely a XVII. század kritikátlan modorában ugyan, de mégis bőven foglalkozik a régi illyrekkel. A Makušev kiadta Ignazio Giorgi alighanem (l. jegyzet) ebből a forrásból dolgozott.

akadályokon törnek meg. Első actiójuk, hogy a Morava-menti thrák triballokat szorítják ki lakóhelyeikről, a kik azután ennek következtében szerte dűlva mindenfelé, (376) keleti irányban, az alsó Duna mellékére vonódnak s a balparti skythákkal keverednek háborúba. A hódító kelták skordiskoknak*) neveztetvén két csapatra oszlottak. Az úgy nevezett nagy skordiskok az Adria éjszak-nyugati vidékéről keletre húzódván a mai Szerbia nyugati részén: a Drina vidékén s az alsó Duna táján (Titel-Belgrád közt), a kis skordiskok pedig a Moraván túl terjeszkedének.

Ez előnyös helyzetökből kényelmesen törhettek szomszédaikra. Előnyomulásukat egyaránt megérik a kelet és dél felé lakó thrákok s a nyugati illyr törzsek, melyek a mai Bosznia, Hercegovina, a novipazári szandzsák területén és a Rigómezőn laknak. Két illyr törzs válik ki a többi közül, mely e terület régi történetében nyomot hagyott: az ardiæusok és az antariaták.

Az ardiæusok**) Kr. e. a IV. század első évtizedeiben (390—370) a Száva alján, illetőleg a liburnoktól nyugatra (a mai éjszak-nyugati Boszniában, a későbbi Japudia közelében) laktak. A keltákkal (370—60) táján erős küzdelmök támadt, de megveretvén, délfelé vonóltak. Ennek következtében a daorizok és pleræusok szövetségében a Narenta alsó folyása vidékén a cattarói öböltől északra, (a mai déli Hercegovinában) telepedének meg. E népségnek a középpontját a tenger-től mintegy nyolezvan stadiumnyi (16 km.) távolságban, Naron városa alkotá, mely egy nagy tó közelében terült el. E tó a mai Hercegovina biscei, bjelopoljei és mostari medenczeit tölté be s valamelyes kataklisma következtében lefolyt. Csak a Narenta folyó mai torkolatai s árterei, valamint a mos-

---

*) Az írók többsége a skordiskok nevét a Scordus hegységtől a mai déli Shar és Dukadzsin hegytől származtatja, mint a meddig e nép terjeszkedett. Bizonyos, hogy a keltasághoz tartoztak, a mennyiben az Illyriába s Thrákiába tört kelták egyik törzsét alkották. Későbbi írók bizonyára a beállott összevegyülés következtében gyakran az illyrekhez számítják e népet is.

**) Nevök az Adria nevével függ össze. — Truhelka C. azt véli, hogy nevök a *me ardh* lejövök igéből ered s azt jelenti, hogy ök az első telepesek. Ugyancsak szerinte a *vlah* név a *vla-i* (albán) *testvér* szöből ered?

tani ingovány (mostarsko blato) jelzik, hogy régente itt tó terült el.

Az ardiæusoktól északkeletre a jeleztük tónak ugyan-csak a szélén lakott az antariaták vitéz népe, kikkel a sós források miatt csakhamar megindult az új jövevények harcza. A Narenta felső folyása mentén (3 km. a várostól) valának e források, melyekért a két törzs ádáz küzdelmét vívta. Meglehet, hogy esetleg a Dolni-Vakufi források is számba jöhettek. Eleinte abban egyeztek meg, hogy közösen használhatják a nekik oly beces sót, de a béke nem lehetett állandó. A hossz-
szas csatározások az ardiæusok teljes megveretésével végződtek, kik ennek következtében dél felé szorultak s nyomukban az antariatákat uralta körülbelől egy emberöltőn át a mai Dél-Bosznia-Hercegovina s Montenegro egy része. E harcoknak az a körülmény adja meg a jellegét, hogy a só használata miatt támadtak. Az illyr törzsek lakta területen ugyanis épen úgy, mint később a harmundurok és chattok, a burgundok és alemannoknál, a só és a sósforrások játszották a döntő szerepet. Sóért adták el a thrákok rabszolgáikat, nagyra tartott beces portéka volt az a járhatatlan vidékeken lakó antariatáknál is.*)

---

*) A mily szegény sóban déli Hercegovina és Dalmácia, oly gazdag e részben Bosznia keleti része.

Bőven megáldotta a természet a Spreča folyó menti Tuzlát sóval, úgy hogy a történelem folyamán mindig e tulajdonságáról nevezték el: Σαληή = nek a görögök, Ad-Salinasnak a rómaiak, Solinak a bosnyákok, sói bánágnak a magyarok, mai Tuzla neve is törökül sót jelent. Tetszetős vala tehát az a föltevés, hogy Bosznia neve is a sótól ered, s mint a só országa szerepel a történelem kezdetén.

Ebből a tetszetős, de téves nézetből indultunk ki mi is. Lásd a szerzőnek *Označenju imena «Bosna»* (a Boszna név jelentőségéről) a serajevoí Glasnik 1889. évf. 5—11 l. és *Ueber die Bedeutung des Namens Bosna* W. Mitth. aus B. u. H. I. című tanulmányait. E hypothesis azon alapul, hogy Rossi albán szótárában *böss* sótelep jelzéssel van megemlítve. E jelentése azonban tévesen került be a szótárba, a mint utólag meggyőződünk róla.

A Skylaxiéle tó fekvéséről eltérők a nézetek. Truhelka azt véli, hogy a felső Narenta, Jasenica és Radobolje adta meg vizét e tónak, mely aztán a Narenta alsó medrében talált magának utat. Ekkép a tó a Narenta medenczájének áttöréséből alakult. Kézirat Radimsky V.: *Skylaxovo jezero kod Neretve*. Glasnik, 1894. 533—540. Azt véli, hogy Skylax csak Narona városa közelében látott valamelyes mocsarat, ő a Mostarsko blatot véli e tónak. L. még Cicca-

Alig zajlanak le e harcok, makedoniai Sándornak, az első nagy világverőnek alakja tűnik elénk, ki az akkori értelemben vett Balkán-félszigetet legalább uralkodása tartamára egyesítette.

Minckelötte ázsiai hadjáratára indul, végezni akarván az országát pusztítgató nyugtalan thrák és illyr törzsekkel, seregével a Dunáig hatol, megveri a túlparti getákat s győzedelme emlékére áldoz a hatalmas folyam szellemének. (355 Kr. e.)¹⁾ A sok apró-cseprő népiség menekül előle, a ki teheti, barátságát keresi s behódol, közöttök valának a hatalmas termető skordiskok követői is, kiket Sándor előzékenyen fogadott, meg is vendégelt, sőt szövetséget kötött velök, melyet azok a nagy hódító haláláig becsülettel meg is tartottak. Thrákok és illyrek ezután híven harcoltak a nagy világverő hadjárataiban; szétszórt harcmodoruknak gyakran nagy hasznát vette. A hideg, köves bércek félmeztelen lakói halálmegvetéssel rohantak a biboros köntösű ellenségre. Nem is tekintették hozzájuk méltó ellenfélnek az elpuhult ázsiaiakat, kész prédájok volt Ázsia.²⁾

Halála után megbomlik az amúgy is csak névleges egység. A skordiskok roppant erővel támadnak, végig dűlják Görögországot, a ki ellenáll, eltiporják, a foglyokat pedig rabszolgáku adják el.

Kegyetlenségökről rémmesék keringtek. Beszélték, hogy foglyaikat olykor isteneiknek áldozzák s koponyából iszszák az embervért.³⁾ Tény, hogy ez a hadra termett jól fegyverzett nép, keltjeivel (a római ascia⁴⁾, marczona külsejével félelmes szerepre volt hivatva a félsziget területén. Hatalmokban ejtik

---

relli A.: *Saggio sopra la città di Narona*, a zárai gymn. 1860. értesítőjében. A 87. l. tárgyalja e kérdést. A hercegovinai tavakat úgy képzei, hogy azok egyes folyókerek által kapcsolatban állottak egymással, s azért képzelhette Skylax azokat egy tónak.

¹⁾ Arrianus: I. 1. A független thrákok az Orbelostól balra a Karaszún túl laktak, a mai Silistria táján a triballok.

²⁾ Curtius: *Vita Alexandri Magni* III. 10. VI. 6.

³⁾ Festi: *Brev. rer. gest. Romani* Ed. Car. Wagener 1886. IX. pag. 9. Fgyébként gyakran összezavarják őket a thrákok, kal, kiknek barbárságát ugyancsak fölelmegetik a római írók. Florus: III. 3. c. Ammianus Marcellinus: XXVII. IV.

⁴⁾ Ascia sulle lapidi sepolcrali romane in Dalmazia. F. Bulic-Bulletino XIV.

a mai Szerbiát s az antariátákat boszniai szállásaikról kizavarván, a kelta uralom Bosna-Szerájon, Szarajevon túl Visegrádig terjed. 310-ben már hazátlanok Bosznia ez illyr lakói, s a menekülő antariáták közül mintegy 20,000-t, a kik Paeoniába törtek,¹⁾ Kassander az Orbelos hegység (valószínűleg, mai Rilo-Dagh s a Beles planina között, nyugati Bulgáriában²⁾ tájékára telepíte.

A kelta rohanások ezzel még nem érnek véget. Hatásokat a délillyr törzsek is megérzik. Akichoros kelta király delphii (280 Kr. e.) hadjáratában az útjába eső délillyr és thrák törzsek egyes töredékei is részt vesznek.³⁾ Ezek a csapatok kalandozásaik folytán ugyan erősen megfogyatkoztak, de útjokat pusztulás jelezi, számos törzsnek ekkor ütött a végső órája. Nyomukba új elemek, új alakulások lépnek: első sorban a dardanok, egy makedonizált illyr törzs képében, mely a keltákat fékezte meg, erőre kap azután a katonailag még mindig erős Makedonia s a színtérre lép a Drintől délre terjedő vidék a görög-római történelem Illyriája.

Itt virágzott hajdanában az encheleusok országa, kik az Ochrida-tó mentén alapíták meg hatalmokat, s kiket északi s déli szomszédaikkal Kadmos és Harmoniának a tisztelete fűz vala egybe.⁴⁾ Nagy volt az ő erejük hétszáz évvel Kr. e., mikoron rendre sarczolták a delphii oraculumot, a hatodik században azonban meggyöngülnek s később már csak hűbéresei a nagyratörő makedonoknak.

Az encheleusok után a taulantok⁵⁾ törzse kap hírré, mely éjszokról levándorló csapatokkal gyarapodván, a mai

---

¹⁾ Heraclides Lembus, Müller III. 168: 3. Diodorus Siculus III. XXX. (Dindorf) Justinus, Athenæus Appianus IV, V. Illyr háború, valószínű Zippel föltevése, hogy az antariáták vándorlása a kelták előnyomulásával áll kapcsolatban (i. m. 39. 40.)

²⁾ Diodor XX: 19. Zippel i. h. a Rilo-Daghot jelöli ki, míg Dr. Döll M.: (*Studien zur Geographie des alten Makedoniens*, Regensburg (1891. 31. 1.) a Beles planinát tartja az egész Orbelos hegycsoport főbérézének.

³⁾ Pausanias Görögország leírásában I. lib. IV. 3. 5. és 9. fejezet. Herodot V. 3.

⁴⁾ Seneca: *Hercules fureus* Act. II. 393. és Statius *Silv.* II. 291. Lucanus. *Pharsalia* III. 189.

⁵⁾ Nevök a XV. századig fenmaradt egy Durazzó környékén élő törzsében. Kritobulos: *Mehemet élete* III. XVI. 1. §.

Közép-Albániában veti meg uralmának alapját. Történetök Makedoniával vívott véres harcok sorozata. Oly hatalmasak valának, hogy csak II. Fülöp szünteté meg velök szemben az adófizetést (359). Aznap, mikor Nagy Sándor született, veri meg Parmenio az egyesült illyr-thrák hadakat. Ez időtől fogva a kelták betöréséig már csak vergődés az állapotuk; nevök ugyan fönmaradt, de szerepöket a délre szorított ardäusok veszik át.

Hogyan s mi módon jutott az ardäusok kezére Dél-Illyria, annak a részleteit nem ismerjük. Meglehet, hogy az antariatáktól szenvedett vereség után egyesültek a kisebb törzsekkel s megerősödtek. Tény, hogy a Kr. e. III. század közepe táján nyomultak délfele. Erőteljes vezérek alatt megverik az ellenállókat s miként a levitézlett két hatalom az encheleus és taulantiai, ök is a kisebb törzsek behódoltatásával alapítják meg uralmokat. Agron volt a hódító király, ki éjszaki Hellas törzseit megtámadta s megsarczolta. Az ő uralkodásához füződik az oly hírhedt illyr kalózkodás kezdetének az emléke, mely a római hódításnak volt okozója. Vége lett már a hellénség culturmissiójának is, melyet nem támogatott kellő anyagi erő. Az illyrség frisebb, durvasága mellett is vállalkozóbb vala. Az ardäusok történetében ugyancsak jellemző körülmény, hogy ez az eredetileg continentalis törzs a mint a tengermellékére ér, csakhamar olybá tekinti a tengert, mint addigi vándorlásainak területét: zsákmányejtésre, rablásra, apró harcra alkalmas elemnek. A rabló foglalkozásának csak a színhelyét változtatá meg, életmódja azonban lényegében ugyanaz maradt.*) Nekik országút a tenger, mely a népes szigetekhez, partokhoz vezet, a zátonyok alkalmas les helyek, honnan a kereskedő-hajókra törhetnek. Már a szárazföldön is mily nehéz vala csak némileg is összetartani e zavargó törzseket, a tengeren pedig épen lehetetlenné vált a fegyelem. Míg a hellének a magok erejéből is megvédhették gyarmataikat s a római terjeszkedés csak Itáliára szorítkozott, nem volt ok miért ügyelni az illyr törzsekre. Makedonia diadala a görög politikai szabadságot elnyomta ugyan, de megnyitotta keletet a hellén elemnek, mely az Adriában amúgy is már nagyon érezte a római versenyt. Egyfelől az ázsiai könnyebben hozzáférhető s gazdagabb piac, másfelől az

*) Pausanias lib. IV. 35.

illyrek dulásai elriasztották őket az Adriától. A ki megmaradt közülök a régi telepen, önkéntelenül is a rómaiakhoz húzódott, a kik legalább makedonokkal s illyrekkel szemben a görög szabadság védői szerepében tűnnek föl.

Meghal Agron király. Özvegye Teuta, e barbár ravasz-ságban oly ügyes nő széles alapokra fekteti a kalózkodást. A szárazföldön Epirusig hatolnak hadai, megveszik a fővárost, pusztítják Elist és Messenet, csak a félelmes dardanok közeledtének hírére vonódnak vissza. A tengeren is győztesek; illyr hajók fényes győzelmet aratnak az achaiabeliek fölött, s Korkyra, a gazdag anyagyarmat prédájokra jut. Most kezdődik actiója a római köztársaságnak, mely a második század közepe óta a dalmát Issa szigetének védője s különben is érdekelt fél vala, a mennyiben az illyr kalózok nem kimélték az itáliai kereskedők hajóit sem. 229-ben (Kr. e.) megindul*) az a majdnem három századnegyedre terjedő nehéz küzdelem, mely a rómaiak vitézségét s bölcsességét ugyancsak próbára tette. Végső eredményében alig lehetett az iránt kétség, hogy ki lesz a győztes. A laza szövetségű ardiæus törzsfők igen könnyen hajlottak a rómaiak ígéreteré, a kik eleinte csak a partvidékeket ejték közvetlen birtokukba. Az egyes illyr törzsfő, ha elismerte a római védnökséget, régi módon gazdálkodhatott, s egyelőre még az a haszna is megvolt, hogy nem uralkodott már fölötte bennszülött király. A rómaiakra nézve pedig mindenképen előnyös vala a szövetség fölbomlása, mert a hozzájuk csatlakozott törzsek már csak nemzetbéliektől való félelemből is hiven kitartottak mellettök s kezökre jártak. Sőt gyakran épen a törzseknek néha nem is szándékos békételenkedése szolgáltatott ürügyet a további római hódításnak. Az első illyr háborút ennek következtében gyorsan befejezék: (228 Kr. e.) Pharos, Issa és Korkyra szigete s a fontos Epidamnos római birtokká lett. Teuta királynő fiának Agronnak hatalmát azzal béníták meg, hogy részökre nyerték gyámját Demetriost, Pharos urát, s hűtlenségének díja fejében nagy darab földet adtak neki. Demetrios azonképen, a minthogy Teutát cserben hagyta, a rómaiak mellett

---

*) Mommsen, *Römische Geschichte* I. 554. Droysen: *Hellenismus* II. 448. Zippel i. m. 54—60. l. fragm. apud. Dio Cass. 144. — Florus IV. 2.

sem tartott ki. Csakhamar birtokába ejtette Agron fiának, Pinnesnek országát, melyet a rómaiak tulajdonképen meghagytak s a makedonokkal szövetségben ellenök fordult. Rövid győzelmes harcz után megveretett s a rómaiak Pinnest törvényes örökségébe visszahelyezték (219).

A pün háborúk s Hannibál szövetsége a makedonokkal egyelőre megakasztották Illyria teljes behódoltatását. V. Fülöp király, pillanatnyi sikerein fölbuzdulván, az illyr törzsfőket hatalma alá veti s adót szed tőlök. Kárára cselekedett, mert túlnyomó részök ellene fordulván, a rómaiakhoz állott. A tepei békében (197) Makedonia visszaadta minden hódítását, de Róma ismervén boszúra mindig kész szomszédját, szövetségésének Pleuratus illyr királynak, a Lissostól (Alessio) a Narentáig terjedő partvidéket abból a czélből engedte át, hogy Fülöpöt féken tartsa. A közvetlen római birtokká lett területet azután katonailag igazgatták, mert a rendszeres polgári kormányzatnak még nem érkezett el az ideje.

Pleuratus az új ardiæus-ország középpontját Scodrába (a mai Scutari) tette át, mely a Durazzo (Epidamnos, Dyrrchahion) Avlona (Apollonia) s a hegyekbe vezető kereskedelmi utaknak vala virágzó középpontja. Nem csekélyebb a hadi jelentősége, mert a Balkán-félsziget belsejébe is innen vezettek az utak. Scodra épen úgy mint a IV. században a Dyonisios alapította Lissos (Alessio) s a belső vidéki városok abban az időben hellén város vala. A király, testőrsége s a vidéki lakosság illyr volt ugyan, de a városi kereskedők s lakosok hellének; erre vallanak az itt — mintegy 135 Kr. e. — veretett pénzek.*)

Pleuratust a királyságban Gentius követé. Tétovázó jellem, ki kalózkodó alattvalóit nem tudta vagy nem akarta megfékezni. Az illyr természet a hódítás következtében sem változott meg. Gentius csak úgy mint Teuta királynő elnézte az itáliai hajók kirablását, mert az osztralékban neki is része

---

*) *Evans a Numismatic Chronicle* N. S. vol. XX. p. 269. V. ö. ugyancsak Evans: *Antiquarian researches in Illyricum Parts. I. II.* 42. l. Westminster, 1883. A czikk horvátul is megjelent a zágrábi Vjestnikben *O njevojih nedavno nadjenih ilirski pjenezih* cz. a. L. továbbá J. Imhof Blumel. *Beiträge zur Münzkunde von Altgriechenland und Kleinasien.* Zeitschrift für Numismatik I. Band. Berlin 103. l.

volt. A rómaiak ennél fogva a régi törzsbomlasztó politikát követték, s a törzseket rendre elidegeníték királyuktól. Gentius király két szervezett katonai hatalom: a makedon s a római közé lévén ékelve, bármelyikhez állott is, önállóságából csak veszthetett.

Perseus, a makedon király jól ismerte illyr szomszédja helyzetét. Minden áron szövetséget akart tehát kötni Gentius-sal, de mire a tétovázó illyr hosszas alkudozás után végre beleegyezett, a rómaiak már a magok részére vonták a törzsfőket. Tetézte ügyetlenségét azzal, hogy a római követséggel — a mint annak idején Teuta is tette — Scodrában, az akkori nemzetközi jognak is ellenére durván bánt, mire a római senatus azzal felelt, hogy L. Anicius praetort 15,000 főnyi hadsereggel e sérelem megtorlására küldé. A római seregnek útját előre megegyengette a pénz, mert harmincz nap alatt vége lett a háborúnak. Perseus a makedon király, országa védelmére szorítkozáván, Gentius serege Scodra mellett teljes vereséget szenvedett, sőt hajóhada is a rómaiak kezébe jutott; Gentius erre megadta magát, s L. Anicius diadalmenetének látványosságaként szerepelt. Ekkép szakadt vége 167-ben Kr. e. az utolsó illyr királyságnak.*)

Gentius országát három részre osztá Róma. Labeatet, a mai albán gegek (éjszaki albánok) földje Scodra középponttal s az illyrek lakta cattarói öböl mellékét Rhizonium főhelylyel római praefectus alá helyezték. Egy kisebb, nehezen hozzáférhető terület, valamely királyi czímet viselő illyr törzsfőnök — talán épen Gentius egyik rokona — alatt ugyan megmaradt autonom vidéknek, mire Ballæos király pénzei utalnak, ki 167 (Kr. e.) után még uralkodott. A hajdan oly erős törzsek szövetsége azonban végleg szétbomlott. Mikor Flaccus consul 135. a rakonczátlankodó hegyi törzsek megfélemezésére indul, úgy bánt el velök, mint rablókkal, kiverte őket a római határból s a sziklák közé szorítá a békételenkedőket. Azok a városok, illetőleg törzsek pedig, melyek — mint a daorzok —

---

*) Festi: Brev. VII. p. 5. Florus: *Bellum Illyr.* II. c. Livius XLII: cap. 36; XI.III. c. 17. 18. 43. A hadi zsákmány 27 font aranyból, 19 font ezüsből és nagymennyiségű ezüst pénzből állott, állítólag 20 millió sestertiusra becsülték az egészet, melyből minden egyes közkatonára 45 denárt, a tisztet két, a lovagok három annyit kaptak.

elhagyván Gentiust és testvérét Karavantiust, a rómaiakkal tartottak, adómentességben részesültek, a többiek pedig előbbi adójok felét fizették.*)

A hódításnak első stádiuma véget ért. A római hatalom már a Narentáig terjeszkedett, melyen túl az erőteljes dalmaták szervezkedtek, kik előbb is rémei voltak a rómaiak kegyelméből elégedő új illyr királyságnak.

A hódítás rendjéből következik, hogy a tengeren győztes Róma foglalmányait biztosítandó, megkezdte az illyr belső behódoltatását, mely Bosznia s Dalmácia területén át vezetett el Pannoniáig s ezzel a birodalom majdani világhatáráig: a Dunáig.

THALLÓCZY LAJOS.

---

*) Az illyr apró területekről l. Evans i. m. 135 Kr. e. kétségtelen, hogy bizonyos illyr területek még némi önállóságot élveztek s megtartották pénzverési jogukat. V. ö. *Najstariji dalmatinski novci* J. Rački. Rad. XIV. 45 l. Ballæus neve a Dekebal névvel volna összeegyeztethető. Tomaschek hatalmast, erőt combinál belőle i. m. II. 12. — Az illyr érmekről behatóbban J. v. Schlosser: *Beschreibung der altgr. Münzen*. Wien, 1893. III. 14. IV. 2.

A Gentius elleni hadjáratról l. Joannis Zonaræ *Annales ex recensione Pinderi*. Tom. II. Bonnæ IX. 24. p. 275. Velleji *Paterculi Hist. Rom.* 1. IX. Appianus: *De bell. Illyr.* cap. VII—IX. V. ö. Polyb. II. Livius XX. Florus II. 5. Eutropius IV. 6.

ANDREA DEL SARTO.

Florenz a XVI. század elején elveszítette fővezérségét az olasz művészetben. Megérte, hogy e féltékenyen őrzött uralma két dicsőséges század mulva átszállott Rómára. Nem őrizhette meg önmagának legnemesebb gyümölcsét annak a művészetnek, melyet páratlanul sikeres erőfeszítéssel alkotott a valóság méltó versenytársává. A XVI. század művészete még Florenczből indult ki ugyan, de az új irány nagy vezérei korán megváltak hazájuktól: Leonardo da Vinci visszamegy Milanóba; Michelangelo II. Gyula pápa szolgálatába lép és végre Raffael is, ki akkor Florenczet vallotta művészete honának, szintén Rómában találja meg fejlődésének alkalmas talaját. Szinte részvétet kelt a büszke toscanai város, a mint művészete nyomban legszebb virágzása után másodrangra süllyedt Róma mellett. Ez hagyományához híven idegenből csábította kiváló művészeit, mert az egyetlen hely volt, a hol megvalósúlhattak a renaissance legmagasztosabb vágyai. A XV. században Florenz művészete méltán volt büszke függetlenségére és elsőségére; önérzete rövid jellemző kifejezése volt az az ítélet, hogy a kit nagy művésznek szemelt ki a sors, az Toscanában születik és Florenczben tölti tanuló éveit. Semmi sem tűnteti föl élénkebben a nagy változást a XVI. században, mint hogy magok a florencziek így fogalmazzák a föltételt, melynek alávetik a művész kiválóságát:zülessék Toscanában, de tanuljon Rómában Raffael és Michelangelo művein és az antik emlékeken, mert Vasari szerint (V. 56) nem érti a gyöngédséget és a nagyságot az a művész, ki Rómát nem látta.

Nyilván való, hogy az örök városba vezetne bennünket, ki a cinquecento nagy mozgalmával szándékoznék megismertetni. De ha meg akarjuk lesni azt a gyors, szinte csodás és

mégis következetes átalakulást, melylyel az olasz művészet végre elérte a forma és az eszmei tartalom tökéletes összhangját, akkor Florenz alkalmasabb hely, mint Róma. A XVI. század művészetét oly természetesnek találjuk ma a római környezetben, mintha az örök város szelleme teremtette volna függetlenül az ember önkényétől. Nem válik ott öntudatosá bennünk e művészet jelleme, mert a nagyság és szabadság képzetét belénk oltotta már a római természet és az antik művészet. Bramante és II. Gyula pápa kiméretlen buzgalma gondoskodott arról, hogy a korábbi idők keresztyén emlékei túlságosan ne zavarják új alkotásaik hatását. A túltengő barokk művészet sem kél versenyre a cinquecentóval, mert benső rokonság fűzi őket egymáshoz. Igaz, a város szívében, művészete legfönségesebb hajlékában állított magának emléket a XV. század; de Michelangelo boltozata alatt régi fejletlen kor maradványaiképen tűnnek föl e falfestmények. Toscanai mestereknek minden ízében idegen művészete ez; mesélő kedve, diszító hajlama, feszes vagy mohó drámaisága, élénk valóságossága — minde vonások elbájolnának bennünket Florenzben, de a Sistinában csak gyarlóságukat látjuk.

Mig Rómában alig talál komoly ellentétre a fejlett renaissance, Florenzben annál inkább kitűnik a quattrocento környezetében. A sors mintegy kárpótlásul a nagy veszteségekért két művészszel ajándékozta meg az Arno városát, a kik nem elsőrangú újítók ugyan Leonardo vagy Michelangelo mintájára, de méltó képviselői a tisztán florenczi cinquecentónak. Mindketten csaknem egész életüket Toscanában töltötték; művészetök a legszebb példa arra, miként valósult meg szülővárosukban Rómától függetlenül az érett renaissance. A sors kegye még tovább terjedt: Fra Bartolommeo és Andrea del Sarto ellentétek; együtt teljes képét adják Florenz művészi törekvéseinek. A barát festő volt, de nem boldog elődje, Fra Giovanni da Fiesole módjára, kinek a festés volt legkedvesebb és legájtatosabb imája. Savonarola szakadást idézett elő polgártársai öntudatában és hosszú időre megsemmisítette a régi szerencsés harmoniát. Fra Bartolommeo fiatal lelkében még visszhangzott a hatalmas asketa lesujtó vádja minden világi művészet ellen. Bensejében két ellenséges természet küzdött egymással: az egyik a született nagy művészé, a ki lelkiismeretesen keresi a külvilág formáit és műhelyében a

szenteknek, sőt a Madonnának is megrajzolja mezitelen alakját, hogy számot vessen a test alkatáról; a másik Savonarola tanítványáé, a szenvedélyesen vallásos, de lelkiismeretében megingott baráté, a ki e miatt több éven át el is nyomja hatalmas alkotó vágyát. Innen művészete komoly, sőt tragikus nagysága; ezért szoritkozott ájtatossági képek festésére. Fra Bartolommeo páratlan erővel fejezte ki a florenczi népnek időnként föl-föllobogó vallásos szenvedélyét. Csodálatra méltó művészi érzéke és meggyőződése azon társadalomnak, mely még fanatikus érzelmeinek is megtalálja tiszta nemes formáját.

A szenvedélyes vallásosság egyik alkotó eleme volt ugyan a florenczi polgárság jellemének, de mégsem uralkodott abban egyedül és állandóan. Fra Bartolommeo szűkkörű művészete egyoldalú volt már természeténél fogva. Savonarola uralma sem lehetett tartós; emléke megenyhült és fölszínre kerültek a florenczi jellem állandó tulajdonságai: az élet derültebb fölfogása, a művészetek határtalan szeretete önmagukért és a művészi alkotás elfojthatatlan ösztöne. Fra Bartolommeo alig ábrázolt cselekvényt; tartózkodott a drámaiságtól, mert nem volt hatalmában. Benső rokonság vezette őt Velenczébe Bellini csendes oltárképei elé. De mire jutott volna cselekvény nélkül a florenczi iskola, mely Giotto óta küzdött a drámaiságért? Ha egyoldalú a frate szelleme, még inkább az volt művészete formája. Florencz nagy múltja hajlékonyabb és gazdagabb tehetségű művészt kívánt, ki a renaissance arany korszakában méltó és jellemző képviselője legyen szülővárosának a mindent túlszárnyaló római iskola mellett. Erre a nagy föladatra volt hivatva Andrea del Sarto.

I.

A Via Largában, a Mediciek hajdan híres kertje mellett volt a Keresztelő Szent Jánosról elnevezett jámbor egyesületnek egy kis oszlopos udvara. Régi jó szokás szerint az egyesület tagjai védszentjük történetét ábrázoló festményekkel kívánták díszíteni az udvar csupasz falait. Mivel több volt Vasari megjegyzése szerint a jámborságuk és izlésök, mint a vagyonuk, tehetséges kezdő művészt kerestek. Így akadtak

Andrea del Sartóra. Számításuk fényesen bevált, mert egy festménynek 56 lírás árán oly udvart nyertek, a mely Florenczben is páratlan. Az egyesület régen megszűnt, a Mediciek kertje is eltűnt, de a Chioistro dello Scalzóban él még Andrea del Sarto gyöngéd geniusa. A csendes hely illik ez egyszínű barna falfestményekhez, a melyek könnyen illeszkednek decoratív egységgé, de külön-külön is kitarják művészi értéköket. Nyugodt előkelő szépségök behatóbb megtekintésre indít bennünket. Észre vesszük e képek során, hogy nem készülhettek egy időben, mert ime itt némi feszeséget és ingadozást vélünk fölfedezni, amott meg hiány vagy fölösleg nélkül van kifejtve a cselekvény; sőt találunk oly megragadó jeleneteket is, melyeket csak érett nagy művész alkothattott. Örömmel tapasztaljuk, hogy a festő férfi korában is szeretettel tért vissza a fiatalon megkezdett művéhez. A nagy élvezetet, melyet önmagokban keltenek e falfestmények, még fokozza a sorrendjükből kitünő tanulságos fejlődése a művésznak. Mindinkább megbizonyosodunk arról, hogy e kis udvar nagy festő főmunkáját foglalja magában, azt a kedvelt művét, melyet szabadon, anyagi érdek nélkül választott; a melyen évek hosszú során dolgozott lelkesedéssel és odaadó szeretettel, hogy mintegy bemutassa itt egy helyen dicsőséges fejlődését. Ebben rejlik e kis udvar meghatározó szépsége.

Andrea del Sarto 23 éves volt, midőn a sorozat első képét festette 1509-ben. Kisebb-nagyobb megszakításokkal 1526-ig dolgozott a tíz történeti falfestményen, melyek Keresztelő Szent Jánosnak ábrázolják életét, és négy allegorikus alakon. Meglepő a képek barna egyszínűsége, melyben a hatás fő eszköze a rajz; nem mintha ő használta volna először e technikát, de ez esetben oly festő mondott le a színek határsáról, a ki első coloristája volt szülővárosának. Vajon a pillanat szeszélye indította erre? Ily nagy múnél azt méltán kizárhatjuk. Talán florenczi jellemében találjuk meg a magyarázatot. Ez iskola már kezdetétől fogva a rajzot tekintette a festészet főeszközének; a nélkül nem ismert el művészi nagyságot sem festőnél, sem szobrásznál. Leonardo da Vinci lelkes szavakkal dicsőíti a rajz végtelen hatalmát és előkelőségét (*Pittura I. 23.*). Michelangelo még emelte annak tekintélyét a gyakorlat terén. Andrea del Sarto már gyermekkorá-

tól fogva ebben a fölfogásban nevelkedett, midőn minden szabad óráját arra használta föl, hogy Michelangelo és Leonardo cartonja után rajzolt számos fiatal kezdő társaságában. Ő volt valamennyi között a legügyesebb. Ekkor támadhatott benne a vágy, hogy mintáihoz méltó nagy műben érvényesítse kiváló rajzoló tehetségét. El akart mélyedni a rajz főnemes élvezeteibe, melyeket oly megkapóan ecsetel Leonardo da Vinci. És erős színérzéke mellett is igazi florenczinek vallotta magát, midőn élete fő művében juttatott a rajznak ily nagy szerepet.

Nem festette falképeit hőse életének történeti sorrendjében. Az első *Krisztus megkereszteltetése*. Jézus a Jordán vizében áll; János kis csészéből önti fejére a vizet, a tulsó parton pedig két angyal térdel és az égen megjelenik a Szent Lélek. Ez a szokásos jelenet, a melyet majdnem egészen így megfestett már Verrocchio a XV. században. És mégis két különböző kor fölfogása szólal meg e festményekből. A főkülönbség Krisztus alakjában van. Verrocchio minden áron valószínűsége törekszik; Krisztusban a böjtöléstől lesoványodott testet ábrázolja. A részletek lelkiismeretes kidolgozása mellett sem meggyőző ez alak, mert hibás a szerkezete. Szinte lehetetlenül áll, tagjai mind megfeszültek, noha nyugodt helyzetben vannak. Csupa élesen tört merev vonal sérti szemünket. Andrea del Sarto határozottan és szépen tünteti föl a test működését: a Megváltó bal lábán áll, jobb lábára csak könnyedén támaszkodik és fejét jobbra hajtja. Csendes rhythmus ömlik el e tagokon; átmenetök könnyed és seholsem hegyes szögbe hajló. A festő finom érzéke hullámozó vonalak iránt apró részleteiben is nyilvánul. Verrocchiónál Krisztus imára emelt két keze éles háromszöget alkot; Andrea del Sarto alakján csöndesen egymásra vannak téve. A keskeny kendő is csipőjén itt teljesen követi a test mozdulatát, míg a XV. századbéli képen értelmetlenül van rendezve. A senza errori kifejezés, melylyel kortársai tüntették ki Andrea del Sartót, már kevésbé illik Szent János alakjára. Köpenye rút feszes elrendezése a kezdő műve; pedig később páratlan volt a festő szép öltözet ábrázolásában is. A két angyalt végre belevonta a cselekvénybe; beszélnek az eseményről; kezök rendkívül élénken fejezi ki a kérdést és a ráutalást.

Csak öt év múlva, 1515-ben készült el a következő falkép: *János beszéde a pusztában*. A festő elérte férfi korát és fölemelkedett érett művészete színvonalára. Ez esetben is megtaláljuk a compositio mintáját a régibb művészetben, de Andrea del Sarto nagysága épen abban nyilvánul, hogy teljesen átalakította elődje szerkezetét a XVI. század elvei szerint és sehohsem utánozta hibáit. Egészséges történeti fejlődések mindig szigorú következetességet mutatnak. A későbbi kor az előbbi vállán emelkedik; a mit jónak talál elődjénél, azt habozás nélkül fölhasználja. E történeti folytonosság az antik koron kívül sehohsem oly teljes, mint az olasz művészetben. Ez biztosítja benső értékével együtt világtörténeti szerepét. A modern művészetben nincs következetes fejlődés. Minden új irány a régi ellen fordul és ab ovo akarja kezdeni a művészetet. Nem látszik épen előnynek, hogy e mozgalom kissé hasonlít a divatok váltakozásához.

Az antik művészetben és a renaissance korban a tárgyak meghatározott köre volt a folytonosság egyik tényezője. Bármily gazdag is a szent történet ábrázolható eseményekben, a fő jelenetek mégis gyakran ismétlődtek. Ilyen *Szent János beszéde a pusztában*. Andrea del Sarto e compositio megalkotásánál Domenico Ghirlandajo hatása alatt állott, a kinek nagy falfestményei a Sta Maria Novellában befejezik a XV. század művészetét. Ghirlandajo a quattrocento végén összefoglalja még egyszer kora művészi törekvéseit és megtalálja azok legérettebb formáját valamennyi kortársa között. A két mű szembeállításának tanulságos módon tünteti föl a már több ízben említett nagy különbséget quattrocento és cinquecento, azaz fejlődő és aranykorú renaissance között. E különbség kiterjed a fölfogásra épen úgy, mint a művészi eszközök alkalmazására. Andrea del Sarto egységes compositiót alkotott a XV. századi festő elszórt csoportjaiból. A cselekvény hősét oly testi-lelki nagysággal ruházta föl, mely az összes jelenlevők fölött uralkodik. Valamennyinek figyelme ő reá fordul, s még a háttérben megjelenő Krisztus is csak mellékszemély. A szónok és hallgatói szellemi és formai egységbe olvadnak, a melyet alakokkal szaporítani vagy csökkenteni nem lehet.

Ghirlandajo nem beszédet, hanem vitatkozást ábrázolt. János a jobb oldalon ülő férfit igyekszik meggyőzni, a ki ke-

leties öltözetében talán pharisæusnak van ábrázolva. Ez ellenvetéseket tesz, és ő reá figyelnek a többi férfiak is. Szent János tekintélye tehát nem kétségtelen és formailag sem uralkodik a tömegben. A jelenlevők figyelme többfelé fordul, sőt vannak, a kik részt sem vesznek a cselekvényben, hanem csak mint pompás arczképek szerepelnek. Alig változnék e kép hatása, ha Ghirlandajo több vagy kevesebb alakkal festi meg compositióját. Régi egyházi szokást követve egyik oldalra a nőket, másakra a férfiakat csoportosította. Lélektani jellemzés nincs; a nők épen oly módon hallgatják, vagy nem figyelnek a szónokra, mint a férfiak. Andrea del Sarto a széleken a férfiakat, közbül a nőket ábrázolta, ez utóbbiakat ülve. Szép és igaz fokozatot tüntetett föl a Keresztelő hatásában. A férfiakat még nem győzte meg az új tanítás; az öregek komolyan, kételkedve hallgatják; az ifjak inkább hajlanak rá. De a nőket már mind megnyerte lelkes szava; ájtatosan, odaadó szeretettel csüngnek ajkán. Jellemző különbséget mutatnak az apró vonások is. Ghirlandajo képen változatosság kedvéért az egyik nő nyugtalan gyermekével foglalkozik s e közben megfélelkezik a szónokról. E vonás megvan Andrea del Sarto képen is, de mily finoman átalakítva. A nő elmerülve hallgatja a szép tanokat; gyermeke nyugtalanságával akarja magára fordítani anyja figyelmét. Ez a nélkül, hogy elvonná szemét Szent Jánosról, ösztönszerűen emeli magához kis fiát.

E két festményen is szembetűnő az emberi test és a ruházat eltérő ábrázolása. Csak a merev karokra, a feszes testtartásra, a ruha ismétlődő hajtékaira utalunk Ghirlandajo képen. Mindez szabaddá válik a XVI. századbéli festőnél. Benső fokozódott élet sugárik ki alakjai minden tagjából és minden mozdulatából. A redőzet változatos szépsége pedig emeli a test hatalmát, vagy önmagára kelt nagy festői hatást. De nem valamennyi alak Andrea del Sarto tulajdona e képen. A jobb oldalt álló öreget bő köpenyében Dürer egyik metszetéből másolta, a melyet talán Marcontonio Raimondi utánzataból ismert. Csak így egyszerűsítve és természetes nagyságra emelve fejt ki ez alak teljes hatalmát.

A különbség a két kor fölfogása között még mélyebbre terjed. A quattrocento a valóságban, az élénkségekben keresi a hatást; sokat és sokfélét nyújt, mint a külvilág, mely iránt annyi szeretettel viseltetik. Nem vonja le a választott

tárgy mélyet b következményeit, sőt — némi túlzással élve — csak ürügyül használja arra, hogy kifejezze szeretetét az élet iránt és megmutassa képességét annak ábrázolásában. Nem csodálhatjuk, ha a XV. század büszke volt arra, hogy annyi küzdés árán híven és meggyőzően tudta ábrázolni a valóságot. Hiszen ez legnagyobb dicsősége. A XVI. század azonban új idealokra törekszik, mert más iskolában nevelkedett. Mint-hogy nem küzdött az utánzás eszközeiért, nem is lelkesedik e vívmányok iránt, a melyeket elődjétől kapott örökségbe. A technikai nehézségek legyőzte után természetszerűen magasabb föladatok hárultak a művészetre. A cinquecento tudatára ébredt annak, hogy képtelenség a valóság végtelen sok vonását utánozni; saját eszközeivel, mélyreható megfontolással kell a művésznek az élet hatását elérnie. Megismerte azt is, hogy minden tárgyban lappang ennek sajátos formája, s a művész legnagyobb föladata azt kitalálni. Erről nem volt fogalma a XV. századnak, különben nem ábrázolta volna egyformán a szent történetet és a mythologiai tárgyakat vagy a világi eseményeket.

Még hallani az angol preraffaeliták óta közkeletűvé vált, ma már egy kissé megkopott naiv szó dicséretét, ha a quattrocento üde természetességét és önfeledt közvetlenségét kell ellentétbe hozni a későbbi művészet hidegen számító öntudatosságával. Mintha öntudatlan festészet egyáltalában lehetséges volna. A XV. század épen oly kevéssé volt naiv a szó valódi értelmében, épen oly számító észszel alkotta műveit, mint a XVI. század; csak nekünk tűnik föl szinte gyermeki ártatlanságban, és már ilyenek látta a cinquecento is, mert sokkal nagyobb mértéket alkotott magának a művészetről. Concret vonásból talán jobban kitűnik a fontos különbség. Ghirlandajo a nagy embertömeget egyszerű számítás szerint sok alakkal iparkodott kifejezni a hatalmas falsíkon, mely rendelkezésére állott. Drámaiságra is törekedett, de nem érezvén magában elég erőt arra, hogy Szent János tanításával keltse azt a hallgatókban, külső eszközhöz folyamodott és vitatkozást ábrázolt. Andrea del Sarto félakkora helyen ábrázolta ugyanezt a jelenetet. Nem annyira sok, mint inkább hatalmas alakokat festett, mert finom megfontolással kelti bennünk a sokaságnak ez esetben nélkülözhetetlen képzetét: Szent Jánosa nem a képen ábrázolt, hanem keretén kívül álló

emberekhez intézi szavát. Ez annyira megnöveszti képzeletünkben az összesereglett nép sokaságát, hogy minden anyagi ábrázolás elmarad mögötte. A vitatkozásra pedig nem volt szüksége a festőnek, mert finom lélektani fokozattal kelt benső drámaiságot a tömegben.

Megszakítás nélkül festette Andrea del Sarto a következő két képet: *János megkereszteli a népet* (1517) és *János Heródes előtt* (1517). Mindkét jelenet bővelkedik élénk testmozdulatokban, de könnyű megismerni, melyik született melegbb ihletből. A XV. század művészei is kedvelték a keresztelés tárgyát, mert ürügyül szolgált a mezítelen test ábrázolására. Andrea del Sartonak már nem volt szüksége anatómiai ismeretét fitogtatni; mérsékelten, de föltétlenül biztos érzékkel alkalmazta. Nagy kedvvel dolgozott e festményen, mert nem annyira eszmei tartalmat kellett ábrázolnia, mint inkább szép testmozdulatokat. E téren pedig versenyez kora legnagyobb művészeivel. Fölfogása nem mindig mély, jellemző ereje és drámaisága néha bágyadt, de nemes formalismusa mindig elragadó. Az érkező, vetkőződő, váró alakok és a fő csoport nagy gazdagságát mutatják az előkelően szép mozdulatoknak. Csak pontosabb megtekintés útján válik nyilvánvalóvá, mennyi ellentét élénkíti ez alakokat és viszont mily finom egyensúly mérsékli a hatást. Ha összeállítanók Andrea del Sarto egész formai készletét, kitűnnék, mily sok új testmozdulattal gazdagította a florenczi művészetet. A quattrocento föltünően ragaszkodott megállapított taglejtéseihez, mert nehéz tanulmány révén leste el őket a valóságtól. Luca Signorelli csak kilencz év mulva festi ugyan a Sta Maria Novella falképei után a végső történendőket Orvietóban (1499), de a mezítelen test ily csodálatosan merész ábrázolása már új korszakot hirdet. Ő volt talán az első, ki a fölszabadult emberi alaknak érezte varázsát. A quattrocento formai készlete pazarul megnövekedett a XVI. század nagy mesterei kezében, mint a bibliai mag, a mely hatvanszorosát vagy százszorosát termi. Ha nem véletlen műve, hogy épen a nagy költők szókincese a leggazdagabb, még inkább kiváló tehetség és lelkiismeretes tanulmány gyümölese a formai nyelv változatossága. Michelangelo vívmánya, mely a testmozdulatot emelte a kifejezés fő és szinte egyetlen eszközévé, visszhangot keltett Andrea del Sartoiban is, megtermékenyítette művésze-

tét, de nem ragadta szolgálai utánzásra. Külső hatásokat könnyen befogadó természete mellett is önálló stilussá fejlesztette élénk és változatos formaérzékét, párosítva előkelő fölfogásával és gyöngéd érzelmével. Ha alakjai testtartása néha fölidézi is Fra Bartolommeót vagy Michelangelót, mindamelletts sokkal nagyobb önálló értékök. És voltak-e a XVI. századnak oly művészei, kik önmagukból alkottak mindent? Még Leonardo da Vinci, sőt Michelangelo sem állaná ki e próbát.

A teljes cinquecento környezetében meglep bennünket e falfestményen az előbbi kornak egy maradványa. A háttérben Keresztelő Szent János korholja a pharisæusokat; egy képen tehát két különböző mozzanatot ábrázolt a festő. Igaz, ez utóbbi jelenet oly messze történik a főcselekvény színterétől, hogy föl sem tűnik. De a XVI. század csak ritkán élt ez archaismussal, melyet túlságosan kiaknázott a quattrocento mesélő kedve. Maga Andrea del Sarto is csak egyszer alkalmazta az egész képsorozatban.

Lehetetlen meg nem ismerni az említett falképek során a festő gyors fejlődését. Kevés alakú tárgyról áttér népes jelenetekre, idegen hatás alól fölemelkedik teljesen önálló compositiókra. Minden képe rohamos lépés ideálja felé s együttal ígérlet újabb haladásra. Hőse utolsó jelenetein még kevésbé érhet csalódás, mint az előbbieknél. *Salome táncza*, *Szent János lefejeztetése* és a *Fej átnyújtása* a tragédia három végső képe, melyeket szoros egységbe fűz a tárgy, a keletkezés ideje és művészetök azonossága. De e falfestményeit megelőzték élete fontos eseményei, melyek nem maradtak befolyás nélkül művészetére sem. Nőül vette Lucrezia del Fede-t, a szép özvegyet, kihez már évek óta szenvedélyes szerelem fűzte, noha akkor még élt ennek első férje. Ezentúl szinte minden női alakjában szép feleségét ábrázolta. Vasari gyűlölete oly vádakkal sújtotta Lucreziát, a melyek megoldhatatlan ellenmondásokat támasztottak. Andrea del Sarto megrontójának és átkának nevezte Cellini heves kiméletlenségével. Pedig a festő művészi fejlődése épen ellenkezőjét vallja. Boldogsága hatása alatt megnő alkotó ereje; leveti az ingadozás utolsó fékeit. Önbizalma többé meg nem rendül, mert föltétlen úrnak érzi magát művészetében. Lelki nyugal mából fenkölt, meggyőző hangulat száll képeibe is, a melyek

jellemzően és tisztán tüntetik föl a XVI. század fölfogását a monumentális stílről.

A második esemény a festő párisi útja volt, melyet 1518-ban tett meg I. Ferencz a műpártoló francia király meghívására. Ott értesült, hogy a Compagnia dello Scalzo Franciabigiót bizta meg a munka folytatásával. Ez két képet be is fejezett: *János elbucsuzását szüleitől* és *Találkozását Krisztussal*. Nagy nyugtalanság fogta el Andrea del Sartót annak hallatára, hogy mással kell megosztania kedvelt fő munkáját. Ez is rábirta arra, hogy minél gyorsabban haza térjen és elvállalja az összes hiányzó képek megfestését. Nem volt oka vetélytársára neheztelnie, mert ennek gyöngye művei mellett még inkább kitűnik kiválósága. Ily érzelmekkel és megfeszített erővel alkotta gyors egymásutánban 1522—1523-ig Szent János élete végső képeit.

A korábbi festészet Salome tánczát és Szent János feje átnyújtását rendszeren egy képen szemlélteti; az ítélet végrehajtását pedig néha mellőzi. A közönséget nem zavarta, hogy Fra Filippo a tánczoló Salome mellett ugyanezt az alakot még egyszer ábrázolta Szent János fejével a kezében (Pratóban). Az érdeklődés oly nagy volt még a tárgy iránt, hogy minél több történetet kívánt az ábrázoló művészetben is. A XVI. század álláspontja már nem annyira vallásos, mint inkább művészi. Figyelme nem a tárgyra irányul, hanem az ábrázolás módjára és szigorúan megköveteli az öntudatosan megismert nagy vívmányai alkalmazását. Ezért festette Andrea del Sarto a három jelenetet külön képeken. Alig érhet bennünket Florenzben nagyobb meglepetés, mint hogy ha a Palazzo Riccardiból Benozzo Gozzoli képei emlékezetével lépünk e három falfestmény elé. Amott csupa díszitmény, itt szigorú egyszerűség. Pedig alig van jobb ürügy pompa kifejtésére, mint királyi termekben fényes lakoma. Így fogta föl a XV. század e tárgyat, melyet elhalmozott díszítő kedve pazar fényével. Andrea del Sartónál e helyett csupasz falakat találunk, egyszerű asztalt és néhány alakot. Díszítő hajlamát a XV. század nem örökölte elődjétől; ez sajátos jellemző vonása. Maga fedezte föl a külvilág számtalan jelenségét, maga küzdött azok valószerű utánzásáért. Bármily nagyra becsüljük is Giotto művészi belátását, a melylyel mindig a legegyszerűbb módon ábrázolja a cselekvényt, még sem zárkózha-

tunk el azon megismerés elől, hogy őt erre részben művészi eszközei fejletlensége is kényszerítette. A XV. század örömeiben, hogy legyőzte e nehézségeket, túlságosan alkalmazta a mellékes díszítő vonásokat; szinte elmerült a részletekben. Annál inkább csodálatra méltó a XVI. század, a mely magasztos föladatnak hódolva önként lemondott a hatás e könnyű eszközeiről. Miért hozta e nagy áldozatot? A cél egységes drámai cselekvény volt; eszköze pedig a művészi fokozat. A XV. század egyenletesen és többnyire túlságosan tölti meg a tért; az apró részletekre egyenlő gondot fordít, sőt ezek iránt gyakran inkább érdeklődik, mint a főcselekvény iránt. Mindent egyenlően világít meg; nem ismer művészi ökonomiát.

A cinquecento tudatára ébredt e ferdeségnek. Leonardo da Vinci már a század elején elméletét is fogalmazza az új iránynak: Ne ruházd föl történeteidet annyi díszítménnyel, hogy útját állja az alakoknak (*Pittura* II. 182.)... A művészet legmagasztosabb része a compositio, azután következnek az alakok mozdulatai (*Pittura* II. 279). Valamint e kor építészete is megvetve a kora renaissance pazar díszítményeit főképen a szép compositióval és a szerkezeti elemek helyes föltüntetésével kíván hatni, épen így emeli ki Andrea del Sarto a cselekvény főszereplőit, mellőzve minden fölösleges díszet. Művészetének szinte kizárólagos tárgya az emberi alak; a külvilág többi jelenségeit alárendelt járulékoknak tekinti. Ugyanezt a fölfogást megvalósította már Raffael is az apostolok cselekedeteit ábrázoló cartonjain. Mindketten merész és tiszta képviselői a classikus művészetnek, de stíljök e rokonságon belül föltünően különböző. Raffael a kép összes alakjain szemlélteti a cselekvényt; csodás pszichologiai erejével külön egyéniségéhez mérten szerepelteti a nagy sokaságnak is minden egyes tagját. Ez összesűrített életből származik a cartonok hatalmas drámaisága. A művész itt teljesen kora fölfogását követte, a melyet szavakba is foglalt Leonardo da Vinci (*Pittura* III. 328.). Andrea del Sarto ellenben csak a főszereplőkkel ábrázolja a történetet; a többi jelenlevő tisztán formai cél szolgál: mint nyugodt alakok helyreállítják az egyensúlyt, melyet a cselekvő személy szükségképen megbontott, vagy kikerekítik a külső compositiót; de a jelenet szellemi életében közre nem működnek. A táncz képén és a *Fej átnyújtá-*

sán csak Salome, Heródiás és Heródes között történik a cselekvény; a többiek nem követik érzelmök nyilvánításával az eseményt. A néma környezetben a főalakok is beérik mérsékelt nemes mozdulatokkal. Érzelmeiket nem fejezik ki föltűnően, de mégis meggyőző igazsággal. A táncz jelenetén Heródiás és a király nyugodtan ülnek az asztalnál; a fej átnyújtásánál hasonló ugyan a compositio, de a két alak megváltozott a jelenet hatása alatt: Heródiás fölemelkedik székéről és a király is megmozdult indulatában. A festő gyöngédsége idegenkedik minden erőszaktól. János lefejeztetésén az ítélet már végre van hajtva, s az áldozatot elfödi a hóhér hatalmas alakja. Itt is minden nyugodt, csak Salome társnője fejezi ki bánatos részvétét a Keresztelő halálán. A festő nem akar megrendíteni, hanem csak szelíden meghat bennünket. Művészete súlyát nem annyira a tartalomba veti, mint inkább a külső ábrázolásra. De nagy művésznél a forma soha sem jelenik meg benső értelem híján. Nézzük Andrea del Sarto bármely alakját, kutassuk mozdulatait, öltözetét, sehol üres formát nem találunk, mert csodás életteremtő erőből fakadt minden részlete. Csakhogy e kérdések inkább a czéhbeli művészt érdeklik, mint a közönséget. Andrea del Sartót a festők mindig tekintélynek ismerték el, sőt túlbecsülték ábrázolása jelességeiért. Vasari tanúsága szerint már a XVI. században egész festő nemzedéket neveltek épen ez egyszínű falképek. Hogy a közönség kedveltje is volt, azt inkább gyönyörű formalismusának és gyöngéd érzelmének köszönte.

A sorozat végső képei közül: *Az angyal megjelenik Zachariásnak és Mária látogatása Erzsébetnél* némi lankadást mutatnak, míg az *Elnevezés*, melylyel a festő 1526-ban befejezte nagy művét, tetőpontját jelzi fejlődésének. E kép monumentális nagysága egyszerűsége mellett, intensiv kifejezése külső nyugalommal párosítva, alakjai szépsége és a technika föltétlen uralma fölemelő hatást keltenek a Chiostro dello Scalzóban, mert fényesen megvalósult bennök mindaz, mit a művész fiatalkori kísérlete ígért.

II.

Föladatunkat eddig nagyon megkönnyítette maga Andrea del Sarto, mivel egyszínű képekben mutatta be egész fejlődését. A rajz alkalmasabb szóbeli fejtegetésre, mint a szín, mert első sorban értelmünkhöz szól. De miként foglaljuk szavakba a légiesen könnyed és megindítóan gyöngéd hangulatokat, melyeket csodás színezése kelt? Pedig munkássága nagyobb és népszerűbb része színérzékéből származott. Ő volt az egyetlen florenczi festő, a ki színértékek szerint is alkotta compositióit. Csak a mennyiben ezek kiegészítik azt a képet, melyet a Chioistro dello Scalzo nyújt művészi egyéniségéről, tartoznak értekezésünk körébe.

Fiatalon 1509-ben vállalta el a SS Annunziata előcsarnoka díszítését falfestményekkel. Az éjszaki szárnyban a servita-rend egyik megalapítójának, Filippo Benizzi életéből ábrázolt öt jelenetet. A déli szárnyban csak két falképet festett Mária életéből, a többit tanítványaira bízta, mert a Chioistro dello Scalzo felé fordult egész lelkesedése. Pedig a serviták előcsarnokában alapította meg hírnevét és népszerűségét. Beteljesedett, a mivel Fra Mariano, a képek megrendelője biztatta a festőt: sokat — úgymond — nem fizethet; tiz scudót egy-egy falfestményért, de mint kezdőnek ingyen is el kellene vállalnia a képeket, mert oly előkelő és látogatott e hely, hogy egy csapásra hírnevet szerezhet magának polgártársainál és az idegeneknél egyaránt. Ime Andrea del Sarto másodikban áldozata megrendelője ravaszságának. Különben egész életében ily ártatlanságot tanusított pénz dolgában. Műveinek szinte több az erkölcsi értéke, hogy minden szegénysége mellett is inkább benső ösztönből ideális czélokért alkotta őket, mint anyagi haszonból. Szent Fülöp jeleneteit két év alatt festette. Az öt falkép két különböző csoportot alkot. A *Bélpoklos fölruháztatásán* és az *Isten káromlók bűnhődésén* föl-tünő a táj szerepe; a hatásnak majdnem egyenrangú tényezője a cselekvénynyel, sőt befolyt az alakok csoportosítására is. Andrea del Sarto ezzel megelőzte korát, mert csak a XVI. század végén emelkedik a táj újra ily fontos szerepre Annibale Carracci képein, hogy azután a XVII. században teljesen fölszabaduljon Poussin és Claude Lorrain művészeté-

ben. Míg a két első képen elszórt a compositio, mert a táj hatása alatt keletkezett, a többi falfestmények építészeti háttérökkel szigorúan centralis elrendezésűek. A fő személyek mindig a kép közepén foglalnak helyet, nem az előtérben, hanem a szintér két átmérője metszőpontján. Tőlök jobbra-balra kifelé csoportosulnak szabad symmetriában a többi alakok. A fiatal művész idősebb kortársától, Fra Bartolommeotól sajátította el a compositio e módját, sőt a háttér hatalmas fülkáját is onnan vette. Csakhogy amaz csendes ájtatossági képeket festett, trónoló Madonnát, körülötte nyugodt szentekkel, míg Andrea del Sarto cselekvényt, néha szenvedélyes jelenetet is csoportosított centralisan. Ez csak azon sajátos ábrázolása révén sikerült, a mely csupán a főszereplőket részesíti a cselekvényben, a többi alakot pedig tisztán formai czélokra használja. Még inkább föltűnő ez eljárás, ha a gonosz szellemtől megszállott leány jelenetét Raffael *Transfiguratiója* alsó részéhez hasonlítjuk. A tárgy rokonsága még jobban kiemeli az ábrázolás nagy különbségét. Raffaelnél a cselekvény uralma alatt állanak az összes személyek; valóságos viharja dűl a szenvedélyeknek, a melyek egy irányban hullámanak, jobbról-balra és onnan vissza. A központi szerkezet nem alkalmas erős szenvedély kifejezésére, már természeténél fogva sem, mert egyenlő sugarakra osztja szét a hatást, míg a drámaiság ereje épen a cselekvés egységével és határozott irányával kapcsolatos. Andrea del Sarto meghatóan ábrázolja ugyan a leány gyötrelmét és a szülők szerető gondját, de a többi jelenlevőben alig kelt viszhangot e szenvedés. Szinte a XV. század kedvelt néző közönségére gondolunk; és mégis különböző a fölfogás. A quattrocento, kivált Ghirlandajo polgártársaival népesítette be szent történeteit; czélja pompás arczképek festése volt. E hajlamának hódolva gyakran túlsufolta compositióit. Andrea del Sarto ellenben — ha tisztán formai is álláspontja — művészi számításból alkalmazza nyugodt alakjait a tér harmonikus betöltésére és szép csoportosításra.

Már ez öt falképen is föltűnő a fresco technika levegős lágyága és üdesége, a melyet eladdig nem ismert a florenczi festészet. De mily fejlődésre volt még alkalmas e színezés a *Keleti bölcsek* és *Mária születése* festményén. Az előbbin szabad napvilágos a fény; tiszta lágy levegő burkolja az elő-

tér gyöngéd színeit és a táj messze terjedő dombjait. Oly derült és kedves e jelenet, mint tavaszi nap a florenczi hegyek alján. *Mária születése* zárt tér hangulatát kelti; a színek mélyebbek, az ellentétek erősebbek, de még inkább megigéző a szelid fény hatása e finom levegőben: majd itt az arczon, majd amott a fehér kendőn csillan föl bűvös játékával és áraszt életet a tér legsötétebb pontjaira is. Andrea del Sarto-nak talán legnépszerűbb festménye ez. Mint Ghirlandajo szintén a korabeli florenczi társadalomnak mutatja be egy vonzó képét. Itt is szép nők jönnek látogatóba a gyermekágyas asszonyhoz. Figyelmök, épen úgy mint a segédkező leányok gondja majd Anna, majd az ujdonszülött felé fordul. A hatás tisztán nőies. A két falfestmény tanulságosan tünteti föl két különböző kor fölfogását a női szépségről. A XV. századi festő ideálja fiatal szikár nő gazdag brokát ruhában. Tartása merev, járása tipegő. A cinquecento telt fejedelmi formákért lelkesedik. A testtartás már nem feszes, hanem előkelően bágyadt; a járás lassú, vontatott; az öltözet szépségét nem a kelme pompás himzése és élénk színe keltik, hanem a gazdag redők festőisége. A merevséget mindenütt lágyság és hajlékonyság váltották föl. E hatásban nagy része van Andrea del Sarto technikájának is, a mely különbözik a XV. század eljárásától. Abban megegyezett mindkét kor, hogy az alfresco legszebb, legelőkelőbb és legmagasztosabb módja a festésnek. Biztos gyors kezet kíván e technika, habozást meg nem tűr, mert a nyirkos alap gyorsan szárad s a festőnek még azelőtt be kell fejeznie azon napra kitűzött falrészletét. A XV. századnak is voltak nagy mesterei a frescofestészetben, sőt abban alkotta művészete legjavát, de fönmaradt falképei tanúsága és Cennini nyilatkozata szerint (*Trattato*, cap. 77.) nemcsak megengedhetőnek, hanem szükségesnek is tartotta a megszáradt fresco befejezését és javítását tempera festékekkel. Minél gondosabban dolgozta ki ily módon az apró részleteket, annál kevésbbé érte el a fresco lényegét: a fontosra szorítókozó monumentalis nagyságot, a gyors és biztos munkából fakadó könnyedséget és bájt s az egész összhangját. Leonardo da Vinci ismerte meg először a régi eljárás nagy hátrányait; Andrea del Sarto volt pedig az újnak legnagyobb mestere Florenczben. Vasari megjegyzése ez utóbbiról kifejezi a lényegét: «megmutatta — úgy mond — hogyan lehet a frescón

tökéletes összhangot elérni, csak nagyon keveset használva a száraz ráföztést. E miatt minden falfestménye azt a látszatot kelti, mintha egy nap alatt készült volna». Hova tovább mind biztosabban és merészebben kezelte a renaissance e legnemesebb technikáját. A *Madonna del Sacco* és az *Utolsó vacsora* San Salviban jelölik meg tetőpontját e páratlan fejlődésnek. Ez utóbbi képen több a merészség, mint a harmonia. A festő eleve lemondott minden versenyről Leonardo művével; inkább festőiségre, az alakok változatosságára és gyöngéd kifejezésére törekedett, mint szellemi koncentrációra. De Leonardo oly véglegesen oldotta meg e föladatot, hogy a későbbi számtalan kísérlet többé ki nem elégíthet bennünket, még Raffaelé sem. Andrea del Sarto falfestményén a túlnagy építészet és a széles abrosz miatt igen kicsinyek az alakok; pedig a cinquecento épen a környezet mesterséges szűkítésével emeli az emberi alakot, mert ezt dicsőíti, mint az antik művészet. A külső és benső csoportosítás meglazult képünkön s ezzel a drámai feszültség is gyöngült. Fönt a két alak az ablaknál mintegy előzői Paolo Veronese modorának. A színezés élénksége és gazdagsága pedig szinte túlságos. Épen ily merész, de ritka szerencsés ihlet szüleménye a *Madonna del Sacco*. Festői megnyilatkozás ez, a melyet lehetetlen szavakba foglalni. A kép ajtó fölött van, nézőpontját tehát alulról ábrázolta a festő, de az arcok torzítása nélkül. Ily vonzó fönséggel, ily megható nagysággal Florenczben csak Andrea del Sarto ábrázolta a szent családot. Festői tulajdonságainál fogva is páratlan e kép. A rajz plastikus erejét a színezés oly lágyságával egyesíti, hogy szinte csodás megoldása a festészet egyik legnehezebb problémájának.

III.

A frescónak köszöni az olasz festészet monumentalis nagyságát. Falképeken örökítette meg Andrea del Sarto is tehetsége legnemesebb és legszabadabb nyilvánulásait. De képéből, a mely fölmerül lelkünkben neve hallatára, hiányoznának épen leggyöngédebb vonásai, ha nem ismernők olajfestményeit. Mily levegős lágyságot érhetett el olajtechnikával az a festő, ki már falképein is elbájoló varázsát kelti a színnek.

Megszerezte szülővárosának, ha csak rövid időre is, a szín dicsőségét. Ő volt az egyetlen, a ki megismerte és kifejezte a toscanai természet sajátos színhangulatát. Ez nem oly tiszta és mély, mint a tengerfényben ragyogó Velenczéé, de rengő olajfái ezüstös színével derültebb és légiesebb. Színezését Andrea del Sarto nem tanulta mestereitől, hanem a természetől. Nagy előnyére vált, hogy elfogultság nélkül fordult a külvilág jelenségeihez, mert finom érzéke könnyen és híven sajátította el a fény és szín végtelen változatosságát. Talán még csak Leonardo da Vincitől tanulta a mezítelen testrészek finom mintázását.

A kiváló mesterek csodás munkabíró tevékenységével nagy számát alkotta az olajfestményeknek terjedelmes fresco vállalatok kíséretében. Még többet festettek tanítványai az ő neve alatt és végtelen sokat másolói s utánczói. Nem csoda tehát, ha Európa gyűjteményeiben oly gyakran találkozunk nevével. Az Országos képtárban is kétszer fordul elő; csak a 66. számú *Madonna* kép lehet a festő műve; de oly karban maradt reánk, hogy nehéz róla ítéletet mondani. Olajfestményei legjava most is Florenczben van. Többnyire ájtatossági képek a *Madonna* dicsőítésére. Andrea del Sarto-ban is, mint a legtöbb olasz művészen, e tárgy ébresztette leggyöngédebb festői gondolatait. Ábrázolta Máriát, az angyaltól üdvözöltet, a boldog anyát gyermekével, a fia holttetemén kétségbeeső *mater dolorosa*t, az égbe szálló istenasszonyt és a fönséges mennyei királynőt. Mégis a derültebb és nyugodt jelenetekbe merült el legfőbb lelki gyönyörrel, s akkor gyöngyeit alkotta az olasz festészetnek. *Angyali üdvözlete* fiatal korából (Pitti palotában) a legszebb ábrázolása e tárgynak Florenczben. Mária finom női méltósággal fogadja a hirt, melyet lelkes örömmel hozott a három angyal. A mozdulatok előkelő szépsége és gyöngédsége a festő természetéből fakadtak, mert sehol nyoma sem látszik a mesterkéltségnek. Előkelőséget fönséggel párosított a nagy *Madonna delle arpie*-n (1517). Mária két szent között talapzaton áll, melyet harpiák diszitenek; innen az elnevezés. E női alak testtartása gyönyörű példája a cinquecentói nagy, fölszabadult taglejtésnek. Kivált a bal kar támasztása a könyvre megkapó merészségével és szépségével. Fra Bartolommeónál találjuk először e taglejtést, de senki sem alkalmazta oly szépen, mint Andrea

del Sarto. Finom művészi érzékkel ábrázolta a két angyalt Mária lábánál. A mellett, hogy élénkséget keltenek a kép alsó részében, igen fontos formai szolgálatot is tesznek: megtámasztják a magas női alakot és kiszélesítik a különben keskeny talapzatot. Csak ez keltheti bennünk a biztos állás látzatát. A velencei festészet zenélő angyalai, a kiket Fra Bartolommeo honosított meg a florenczi festészetben, ime itt szerkezeti tényezőkké változtak át.

E képek egyszerű csoportosításáról és nyugodt színezéséről áttér a művész mind gazdagabb compositiókra és élénkebb színhatásokra. Kedveli az álló és térdelő alakok váltakozását és bőven alkalmazza a contropostót. A *Disputa a szentháromságról* (1518) festésze összes varázsával mutatja e fejlődését. Épen oly elbájoló itt a színezés, mint a velenceieké, noha más az eszköze. Andrea del Sarto nem annyira a szín ragyogó erejével hat, mint inkább a fény és szín csodás összhangjával. Jellemző, hogy a benső tartalom kifejezője itt leginkább a kéz. Ezt Leonardo da Vinci avatta az érzelem elsőrangú eszközévé. Utána szebb és kifejezőbb kezeket senki sem festett Andrea del Sartónál. Fejlődése végső pontját jelzi nagy berlini Madonna képe 1528-ból. Nemesak térdelő, hanem fél alakokat is használ az élénkítésre, a nézőpontot pedig oly közelre toltá, hogy a jelenet nyugtalanító túlságos valóságával. A tiszta renaissance egyensúlya megingott e képen és megszólalt már a későbbi művészet élénk külső hatása.

Ime e művészi pálya, mely a quattrocentónak nőtt ugyan talaján, de már kezdetétől fogva az aranykorszaknak volt legnagyobb képviselője Florenczben. Andrea del Sarto belföldi volt életére és művészetére egyaránt. Római útja, a melyet Vasari mintegy becsempészett életrajzába, nagyon kétes. Raffael hatása, noha rokon természetek, sehol sem látszik festményein. Leonardo, Fra Bartolommeo és Michelangelo florenczi művein fejlődött. De művészetének csak külső eszközeit tanulta mestereitől; benső tartalma mindig önálló. Előkelő fölfogása és gyöngéd érzelme természetéből fakadtak. Öszinteségében rejlik legfőbb értéke. A lélek rajongó érzelmeit s ádáz indulatait alig ábrázolta, mert idegenek voltak jellemétől. Életrajzírója csak egy hibáját ismeri: kislelkűnek mondja, mert nem törekedett modorát nagyobb szerűvé változtatni, hanem megmaradt egyszerűségénél. Túlságos

szerénynek is nevezi és szinte megveti e lágy szeretetreméltó embert, a kiben nem volt külső nagyravágyás. Egyszerű élete teljesen szolgálatába szegődik művészi munkásságának. Tehetsége mintha önállóan, külső körülményektől függetlenül működne benne. Innen alkotásai nagy száma rövid élete mellett. Onnan származik ezek érthetősége és el nem avult varázsa is. Talán ily értelemben használták a régiek a senza errori dicséretét: Andrea del Sarto 'hibátlan', mert művésztének bája annyira megejt bennünket, hogy gyöngéit, ha vannak is, nem látjuk.

WOLLANKA JÓZSEF.

BECK VILMA.

Már egy fél évszázad óta porladoznak a szerencsétlen véget ért «Racidula» hamvai egy szerény angol temetőben. Nem mondhatjuk, hogy régen elkorhadt fölötte a szegényes fakereszt, mert Angliában még ilyenekkel sem jelölik meg egy szegény halott sírját (a pauper's grave). Kölapot pedig aligha emelt valaki utolsó nyugalóhelyének megjelölésére, mert midőn rendkívül fényes, de rövid angolországi szereplése után a birminghami rendőrség karjai közt lehelte ki lelkét, valószínűleg senki sem volt oly bőkezű, hogy egy kömlekké költségeit magára vállalta volna. Már majdnem el is feledte őt teljesen a világ, midőn dr. Halász Sándor, miskolci tanár, jelen év elején újra fölfedezte ez asszony «érdekfeszítő könyvét», mely annak idején nagy port vert föl s lefordította azt magyarra rövidítésekkel «fiatal leányok számára» s ily módon egy pillanatra újra föllevenítette a félszázad előtti vitát, azt a kérdést illetőleg, hogy Beck Vilma báróné, a minek czímezte és címezte magát, irodalmi impostor volt-e, vagy pedig nem?

A magyar szabadságharc történetét megvilágító külföldi adatok utáni kutatásaimban kezembe került Becknének «rhapsodicusan megírt» s «tömerdek élményekkel tarkított szellemes könyve» is, de már az első pillantásra észrevettem, hogy ez a «forrás» nagyon meg van mételyezve.

Időközben összegyűlt nálam egy csomó, Racidula élet-történetére vonatkozó adat, melyeket röviden összefoglalva itt közlök.*)

---

*) A londoni *Athenaeum* 1850—1853. év folyamai, passim; Hansard's *Parliamentary debates* vols. 121+122; *Hungarian impostors and Hungarian patriots* Reprint (*Birmingham Journal*) 1851; a *Times*, *Daily News* stb. illető évfolyamai, J. Toulmin Smith *The facts of the*

Nem lehet czéлом e helyen kijavítani és megezáfolni azt a sok hibás adatot, mely Beck Vilmáról a hazai és külföldi sajtóba került.

I.

Beck Vilmának védői és ellenségei egyaránt megegyeznek egy pontban, hogy tudniillik a nő a forradalom alatt mint kém működött a magyar hadsereg szolgálatában. Mint látni fogjuk, a harcz lezajlása után — egy tanú bizonyossága szerint — el is volt zárva az Új-épületben egyideig,*⁾ de innen esetleg kiszabadult s mint látni fogjuk, Hamburgban tünt föl.

Végre megjelent Angliában és 1850 április havában fölkereste Lord Dudley Stuart titkárját, dr. Backhaust. Ennek elbeszélése szerint egy körülbelül negyven éves, halavány nő jött el egy napon irodájába. Tisztességesen vala öltözve és sötét shawlt viselt, mely egy Kossuth arczképével diszített nagy melltúvel vala összetűzve. Szemei s minden arczvonása mély lelki küzdelmet árultak el. Miután a titkár nem ismerte őt, megkérdezte nevét s egyszersmind kérdezősködött, hogy mivel lehetne szolgálatára.

A nő teljesen kimerülve egy székre roskadt le és Kossuth sorsa iránt kezdett tudakozódni, mire Backhaus azt felelte neki, hogy az utolsó hírek szerint Kossuth állítólag nagyon beteg. E hír hallatára a hölgy kivette shawljából a melltűt, Kossuth arczképét forrón ajkaihoz szoritotta és hangosan kezdett zokogni. A további beszélgetés folyamában elmondotta, hogy ő Beck bárónő s hogy sok fontos érdemet szerzett Magyarország és Kossuth ügyében, de midőn ő ennek fölajánlotta szolgálatait, «Racidula» álnéven mutatta volt be neki magát.

Arra a kérdésre, hogy mi czélből jött el Londonba, azt adta feleletül, hogy leghőbb kívánsága elmenni Kossuthhoz, hogy megszazza vele a rabság keserű kenyerét s többen azt

---

case of the «Baroness von Beck» (London, 1852); *The persecution and death of the B. von B. at Birmingham* (Constantin Derra de Moroda tollából) 1852; és több más munka.

*⁾ Ő maga azonban tudtommal nem említi ezt a körülményt.

tanácsolták neki, hogy keresse föl Lord Dudley Stuartot, kinek nevét mindig a legmélyebb tisztelettel és legnagyobb hálával ejtette ki a szabadság minden védője. Úgy mondták neki továbbá, hogy ő lordsága valószínűleg jó tanácsos és talán más módon is fogja őt kitűzött céljának megvalósításához segíteni.

Dr. Backhaus erre azt tanácsolta látogatójának, hogy menjen el Pulszky Ferenczhez, a magyar menekülteket segélyező bizottság elnökéhez, de erről ő hallani sem akart. Szerinte Pulszky nem volt jóakarója Magyarországnak s édes keveset tett hazája érdekében s hogy a Hamburgban időző magyarok közül néhányan épen őva intették őt, hogy Pulszkytól őrizzék meg. Ennek hallatára a titkár figyelmeztette őt, hogy jobb volna ilyféle véleményét Pulszkyról elhallgatni, mert nemcsak hogy nem lehet hasznára, de jelen körülmények közt ily megfontolatlan nyilatkozatnak még kárát is vallhatná. Mindazonáltal megígérte, hogy beszélni fog ő lordságával s ha lehet, kihallgatást eszközöl ki számára. Lord Dudley Stuartot érdekelte a nő esete s azért látni kívánta őt. Midőn tehát Beck Vilma másnap délelőtt 11 óra tájban ismét eljött hozzá, azonnal elfogadta őt s miután jó, kegyes ember volt, ki rokonszenvezett az egész világgal s kinek egész életét és minden tettét a felebaráti erények gyakorlása jellemezte, láthatólag meg volt hatva a nő láttára.

Miután Beckné angolul nem tudott, németül beszélgetett s a titkár tolmácsul szolgált. Lord Dudley Stuart azon rokonszenves kérdésére, hogy mit tehetne érdekében, a nő elbeszélte a Magyarország érdekében tett szolgálatait s röviden elmondta a saját szenvedéseinek és veszteségeinek történetét is. A lord figyelemmel hallgatta végig őt s azután fölszólította, hogy írja meg élményeinek történetét. Beckné eleinte szabadkozott azzal, hogy neki erre nem volt képessége, mert soha életében könyvet nem írt, de miután dr. Backhaus biztatta őt s késznek nyilatkozott arra, hogy át fogja nézni kéziratát, a nő végre megígérte, hogy meg fogja kísértetni a dolgot. Mielőtt elbucszott volna, még arra kérte föl a lordot, hogy vegyen át egy levelet és juttassa el azt Kossuthoz, mit az neki szívesen megígért.

Másnap Beckné elhozta a Kossuthnak írt levelet s megmutatta azt Backhausnak. Németül volt írva s fölötte bizal-

mas hangon és oly modorban fogalmazva, mely a levélíró és Kossuth között fönnálló legbensőbb baráti viszony mellett tanúskodott. A nő Kossuthot hazája legkiválóbb fia gyanánt tisztelte.

Miután Backhaus elolvasta a levelet, Beckné lepecsételte s átnyújtotta neki azt; ő pedig Lord Dudley Stuart megbízásából elvitte Sczulzekynak oly kéréssel, hogy ez küldje el azt rendeltetése helyére. A levél további sorsáról nem tudunk semmit.

Néhány nap múlva a báróné ismét eljött s elhozta magával ezuttal a kézirat néhány ivét. Dr. Backhaus átolvasta azt; az irály nem volt rossz s csak kevés javításra volt szükség s azért a titkár biztatta a szerzőnőt, hogy folytassa tovább a munkát. Lord Dudley Stuart pedig láthatólag örült, midőn megtudta, hogy a báróné már hozzá fogott könyvének megírásához.

Néhány napra rá, Pulszky Ferencz a lord társaságában eljött a titkár irodájába s midőn a beszélgetés folyamában Beck bárónéra került a sor, Pulszky azt jegyezte meg, hogy e nő kém volt a forradalom alatt. «Ügy ám!» jegyezte meg erre a lord, «de az igaz ügy szolgálatában». «Persze», volt erre Pulszky felelete a titkár saját fülehallatára.

A könyv kiadására a hírneves dr. Backhaus közbenjárására Bentley Richárd vállalkozott, ki elküldte Pulszkynak a munka néhány ivének (Sheets) kefelevonatát véleményadás végett, a nélkül azonban, hogy neki a szerző kiletét illetőleg fölvilágosítást adott volna. Meg kell jegyeznünk, hogy a munka eredetileg németül volt írva, de Bentley azt egyik legügyesebb tollforgatójával, M. A. Garveyval angolra fordíttatta le. Pulszky azonban az eredeti szöveg egy csekély részét, valami három ivét látta és legalább az ő állítása szerint ezek sem voltak a nyomtatott munka elejéről. Bentley ellenben váltig azt állította utóbb, hogy a munka elejét küldötte meg Pulszkynak az előszóval és azzal a részlettel, melyben a szerző saját egyéniségét és férje halálát illetőleg közöl adatokat. Pulszky véleménye az volt, hogy kissé jobban átdolgozva és némi módosításokkal a könyv érdekes olvasmányúl szolgálhat.

A szerzőnő kérelmére és Lord Dudley Stuart előzőleg elnyert engedelmével a munka neki volt ajánlva és 1850 október 28-án jelent meg két kötetben. Az első kiadást csakhamar

egy olcsóbb második követte, egy kötetben 1851 márczius 31. Az eredeti német szöveg is megjelent két kötetben szintén Londonban (Franz Thimmnél) a következő nagyhangú címen: *Memoiren einer Dame während des letzten Unabhängigkeitskrieges in Ungarn von Wilhelmine Baronin von Beck. Eine treue Schilderung ihrer abenteuerlichen Reisen und geheimen Missionen im Auftrage Kossuth's in Ungarn Gallizien, Oestreich und Deutschland.* Az előszó Londonból 1850 december havában van keltezve, tehát az angol fordítás megjelenése utáni időből.

A német szövegben több eltérés mutatkozik, ilyen például egy hosszú epés kifakadás Pulszky ellen (II. 355—365), melyben Beckné azzal vádolja őt, hogy ő a magyar forradalom ügyének nem őszinte barátja, korán eltűnt a veszély színhelyéről, a magyar menekültek ügyével nem sokat törődik, s hogy egy a magyarokra nézve fölötte fontos gyűlésről elmaradt és — to add insult to injury — e napon látogatóban járt Lord Lansdowne házában, ki a magyar hazafiakról a parlamentben csak megvetőleg mint «lázadókról» beszélt. Bentley elég ildomosan — no még Pulszky iránti tekintetből is — e hosszú pasquillt az angol fordításból kitörülte.

A könyv nagy föltűnést okozott és óriási sikert aratott. Racidulának híre Bécsből és Prágából egy-egy apróbb történetke révén már előbb eljutott volt Londonba és Párisba — legalább így írta azt egy komoly angol hetilap — s az angol időszaki sajtó igen hizelgő ismertetésekkel közölt könyvéről, mint például az *Athenaeum*, a *Daily News*, *Examiner*, *Spectator*, *Morning Post* és mások. A legfurcsább dolog az egész esetben az, hogy az ünnepelt írónőt valami kilencz hónapig mindenki dicsérte, magasztalta a nélkül, hogy a Londonban élő nagyszámú magyarok köréből egyetlen egy óvást emelő hang hallatszott volna a könyv szavahihetősége ellen, ámbár hazánkfnai bizalmasabb körökben jó nagyokat nevettek Hány Jánosunk e nagy reményekre jogosító utánzójának hajmeresztő és életveszélyes kalandjain. A könyv minden oldalán elég rikító bizonyítékot találhatunk arra nézve, hogy szerzője megalomaniában szenvedett s hogy a munkában elejétől végig több az ábránd, a költészet — a hazugság! — mint a valóság. A londoni és párisi magyarok mély hallgatását élesen elítélte az egykorú időszaki sajtó.

Tudtommal a munka francia fordítása nem jelent meg önálló könyv alakjában, hanem csak a párisi *Constitutionnel* tárczájában jelentek meg belőle részletek 1851 február 18. és márczius 14-dike közt *Aventures de la baronne de Beck* czímen.

Nemcsak hogy a magyarok föl nem szólaltak a munka jóhiszeműsége ellen, de egy magyar író (Imrefi) tollából eredő könyvben, *Die ungarischen Flüchtlinge in der Türkei*, Beck Vilma is föl van említve mint híres memoire-író.

II.

Szegény Racidulát elkábította a siker. Angol, amerikai, német, francia, egy szóval a művelt nyugat mohón olvasta élményeit, kalandjait; mindenki beszélt róla mint Kossuth bizalmas barátnőjéről, «jobb kezéről», a minek a nő magát nevezte. Meghívták őt mindenfelé estélyekre stb. A könyv tetszett a közönségnek és a közönség, mint Twist Oliver, a kóstoló után még többet kért belőle. Beck Vilma tehát hozzáfogott most teljes élettörténetének megírásához, melyet a Gilpin czég készült kiadni. A prospectus szerint — melyet azonban nem láttam — az író «az utolsó három osztrák császár» uralkodásának történetéhez ígért adatokat a saját megfigyeléséből, a mi fölötté érdekesnek ígérkezett, mert Ferencz József előtt tudtunkkal csak két osztrák császár, tudniillik Ferencz és Ferdinándról tudott a világ. A munkának négy-ötöd része már elkészült, midőn szegény Racidula szerencséjének csillaga hirtelen lealkonyodott.

Gilpin és más befolyásos egyének ajánló leveleivel fölfegyverkezve Racidula elindult előfizetőket gyűjteni. Megfordult Liverpoolban, Manchesterben, Bradfordban, hol mindenhol szerencsésen járt és végre eljutott Birminghambe, hova 1851 augusztus 4-én érkezett meg s hol a Clarendon hotelban szállt meg, titkárának Constant Derra de Moroda, egy pesti születésű, csinos fiatal ember kíséretében. Erről csak annyit tudunk, hogy tisztességes, de nem igen jómódú szülei (Anasztáz és Mária) Pesten laktak, hogy 1851 ápril havában Londonba érkezett és hogy a véletlen összehozta Racidulával s miután nem volt sok pénze, szívesen vállalta el a titkári teendőket. Birminghamban is jól folyt a kereset és csupán itt

mintegy 100 font sterling (2,400 osztrák-magyar korona) gyűlt össze az előfizetési pénzekből az új munkára. A megjelenendő *Autobiography* egy-egy példányának ára 24 shillingre (28 korona 80 fillérre) vala szabva.

A bárónő legbuzgóbb gyűjtői és segítői valának George Dawson, fölolvasó, Henry Witton Tyndall, ügyvéd, ennek sógora Arthur Ryland és Richard Peyton.

Időközben Racidula megbetegedett és Dawson elküldötte hozzá dr. Cromptont, kinek diagnosisa szerint a nő baja igen veszélyes volt s hogy meggyógyulásához csak úgy volt reménye, ha őt a szállóból valami csöndesebb helyre szállítják, mire Tyndall fölötte emberséges módon hintójában elvitette őt saját házába Edgbastonba, mely Birminghamnak egy külvárosa, hol felesége, egy áldott jó teremtés éjjel-nappal ápolta vendégét. A beteg csakhamar jobban lett, annyira, hogy már augusztus 28-án estélyt rendeztek tiszteletére, mely alkalommal Racidulát fölkérték, hogy mutasson be az összegyűlt vendégseregnek magyar tánczokat, a mit ez meg is tett, de nem tánczolhatott sokat, mert még mindig gyöngélkedett. A következő estén ismét volt mulatság Tyndall házánál, Derra Constantin magyar darabokat játszott a zongorán, a báróné pedig teljesen gyanútalanul csevegett Kászonyi Dániellel. Más magyar nem volt a teremben, de künt a kertben az ablakhoz vezették Hajnik Pált, ki a félrevont függöny mögül fölismerte Racidulát s azonnal közölte környezetével, a mit tudott az ál bárónéról. Időközben már kihívták volt Tyndallnét és nővérét a szalonból oly ürügy alatt, hogy Rylandné rosszul érezte magát. Maga a háziúr, Tyndall pedig a zongoránál ülő Derrát vállon tapintotta s fölkérte őt, hogy jöjjön vele egy másik szobába, hol — két rendőr megragadta őt s a nélkül, hogy neki az angol törvény értelmében az elfogatási parancsot elolvasták s ilyképen vele az ellene emelt vádat közölték volna, kiczipelték őt az utcára, egy ott már váró bérkocsiba lökték s elvitték őt a rendőrségre, hol megmotozták őt, lefoglalták papírjait, leveleit és elzárták őt a czellákban.

Ezután a még mindig gyanútalan Racidulára került a sor. Peyton Richárd hozzá lépett, karját fölajánlotta neki oly kijelentéssel, hogy szólni akar vele valaki egy másik szobában, hova megérkezve a rendőrök őt is megragadták s épen oly törvénytelen módon és minden teketória nélkül, mint

Derrát, sikoltozva elcipelték bérkocsin a rendőrségre s elzárták őt is. Képzelni lehet a szegény asszony rémületét, mert angolul nem értett s nem volt senki közelében, ki neki egyetlen egy szóval megmagyarázhatta volna a helyzetet.

Racidula eltávozása után Tyndall visszament a szalonba s csak annyit mondott, hogy «Uraim, a báróné elment! nincs több báróné, nem is volt ő soha báróné!» Kászonyi Dániel, ki még mindig nem tudta, hogy mi történt földieivel, nem értette az egész dolgot s álmélkodva mondá: «Je trouve cette farce bien drôle!» S midőn végre megmagyarázták neki a dolgot, rögtön elhagyta a házat s földieinek keresésére indult, de mindenhol vonakodtak neki bármit megmondani s csak azzal biztatták őt, hogy holnap reggel 11 órakor menjen el a bírósági tárgyalásra s ott majd megtud mindent.

Derra és Racidula két egymással szomszéd czellában töltötte az éjszakát; a férfival egy rendőr, a nővel egy börtönőrné virrasztottak. Derra, ki nem tudta, ki volt szomszédja, sokáig fuldokló zokogást és valami beteg nyögését hallotta, de saját bajával lévén elfoglalva, egy ideig nem igen ügyelt környezetére, de végre kezdett figyelni s fölismerte Beckné hangját, ki német nyelven rimázkodott egy pohár vizért és orvosi segélyért, de a vele virrasztó angol nő persze nem értette és folyton csittította őt, még pedig nem igen rokonszenves modorban. A Derrával virrasztó őr, Joseph Yates, sokkal emberségesebb volt és miután megmagyarázta neki Derra, hogy a szomszéd czellában vergődő asszony az ő társnője és hogy rosszul érezi magát, megengedte neki, hogy vele hozzá elmenjen és vizért és segélyért küldhessen. Szegény asszonyt a rabágy szélén ülve találta, kivágott szalonruhában, ugyanabban melyben elfogták.

Midőn másnap reggel, szombaton, 1851 augusztus 30-án megérkezett a bírói tárgyalás órája, Mr. Stephens, a rendőrkapitány (chief inspector) és Inspector Glossop elmentek Raciduláért, kin láttukra nagy izgatottság vett erőt és rosszul lett, de miután megittattak vele egy kevés cognacot, kissé jobban érezte magát és a két rendőrtiszt karján elvánszorgott a bírósági épületbe, de a bejáráshoz érve, ájulni kezdett. Egy székbe ültették őt tehát, s elvitték őt az udvaron át s föl a lépcsőn a nyilvános terembe. Az előszobában letették őt s behívták hozzá Mr. Mooret, a Queens Hospital rezidens-orvosát, ki

épen ott időzött, mert tanuként meg volt idézve egy másik ügyben. Racidula szörnyű halvány volt, alig vett lélekzetet és üterét már alig lehetett érezni. Az orvos rendeletére az asszonyt rögtön elvitték egy másik szobába, hol összerogyott s a padlóra kiterítették őt. Restouratív orvosságot adtak neki, de csekély hatással. A beteg szemei mindinkább elüvegesedtek és elborúltak; lassanként megszűnt lélekzeni, álla leesett s egyetlen egy vonaglás vagy izommozdulás, de még egyetlen egy fohász nélkül is, szegény asszony megszűnt élni. Halála, mely oly váratlanul s oly hirtelenül érte őt utól, óriási sensatiót keltett a zsúfolásig megtelt bírósági épületben s csakhamar elterjedt híre az épület falain túl. Sokan azt gyanították, hogy méreggel vetett véget életének, de ez úgy szólván lehetetlenség volt, mert a vele virrasztó asszony egy pillanatra sem hagyta őt megfigyeletlenül.

Egy birminghami lap egykorú jelentése szerint az asszony valami negyven vagy ötven éves volt, alacsony termetű s nem igen csinos, halavány arcvonásokkal; arczán a sok kiállott szenvedés és gond nyomaival. Igen tisztességesen volt öltözve, fekete szatin ruhában, ugyanoly színű selyem visite-tel és selyem főkötővel (bonnet). Több elegans gyűrűt és karpereczet viselt és melltünek Kossuth szép művészi kivitelű arczképét arany szegélyben. Más ékszert is találtak nála s némi arany és ezüst pénzt.

Tetemét átszállították egy másik helyiségbe és harmadnapra reá hétfőn, hivatalos inquestet tartottak fölötte, az angol törvény értelmében egy polgárokból álló jury jelenlétében. Jelen voltak hamis barátai Dawson, Tyndall és Ryland urak és mások, kik szabadkoztak, hogy nem volt gyanításuk arról, hogy a nő oly veszélyes beteg volt. A halál közvetlen okát illetőleg dr. Moore, az eleve megtartott autopsia nyomán azt adta véleményül, hogy a nő szívbajban szenvedett; az orvos daganatot talált az aorta tájékán s így tehát a nő aneurismusban halt meg. Méregnek semmi nyomát sem találta, a legszorgosabb kutatás mellett sem. A böles jury, a coroner meghallgatása után minden habozás nélkül azt a határozatot hozta, hogy a nő «died by the visitation of God», tehát Racidula halálában az isteni gondviselés újját látta. Szerdán azután eltemették Beck Vilmát csöndesen a St. Bartholomew plébánia sírkertjében.

Fölveszszük most ismét az előadás fonalát a szombati eseményekkel.

A mint a női vádlott hirtelen halála következtében beállott óriási izgatottság némileg lecsillapodott, a másik vádlottat: Derra Constantint a négytagú birói testület elé állították, fuladásig zsúfolt teremben. A vádlókat, a már említett négy egyént, tudniillik Dawsont, Tyndalt, Rylandot és Peytont, egy Londonból importált barrister, névszerint J. Toulmin Smith képviselte, ki iránt mint tudós író és a menekült magyarok őszinte barátja iránt a legnagyobb tisztelettel és hálával tartozunk; de mindamellett fölötte kell sajnálnunk, hogy a magyar szabadság ügyének hő szeretete annyira elfásította szivét, hogy szegény Racidula emlékét még halála után is majdnem két évig folyvást moeskolta tintával és nyomdafestékekkel. Meggondolatlan mohóságának, melylyel menekült magyar barátait védelmébe vette s a magyar ügyet szolgáltni akarta, csak az volt a következménye, hogy fölzúditotta Kossuth, Pulszky, Hajnik Pál stb. ellen egy időre az angol közvéleményt, mely nem annyira Tyndallékat, mint inkább a magyarokat okolta a Beck Vilmán elkövetett embertelen brutalitásért.

Smith fecsegett jó sokat vádbeszédében a magyar forradalom jogosultságáról, osztrák fondorlatokról, egy szóval de omnibus rebus et quibusdam aliis oly dolgokról, miknek a szóban forgó ügghöz vajmi kevés közük volt. Mert nem szabad elfelejtenünk azt, hogy Racidula nekünk magyaroknak épen oly jóakarója volt, mint Mr. Toulmin Smith s ha osztrák kém is volt, mint sokan állítják, könyvében osztrák érzelmeinek nyoma sines s nyomról nyomra melegen emlékezik meg rólunk. Mik voltak tehát bűnei? *Először* is az, hogy bárónéi rangra emelte önmagát és esetleg azt hazudta, hogy Kossuth adományozta neki a rangot. Ez megalomania, de nem büntett. *Másodszor*, hogy Kossuth barátnőjének, jobb kezének hirdette magát mindenhol. Ez is csak rögeszme volt. *Harmadszor*, hogy Pulszkyt gyalázta könyvének német kiadásában; ha becsületsértés volt ez, Pulszkynak módjában állott volna becsületét vindikálni, de ő nem tartotta érdemesnek az asszonyt bepörölni. *Negyedszer*, hogy kém volt, magyar és osztrák szolgálatban s a londoni titkos rendőrség számára is dolgozott. *Ötödször*, hogy könyve a magyar forradalomról tele volt hazugságokkal; ilyenekkel azonban találkozunk minden-

hol és eddig egyetlenegy törvényhozó testület sem sújtotta börtönnel könyvekben, úti leírásokban, hirlapokban közölt mende-mondákat. De *hatodszor* a fővád Beck Vilma ellen az volt s csak ez volt megemlítve az elfogatási parancsban (a warrantban), hogy vádlottak az egyik vádlótól potom 24 shillinget csaltak ki hamis ürügy alatt. Hallatlan, hogy egy angol barristernek elméje annyira el legyen borúlva, hogy fölálljon egy törvényszék előtt és fenyegető pört indítson valaki ellen ilyen gyöngye alapon! A 24 shilling nem volt más, mint előfizetési díj Beckné új könyvére, mely akkor még meg sem jelent volt, nem is jelent meg soha s azért senki sem állithatta azt akkor s nem állithatja most sem, hogy valótlanságokat tartalmazott.

Az eredményt előre lehetett látni. A bíróság egyik tagja kérdést intézett a vádlókhoz, hogy vádlott más ürügy alatt csalt-e ki pénzt, s a válasz az volt, hogy tudokkal nem, de a nő kért és kapott orvosságot egy W. Southalltól oly ürügy alatt, hogy Kossuth barátnője volt. A vádlottat rögtön fölmentették és szabadon bocsátották. De a bíróság elnöke, a birminghami mayor, ki bizonyára nem volt jogász, hanem valami jóra való kereskedő vagy iparos, azt a véleményt kockáztatta, hogy vádlók teljesen jogosítva voltak az elfogatási parancsot kieszközölni. Ebben azonban a felsőbb bíróság nem értett egyet vele, mert Derra később pört indított Dawson és társai ellen hamis vád és jogtalan bebörtönöztetés miatt és ámbár első ízben úgy látszik valami forma-hiba miatt a bíró, saját nyilatkozata szerint, kénytelen vala akarata ellenére fölperest elutasítani. Derra fölebbezett az ítélet ellen s másodízben megnyerte pörét. Dawsonék kénytelenek valának 800 font sterling (19,200 korona) kártérítést fizetni Derrának és persze mindkét pereskedő félnek perköltségeit viselni.

De még csunyább dolog is történt Birminghamban. A bíróság lefoglalta Beck Vilma összes irományait s a nő halála és Derra fölmentése után — átadta azokat a vádlók ügyvédjének, J. Toulmin Smithnek (!?!), kinél azóta teljesen eltűntek. Az ügyvéd is már meghalt, számos év előtt, de leánya, Miss Lucy Toulmin Smith, ki szintén jó hírnevű írónő, még él. Hozzá fordultam tehát oly kérdéssel, illetőleg kérelemmel, hogy a Beck Vilma irományai meg vannak-e még boldogult édes apjának hagyatékában vagy nem; s ha igen, szíves

volna-e nekem azokat áttekintésre átengedni? Igen udvarias válaszában tudtomra adta, hogy alig hiszi, hogy a kérdéses irományok még meg volnának nála s hogy fölkutatásukra pedig épen most bokros elfoglaltsága miatt nincs ideje, a mit minden arrière-pensée nélkül teljesen elhiszek, mert a kis-asszony nagyon szorgalmas munkása a komoly történelmi, nyelvészeti és régészeti irodalomnak. A mit talált, tudniillik egy-két idevágó nyomtatványt meg is küldött nekem kölesön s ezeknek nagy hasznát vettem, a miért fogadja legmélyebb köszönetemet.

Toulmin Smith hónapokon át váltig azt hajtogatta, hogy fontos adatok vannak birtokában, melyeket a kellő időpontban közzé fog tenni. Az alkalmas időpont azonban nem érkezett el s a fontos adatok úgy látszik elkallódtak. A mi keveset közzé tett, azt alább fogom közölni.

III.

A birminghami botrány iszonyú fölháborodást keltett és visszatetszést szült mindenfelé az országban. De az angolok malma nagyon lassan örölt. Egyes csipős czikkek jelentek meg hébe-hóba, egyik vagy másik napi vagy heti lapban, a melyben szidták Pulszkyt vagy gyalázták Toulmin Smithot; Bentley, Derra, Toulmin Smith, Lord Dudley Stuart s mások is írtak a lapoknak, de a *Beck báróné esetét* még folyvást homály borította.

Beck Vilma mint láttuk 1851 augusztus 30-án halt meg, de esetét csak 1852 május 28-án tárgyalták a felső házban, midőn Lord Beaumont bemutatta Derra Konstantin folyományát, melyben James James, Justice of the Peace megfenyítését kérte, a miért ez az elfogatási parancsot aláírta s a birminghami bíróság megdorgálását, mivel ezek a vádlottaknál talált irományokat J. Toulmin Smithnek átadták. Lord Beaumont szerint 20 usque 30 személy ismerte a halálra gyötört asszonyt, kinek neve valóban Beck Vilma volt, ámbár nem volt báróné. Több más peer szólalt föl s valamennyien — az egy Marques of Salisbury kivételével, ki James Jamesnek pártját fogta, ámbár langyán — többé-kevésbé kemény szavakban

elitálték Racidula ellenségeinek magokviseletét. Az Earl of Aberdeen szerint Madagascarban sem bánhattak volna csunyábban a szerencsétlen asszonynyal. A Lord Chancellor szerint az eset nagyon «Shocking» volt ugyan, de Racidula szószólói elkéstek óvástételökkel. Az Earl of Carlisle nem igen hizelgően nyilatkozott birminghami honfitársainak magaviseletéről, kik elfeledték kötelességüket egy nő, egy külföldi, egy beteg és egy vendég irányában; eljárásukat brutalitásnak bélyegezte. Az Earl of Ellesmere nézete szerint azért, mert a szerencsétlen asszony bárónénak czimezte és czimeztette magát, nem adott jogot ezzel senkinek, hogy őt bebörtönöztessék; mit szolt volna az az úri egyén, ki nemrég bekóborolva az országot és ékes beszédekert tartva mindenhol, Magyarország kormányzójának czimeztette magát (Governor General of Hungary), ha valamely ellensége e czimen megbotránkozott volna s a hüvösre tétette volna ő kelmét? A *Duke of Argyll* fölötté furesának tartotta, hogy az asszony irományait lefoglalni engedték. Ily mederben folytak a beszédek és miután még többen szoltak föl, végül azt határozták el a peerek, hogy a folyamodvány feküdjék a ház asztalán, a mi annyit jelentett, hogy mind ez a szép beszéd bizony csak szép beszéd maradt s nem volt komolyabb eredménye.

Ugyanazon év június 18-án Lord Beaumont ismét föl szolt az indítványozta, hogy a kormány szerezzet meg a ház számára a birminghami bírósági eljárás jegyzőkönyvének s a vallomásoknak másolatait. A Lord Chancellor erre azt válaszolta, hogy a birminghami mayor (valószínűleg más egyén, mint a tavalyi böles Salamon, mert a mayor rendesen csak egy évig marad meg méltóságában) megígérte neki, hogy szoros vizsgálatot fog elrendelni az ügyben. Valószínűleg ebből sem lett semmi.

A felső ház mindkét alkalommal némileg gátolva érezte magát határozatot hozni, mert Derra pöre Dawsonék ellen még nem volt eldöntve s mindaddig, míg sub judge volt az ügy, az urak háza persze nem akart oly határozatot hozni, mely egyik vagy másik fél hátrányára lett volna. Mint már említettem, Derrát első ízben elutasították keresetével s Angliában a pörösködés mindig rendkívül hosszúra nyúlik és tengernyi pénzbe kerül, a miből Derrának nem volt sok s azért egy ideig attól kellett tartania — mint ezt ő maga meg-

irta a Galignani lapjának — hogy a fölebbezést pénzmaghiányában majd el kell ejtenie.

Mielőtt a pört megindították, elkeseredett toll-harcz folyt volt a sajtóban s a közönség figyelme már lankadni kezdett. Azért midőn végre 1853 augusztus elején, tehát majdnem két év lefolyta után, Derra a neki ítelt 800 font sterlinget, vagy valószínűleg ez összegnek igen csekély részét zsebre gyűrte, mindenki szabadon föllélekzett, a birminghami botrány okozói meg voltak büntetve, a híres angol «személyes szabadság» tételén ejtett csorba ki volt köszörülve — s a felső ház tagjai augusztus 12-én siettek Skócziába a «moor»-okon «grouse»-ra (*lagopus scoticus*) vadászni, a birminghami polgármester valószínűleg elment családjával a tengeri fürdőbe és szegény Racidulával ezentul senki sem törődött többet.

Miután a birminghami ítélőszék előtt Hajnik Pál mint tanú jelent volt meg Beck Vilma és Derra Konstantin ellen, és Toulmin Smith elég eszelősen folyvást Kossuth és Pulszky neveit emlegette, az angol közönség, mint már említettem, sokáig abban a hiedelemben élt, hogy a bárónő elfogatásáért és haláláért főleg a magyar menekültek voltak felelősek, s azért a lapok folyvást hangosan követelték, hogy Kossuth és Pulszky nyilatkozzanak az ügyben. Midőn azonban az előbbi Southamptonban partra szállott, egy rövid levélben, mely Toulmin Smithhez vala intézve londoni lakására és (1851) október 24-éről keltezve, egyszerűen azt a nyilatkozatot tette, hogy a Beck báróné neve teljesen ismeretlen előtte, de hogy egy Racidula nevű személy mint kém az ő kormányának szolgálatában állott, kit csak kétszer látott egész életében s ekkor is csak szolgálati ügyben szólt vele: egyebet nem tud róla. De ez a levél csak olaj volt a tűzre, mert Racidula hitelessége mellett látszott bizonyítani, ki maga is azt állította könyvében, hogy csak kétszer látta Kossuthot életében. Azonkívül tudta az angol közönség azt is, hogy Toulmin Smith a levél keltének napján Pulszkyval együtt Southamptonban vagy a közeli Winchesterben járt s azért a sajtó nem ismerte el a levelet Kossuth hiteles nyilatkozatának, hanem egyszerű prókatori fogásnak tartotta Toulmin Smith részéről, ki azt, úgy állították, maga fogalmazta és Kossuth Lajossal egyszerűen aláíratta. Midőn pedig később Kossuth visszaérkezett Amerikából, Smith reá akarta őt beszélni, hogy mint tanú jelenjék

meg a Derra indította kártérítési pörben, de Kossuth egy második levélben hallani sem akart erről s kérte, ne bolygassák öt többé ebben az ügyben, mert a mit ő tud Beck Vilmáról, azt már egyszer elmondotta annak idején southamptoni levélben. S ezt a második levelet az együgyű jogász, mint *Conclusive proof*ot kinyomatta — az angol sajtó pedig jól kinevette érte s szidta öt továbbra is és clienseit.

A magyar menekültek ellen háborgó vihar csak akkor csöndesült le végre némileg, midőn hosszú, megmagyarázhatatlan hallgatás után Pulszky 1853 február közepén elvégre kereken kijelentette, hogy Beck Vilma elfogatásában nem volt semmi része és hogy Dawsonék teljesen az ő (Pulszky) tudta és beleegyezése nélkül jártak el. Ezt sem hitték el egészen neki, mert Dawsonék magok vallották be Birminghamban, hogy ők Londonban jártak és tanakodtak volt a magyar forradalomnak itt időző vezérférfaival, mielőtt Beck Vilma leálczázására elhatározták volt magokat. Szabadkozott Toulmin Smith is, de mind hiába, mert ő és Hajnik Pál külön e célból rándultak le Birminghamba. Beck Vilmát este 9 órakor Hajnik Pál identificatioja után fogták el, s Toulmin Smith másnap 11 órakor már ott volt a bíróságnál a pöriratesomaggal a hóna alatt. Már pedig Birmingham Londontól 180 kilométernyire van.

IV.

Már most két vitás kérdés megoldását kell megkisértenünk, tudniillik, hogy ki volt Racidula s ki írta könyvét?

Saját állítása szerint ő egy nyitramegyei magyar ember, Beck báró özvegye volt, ki a bécsi forradalomban 1848 október 28-án a torlaszok védelmében esett el. Ez állítás ellenében mindenekelőtt birjuk Mednyánszky Cæsar levelét Párisból 1852-diki augusztus 1-éről. Ő báró Mednyánszky Alajosnak fia és Lászlónak testvére volt, mely utóbbit Haynau Pozsonyban 1849 junius havában fölakasztatott. Cæsar jól ismerte a báró Beck családot s szerinte az ő idejében csak két nyitramegyei Beck báróné, született Horeczky leány élt. Egyiköket, Amáliát személyesen ismerte s ez annak a Beck bárónak volt özvegye, ki annakelőtte olműzci várparancsnok volt.

A másik, Mária, báró Beck alezredesnek, az előbbi testvére-
nek neje volt s valahol Olaszországban élt. De ezek egyike
sem volt Racidula.*)

Van azonkívül egy levelünk Haug tábornoktól, Bem
táborkari főnökétől, ki október 18-dikán mint bécsi követ a
magyar táborban tartózkodott. Ő sem báró Beck nevű egyént,
sem annak nejét nem ismerte Bécsben. Racidula nem is tarto-
zott a bécsi menekültek körébe, mert mindig úgy hallotta, hogy
ő magyar leány volt. Nem tartja lehetetlennek, hogy egy báró
Beck, mint alsóbb rangú tiszt szolgált a nemzetőrök soraiban,
de nem valószínű, hogy az említett napon torlaszharczban
esett volna el, mert nem emlékszik nevére az elesettek
sorában s különben aznap nem is volt torlaszharcz. E leve-
let Pulszky kérelmére írta Haug 1851 augusztus 27-én. De
midőn utóbb meghallotta, hogy levelét a birminghami biró-
ság előtt Beck Vilma, illetőleg Derra Konstantin ellen tanú-
bizonyosságul használták föl, szörnyen megharagudott és heve-
sen protestált az *Athenaeumban* a nevével üzött visszaélés ellen.

Pulszky egy levele szerint pedig ő több komáromi egyéntől
azt hallotta, hogy az asszony fizetett kém volt a magyar
sereg szolgálatában és «Racidula» s «Beck báróné» néven
ismerték őt. Némelykor Danielis feleségének vallotta magát,
kivel vadházasságban élt. A levél kelte 1851 augusztus 28.

Kmetty tábornok szerint (1852 augusztus 3.) az asszony
1849 április, május és június havaiban az ő táborában csa-
tangolt (trieb sich herum) és «Racidula»-nak hívták vagy egy-
szerűen «a báróné»-nak (minden családi név nélkül) címez-
ték, de inkább gúnyból, mint komolyan.

Van egy csomó pletyka-félének Hahn kapitánytól (1851
szeptember 19-éről) ki azt írja, hogy 1849 október 5-én Bécsbe
érkezett és *Zur Prager Eisenbahn*-féle szállóban szállt meg,
hol megismerkedett Madame Beck-vel, ki már akkor is báróné-
nak címezte magát. De dr. Epstein Sigmund egy nap reá
pírtott s egyenesen szemébe mondta, hogy nem volt joga a
báróné címéhez, mert bizony ő nem volt más, mint Racidula,
ki mesterséges virágesinálással kereste kenyerét. Beck Vilma
erre azt felelte, hogy Kossuth emelte őt bárói rangra. Ugyan-

---

*) Szinnyei József szerint Beckné zsidó családból származott.
Magyar írók élete.

ezt a feleletet adta ő egy más alkalommal Reinfeldnek, az Aula parancsnokának (később őrnagy a német legióban), ki szintén megtagadta volt tőle a bárónói czimet.

Ugyancsak Hahn beszéli azt is, hogy egy «Ágnet» nevű mosónő és varrónő egy nap összeveszett Beck Vilmával s feleselés közben a szállóban kifecsegte a «báróné» jelenlétében a titkot, hogy ők valamikor mint cselédek együtt szolgáltak egy és ugyanazon családnál. E leleplezés nagy zavarba ejtette Beck Vilmát s teljesen elnémitotta őt. Később sok pénzt költött arra, hogy a mosónőt kiengesztelje és az egész dolgot elcsitítsa.

Mások megint azt vallották, hogy akárhányszor látták Racidulát a tábori tűznél közlegények társaságában mulatgatni s hogy ily alkalmakkal némelykor be is volt csipve.

Bajos eldönteni, hogy mindebből mennyi igaz, mennyi nem. S nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy mint kémnek, mondjuk, mint ügyes kémnek — a mi Beck Vilma tagadhatatlanul volt — neki mindenféle szerepre kellett vállalkoznia s hogy idő folytán ő bizonyára megkedvelte az efféle kedvtöltést.

Több tanú szerint Racidula neveletlen, durva magaviseletű nő volt, de vannak másrészt tanúink, mint például egy német úriasszony, ki Liverpoolban mint tolmács volt nála alkalmazásban, kik azt állították róla, hogy művelt társaságban magaviselete teljesen comme il faut volt. Különben, mint láttuk, a birminghami szalonban is ő teljesen otthonosnak érezte magát és Tyndallék csakis abból gyanították, hogy nem tartozott a magyar aristocrátiához, mert — francziául nem beszélt.

Végre a *Times* bécsi levelezője szerint Racidulának családi neve, úgy látszik, Koberwein volt s hogy ő teljesen tisztességes, ámbár nem nemes családból származott s egy Beck nevű egyénnek volt törvényes felesége, de ez nem volt báró, csak egyszerű Herr von Beck.

Mint láttuk, Lord Beaumont is azt állította az angol felső házban, hogy 20 egész 30 hiteles egyéntől hallotta, hogy az asszony nem volt ugyan báróné, de azért valódi neve mégis csak Beck Vilma volt.

A másik kérdést illetőleg, hogy tudniillik ki volt a könyv szerzője, Beckné vádolói azt igyekeztek bebizonyítani, hogy ő

azt nem írta, nem is írhatta, mert egészen műveletlen (illiterate) nő volt, ki három sort sem lett volna képes a sajtó számára megírni. Okoskodásuk támogatására hivatkoztak egy naplóra is, melyet a nő irományai közt fődöztek föl Tyndall házában (!?) E napló íróját nem ismerjük, de nem Beckné tollából volt, mert magyarul volt fogalmazva, már pedig e nő állítólag nem tudott magyarul sem beszélni, sem persze írni. A napló különben nem is hízelt Becknének. J. Toulmin Smith állítása szerint «az impostor nő egyik czinkosa» vezette azt. Két «társa» járt hozzá látogatóba Birminghamban, tudniillik Derra és egy másik (tehát valószínűleg Kászonyi), de mindketten tagadták a napló szerzőségét.

A napló, melyből csak egyes apró kivonatokat ismerünk, 1851 január elsejével kezdődött és ugyanazon évi augusztus 26-ával szakad meg, tehát olyan időből volt, midőn a hirhedt könyv angol és német kiadásai már régóta elhagyták volt a sajtót és közkezen forogtak. A szerző mindig «Racidula» vagy «Beckné» néven említi az asszonyt és csupán egy ízben, inkább gúnyból, czímezi őt bárónénak.

Január 6-án ily forma följegyzést találunk: «conjuratiónál». Valószínűleg ez volt az a komoly jellegű összeesküvés («formidable conspiracy»), melylyel Beckné vádolóit folyvást ijesztgették együgyű hiveiket. Két más följegyzés szerint január 12-én volt «Consultatio Racidulánál» és május hó 15-én «Racidulánál». Ebből meg azt sütötte ki az élelmes Smith, hogy e két alkalommal tákolták össze «Beckné és czinkosai» azt a pénzkolduló levelet, melyet ez «Madame la Baronne de Beck» aláírással Pulszkynénak küldött ugyanazon nap, tudniillik január 15-én és melyben a levélíró nő panaszkodik, hogy nagyon beteg és hogy társaitól teljesen elhagyatva véginséggel küzködik és ha nem segítik őt, éhen kell halnia. Beckné becsületére meg kell említenünk, hogy akárhány tanú bizonyossága szerint ő egyszerűen élt és szívesen osztotta meg utolsó garasát és utolsó falatját a szegénységgel küzködő menekült társaival.

Van említés továbbá a naplóban három különböző egyezségről, melyekből Toulmin Smith előtt teljesen világos, hogy nem maga Beckné, hanem a napló ismeretlen írója vala elfoglalva az asszony «emlékiratainak» vagy «önéletrajzának» «összetakolásával», értem azt a második könyvet, mely *Story*

of my Life (Életem története) czímen Gilpinnél vala megjele-
 nendő, de mely a birminghami események következtében nem
 került sajtó alá.

Voltak ilyféle bejegyzések is a naplóban :

Március 3. «Munkám tetszik Becknének».

Március 7. «Beckné másoltatja munkámat».

Március 20. «Becknének nagy szüksége van reám».

Április 25. «Nagyon el voltam foglalva Beckné emlék-
 irataival».

Április 28. «Az emlékiratok első kötete (?) elkészült».

Augusztus 4. «Egy följegyzés, hogy Beckné Londonból
 elment Birminghamba».

Augusztus 6. «Új bekezdés Beckné önéletrajzához».

Augusztus 11. «Emlékiratok írása».

Van a naplóban egy számla is, ilyen alakban.

Emlékiratok.

Május 20-án	—	—	—	—	—	L.	s.	d.
Másolásért	—	—	—	—	—	1.	0.	0.
Eredeti	—	—	—	—	—	9.	10.	6.
(Egyéb tételek, összesen)	—	—	—	—	—	17.	3.	3.
				(Összesen)	—	27.	13.	9.
Kifizetve	—	—	—	—	—	8.	2.	0.
				(Marad)	—	19.	11.	9.

Még ilyesmi is van a naplóban : «Beckné egy valóságos
 banya!» «Becknének hasznára volt a leczke» ; «Összevesztünk
 Becknével» ; «Beckné naponta szelidül» ; «a báróné roppant
 mérges — miatt» ; «Beckné egy hárpia (harpy).»

Kár hogy ez a fölötte érdekes napló elkallódott. Ha a
 napló írója Londonban maradt, hogyan került kézírata Bir-
 minghamba Tyndallék házába? Toulmin Smithék csempész-
 ték-e oda? vagy Derra Constantin vitte el azt oda magával?
 Kászonyi maga is elismerte, hogy Beckné önéletrajzát lemá-
 solta és négy-ötöd részével már el is készült volt, de őt nem
 fogták el s nem motozták meg. Derra Constantin kezevonását
 pedig ismerték Toulmin Smithék, tehát a napló nem volt az ő
 tollával írva.

Higgadtan megfontolván a dolgot, a következő követ-
 keztetéseket szabad levonnunk a mondottakból: Beckné min-
 denesetre szellemi szerzője volt munkáinak. Ő szolgáltatta

tudniillik a nyers anyagot, a száraz adatokat, részben emlékező tehetségéből, de nagyrészt persze képzelő tehetségének gazdag tárházából. Segítették őt adatokkal valószínűleg azonfölül — talán öntudatlanul is — magyar, német és lengyel menekült társai is. De miután a nő nem értett a tollforgatáshoz, más valaki öntötte gondolatait, elbeszéléseit irodalmi formába s a végső simítást és csiszolást elvégezték azután a könyvkiadók avatott munkásai. Az együttes működésnek eredménye volt azután az a mulattató munka, melyen kapva kapott a «művelt nyugat» olvasó közönsége. Pulszky maga is azt vallotta a *Times* 1851 szeptember 5-iki számában, hogy három ívet (sheets) küldöttek el neki mutatványul, hogy ő elolvasta azok tartalmát s azt a véleményt adta rólok, hogy a könyv mulattató olvasmánynak ígérkezett s alkalmasint jól el fog kelni. A részletek helyességét illetőleg nem formálhatott véleményt, még pedig azért nem, mert miután 1849 márczius hava óta Angliában tartózkodott volt, nem ismerte eléggé jól a magyarországi eseményeket, hogy az elbeszélésben a valódi tényállást a költött dolgoktól megkülönböztethette volna. Ha tehát Pulszky, a volt magyar államtitkár és a forradalmi kormány londoni képviselője, nem volt oly helyzetben, hogy a könyv tartalmát megezáfolhassa, nem vehetjük rossz néven a művelt nyugat olvasóitól, ha Beck Vilma mesebeszédeit minden gyanakodás nélkül elhitték.

Az igazság érdekében nem szabad elhallgatnunk azt a fontos tényt, hogy Bentley, ki ismerte az asszony kezeirását, az *Athenaeum*nak arra a kérdésére, hogy ki írta Beck báróné könyvét, minden habozás nélkül azt felelte — «maga Beck báróné», s állításának megerősítésére hivatkozott Mr. M. A. Garveyra, ki látta és lefordította az eredeti kéziratot s ki a kapott utasítás szerint a szerzőnő, Beck Vilma tudta és beleegyezése nélkül semmit sem másított meg, semmin sem javított a kéziratban.

J. Toulmin Smith váltig azt állította, hogy ő jól tudta, ki a szerzője az emlékiratoknak, de «bizonyos okokból» kénytelen volt elhallgatni nevét. Úgy látszik Kászonyi Dánielre gyanakodott, ki mint ügyes író a második könyv írásánál mindenestre nagy hasznára volt Beck Vilmának.*)

---

*) Kászonyi sokat írt életében, egyéb dolgok közt sok rém-

V.

Befejezésül talán érdekes lesz összeállítani és közölni még néhány adatot, melyeket Beck Vilma életpályáját és elbeszélését illetőleg ellenségei és jóakarói, s azonfölül oly egyének tanúvallomásaiból meríthetünk, kik irányában teljesen semleges állást foglaltak el.

Toulmin Smith mindenekelőtt is közölt egy levelet Pulszkyné egy ismerősnőjétől az aláírás elhagyásával, de mint más helyen elárulja nevét, Madame Marcet, a jó hírnevű író nő tollából, melyben a levél írója említi azt is, hogy meglátogatta Beck Vilmát lakásán s a nyomor, a mit ott látott, annyira meghatotta őt, hogy három font sterlinget ajándékozott az asszonynak, a miért ez fölötte hálás volt s hogy ő (Madame Marcet) még tovább is hajlandó segíyezni őt és pénzt gyűjteni Beckné számára, ha megérdemli.

Egy másik levélben, valami Ferdinand de Carl nevű ficzkó pénzt akart kicsikarni Pulszkytól Beckné könyvének segélyével, de a szerzőnő tudta nélkül. Ezt a levelet is a szerencsétlen asszony befeketésére használták föl Toulmin Smithék s azért nem csoda, hogy akárhány forrásunk Beck Vilmát, nem pedig Ferdinand de Carlt vádolja zsarolási kísérlettel.

Vetter tábornok soha életében nem látta Beck Vilmát; hivatalosan soha nem érintkezett vele; s költött dolognak nyilvánítja mindazt, a mit személyére nézve a könyvben Beckné elmesélt.

Kmetty tábornok szerint Racidula vagy mint gúnyosan hívták őt, a «báróné» 1849 április, május és június havaiban az ő táborában csatangolt ide s tova, hol általános figyelmet

---

regényt. Lásd irodalmi működését illetőleg Szinyei már idézett művét. Dr. Halász Sándor szerint Kászonyi Dániel nagyon érdekes regényt írt az emigrans életből, mely éles vádirat volt Görgei ellen, kinek megküldötte művét Klagenfurtba s a ki erre tollat ragadott és a londoni támadásokra feleletül megírta *Mein Leben und Wirken in Ungarn 1848—49* című művét, mely 1852-ben jelent meg. A Szinyeinél közölt lajstrom szerint azonban Kászonyinak legelső könyve csak 1864-ben jelent meg; ennél régibbet hangya-szorgalmú bibliographusunk nem ismer.

vont magára affectatiójával és hivatlan fecsegésével; azzal kérkedett, hogy az ellenség kikémlelésére készült indulni. Miután magyar úti levél volt nála, minden nehézség nélkül bocsátották át az őrvonalokon. Nagyrabeszlésével azonnal elárulta, hogy kalandornő volt, nem előkelő hölgy. Emlék-iratai tele vannak nevetséges önmagasztalással és fontoskodó mesékkal, melyekkel saját obscurus személyiségét igyekszik az előtérbe tolni az igazság és a magyar ügy rovására. A tábornokról többször emlékezik meg könyvében, de minden esetben otromba mende-mondákkal hozza nevét kapcsolatba.

Stiles, a Bécsben székelő amerikai követ véleményét Becknéről már elmondottam egy előbbi cikkben.

Pulszky Ferencz szerint e nő 1850 elején érkezett Londonba; ő előbb nem ismerte őt. Több komáromi egyéntől hallotta, hogy kém volt a forradalom alatt a magyarok szolgálatában, Racidula és Beck báróné néven ismerték őt; némelykor Danielis feleségének vallotta magát, kivel vadházasságban élt. A londoni bizottság segélyezte őt úgy, mint bármely más menekültet. Társai közt volt több kétes jellemű magyar és német egyén. Magyarúl nem tudott; még egy jóra való levél sem tudott írni bármely nyelven, annál kevésbé egy könyvet. Műveletlen nő volt, beszéde és modora egyenlően neveletlensége mellett bizonyítottak. Ő nem is volt a fő kém, hanem csak alárendelt szerepet játszott. Az, hogy ő Kossuth jobb keze volt, otromba hazugság. A magyarok nagyokat nevettek emlékiratain, különösen Klapka tábornok, midőn elolvasta, hogy e nő állítólag jelen volt a Haynauval tartott beszélgetésnél. Klapka egy szóval sem említi őt munkájában stb.

Hajnik Pál, a magyar rendőrség főnöke a forradalomban, egyéb dolgok közt azt vallotta Birminghamban a bíróság előtt, hogy ő emlékezik Racidulára, ki fizetett kém volt s ily minőségben egy másik nő társaságában látta őt Pesten, Kossuth előszobájában. Társnője volt a fő-kém, Racidula pedig ennek csak alárendeltje. A kormányzó utasítására ő (Hajnik) egy izben úti leveleket adott a két nőnek. Több egyén kijelentette előtte, hogy hamis mindaz, a mit Beckné könyvében olvastak saját viselt dolgaikról; egy szó sem volt igaz a reájok vonatkozó elbeszélésben. Beck bárónét nem ismerte; volt egy Beck nevű nemes család Magyarországon, de Raci-

dula nem volt annak tagja; ő egyáltalában magyar úrhölgy nem is volt. Tudtával a nő csak két izben fordult meg Kossuthnál s mindkét esetben az előszobánál tovább nem jutott.

Egy Charles de Soden nevű egyén levelét is közölte Toulmin Smith. Ez egyénnek előadása szerint Beck «báróné» a londoni rendőrség fizetett kémje volt. Csakhogy az volt maga Soden uram is és a British Museum példányába valaki még azt is följegyezte róla, hogy ő «hirhedt impostor volt, ki különböző álnevek alatt pénzt koldult levelek útján (a notorions begging letter impostor under divers names).

Vukovics Sebő nem olvasta Beckné könyvét, de olvasott kivonatokat belőle, melyet egy párisi lap, a *Constitutionnel* közölt belőle francia fordításban. Ezekben volt jó sok hazugság. Láta a nőt «a táborban», egyszerű kalandornő volt és fölötte hiú. Másrészt azonban Beckné védői azt vetették Vukovics szemére, hogy egy izben 2000 frankot kért kölcsön e nőtől valami meg nem nevezett «hazafias célra».

Végül a vádolók közt figurál Zerdahelyi Ede is, kit Beckné könyvében fölötte nevetségessé tett Fiedlerrel együtt. Ő Racidula asszonysággal Komáromban találkozott Csányi Lászlónál a megyeházban 1848 december havában. Ugyanaz nap még egyszer látta őt a hotelben, mielőtt ő (a nő) mint kém az osztrák táborba indult. Több nappal reá az István főherczeg szállodában látta őt Thunes Adolf úrral és a német legio kapitányával (egy alezredessel). Egy más alkalommal ismét látta őt egy másik nő társaságában, épen akkor, midőn visszatértek az osztrák táborból, melyet markotányosnéknak öltözve látogattak meg, Kossuthnál is látta őt egy izben. Midőn Zerdahelyit Poroszországba küldötték, Racidula ajánlkozott levelek és pénzküldemények közvetítésére, de ajánlatát nem fogadta el, mert ki nem állhatta őt. Ez volt oka annak, hogy Woronyiecky herczeg elvitte őt magával mint kémet. Midőn tanú el volt zárva 1850-ben az Új-épületben Pesten, úgy hallotta, hogy Racidula is el volt ott zárva egy ideig, de csakhamar szabadon bocsátották. Két jól ismert nő szolgált mint kém magyar részen, az egyik — volt, ez volt a fő-kém és Racidula. Van még vallomásában sok gyanúsítás is, de ezek nem érdekelnek bennünket.

Beckné védői közt már említettük Kászonyi Dániel főhadnagyot, Ujházy László őrnagy hadsegédet. Ő mint már el

mondottuk, mint vendég jelen volt Birminghamban az estélyen, midőn Beck Vilmát és Derrát elfogták. Szerinte 1848 november havának elején, néhány nappal utóbb, hogy Windischgrätz elfoglalta volt Bécset, Beckné megjelent Pozsonyban s Racidula néven jelentkezett Csányi Lászlónál, kivel titokban értekezett s ki őt Görgeihez küldötte el valami ügyben. 1849 január 17-én maga Csányi közölte Kászonyival azt, hogy Becknét Pestre küldötte. Beckné nevét sokszor hallotta emlegetni Kossuth kancelláriájában és Görgei főhadiszállásán s mindenki mint nagyon tevékeny és ügyes kémet emlegette őt. 1849 július havában báró Luzsinszky Páltól hallotta, hogy a Racidula név Beckné álneve volt. Ugyanazon év szeptember 14-én e nő Komáromban fölvevtt 3,200 forintot és a nyugtát Beck Vilma báróné nevében írta alá. 1850. év márczius havában Hamburgban látta ez asszonyt és gróf Eszterházy Pál, a magyar emigratio elnöke, továbbá gróf Károlyi Sándor és Nedbál Ignác alezredes a legnagyobb tisztelettel voltak irányában és Beck báróné néven szólították őt. Kászonyi 1851 január havában Angliában ismét megújította vele az ismeretséget s elvállalta új könyve kéziratának lemásolását, melynek négy-ötöd részével már elkészült volt. Nagyon takarékos asszony volt s fölötte jószívű emigrans társai irányában, kik közül a szegényebb magyar, lengyel és német menekülteket folyvást segélyezte. Zachnsdorf, a jó hírnevű londoni (magyar származású) ékszerműves közvetítésével 30—40 shillinget (36—48 koronát) kapott hetenként a nő.

Dr. Duka Tivadar, ki szintén meg volt idézve tanúnak a birminghami bíróság elé, de kit, mint egyéb más tanút, valami okból nem hallgattak ki, vonakodott írásbeli nyilatkozatot kiállítani, 1851 szeptember 1-jén azonban gróf Eszterházy Pál, Juhász alezredes, Rónay Jácint pap, Kászonyi főhadnagy és Derra Constantin jelenlétében kijelentette, hogy ő jól ismerte a nőt a forradalom alatt Beck báróné néven — a Racidula nevet soha sem hallotta — s neki, mint Görgei egyik hadsegédjének többször volt alkalma a nőt mint látogatót a tábornoknál bejelenteni. Sokszor hallotta azt, hogy Beckné a magyar hadseregnek számos alkalommal fontos szolgálatokat teljesített. Kérdezősködésekre dr. Duka szives volt levélben és szóbelileg közölni velem, hogy a már 1851-ben adott fölvilágosításnál többet ma sem adhat, mert nem ismerte közelebről az asszonyt.

Derra Constantin annak idején közölt számos levelet Eszterházy Pál gróftól (Hamburg, 1850 márczius 25.), Vukovics Sebőtől (Páris, 1851 augusztus 12.), Idzikovsky Thádétól, a lengyel legio főnökétől (Páris, 1851 augusztus 28.), Kemény Farkas ezredestől (Thorpe, 1850 november 5. és Newark, ugyanazon hó 21.), Strauss Sándor hidászhadnagytól (1851 márczius 16.) és másoktól, kik mindnyájan Beck bárónénak ezímezték őt.

Fontos azonkívül Gorsky Xavér főhadnagy, Bem apó galopinjának egy levele is, (London, 1851 szeptember 24-éről), melyben azt írja, hogy Debreczenben és Pesten látta Beck Vilmát. Midőn pedig mint hadsegéd (1849) július 27-én Kolozsvárról Szegedre utazott, Aradon volt alkalma beszélni Meszlényinével, Kossuth nővérével; a kormányzó édes anyját pedig Orosházáról Aradig elkísérte. Mindkét említett úrnő és mások is fölötte dicsérőleg emlékeztek meg Beckné jó szolgálatairól.

Végre dr. Glück, ki előbb mint katona-orvos szolgált a magyar hadseregnél, azt írta, hogy néhány nappal a csornai csata után, 1849 junius havában, Pápán találkozott ez asszonygyal, kit a térparancsnok mint Beck bárónét mutatott be neki. Később ismét találkozott vele s midőn a nő 1850 december havában megbetegedett, dr. Glücköt hívatta el magához és ez gyógykezelte őt.

Mindezekből eléggé világos az, hogy Beck Vilma fontos szerepet játszott ugyan a forradalomban és sok érdekes dolgot látott és hallott, de a magyar történetírás nagy kárára elragadta őt élénk képzelő tehetsége és következőleg valódi kalandjai helyett összefirkált mindenféle túlzást és haszontalan koholt mesét és ezekkel annyira eltorzította a valódi tényállást, hogy könyvét a történetírónak akarva, nem-akarva el kell vetnie, mint teljesen hasznavehetetlen fércz munkát.

KROPF LAJOS.

TALAJJAVÍTÓ VÍZIMUNKÁLATOK AZ ALFÖLDÖN.

A régi Alföld képét ma már nehéz megrajzolnunk.

Alig tudjuk elképzelni e jól művelt, viruló síkságot olyanakk, a minő akkor volt, midőn a nagy ármentesítő és lecsapoló munkálatokat még nem hajtották végre.

Rövid szavakkal talán így jellemezhetnők: a síkság $\frac{2}{3}$ -a mocsár, vízjárta hely s $\frac{1}{3}$ -a száraz volt.

A földművelés nem törődött ez időben még a vizek levezetésével és a talaj kellő hasznosításával. A gyér lakosság, melyet a századokon át tartó háborúk megtizedeltek, megelégedett, ha azokat a területeket foghatta művelés alá, melyeken könnyűszerrel s jóformán minden befektetés nélkül gazdálkodhatott. A síkság többi része néhol állandó mocsarat képezett; ilyen mocsarak voltak a Fertő, Hanyság, az ecsedi láp, a Sárrét, az alibunári mocsár stb., melyek közül ma már csak a Fertő van még meg. Voltak a síkságnak kiterjedt oly részei is, melyeket a folyók árvizei rendszeresen évenként, némely évben kétszer is, elöntöttek s a víz csak a magasabb helyekről futott le idejekorán, míg egyes laposokban egész nyáron ott rekedt.

A messzeföldön szétterülő árvizek és mocsarak utolsó, visszamaradt jelenségei voltak annak a nagy, belső tengernek, mely a neogén geológiai korszakban az ország tágas medenczejét még elfoglalta s mely később a Kazán szoros át-törésein s a Vaskapu zuhatagjain talált lefolyást.

Hogy fogalmat adjunk a nagy Alföldnek a szabályozó munkálatok megindulása előtti állapotáról, elég megemlítenünk, hogy a Tisza ártere néhol 70 kilométer széles volt s az egyes városok nagy árvízkor mint valami szigetek emelkedtek ki, melyek között az egykorú leírások szerint hajókkal és csónakokkal közlekedtek.

Olyan volt itt a helyzet, mint hajdanta Hollandia területén, hol a föld és víz annyira össze volt keveredve, annyi volt ott a mocsár, folyó, tó és tengeröböl, hogy a rómaiak korában Tacitus szerint nem tudták, vajon víznek, vagy szárazföldnek nevezzék-e el?

Itt is, ott is, a mérnökökre háramlott a föladat, hogy ez összekavarodott zürzavarba rendet hozzanak be s nagy munkájuk hasonló volt a Teremtő munkájához, midőn a vizeket szétválasztotta a szárazföldtől.

De míg Hollandiában századokkal ezelőtt megindultak már a vízszabályozó munkálatok, addig minálunk a belső zavarok sokáig késleltették megkezdésüket.

Nálunk az ország viszonyainak consolidálásával, a XVIII. század közepe táján indultak meg a nagyobb lecsapoló munkálatok. A Maros, Tisza és Duna folyóktól közrefogott sík területen Mária Terézia királynő uralkodása alatt francia és hollandiai mérnökök kezdték meg az alibunári és több temesválygi mocsár kiszáritását. Ezenkívül a magyar mérnökök számos apróbb lecsapoló munkálatot hajtottak végre s a folyókat a hajózás tekintetében is javítani kezdték.

Később, 1794-ben egy előzőleg megalakult részvénytársaság hozzáfogott a Ferencz-csatorna építéséhez. Ennek a csatornának a terveit Kiss József és Gábor mérnökök készítették és a társulat a munkálatnak 1801-ben történt befejeztéig négy millió váltó forintot fektetett bele. És bár e csatorna főleg a hajózás érdekeit volt hivatva szolgálni, mégis a vidék egy részének lecsapolására is szolgált s később egyes területek öntözését is fogatosították belőle.

Ezek és más szétszórt munkálatok s a velök elért siker egyre jobban fölkellették az érdeklődést a vízszabályozások iránt. Lassan-lassan tudatára ébredtek annak, hogy az Alföld nagy térségét nem lehet előbb rendszeres művelés alá fogni, míg a kiöntő folyókat töltések közé nem szorítják.

Az ármentesítés kérdése mint első rangú közgazdasági kérdés állott elő, melynek megoldásához a nemzet anyagi megerősödésének reménye fűződött.

Mindazonáltal e nagy súlyú kérdéstről majdnem napjainkig elnyultak a vitatkozások a fölött, vajon az elfogadott töltéserőrendszer keresztülvitele helyes volt-e s nem lett volna-e jobb töltésezés nélkül egyszerű árkolásokat létesíteni,

melyek a kiöntött vizeket aztán az áradás megszűntével gyorsan a folyóba vezették volna vissza?

A töltésezés, illetőleg a teljes ármentesítés mellett a következő érvek szólottak:

1. Az árterület nagysága. Ugyanis a Duna mentén, de még inkább a Tisza és mellékfolyói mentén az ártér összes kiterjedése 3.200,000 hektár. Óriási terület ez, melyet az árvizek miatt nem lehetett rendszeresen művelni s a termés évről évre az elpusztulás veszedelmének volt kitéve.

2. Az árvizek gyakorisága és hosszú tartama. Az ország jelentékenyebb folyói általában mind oly területről veszik vizöket, melyek a nyári esők zónájába tartoznak. Az ily vidékeken a legtöbb csapadék a nyári évnegyedben hull és az árvizek is nyáron jelentkeznek, midőn a föld termése részben vagy egészben még nincs behordva. De ezenkívül van még tavasszal is árvíz, mert a tél csapadéka, mely nem olyan jelentékeny, mint a nyaré, hó alakban távozódik, fölgyl s ezért olvadáskor szintén igen jelentős, az előbbinél legtöbbször még nagyobb árvizeket okoz. A Tisza és mellékfolyói jóformán minden évben kétszer áradnak föl. Először tavasszal, márczius végén, vagy április elején, másodszor júniusban, mikor az úgy nevezett «zöldár» talál lefolyást. A Duna szintűgy tavasszal és a nyár folyamán, rendszeren július, vagy augusztusban (ritkán szeptember elején) árad föl. Ez árvízi jelenségek igen szabályszerűek, bár néha vagy a tavaszi, vagy a nyári árvíz jelentéktelen; és igen kivételes, száraz esztendőnek kell lennie, hogy sem tavasszal, sem nyáron ne legyen árvíz. Azonkívül az árvizek igen hosszú tartamúak. Az egyszer kiöntött víz a síkságról csak lassan tud lehúzódni, mert az esése csekély. Az Alföld esésére nézve elég megemlítenünk, hogy a Tisza esése alsó és középső szakaszán mintegy 700 km. hosszúságban 1·28—8·79 cm. közt változik kilométerenként s a míg árvízvetőpontja a hegyek közül a torkolatig érkezik, még ma is, a szabályozás után, midőn a folyás már gyorsabbá vált, 2—3 heti idő is eltelik. Megesett régebben, hogy a tavaszi árvíz még vissza sem húzódtott a mederbe, midőn a júniusi zöldár megérkezett, mely aztán egy-két hónappal még növelte a kiöntések tartamát.

3. Végül a töltésezés mellett szól a talaj kötött volta, mely nem engedi meg egyrészt, hogy a kiöntött víz beszivárog-

jon a talajba, másrészt ellenáll a földalatti vizek föltörésének. Ugyanis úgy a Tisza, mint főbb mellékfolyói igen lassú vízjárásúak s hordalékuk finom iszap. A Tiszában Vásáros-Naménytől lefelé csak finom homok s még finomabb földpátos részek lebegnek; csak helyenként és csak rövid szakaszokon, egyes hevesebb vízjárású mellékfolyó (Sajó, Maros) beömlésénél találunk apró kavicsot és öregszemű homokot medrében. E hordaléknak megfelelőleg az ártér is igen kötött s ebből magyarázható, hogy a mélyebb és laposabb helyeken állandó mocsarak keletkezhetnek.

Így tehát az általános hidrológiai okok mind a teljes ármentesítés mellett szólottak.

Ellene csakis két dolog hozható föl: 1. az, hogy a töltések kiépítése után az árvíz színe jelentékenyen emelkedik és így töltésszakadás esetén oly területek is víz alá kerülhetnek, hol azelőtt a víz nem járt és 2. az, hogy az ármentesítés után az árterület nem részesül többé az árvíz trágyázó hatásában és így termőképessége fokozatosan hanyatlik.

Az árvíz színének emelkedése tényleg szükségszerű következése a töltésezésnek s ez a legfőbb baja az ármentesítésnek. De ha a töltéseket jól építjük, kellőleg gondozzuk és fölügyelet alatt tartjuk, a veszedelem eshetősége erősen csökken, úgy, hogy a teljes biztonságot is megközelíthetjük.

A mi a védett ártér termőképességének fokozatos hanyatlását illeti, úgy ez aggodalomra nem adhat okot. Mert a teljes ármentesítésnek az a rendszere, melyet elfogadtak, kiegészítve más, fokozatosan létesítendő munkálatokkal, teljesen és tökéletesen megoldja az Alföld gazdasági kihasználásának kérdését. Ugyanis a programmba az ármentesítő munkálatok után fölvtették a belső vizek levezetését, a lecsapoló munkálatokat és végül az öntözést is. Az ármentesítés és lecsapolás a talaj kiszáritását eredményezi; az öntözés újra vizet vezet a kiszáritott talajra, de nem a véletlen szeszélye szerint, mint ezt az árvíz tette, hanem öntudatos módon, a kellő időben és mennyiségben.

Így hát a teljes ármentesítés jóformán az egyedüli mód volt arra, hogy a 3.200,000 hektár nagyságú területet művelés alá foghassuk.

Az ármentesítést megelőzőleg 1833-tól 1844-ig igen részletes műszaki fölvételek történtek főbb folyónkon. E föl-

vételek, melyek igen nagy pontossággal és részletességgel készültek, szolgálnak a töltésező munkálatok terveinek alapjául.

Az általános tervezetet Vásárhelyi Pál hírneves mérnökünk készítette. Ő a föladatot két részre osztotta: az egyik rész az árvizek gyors levonulását, a másik a teljes ármentesítést czélozza. Így hát Vásárhelyi az Alföld vízbajait nemcsak a kiöntésekben, hanem a kiöntések hosszú tartamában is látta és igen jól fölismerte, hogy oly csekély esésű folyónál, mint a Tisza, az árvizek levonulásának siettetése kiváló haszonnal jár. E czélból a Tiszán 101 átvágást (később az átvágások száma 112-re emelkedett) tervezett, melyek a folyó kanyarulatait átmetszván, a folyó hosszát $\frac{1}{3}$ -ával rövidítették volna meg. Az ármentesítés czéljából pedig a folyó két partján töltéseket tervezett, de távolságukat nem vette nagyra, hogy közöttök minél sebesebb folyás keletkezzék. A kivitel módjára azt ajánlotta, hogy a töltésmunkálatokat fölülről kezdve lefelé folytassák, az átvágásokat pedig lehetőleg sorjában alulról fölfelé készítsék el. A költségek viselésére nézve abban történt megállapodás, hogy a töltéseket a társulattá alakuló érdekeltek, az átvágásokat s egyéb mederrendező munkálatokat az állam készíti. E megállapodás később törvényerőre emelkedett.

Vásárhelyi terveit elfogadták s miután gróf Széchenyi István 1846-ban megalakította a Tiszavölgyi Társulatot, a munkálatokhoz még ugyanezen évben hozzáfogtak.

A Tiszavölgyi Társulaton kívül megalakultak a vidéki társulatok is autonom hatáskörrel úgy, hogy a Tiszavölgyi Társulat csak a vidéki társulatok közös ügyeit s főleg a pénzügyeket intézi el. Ily módon, bár a Vásárhelyi-féle eredeti tervek főként Paleocapa velencei építésigazgató ellenvetésére némi módosulást szenvedtek, a Vásárhelyi tervei szerint hajtották végre az ármentesítést.

Az 1848—49-iki szabadságharcz alatt rövid időre szünetelt a munka, de aztán nagy erővel indult meg.

Érdekes dolog, hogy a kormányhatalom, mely a szabadságharcz után minden nemzeti törekvést elfojtott, az ármentesítő munkálatokat melegen pártolta. A Tiszamenti birtokosok jelesei tudatára ébredtek annak, hogy az ármentesítésekkel az elnyomás korában is a nemzeti ügyet szolgálják s ezért csakhamar kiváló tevékenységet fejtettek ki ezen a téren.

A Tiszavölgyi Társulat a birtokosok gyűlhelye, összekapcsolója lett s jelentékenyen közrehatott e nehéz idők nyomorúságának elviselésére.

Alkotmányunk helyreállítása után 1867-től kezdve első sorban a munkálatok állami felügyeletét rendezték és közvetlenebbé tették. A nagyobb szabású munkálatok csak később, a jelentkező nagy árvizek után indultak meg.

Eleinte ugyanis a töltéseket nem építették kellő méretekkel s igen gyakoriak voltak a töltésszakadások. A mint a Tisza ártereit fokozatosan elvették, a szűk mederbe fogott árvizek színe abban a mértékben emelkedett s addig nem észlelt magasságot ért el. Így az 1876, 77. és 79. években voltak rendkívüli vizek, melyek a töltéseket sok helyütt elszakították s igen jelentékeny károkat okoztak. Főként emlékeztetes az 1879-iki árvíz, mely Szeged városát is elpusztította. Ekkor a közvélemény fölzúdult s az egész ármentesítést elítélte. Némelyek egész nyíltan hirdették, hogy a töltésezés helyett csak a kiöntött vizek gyors visszavezetéséről kellett volna gondoskodni. Némelyek azt állították, hogy a Tisza, épen úgy, mint a Pó, föltöltötte medrét s ezért emelte árvízét. Pedig nem történt egyéb, mint természetszerű következménye a töltésezésnek: összeszorították a folyó nagyvízi medrét, tehát az árvíznek emelkednie kellett; a folyó fenéke pedig nemhogy emelkedett volna, hanem, mint a későbbi fölvételek mutatták, még inkább mélyedt.

Igaz, hogy a töltések eleinte gyengék voltak s csak a szerzett szomorú tapasztalatok mutatták meg, hogy miként kell őket építeni s főként, hogy miként kell őket árvízkor megvédelmezni. Ebben a tekintetben az 1881. és 1888. évi árvizek különösen sok útbaigazítást adtak. A töltések építése és védelme lassanként igazán mintaszerűvé vált s a töltések testének a hullámszakadás, átszivárgás és elmosás ellen való biztosítása igen nagy tökéletességre fejlődött. Azonkívül szervezték a főbb folyók mentén az árvízjelző szolgálatot úgy, hogy manapság kiterjedt telegraph-, telephon- és postai értesítések végzik az árvizek közeledtének, várható magasságának és a szükséges védelmi intézkedéseknek hírüladását. E nagy-szabású berendezéseknek köszönhető, hogy az 1895-iki árvíz, mely a Tisza legnagyobb részén minden addigig fölülmúlt, nagyobb veszedelem nélkül talált lefolyást.

De ha a töltések megvédik is a síkságot az elöntésektől, a síkságra jutó csapadékvizek lehúzóását a folyóba megátolják. És így ha nem gondoskodtak volna idejekorán a belső vizek levezetéséről, a síkság majdnem épen olyan mocsaras, vizes lett volna, mint az ármentesítés előtt. Azonban már majdnem a töltések építésével egyidejűleg megindult a belső vizek levezetése is; főként azonban 1874-től kezdve történtek nagyobb munkálatok, midőn a törvényhozás is intézkedett ebben a dologban.

A belső víz levezetésére és a mocsarak lecsapolására kiterjedt árokhálózat szolgál s a töltéseken részint nyílt beömléssel, részint zsilipeken, részint siphonok segítségével vezetik át a vizet. Újabban a belső vizeket gőzszivattyúkkal emelik át a töltéseken a folyóba s e módszerrel a folyó magas vízállása mellett is biztosított a belső vizek elvezetése. 1876-ban még egyetlen gőzszivattyút sem alkalmaztak; ma már a szivattyútelepek igen nagy számúak és nagy munkaképességűek s velők az Alföld ármentesítése olyanforma berendezést nyert, mint a hollandiai polderek. Töltések védik mindkét helyen a mély területeket a külső vizek elöntéseitől; kiterjedt árokhálózat gyűjti össze a belső vizeket a töltések mellé, honnan aztán nagy, centrifugalis gőzszivattyúk emelik át a töltéseken. Hollandia és Magyarország az egyedüliek Európában, hol e munkálatok ily nagy, az egész ország közgazdaságára kiható arányokban létesültek.

Az ármentesítést a Duna, Vág, Rába (és mellékfolyói), a Tisza, Szamos, Kraszna, Bodrog (és mellékfolyói), a Körösök, Maros, Temes és Bega, valamint némely kisebb jelentőségű folyók mentén foganatosították. A munkálatokat e célra alakult társulatok hajtották végre. Míg 1846-ban, a munkálatok megindultakor a társulatok száma nyolcz volt, 1900 elején a nagy ármentesítő és belvizrendező társulatok száma már 71.

A társulatok működése állami fölügyelet alatt áll. E fölügyelet idők folyamán különböző phasisokon ment át. Jelenleg a földművelésügyi ministerium kebelében szervezett Országos Vízépítési Igazgatóság, illetőleg ennek dunai és tiszai osztálya gyakorolja az ellenőrzést a társulatok fölött, azonkívül a vidéken 16 állami folyámmérnöki hivatal is van e célra föllállítva.

1877-től kezdve a földművelésügyi ministeriumban a

talajjavító vizimunkálatok tervezése és vezetése céljából Kvassay Jenő kezdeményezésére külön culturmérnöki intézményt létesítettek, mely jelenleg mint Országos Culturmérnöki Hivatal 18 vidéki hivatalával együtt szintén az Országos Vízépítési Igazgatóság főnhatósága alá tartozik s melynek a nagy ármentesítő és belvízrendező munkálatokon kívül eső lecsapoló és öntöző munkálatok foganatosítása teszi főfeladatát.

Az alföldi vizimunkálatoknak e rövid, áttekintő, történeti ismertetése után lássuk kissé közelebbről a létesített műveket és a velök elért eredményeket.

A nagy ármentesítés és belső vízrendezés céljaira a következő munkálatok történtek: hosszanti töltések, keresztöltések, körtöltések, átvágások, lecsapoló árokhálózat, zsilipek és szivattyútelepek.

A folyók menti töltések a nagyvízi medret állapítják meg. A folyó hosszában a két parttól bizonyos meghatározott távolságban húzódnak, hogy megvédjék a régi ártért az elöntéstől. Anyaguk föld s mint a tapasztalat megmutatta, a homokos agyagföld a legjobb a töltések számára. Alakjuk és méretük az egyes társulatok szerint változó. Eleinte, mint említettük, alacsony és gyöngye töltéseket építettek; később mindinkább megerősítették őket úgy, hogy vannak 3—4-szer megfejtelt töltések is. A védelemnek legjobban megfelelő töltésalak, mely ma már a legtöbb társulathoz kevés eltéréssel föltalálható, a következő: A korona 4—6 m. széles; a korona magassága az árvíz színe fölött 1—1.5 m.; a töltés vízfelőli lejtője $\frac{1}{3}$ -tól $\frac{1}{6}$ -ig hajlott; a mentett oldali lejtő $\frac{1}{2}$ -s-től $\frac{1}{3}$ -ig hajlott. Általában a töltés két szélének távolsága a nyomóvíz magasságának 8—10-szeresét teszi ki. A magas töltéseknél a mentett oldalon közlekedés céljából és a lejtőnek az esőviztől való lemosatása ellen padkát készítenek. Építkezésnél legjobbnak bizonyult a két kerekű kordéval való töltéskészítés, mert így a töltés igen tömötté válik. Leggyakrabban azonban talicskával hordják a földet s azonkívül, a hol szükséges, még külön megdöngölik. A töltések átszivárgását azonban a legjobb munka sem biztosítja teljesen s bennök féreglyukak, vakondüregek gyakran keletkeznek, melyek a vizet a töltés-testen átvezetik. Újabban ezért néhol betonfalakkal és asfalt lemezekkel teszik a töltést vízállóvá. A betonfalakkal ellátott

töltések hossza 11,390 m. A legtöbb bajt a töltés-védelemnél azonban a hullámverés okozza. Ezért árvízkor a töltéslejtőket különböző módon biztosítják. Szalmalapokat, rőzsét, karózásokat, pilótázásokat alkalmaznak ilyenkor. A hullámtéren majdnem mindenütt a töltésekkel párvonalasan fűzfaultetvényeket létesítenek, melyek a hullámvíz erejét fölfogni hivatnak. Néhol a hullámvíz ellen a töltéseket állandó kő-, vagy téglaburkolattal látták el. Ebből a célból a töltés vízfelőli oldalát 45 fokú lejtővel lenyesik és aztán cementhabarcsba rakott téglával, vagy terméskövel burkolják. E burkolatokat, melyek hossza 95·2 km., nagy sikerrel alkalmazták. Különben a folyók mentén a töltések védelmére mintaszerű berendezés van gátörökkel, betanított munkáscsapatokkal, védelmi anyagok raktáraival, telephon- és telegraphszolgálattal s e berendezés célszerűségét már számos árvíz próbálta ki. Az ármentesítés céljait szolgáló telephonszalak összes hosszúsága 5089 km.

A két parton húzódó töltések távolsága, vagyis a hullámtér szélessége igen változatos s ebben a tekintetben nem találhatunk sok szabályosságot, mert leggyakrabban helyi okok befolyásolták a töltések vonalozását. Tokajtól Szegedig mindazonáltal a töltések távolsága mintegy 750—760 m.-re tehető. Ezenkívül meghatározták azt a szélességet, melyet az árvízi meder számára nyíltan kell tartani s melyet fával beültetni, vagy építményekkel megszükiteni nem szabad.

A mi az ármentesített síkság nagyságát, a töltések átlagos méreteit illeti, úgy a következő összeállítás ad rólok fölvilágosítást:

1. Az ármentesített terület nagysága 1900. év elején 5.516,693 kat. hold, melyből $\frac{1}{6}$ rész a Duna és mellékfolyói, $\frac{5}{6}$ rész a Tisza és mellékvizeti árterére esik.

2. A töltések átlagos magassága a 0 víz fölött 7·6 m.; a minimalis magasság 3·8 méter; a maximalis magasság 11·0 m.

3. A töltések átlagos magassága a föld színe fölött 3·8 m.; a minimalis magasság 1·5 m.; a maximalis magasság 6·1 m.

4. A töltések hossza összesen 5730 km.; vagyis 1 km. töltésre jut 960 kat. hold.

5. A töltések átlagos keresztmetszete 52 m²; a tölté-

sekbe beépített földanyag tömege mintegy 298 m³, vagyis 1 holdra jut 54 m³.

6. A töltések és az őket kiegészítő építmények, zsilípek, lecsapoló árkok stb. költségei 302.978,604 korona, vagyis holdanként 55 korona. A töltések évenkénti főtartására a társulatok mintegy két millió koronát fordítanak.

A hosszanti töltéseken kívül az ártért keresztöltések is szegik át. E keresztöltéseknek az a céljuk, hogy ha az árvíz valahol átszakítja a főtöltéseket, ne az egész ártér kerüljön víz alá, hanem csak egyes részei. Az ily keresztöltéseket ott létesítették, hol az ártér elkeskenyül. Továbbá egyes utak, vasutak, valamint a belső vizeket vezető csatornák töltései szolgálnak ily célra. E keresztöltések tehát medenczékre osztják az ártért s töltésszakadás esetén igen jó szolgálatot tesznek.

A töltések között föl kell még említenünk a körtöltéseket, melyek arra hivatják, hogy az egyes városok belsőseit megvédjék, ha a hosszanti töltések átszakadnak. Mintegy 18 község van körtöltéssel ellátva, közöttök a szegedi körtöltés 10·369 km. hosszú. A körtöltések méretei legalább is akkorák, mint a hosszanti töltésekéi.

Az átvágások, melyek valamennyien állami költségen létesültek, arra hivatják, hogy a lassú vízjárású folyók árvizeinek levonulását siettesék és a hajózható folyókon a vízi utat megrövidítsék. Főként a Tiszán van nagy szerepök az átvágásoknak, mert a Tiszának helyenként csekély az esése. A Tiszán összesen 112 átvágást létesítettek 136·238 km. hosszúságban. Ez átvágásokat nem ásták ki a folyómeder teljes szélességében s a víz eleven erejére bízták teljes kiképzésüket. Közülök tíz később föliszapolódott. Jelenleg 102 kifejlett átvágás van, melyek a Tisza folyását 461·8 km.-rel rövidítették meg. Az átvágások összes költségeit az állam viselte, de ma már nehéz volna e költségeket más, a hajózás, vagy a vízjárás megjavítása érdekében létesített munkálatok költségeitől elkülöníteni, melyek összesen mintegy 215 millió koronát tesznek ki.

A töltések mellett fölgyűlő belső víz, mely főleg hóolvadáskor igen nagy mennyiségű, mert a kötött talajba kevés szivárog be belőle, igen bonyolódott s nagy gonddal vonalozott árokhálózaton talál lefolyást. E csatornák méreteit a le-

vezetendő vízmennyiség szabja meg s keresztmetszetök mérete eredetüktől a torkolatukig növekedik.

A belső vizek levezetése dolgában mindig elsőrangú kérdés volt az a mód, a hogyan a vizet a töltéseken át a befogadó mederbe vezették. Legközvetlenebb gondolat volt a csatornát nyíltan ömlesztteni a folyóba s a csatorna két oldalán a töltést fölfelé annyira meghosszabbítani, míg a folyó árvize visszahat. Az ily nyílt bevezetések száma meglehetősen nagy; föntartásuk, — ha a csatornatöltés nem hosszú, — nem kerül sokba és a víz lefolyását minden időben biztosítják. De ha a töltések hosszúak, úgy az árvédelem nehéz s az ily nyílt bevezetés nem czélszerű.

Másik mód volt az, midőn a belső vizeket az árvédő töltésekbe épített zsilipeken juttatják a folyóba. E mód eléggé költséges és a legtöbb esetben nem kielégítő megoldása a belső vizek levezetésének. Ugyanis a töltésekbe nagy zsilipeket kellett építeni, melyeket azonban nehezen lehetett alapozni. Az Alföld felső talaja alatt nagy mélységig folyós homokréteg következik, mely nem jó és nem biztos hordóképeségű s a reá alapozott zsilipek közül több bedült. Eleinte a zsilipek alakja sem volt czélszerű. A rossz talajra magas, a töltések tetejéig fölerő, toronyszerű zsilipfalakat emeltek, melyeket aztán a víz alámosott és feldöntött. Újabbán a gyakorlat egész különleges zsilipépítő módokat honosított meg. A zsilip alakja széles és alacsony; az alapfalban kötővasak helyezvék el, melyek az alsó talaj nem egyenlő ülepedése alkalmával, midőn az alapépítmény meghajlik, a beton szilárdságát erősen megnövelik s az alapot az eltörés ellen biztosítják. Az újabb zsilipek nyílása rendesen csőalakú s a mennyiben egy cső nem felelne meg a célnak, egész sorozatot helyeznek belőle egy közös alapra. Az ily zsilipes bevezetésnél árvízkor, midőn a folyó színe magasabb, mint a belső vizé, a zsilipeket lezárják, s a belső víz a töltések mögött felgyül és elöntéseket okoz. Ezért tehát csak ott alkalmazzák sikerrel, hol nagy, természetes vízmedenczék vannak, melyekben a belső víz távozódhatik. Mihelyt aztán a folyóban a vízszin alászáll, a zsilipeket megnyitják s a belső vizeket leeresztik. Rossz oldala még a zsilipeknek az is, hogy a töltések folytonosságát megszakítják s ezzel a töltések biztosságát rontják.

Néhol ezért sziphonsöveket alkalmaznak a víznek a töl-

tésen való átvezetésére. E fordított U alakú nagy vascsöveken azonban, melyek a töltés tetején vezetnek át, csak csekély vízmennyiség bocsátható le s csakis akkor, ha a folyó színe alacsonyabb, mint a belső vízé.

Újabban sok helyütt a hollandiai poldereknél alkalmazott lecsapoló módszerre tértek át s a belső vizeket nagy, centrifugális gőzszivattyúkkal emelik át a töltéseken. Néhol újabban a töltések alatt elhelyezett vascsövön nyomják át a folyóba a vizet; ez a cső aztán a folyó alacsony vízállásánál egyszerű áteresztőül szolgál. A belsőviz levezetésének ezt a módját eddigelé csak nálunk alkalmazták. A nagy gőzszivattyúk vízemelő képessége mintegy 4100 lóerő s még ugyanily munkaképességű új szivattyútelepek fölállítása van tervezetben.

A belső viz rendezésének kiterjedtségéről a következő adatok szolgálhatnak fölvilágosításul:

1. A belső viz vezetésére létesített főcsatornák hossza 6267 km., vagyis 1 km. főcsatornára esik 880 hold.

2. A zsilipek és tiltók száma 1276.

3. A főcsatornákból kiemelt földmennyiség mintegy 30 millió m³.

4. A gőzszivattyútelepek száma 85 és összesen 4100 lóerő munkaképességök van.

5. A belső vizek levezetésére szolgáló építmények költsége 34·8 millió koronát tesz ki, vagyis holdanként 6·3 koronát.

A végrehajtott munkálatok következtében az Alföld vízbajaitól megszabadult. A nagy kiterjedésű mocsarak, melyek egészségtelen szerves rothadás fészkei voltak, kiszáradtak úgy, hogy néhol nyomukat sem találhatjuk már föl s helyöket pompás rétek és szántóföldek váltották föl. Az árvizek, melyek a síkságot évről évre meglátogatták, ma már kár nélkül találnak lefolyást a töltések között. S ha néha a legnagyobb gond és fölgyázgat mellett is itt-ott töltésszakadások állanak be, melyek földből készült töltéseknél sohasem teljesen kizártak, az elöntések nem nagy kiterjedésűek, levezetésük gyors és biztos.

E nagy munkálatok a nemzet anyagi megerősödésére kiváló hatást gyakoroltak. Az ármentesítés és a belső vizek levezetése a nemzeti vagyont mintegy 2400 millió koronával növelte.

De e nagyszabású talajjavító munkálatok még nem teljesen befejezettek s a víztől megfosztott síkságot még az öntözés áldásaiban is lehet és kell részesíteni.

Az országot dús iszaptartalmú folyók hálózzák be s nagy kiterjedésű alföldjeink szinte kínálkoznak arra, hogy megöntözzük őket. Folyóinkban s főleg a Tiszában a hordalék oly finom, hogy szinte föloldódva látszik benne s e hordalék trágyázó ereje igen nagy. A hosszú síkságon lassan folydogáló vizek azonfölül nyáron kedvezően fölmelegednek és a növényi életre hatékonyabbakká lesznek. Továbbá az ország sík részein az égalji viszonyok is reáutálnak arra, hogy mesterségesen pótoljuk azt a nedvességet, melyet a természet csapadék alakjában csak szűken adott a földnek. A nagy Alföld csak mintegy 5—600 mm. csapadékot kap évenként és így szinte szomjuhozza száraz nyáron a nedvességet.

Gazdasági növényeink közül jóformán majdnem valamennyi öntözhető. Mégis hazánkban legtöbb jövője van a réttöntözésnek. Ugyanis eddigi mezőgazdasági rendszerünk főként a gabona termesztésére van fölépítve. A gabonával pedig lassan-lassan kimerítjük a földet, ha kellő trágyázással nem pótoljuk az elvett termőképességet. És földjeink, melyeknek termőképessége szinte kimeríthetetlennek látszott, a gazdálkodás bevett rendszere mellett már hanyatlani kezdenek. De elegendő és jó trágyát csak állattenyésztéssel, fű és takarmánytermeléssel nyerhetünk s így a réttöntözés egyszerre hatalmas lendületet fog adni kulturánknak.

Gabonaneműink közül a rizs az, mely hazai öntözéseinknél kiváló szerepet játszik. Bács-Bodrogye mégyében ez időszerint mintegy 450 holdon termelnek rizst a Ferenccsatorna mentén, valamint pár száz holdon Topolyán, a Berzava folyó mentén Temesme gyében. Ez utóbbi helyen a rizstermelés haltenyésztéssel váltakozik s mint jól jövedelmező gazdasági különlegesség érdemel fölemlítést. A rizstermesztésére különben a föld és víz minősége s a meleg éghajlat egyaránt kedvezőleg hat úgy, hogy az alföldi rizs jobb, aczélosabb, sikértartalomban gazdagabb, mint az indiai, vagy olasz rizs.

Miként Kvassay hozzávetőleges számításai megmutatták, az Alföldön magán a folyók legkisebb vízállása mellett, a házójás veszélyeztetése nélkül elvehető vízmennyiséggel mintegy 1.500,000 hold nagyságu terület öntözhető.

Eddigél azonban csak csekély területen (az egész országban csak mintegy 20,000 kat. holdon) van öntözésünk, de már a nagy öntözőcsatornák dolgában megindultak a mozgalmak. Az állam 1889-ben a Marosból 800,000 koronányi költséggel öntözőcsatornát vezetett Mezőhegyesre, az Alföld belsejébe s e csatornából mintegy 3000 hold öntözhető, azonban ezideig csak mintegy 500 holdat fogtak belőle öntözés alá. Majd nagyszabású terveket dolgoztak ki újabban a Maros, Körös és Tisza közötti terület, valamint a Hortobágy puszta öntözésére, melyek mindenike mintegy 20,000 hold terjedelmű és remélhető, hogy e csatornák rövid időn belül létesülni fognak, főként az öntözőcsatornák érdekében 1900-ban hozott törvény segítsége mellett, mely az öntözésre évenként tetemes állami segítséget biztosít.

És bár ez idő szerint már a talajjavító munkálatok nagy erővel indultak meg s óriási, addig hasznavehetetlen területeket vontunk be a rendszeres culturába: a közel jövőben még igen nagy fölادات várnak reánk s a magyar földművelés az öntözőcsatornák megvalósításával csakhamar hatalmas átalakuláson fog keresztül menni.

BOGDÁNYFY ÖDÖN.

AZ ÉLET ÚTJAI.

Regény két részben.

Harmadik közlemény.*)

VIII.

Két hétre rá Tambovskij készült meglátogatni Goltz bárónőt, édes anyja régi barátnőjét. Mindennap készült hozzá, de mindig közbejött valami; legnagyobb akadály volt azonban a csodaszép idő. Már korán elment hazulról, olykor a reggelit is elmulasztotta és csak ebédre tért haza. Még vagy három ízben volt Olgával sétálni, s ezek a napok valóságos ünnepei voltak neki. Vidám, beszédes és elmés lett, ha vele volt. Órák hosszat elbeszélgettek s föltartóztathatatlanul közeledtek egymáshoz; egyízben egy ilyen séta alkalmával, mikor az úton át akartak menni, hintó robogott el mellettök, a melyben a báróné ült s megfenyegette őt az ujjaival. Elmosolyodott és odakiáltott neki:

— Holnap eljövök.

S el kezdett beszélni Olgával az özvegyasszonyról.

Goltz bárónő már mint kis gyereket nagyon szerette őt, a mit ő is hasonlóan viszonzott. Az öreg báróné igen derék asszony, egyenes és becsületes lélek, minden előítélet nélkül való, egyszerű és áldott jó teremtés. Az élete nem a legjobban ütött ki; mikor el kezdett öregedni, az ura elhagyta, beleszeretett valami énekesnőbe, kiment utána Amerikába s ráíratta minden vagyonát. Akkor azután az énekesnő hagyta el őt,

---

*) Az első és második közleményt l. a *Budapesti Szemle* 1901. 295. és 296. számában.

mire testileg és erkölcsileg elzülve, visszatért a feleségéhez. Ez szívesen fogadta és élete végeig hűségesen gondozta, ápolta. Nagyon nehezen halt meg. Szélhűdés érte, úgy hogy állandóan egy karosszékekben ült, szokatlanul szeszélyes és követelő volt; az asszony panasz nélkül tűrte a szeszélyeit. Attól a naptól fogva, hogy az ura elhagyta, megszűnt szeretni és tisztelni őt. De azért soha senkinek sem engedte meg, hogy róla a jelenlétében rosszul nyilatkozzék. Nizzában temette el őt, s attól fogva állandóan a nemzetközi rastaquerosoknak ebben a városában telepedett le. Vagyoni viszonyai meglehetősen korlátozottak voltak, bár a férje halála után kissé rendezte a dolgait és vásárolhatott egy villát, s eléggé gondtalanul megélhetett tőkájének jövedelméből.

Rákövetkező nap, hogy találkozott vele, Tambovskij elment hozzá.

Belépett a félig homályos szalonba s a káprázatos napfény után eleinte úgy szólván semmit sem látott; a zsaluk be voltak zárva s megóvták a szobát a nap odatűző sugaraitól, s ha az öreg egy távoli szögletben meg nem szólalt volna, bizony aligha akad rá.

— Isten hozott — üdvözölte őt. — Jer ide, no . . . egyenesen, csak egyenesen . . . neki ne menj az asztalnak.

Odalépett hozzá és megcsókolta a kezét. A bárónő átölelte, lehúzta magához a fejét és megcsókolta a homlokát.

— No ez szép! Mondhatom! — kezdte el, leültetvén őt maga mellé. — Mióta vagy Nizzában?

— Bizony már régóta, babuska, — felelt Tambovskij mosolyogva.

Gyermekkora óta babuskának hívta őt, s azóta sem tudott szakítani ezzel a szokással, a mi az öregnek rendkívül tetszett.

— Úgy, hát régóta! Oh te esztelen te! Persze fiatal és szép leányokkal sétálgatsz, hogy is jutnának hát eszedbe az öregek! No ez szép! . . .

— Bocsásson, meg babuska . . . Mindig készültem . . .

— Nem volt talán érkezésed? — szólott mosolyogva az öreg.

— Nos hogy' van, babuska, hogy' van, mit csinál? Hogy' áll az egészsége?

— Hogyan, Leócska! Éldegélek mint eddig, csöndesen

és szerényen; unom magamat, barátocskám. Ugyan hát miféle szórakozása is volna az embernek az én koromban? Megettem én már kenyerem javát. Nehéz úgy az élet. Csinálni biz' én nem csinállok semmit. De mit is csinálhatnék? Az egészségem . . . no az se' valami sokat ér. Lásd, ha nem volna ez az átkozott kis méreg — csontos ujjáival az asztal bársonyterítőjén heverő kis fecskendőre mutatott, — talán már rég meg is haltam volna.

— Ugyan miért teszi ezt? — kérdezte Tambovskij szemrehányó hangon.

— Miért, miért! Mikor a báró elment tőlem azzal a spanyol leánnyal, akkor nyúltam ehhez először fájdalommban, hogy feledjek és meghaljak. Azóta megszoktam. Ma már nem is tudok nélküle élni. Tudom, hogy ez kislelkűség, de mitévő legyek? Azt hittem, hogy végre is csak belehalok majd ebbe! Csakhogy az orvosok mind hazudnak. Mennyit használtam el ebből a méregből, és mégis itt vagyok. De mit beszélünk itt én rólam. Beszéljünk rólad. Állj ide elélem és felelj nekem igaz lelkedre!

— Parancsoljon, babuska.

— Ne hallgass el semmit.

— Nem én, babuska.

— Ki az a leány, a kivel örökké az utczákon kóborolsz?

— No most már örökké?

— Csak ne kerülgesd! Magam is láttalak.

— Egyetlenegyszer . . .

— Mások meg tízszer is láttak! Ismered a mi nizzai eleven újságunkat — Apollonovna Máriát?

— Szmirdinát?

— No persze, hogy azt. Lásd, neki az Isten világán semmi más dolga nincs, mint hogy eljár Monte Carlóba kölcsönzött pénzét eljátszani, s végigcipeli az összes itt élő oroszokat. Amúgy külön eljött azért, hogy rólad hírt adjon. Azt mondja, hogy elcsábítasz egy leányt.

— Uram Istenem! No, ugyan eltalálták . . . én csábító!

— Semmi köntörfalazás! — vágott közbe az öreg szigorúan. — Miféle leány az?

— Nos, ha kívánja: Csekrygina Szergejevna Olga, az anyám fölolvasonője . . . Igen! Zalyeszov unokahuga . . . a kit, úgy tetszik, ön is ismer.

— Ivanovics Vladimirt? — Azt a bolond öreget? Hogyne ismerném. Hát hogyan, gazdag ember létére úgy világgá bocsátotta az unokahugát? Nem tudott maga segíteni rajta? Egyébiránt mindenkor szívtelen önző volt, most meg épen már útban van az esze . . . Örül, hogy szörnyszívűségét igazolni tudja holmi otromba és újdivatú phantasmagoriákkal. Hallottam ezekről valamit. Az erőseknek szabad csak élniök, a gyöngéken segíteni bűn, nehogy az emberiség elfajzásnak induljon, aztán meg hogy minden, a mit eddig jónak tartottak, az rossz, s mindaz, a mi eddig tisztességes volt, az ma tisztességtelen és viszont. Valami ilyesféle, nemde?

Tambovskij elmosolyodott.

— Körülbelöl, — mondotta fölvidulva.

— Mit nevezsz? Talán nem úgy van? Persze, hogy úgy van, — felelt önmagának. — No, az Isten legyen irgalmas neki. Kiki a maga módja szerint bolondul meg. Tehát az unokahúga? Nos és, szép leány?

— Valósággal gyönyörűség! — kiáltott föl Tambovskij lelkesen.

Az öreg asszony gúnyosan köhécselt.

— Hogy gyönyörűség, — azt láttam. Meggyengült a látásom az igaz, de azért az ilyesmit még meglátom. De nem azt kérdeztem tőled, te szélkakas. Épen olyan szép-e a lelke is, mint a pofácskája?

— Gyönyörűség! — ismételte Tambovskij.

— Oh Istenem! — szólalt meg az öreg. — Te úgy látszik bevágtad ezt — uram bocsá'! — gyönyörűség, gyönyörűség! mint a papagáj! Hát más szót már talán nem is tudsz? Elfelejtettél már beszélni is?

— De hát mit mondjak? — szólt boszúsan. — Azt kérdezi szép-e? Mondom: szép. Une merveille . . .

— Jaj ne francziául, ne francziául . . . ezt nem szenvedhetem. Hála Istennek, német volt az uram, s ugyancsak beteltem ezekkel a török-tatár nyelvekkel. Itt úgyis oly ritkán van alkalmam az anyanyelvemen beszélni. Pedig azon is mindent meg lehet mondani. Hát édes anyád? Egészséges?

— Egészséges. Csak a szemei gyöngülnek.

Az öreg mintha nem hallotta volna ezeket a szavakat, s újra megszólalt, felelve a saját gondolataira.

— Ő is bizony, ... nem valami kedves lehet az élete olyan férj mellett ...

— Babuska, az én atyámról beszél ...

— Oh Istenem í Az atyád! Tudom, hogy nem a nagyatyád. Baj is az!? Atyádnak az igaz, hogy atyád, tiszteld is, a mennyire a szived parancsolja, de azért engedd meg, hogy nekem is meg legyen róla a magam véleménye. Olyasféle legény biz ő, mint Zalyeszov Vladimir. Csakhogy az legalább holmi hóhortos tanokkal igazolja az önzését — az igaz, hogy azok a tanok is alávalóak! — de a te ... ő bizony semmivel se igazolja ...

— Hát a báró mennyivel volt külön? — tört ki Tambovskijból.

— Ne bánts a halottakat! — mondotta szigorúan. — Adjon az Isten még sok évi egészséget édes atyádnak, de ha meghal, akkor bizony én is magasztalni fogom őt! Ez a dolgok rendje. Most azonban nincs miért magasztalnom. Te se vagy már kis gyermek, hogy ne lehessen előtted az atyádról beszélni. Lásd, ha azt mondanám felőle, hogy minden erények forrása, elhinnéd talán? Biz' aligha hinnéd el. De meg mi jó is van rajta? Félesztendeig ott ógyeleg a párisi boulevardokon vagy tengeri fürdőhelyeken; őszszel azt az átkozott roulettet játsza, mikor meg visszatér Oroszországba, nekiesik a vadászatnak. Csak a telet tölti Péterváron a családjánál. De azt hiszem akkor is csak ebédelni és aludni jár haza.

— Ez igaz, babuska, — mondotta Tambovskij. De azért mégis ...

— No lásd, hogy igaz! ... Semmiféle de! Te az én bárómmal jöttél elő ... De én bizonyítok is ... a különbség nem épen valami nagy. Nos az én báróm fölbuzdult, fülig belebolondult abba a spanyol leányba. Bár csunya ez a dolog, s az is csunya, hogy elhagyta a feleségét, de ezt még mindig inkább tudom menteni. Mert hát mitévő legyen az ember? Szenvedély ... és punctum. Lehet, hogy ő maga is szenvedett e miatt ... a lelki furdalásoktól. Sőt bizonyosan szenvedett. De a szenvedélynek sokat megbocsáthat az ember. Hanem abba az ördögmalomba hányni az aranyat, a boulevardokon cocotteok után futkosni, minden cél nélkül egyik helyről a másikkra menni, no ez már nem szenvedély, hanem egyszerűen feslettség ... A tétlenség és a kicsapongás eredménye ez ...

Elhallgatott. Tambovskij sem felelt semmit.

Azután az öreg, mintegy fölocsudva, így folytatta:

— Azt, hogy az atyádat védelmezed, helyeslem. Hajolj ide hozzám, hadl csókoljalak meg. Így ni. Derék fiu vagy te. Csak az akarodt gyöngé, s ez a baj. Zalyeszovnak téged is agyon kellene vernie, miután a gyöngéknek nincs helyök a földön, — mondotta mosolyogva. — Az atyádat, csak védelmezd, ez — akárki mit mond — szép dolog; de azért fogadd meg az én tanácsomat és komoly dolgokban ne vesd alá magadat neki. Holmi apróságokban engedhetsz. Miért ne engednél. De mikor emberi méltóságodról van szó, akkor légy erős. Ne engedj egy tapodtat sem. Mert csak olyan ember részesülhet tiszteletben, a ki helyt áll magáért. Keserű tapasztalásból tudom. Akkoriban el kezdtek rajtam szánakozni, sohajtoztak előttem . . . de én azért helyt állottam. Az egész világ ellenére visszafogadtam az uramat és ápoltam haláláig . . .

Tambovskij megsókolta hideg, csontos kezét.

— Tudom, babuska, önnek nagy akaraterije van. S én ezért is tisztelem önt . . .

— De mondd csak, — szakította félbe az öreg — az a ti majmotok még mindig mulattatja a közönséget?

— Majom? — csodálkozott Tambovskij. — Miféle majom, babuska?

— Ugyan ne alakoskodjál. A ti Versinszkájátok.

— Jaj az! — mosolygott Tambovskij.

— Igen, az.

— De hát miért majom? — kérdezte. — Hiszen nagy szépség hírében áll.

— A majmok közt is akad szép. Arczfintorító, hiú teremtés. Valahányszor látom, mindig valami majom jut eszembe. Épen úgy mozog . . . úgy viselkedik. Láttál te már majmot? A pofája kék, a hátulsó része piros, ő maga tubákszinű, a kezei meg hússzinűek. A szivárvány minden színe rajta van. Ilyen Versinszkaja is — tarkán és rikitóan öltözködik. És csupa arczfintorítás . . . Rettentően ellenszenves. Az állatkertben volna a helye. Sok pénzt adnának érte.

A bárónő hirtelen fölboszankodott.

— Csak kérlek, eszedbe ne jusson őt elhozni hozzám, mint a mult alkalommal az atyád megeselekedte . . .

— Ugyan hova gondol, babuska! . . . Eszem ágában sincs.

— No azért! . . . kikergetem! Rövidesen kidobom.

— Csillapodjék no, hát miért is hoznám ide?

— Nem tudom, lelkem, nem tudom. Csak azt tudom, hogy az atyád elhozta hozzám, s egész nap rosszul voltam tőle. Még mindig szó van arról a házasságról?

— Úgy látszik, igen.

— Ne engedj — azt mondom! S vajon mikor jön ide?

— Nem tudom. Azt hiszem, nem egyhamar.

— No, hála Istennek.

Az öreg elhallgatott; Tambovskij észrevette, hogy jó hangulata kezdi elhagyni őt, s kezd duzzogó, pörlekedő és izgága lenni. Ez mindig úgy volt, mikor a befecskendezett morphiumnak megszűnt a hatása és újabb adagra szomjazott.

Tambovskij készült fölkelni, búcsuzni és elmenni, de az öreg újra megszólalt, s így ő is ülve maradt.

— Azt a kisasszonyt pedig ne compromittáld. Minek kitenni egy leányt a megszólásnak?

— De hát ugyan mivel compromittálok? — kérdezte.

— Hallgass. Tudom, mit beszélek. Már megindul a pletyka . . . Már összesúgnak. Te azt gondold — hiszen Nizzában vagyunk. Igen, de ez a Nizza rosszabb akárminél. Láttak benneteket Villefranche-ban, Beaulieuben, a Promenade des Anglais-n . . . s még mit tudom én hol. S már nekem is szóltak róla. Különösen Szmirdina.

— De hát mi köze neki hozzá?

— Oh Istenem, neki mindenhez van köze. Ugyan hogy' élne meg pletyka és roulette-veszteségek nélkül. Hiszen egyéb dolga sincs. Unalmas egy élet.

Tambovskij elhatározta, hogy elmegy, kezet csókolt az öregnek s ment az ajtó felé.

— Az anyádhoz majd elmegyek. Köszöntöm. Ő már volt nálam. A napokban nem jöhettek . . . nem voltam jól. Isten veled!

Tambovskij nehéz szívvel távozott. Sajnálta az öreg asszonyt, a ki iránt a legőszintébb szeretettel viseltetett. Minden szavából, minden mondatából kiérezte az egykor vérig sértett lelket, mely sehogyan sem tudott belenyugodni az őt ért sérelembe.

Belépett a villájuk kertjébe.

Egy palma hatalmas levelei alatt ott ült egy padon Olga.

Tambovskij érezte, hogy a látogatás alatt a lelkére szállt kellemetlen benyomások egyszerre helyt adtak valami kedves és meleg érzésnek. S ez az érzés mindannyiszor lángra lobbant benne, valahányszor Olgát látta, pedig gondosan iparkodott ezzel az érzéssel szakítani, mely azonban napról napra erősebben a hatalmába kerítette őt.

— Neszmjelov volt nálam — mondotta Olga Tambovskijnek.

— Neszmjelov? — ismételte. — Ki az — én nem ismerem.

— De rossz az emlékezőtehetsége! Ez az a diák, a kiről beszéltem önnek.

— Oh! Igen, igen . . . már emlékezem . . . az, a kit Jegorovics Jegor segített ide?

— Az, az. Jegorovics Jegor megbizásából keresett föl, hogy tudakozódjék felőlem és átadja jóltétvéje üdvözetét önnek és az édes anyjának. Levelet kapott Dolinintól.

— Nos és jobban van? Gyógyul?

— Oh igen. Még ugyan betegnek látszik, de el van ragadtatva Nizzától, és úgy érzi, hogy az ereje napról napra gyarapszik. Ha hallotta volna, hogy beszélt Dolininről! És csakugyan, ha fölgyógyul; megmentését kizárólag Dolininnek fogja köszönhetni.

— De vajon az élet csakugyan olyan becses dolog-e, a melyért érdemes ennyire szorgoskodni? — kérdezte Tambovskij.

Olga csodálkozva nézett rá.

— Hogyan! Ezt ön mondja? Ön, fiatal ember létére, a ki előtt még egész élet áll? — mondotta.

— Igen, — felelt mosolyogva — ezt én mondom. Lássa, épen most jövök egy asszonytól, a ki nem tudja, hogy szabadulhatna meg az élettől. Az igaz, hogy már nem fiatal s egy régi seb van a lelkén, mely sehogyszem tud behegedni . . .

— Az más dolog . . .

— No persze. De hiszen én nem is magamról beszélek, hanem erről a Neszmjelovról. Beteg és aligha is fog meggyógyulni. De még ha fölgyógyul is, sohasem lesz annyi ereje, hogy fölvegye a harcot az élettel. Miután pedig szegény, nincs egyéb hátra, mint hogy lépésről lépésre győzze le az életet. Ebben a küzdelemben hamarosan a végére fog járnai az ereje maradványának.

— De hát mit csináljon ?

— Semmit. Én az ő helyében nem törődném annyira az önföntartással. Szép és örömteljes az élet annak, a ki erőt érez magában a küzdelemre . . . de úgy tengődni, az igazán szomorú dolog.

— Tudja mit? — mondotta Olga hirtelen; — ön nagyon közeljár az én tisztelt nagybátyám elméletéhez.

Tambovskij elmosolyodott.

— Lehet, — felelt habozva. — Csakhogy én nem vagyok önző és mindenkin kész vagyok szóval úgy, mint cselekedettel segíteni. Én pour mon propre compte beszélek . . .

Ez a véletlenül kiejtett francia mondat eszébe juttatta az öreg Goltz asszony fölkiáltását: «Csak ne francziául!» s tüstént átfordította oroszra:

— Én magamról beszélek. S kész vagyok ismételni Senecával: ha az emberek előre tudnák, hogy mennyit ér tulajdonképen az élet, úgy egyikök sem egyeznék bele a születésébe. A mi az életben a legbecsesebb — beszéljünk róla nyíltan, minden alakoskodás nélkül, — az a physikai egészség, a pénz és a szabadság. De aligha fog találni olyan embert, a kinek mind a három adománya meglegyen. Pedig ha ezek közül valami, ha csak az egyik elem is hiányzik, úgy szó sem lehet boldogságról!

— Hát önnél például melyik hiányzik? Ön egészséges!

— Tökéletesen.

— Gazdag?

— Nem vagyok szegény.

— Szabad?

— Nem.

— Hogy-hogy nem?

— Nem, — ismételte határozottan. — Nem, én nem vagyok szabad. Van atyám, a ki a maga szája ize szerint akarja az életemet berendezni. Az ő tervei azonban nincsenek inyemre.

— Akkor hát ne valósítsa meg őket.

— Könnyű azt mondani! On pourrait passer outre . . . lássa — szakította félbe magát mosolyogva — nem tudok megszokni ezekről a francia mondatokról, pedig ma már egyszer kikaptam miattok egy öreg asszonytól. Tehát csak azt akarom mondani: igaz ugyan, hogy úgy is lehetne intézni, hogy ne vegyem tekintetbe atyám kívánságait, de ez annyit jelentene,

mint nagy kellemetlenséget okozni neki és az ellenségévé lenni. De hát aztán . . . ez talán szabadság? A szabadság az, hogy az ember éljen a maga kedve szerint, a nélkül azonban, hogy bárkinek is fájdalmat okozzon, vagy bárkinek az érdekeit sértse.

— Ez nehéz dolog.

— Sőt lehetetlen. Az emberek érdekei olyan szoros kapcsolatban vannak egymással, hogy valahányszor az ember a maga javára cselekszik, ezzel mások javát sérti . . . Van ugyan egy más szabadság is . . .

— Melyik?

— Nem törődni más ember javával. De ezt a szabadságot az emberek önzésnek hívják.

Olga figyelmesen nézett rá.

— Ön ma rossz hangulatban van, — mondotta neki.

Tambovskij igenlőleg bólintott.

— Úgy kell élni, — folytatta Olga — a mint az ész és a szív parancsolja. Ez a kettő az élet kormánylapátja és evezője.

— Ez igen poétikus hasonlat, — felelt Tambovskij — csak egy lényeges hiánya van.

— És az?

— Nem teljes. Nem világítja meg teljesen az életet. Kormánylapátja és evezője az életnek, — ez igaz. De hátra van még annak a megvizsgálása, vajon teljesen rendben vannak-e? De tegyük föl, hogy igen. Mi következik ebből? Az, úgy-e, hogy a hajó fönn maradhat az élet tengerén és szabadon választhatja magának ezt vagy amazt az utat?

— Igen.

— De lám, kormánylapát és evező mellett is el lehet téveszteni a helyes utat?

— Igen, — felelt Olga eltűnődve, mert érezte, hogy hasonlata nem állhat meg. — De hát mire van szükség, hogy az ember ne téveszsze el az utat?

— Delejtűre — természetesen.

— Persze! — kiáltott föl örömmel. — De hát mi a delejtű?

— Én nem tudom — mondotta Tambovskij határozatlanul. — Alkalmasint az akarat ereje.

— Az — helyeselte Olga. — Nos és? Önben talán nincs meg ez a delejtű?

— Úgy tetszik nekem, hogy ha megvan is, de nincs egészen rendben.

— Áh! — kiáltott föl Olga csodálkozva, erre a vallo-
másra.

Mind a ketten elhallgattak és elgondolkoztak.

Később Tambovskij, képtelen lévén elhallgatni azokat a gondolatokat, melyek hirtelen meglepték, újra megszólalt:

— Képzeld el, hogy én megszerettem egy kedves, pompás leányt, megszerettem őszintén, forrón, szenvedélyesen . . .

Rápillantott Olgára, a ki lelkes pillantásának hatása alatt lesütötte szemeit és elpirult.

— No jó, — felelt halkán. — És azután?

— Nos és ez a leány viszont megszeretett engem. Ez a szerelem már most nem volna inyére az atyámnak . . . én nem tudom, volna-e bennem elég erő ahhoz, hogy önállóan cselekedjem. Itt két akarat összeütközéséről van szó, a melyek közül kétségtelenül az erősebbé lenne a diadal. — Mit szól már most ehhez?

— Azt, hogy ön sohasem szeretett úgy, mint a hogy' itt fölteszi, hogy szeret.

— Hogy-hogy?

— Olyan őszintén, forrón és szenvedélyesen.

— Azt hiszi? — kérdezte zavartan.

— Meg vagyok róla győződve — felelt Olga határozottan.

— Nem, nem ott a hiba.

— Nem? . . . Hát hol?

— Ott, hogy félek az atyámtól. Kérem, ne nevessen! Ez igazán nem olyan furcsa, mint a minőnek az első pillanatra látszik. Félek tőle, de nem úgy, a mint a gyermekek szüleiktől félnek; én úgy félek tőle, a mint a felnőtt emberek a veszedelmes emberektől félni szoktak. Ez nem szép dolog ugyan, hogy így beszélek az atyámról, de nem tudok másként beszélni róla. Én nem félek a nyílt harcztól nyílt ábrázattal, s olyan ellenségtől, a kit ismerek, még akkor sem, ha tudom, hogy erősebb nálam. De félek attól a harcztól, a melyet atyám rendszeren folytatni szokott, mikor valami akadály gördül az akarata útjába. Félek, . . . félek a fondorlataitól. Van a természetében valami hatalmas, valami démoni, s ezzel meg-
töri akaratomat. Nem tudom, ért-e ön engem, de világosabban nem tudom magamat kifejezni.

Elhallgatott és Olga mély gondolatokba merülve nem válaszolt neki.

— Á propos — szólt egyszerre Tambovskij — tudja, mi az ujság?

— Mi?

— Többé nem sétálghatunk együtt.

— Úgy? — csodálkozott Olga. — És miért?

— Értésemre esett, hogy a sétáinkról kellemetlen pletykák folynak. Ez pedig árthatna az ön jó hírnevének.

— A jó hírnevének csak valami elítélésre méltó cselekedet árthat. De meg, én nem is félek a pletykáktól — mondotta, s rövid hallgatás után szárazon hozzátette — egyébiránt ez az ön dolga. Én nagyon sajnálom, de ha ön fél a pletykáktól, semmi se kényszeríti, hogy kimenjen velem.

— Szergejevna Olga! — kiáltott föl keserűen. — Haragszik?

— Én? Ugyan miből gondolja? — felelt izgatottan.

— Oh . . . Szergejevna Olga! — folytatta reszkető hangon. — Ha tudná, hogy mennyire szerettem én ezeket a sétákat önnel kettesben, távol az emberektől, távol ettől a kiállhatatlan várostól! Soha és senkivel nem éreztem magamat olyan könnyen, olyan jól és olyan vidáman, mint önnel! . . .

Olga lehorgasztotta a fejet, és e váratlan szavakkal fölizzgatva nézett rá.

Tambovskij mind jobban neki buzdulva folytatta:

— Önnel való ismeretségem legelső idejétől fogva éreztem, hogy valami úgy vonz önhöz, a mint eddig még soha egyetlen leányhoz sem vonzott semmi. Gyönyörűséggel töltöttem el önnel az időt, gyönyörködtem az ön derült és kedves arcockájában, hallgattam az ön édes, ezüstös hangját s nyugodt és világos beszédjét . . . Oh ne szakítson félbe, hadd fejezem be! Bizony én magam se tudom, mi van velem! Csak azt tudom, hogy azt a napot, a melyen nem találkozhatunk, nem beszélgethetünk, nem sétálghatunk, életem egy elveszett napjának tekintem. Mikor és hogyan történt ez, azt már nem tudom. De éjjelenként önről ábrándozom, s az éj csöndjében megjelen előttem az ön lebegő alakja, hogy gyötörjön. kínozzon, napközben pedig, a mikor csak egyedül vagyok, mindig önre, csak önre gondolok . . .

— Petrovics Leo . . . — mondotta Olga rettenetes zavarban.

— Igen, igen . . . ez így van ; kérem, az Istenre kérem, hallgasson meg és ne haragudjék. Én rejtegettem ezt az érzést magam előtt, ön előtt, anyám előtt, a ki előtt pedig semmit se szoktam rejtegetni. S még tán sokáig rejtegettem volna, ha ez a beszélgetés nem jön közbe Goltz bárónővel . . . Én nem tudom, milyen hatása volt ennek rám, de mikor kijöttem tőle, úgy éreztem, hogy . . . hogy . . .

Elhallgatott és kérő pillantást vetett a lányra. Olga is a szeme közé nézett. S ebben, az illatozó kertre ráboruló homályban csillogó két pillantásban volt valami, a mi megdobbantotta ifjú sziveiket. Mintha némán összebeszéltek volna, közelebb húzódtak egymáshoz és Olga azon vette magát észre, hogy a kezei Tambovskij kezében vannak. Tambovskij idegesen szorongatta hideg ujjait, s nem bírván többé uralkodni magán, odahajolt a füléhez és belesúgta :

— Igen, Olga . . . én . . . én szeretem önt.

Olga szomorúan intett a fejével s kicsordultak a könnyek a szemeiből.

— Ön sír? — kiáltott föl. — Olga . . . Szergejevna Olga . . . miért, miért sír? Talán megbántottam a vallomással? Talán . . . talán mást szeret?

— Nem, Petrovics Leo, nem azért . . .

— De hát akkor miért?

— Szomorú, nagyon szomorú lettem . . . Nem tudom visszatartani a könnyeimet . . .

— Szomorú? De hát miért? . . .

— Oh Petrovics Leo . . . ebben a vallomásban van az én ítéletem. Ez a mi kedves . . . jó viszonyunk végét jelenti.

— Miért, oh hát miért? — suttogta Tambovskij izgagtottan.

— Magam is olyan furesán voltam ezekben a napokban . . . Én is éreztem, hogy valami történik velem, de nem tudtam elképzelni . . . nem tudtam rájönni, hogy mi. Vagyis inkább, féltem megvallani magamnak, hogy szeretem önt, iparkodtam kiüzni magamból ezt a szörnyű tudatot, legyőzni ezt az érzést és gyökerestől kitépni szivemből.

— Szörnyű? — kérdezte Tambovskij a szemébe nézve.

— Nos igen, szörnyű!

— De hát miért?

— Oh Istenem! Ez olyan egyszerű! Én nem tartozom azok közé a leányok közé, a kik a szabad szerelmet elismerik. Én soha sem leszek az öné . . . Férjhez pedig szintén nem mehetek önhöz. Így tehát el kell majd válnunk.

— És ugyan miért nem jöhetne férjhez én hozzám?

— Hogy-hogy miért? Azért, mert a szülei ezt elle-neznék.

— Az atyám — igazította ki szavait Leo. — Az igaz. Azt nem hiszem, hogy az anyám komoly ellentállást tanusítana.

— Elég az atyja ellenkezése.

— Oh igen, nagyon is elég! De lehet küzdeni . . . a szerelem sok mindent legyőz. S ha anyám a mi részünkön lesz . . .

— Kedvesem, ne ringassa magát hiú reményekben. Biztosítom róla, hogy el fog kelleni válnunk! . . . Milyen szerencsétlenség ez! Pedig olyan szépen kezdődött.

— Elég, Olga! — mondotta Tambovskij kezeit szorongatva, hogy megnyugtassa. — Mondom, csak arról van szó, hogy türelemmel kell lennünk. A fődolog pedig az, hogy ideig-óráig legalább megőrizzük titkunkat. Nem szabad, hogy atyám előbb értesüljön a dologról, mintsem mindent elrendeztünk.

— De engem majd csalárdsággal és háládatlansággal vádolnak . . . Azt mondják majd, hogy a keblökön melengettek, befogadtak a családba, s ime, mivel háláltam meg . . . Hiszen ön mint mademoiselle Versinszkája vőlegénye szerepel. Megfeledkezett tán erről?

— Nem feledkeztem én meg, drágám, semmiről sem. Engem ennek a kisasszonynak a vőlegényeül tekintenek. Az Istenért, egy ilyen boldog pillanatban, ne beszéljen nekem erről a babáról! . . . Én semmiféle tekintetben sem érzem magamat vele szemben lekötöttnek. Bizza csak reám a teendőket, s azután . . .

Nem fejezhette be.

A villa erkélyéről lefelé jött édes anyja. Néhány levelet tartott kezében s odalépett hozzájuk.

Tambovskij csak pár szót súghatott Olga fülébe.

— Holnap este jöjjön el egyedül a vízeséshez. Ott fogom várni.

— Jó — mondotta Olga halkán, pillanatnyi habozás után.

— Vous voilà ! — szólalt meg Tambovskája odalépve hozzájuk. — Kerestelek, Leo. Azt hittem, még mindig a bárónénál vagy.

— Az imént jöttem vissza, maman. — Tudtam, hogy pihensz, s nem akartalak zavarni. A szobában meleg van . . . nem volt kedvem bemenni, itt pedig olyan szép, hogy akár örökké itt ülnék ezen a padon.

Tambovskája elmosolyodott.

— A te «örökké»-d egy hétig tart — mondotta.

— Igen? Miért nem tovább?

— Azért, mert ime egy levél az ispánodtól, legalább az írása után azt hiszem.

— Igen, tőle van — mondotta Tambovskij egy pillantást vetve a borítékra.

— Nos és ez alkalmasint azt jelenti, hogy szüksége van reád.

Petrovics Leo türelmetlenül fölszakítva a borítékot, gyorsan átfutotta a levelet.

Olga aggódva nézett rá.

— Bizony, mama . . . el kell utaznom, igazad van. Istennem, milyen gond is az, mikor az embernek birtoka van.

— No — mosolygott Tambovskája — ha nincs, az tán még nagyobb baj. Etes-vous de mon avis, chère petite? — fordult oda Olgához.

— Absolument, madame — felelt Olga szomorúan, s elbúcsúzva tőlök, bement a szobájába.

IX.

A hold már magasra emelkedett volt a sötétkék, csillagos égen, mikor Olga a széles fasonon át ballagott a hegyre, melyen a vizesés volt.

Vaszilijevna Katalin, a ki egész nap gyöngélkedett és rosszul érezte magát, korán visszavonult a szobájába, a fia tanácsára, a ki rábeszélte, hogy feküdjék le korábban, hogy azután másnap korábban kelhessen és kikisérhesse őt a pályaudvarra.

Olga fölhasználva a szabad estét, elindult a megbeszélt találkozóra.

Csöndes és langyos volt az este: a mint ott ment a teljesen elhagyott parton, néma elragadtatással telve többiben megállt a Földközi tenger végtelen és néma pusztaságnak látszó tükre előtt, melynek szélei a láthatáron szinte észrevétlenül beleolvadtak az ég pusztaságába. Örömtől és aggodalomtól dobogott a szíve. Valami hatalmas, derült és váratlan érzés vett erőt rajta ezen az éjszakán. Ez az érzés, amelyen eligazodni még sehogyan sem tudott, annyira új és idegen volt előtte, hogy teljesen megzavarodott tőle. Hogyan! Ő, Csekrygina Olga, egy szerény és szegény leány, a ki néhány garassal a zsebében jött föl messze vidékről Pétervárra, a hol csaknem elpusztult, egyszerre Nizza mesés, tündéri vidékén, pazar környezetben találja magát, a hol mindene megvan, a hol semmi gondja, s a hol kedves, jó és rokonszenves emberek veszik körül . . . De ez még nem minden! Mindehhez hozzájön még az, hogy szívében lánggra lobban a szerelem egy ember iránt, a ki úgy vagyonilag, mint rang dolgában messze fölötte áll és ez a szerelem visszhangra lel . . .

A mint életének erre az első találkozására ment, Olga zavartan vizsgálgatta az érzelmeit. Igen, ő megszerette Petrovics Leot. Már régóta érzett iránta, kezdetben határozatlan vonzódást, majd valóságos ragaszkodást, mely lassanként meleg érzelembe ment át; a meleg érzés pedig forróra változott . . . Csak most értette meg tisztán és világosan, hogy mi is történt vele az utóbbi időben. Hosszú ideig félt megvallani magának ezt a szerelmet, és neki bizonyára soha sem is merte volna megvallani.

Hogyan és mikor esett meg ez vele, arra a kérdésre még most sem tudott volna megfelelni. A Tambovskij vallomását követő egész éjszakán át ezzel a kérdéssel foglalkozott, még sem tudta eldönteni. Úgy tetszett neki, mintha azoknak a regényeknek egyikét élné át, a melyeket Vaszilijevna Katalinnak szokott fölolvasni s eszébe jutott, a mint olykor mind a ketten megegyeztek abban, hogy a szerző nagyon is hamar egymásba szerettette a hősöket és nem vitte következetesen keresztül a bonyodalmat.

Most mosolygott ezen az ítéleten. Nyilvánvaló, hogy az

életben regényesebb és hirtelenebb dolgok is fordulnak elő, mint a minőket a regények leírják!

És ez a friss, szinte hirtelen, fiatal és még soha sem tapasztalt érzés olyan nagy örömmel töltötte el a szívét, hogy egészen fölvidúlt, és szinte énekelni lett volna kedve. Önkéntelenül eszébe jutott annak a románcznak a dallama, a melyet hallott, s nem tudva ellentállani, halkán elkezdte dúdolni:

Ah! si l'amour renaissait rose . . .

Egyszerre néma szomorúság vett erőt rajta. Most született meg számára a szerelem, de ő már is érezte, hogy ez a szerelem nem lesz rózsákkal behintve . . . Nem mondta-e maga Petrovics Leo, hogy fél az atyjától? Ez a titokzatos ember, a kiről mindig bizonyos remegéssel beszéltek a családban, már régóta rémülettel töltötte el őt. Annyi bizonyos, hogy ebbe a házasságba soha sem fog beleegyezni! Neki pedig majd szégyennel kell elhagynia ezt a házat, a hol befogadták, melengették és becézgették . . . S megint ott találja majd magát az ismeretlen cél felé vezető országúton, pénz nélkül, támasz nélkül és az erejében való minden bizalom nélkül. Szorongó fájdalommal gondolt vissza azokra az időkre, mikor mindent meg kellett próbálnia, hogy valami helyre tegyen szert; milyen sérelmeket szenvedett az önérzete, hogy szét forgácsolódtak az idegei és hogy semmivé lett kis pénzecsskéje! S mennyire bántották őt az elutasítások: pusztán csak azért, mert véletlenül szépen született!

S ime most is csunya játékot készül üzni vele a szépsége! S mikor elképzelte piszkos és szegényes kis hónapos szobáját, a híg és hideg theát, a nyúlós kalácsot, . . . mind e helyett a pompa és kényelem helyett, úgy elszorúlt a szíve, hogy kedve lett volna sírni és meghalni.

Azután elkezdett magának szemrehányásokat tenni, hogy nem szereti komolyan Leót, ha képes egy fél órával a vele kitűzött találkozó előtt ilyen keserűen elmélkedni mind ezekről a petites misères de la vie-kről, a melyek mind elenyésznek a mellett a hatalmas érzés mellett, a mely a szívét betölti.

A magas és árnyékos lombok homályába burkolt fasorban kissé megkönnyebbült a szíve. Hosszú, kisérteties és kékes árnyékok feküdtek előtte keresztbe az úton, s a hold fénye, mely a lombokon át szűrődött tiszta és csillogó sávokban he-

vert a fasorban. A hegyre vezető út mindkét oldalán, mint a kisértetek sorakoztak a hegyes végű és húsoslevelű aloék, a kaktuszok és más egyéb növények, a melyeknek a nevét sem tudta. Itt-ott magas, hatalmas és szomorú cyprusok emelkedtek, melyeket lilaszínű glyciniák lebegő lánczocskái vettek körül. A közelben patak csobogott s a távolból hallatszott már a vízesés moraja.

Mikor végre fölért a kis térségre, megpillantotta Tambovszkijt, a ki gyorsan fölgorva a padról elébe sietett.

— No végre! — suttogta örömmel s megszorította a kezét. — Oly régóta várom már, Olga.

Olga kifáradt a hosszú úttól és leült.

— Kedves, drága Olgám — szólalt meg Tambovszkij, és oda hajolva megsókolta a kezét: — ha tudná, mit álltam én ki az éjjel! A hirtelen reám szakadt boldogságtól be se' hűntam a szememet.

Olga zavarba jött, s nem tudta, mit feleljen.

— Régóta várt már reám? — kérdezte végre.

— Oh igen. Korán jöttem.

Nagy idegesség vett erőt Olgán, s szinte kirázta a hideg, ámbár az éj meleg, gyönyörű és csöndes volt.

— Mi lelte, drágám!? — kérdezte Tambovszkij aggodva. — Mintha megijedt volna! Olyan szomorúnak látszik... Azt hittem, hogy vidáman és örömteljesen fogom látni, mint a milyen én vagyok. Milyen csodaszép este!

— Igen — suttogta — fölséges este! Oh bár csak sok ilyen estét élvezhetnénk nyugodtan, gondtalanul, rá se' gondolva a fenyegető jövőre...

— Én nem is gondolok a jövőre, mikor együtt vagyok önnel!... Lehet-e valami szomorúra gondolni, mikor az ember lelke tele van örömmel és boldogsággal?

— Ez az én első boldog estém... s az utolsó is — mondotta szomorúan.

— Az Istenért ne mondja ezt! Ha tudná, mennyire fáj nekem ilyesmit hallani...

Megint lehajolt hozzá, s magára nézve is szinte váratlanul odahúzta magához a fejét. Olga nem ellenkezett. Tambovszkij érezte, a mint önként odahajolt hozzá. Hosszú, szenvedélyes csókban olvadt össze az ajkuk. Ez a csók, a melyből Olga annyi szenvedélyt, annyi elragadtatást érzett ki, vég-

képen megzavarta őt. Ez volt az első csókja. Megrázkódott és ködbe borultak a szemei. Soha még nem tapasztalt ilyen égető, gyötrelmes és mindamellettt édes érzést. S egyszerűben megértette a különbséget az eddigi közönyös csókok és e közt, a melyben szerelemmel teli szíve szinte fölolvadt. S valósággal megrémült a szenvedélynek e hirtelen föllobbanásától, a melyet még csak nem is sejtett magában. Szégyen és mámor vett erőt rajta és édes kimerültség nyomta el az akaratát.

— A boldogság csak egy pillanat — suttogta halkán, miközben kibontakozott a karjaiból. — Elmulik az éj, eljön a nap . . . s te nem léssz már velem, édesem . . .

— Majd irok neked, Olga. Majd eljársz a postára és magad hozod el onnét leveleimet. Rajta leszek, hogy minél rövidebb ideig tartson távollétem.

Mind a ketten elhallgattak, nem tudván mit mondani egymásnak. Mind a ketten hatalmában voltak annak a szenvedélyes, fiatal érzésnek, mely erőt vett rajtuk; de a szavak, melyek nyelvökre jöttek, nem bírták egész erővel kifejezni szerelmöket, s így szinte önkéntelenül hallgattak.

Végre Tambovskij megszólalt.

— Ne haragudjék rám, Olga, azért, hogy idehívtam erre a találkozóra.

— Én . . . haragudni önre . . .

— De nem tudtam meglenni a nélkül. Ha nem kellene elutaznom, úgy tovább is otthon találkoztunk volna . . . De így, nem tudtam elutazni a nélkül, hogy lássam, hogy magam mellett érzem, én egyetlenem. Mikor olyan zavartan és idegesen ideért, azt hittem, hogy haragszik reám ezért a találkozóért. Tévedtem, úgy-e? Tudja, mikor a szív beszél, akkor az ész hallgat, vagy pedig mindenféle szörnyűségeket süt ki.

Olga lesütötte szemeit. Meghatotta ez a mentegetőzés; tapintatos és tiszteletteljes érzelmei tetszettek neki, s csak fokozódott iránta való szerefme, mikor meggondolta, hogy ő — egy ilyen szép, gazdag és előkelő ember rávetette a szemét, mikor éppen úgy beleszerethetett volna egy rangban és minden másban hozzá méltó leányba is. Ez hizelgett önértetének és büszkeségének. Szükségét érezte annak, hogy kifejezést adjon előtte szívből fakadó, mélységes hálaérzeté-

nek. De nem talált szavakat ennek kifejezésére. Szép fekete szemeivel, melyekben könnyek csillogtak, háládatos pillantást vetett rá.

— Tehát nem haragszik reám? — mondotta megörülve a szerelem amaz őszinte kifejezésének, mely szemeiben volt olvasható.

Olga nem felelt, de átkarolta a nyakát, . . . nem volt ereje ennek a hirtelen rohamnak ellentállani.

Tambovskij csókokkal borította el kezeit. Átölelte és hosszú ideig karjaiban tartotta őt. S érezte, a mint elgyötört és vékony testével szerelmesen és bizalommal odasimúlt hozzá, s a mint egész testében remegett, mintha csak oltalmat és menedéket keresett volna nála.

— Olga! — suttogta. — Szeretlek!

Olga e szavaktól megittasulva boldogan hallgatta őt, gyönyörködve a hangjában s e szavaknak az értelmében, a melyet mindeddig nem volt képes fölfogni. Megfeledkezett a félelemről, az aggodalmakról, s teljesen átengedte magát egy érzésnek, egyetlen ábrándnak, egyetlen szenvedélynek.

Fölkeltek a padról s egymást még mindig átölelve oda léptek a korláthoz, mely a kis térséget elválasztotta attól a mélységtől, a melybe a vizesés zuhogott. S Olga ott a vizesés morajánál ismételten hallotta ugyanazokat az egyszerű szavakat, a melyeknek most reá nézve olyan különös jelentőségök volt.

— Szeretlek, szeretlek téged, édes gyönyörűségem te . . .

Olga lenézett a magasból. Lenn a messzeségben terült el előtte Nizza, mely olyannak látszott, mint egy a kerteknek, a holdsugár ezüstös fénye által elárasztott zöldjébe elmerült, alacsony, fehér házakból álló óriási fészek. S még messzebb, mint valami, a holdfényben időnként fölcillanó alig észrevehető sötét folt rejtőzött a tenger, mely mintha csak bámulta és figyelte volna ezt a tündéri szép, nyári éjtszakát. A levegő tele volt a virágok sűrű illatával, s Olgának úgy tetszett, hogy különösen a glyciák illatoznak, a melyeket ő annyira szeret; a komor cyprusok ingatták hegyes végű sudaraikat, messze kinyúltak kúpszerű testökkel a többi fák sorából s élesen rajzolódtak le a csillagokkal behintett, átlátszó égboltozat sötét hátterén.

Olgának úgy tetszett, mintha a cyprusok szemrehányóan

— Ne feledd, Leo — mondotta egyszerre, eszébe jutván nagybátyja szavai — csak az erőseké a világ, a gyöngéknek el kell pusztulniok . . .

— Minek mondod ezt nekem ? — kérdezte aggódva.

— Tarts fönn engem az erőddel, én érzem, hogy gyöngegség fog el.

Tambovskij megnyugtatta és megcsókolta, mire elváltak.

MÁSODIK RÉSZ.

I.

Olga az ablakpárkányra támaszkodva ott ült szobájában, s tekintete a fényes holdsugarban diszlő kerten merengett.

Tambovskijval való utolsó találkozása óta három hét múlt el, de ő azért még mindig nem tudta beleélni magát abba a gondolatba, hogy szeret és szerettetik — annyira új volt előtte ez az érzés. Most pedig, hogy egyedül maradt s folyton csak arról a távollevő fiatal emberről álmodozott, rendkívül unatkozott s csaknem teljesen elvesztette az életkedvét. Ha csak fölolvasonői tiszte megengedte, egész napok hosszát átengedte magát az ábrándjainak ; mikor meg olvasnia kellett, egész oldalokat olvasott föl, a nélkül, hogy tudta volna mit olvas, s nem egyszer teljesen meg nem felelő válaszokat adott Tambovskája kérdéseire.

Vaszilijevna Katalin is észrevette ezt a hirtelen változást, melyen a fiatal leány keresztülment, s nem tudván mi történt vele, gondosan szemmel tartotta.

Ez alatt Olgának sikerült néhány levelet kapnia, a melyekre felelt is. Tambovskij gyakran és sokat írt. A hogy az idő múlt, szerelme nem hogy gyengült volna, de sőt erősödött és növekedett és a távollét következtében mélyebbé is lett s bizonyos melancholikus színezetet nyert. Ezekből a levelekből azt látta, hogy Tambovskij unatkozik nélküle, hogy töri magát utána, s hogy állandóan csak reá gon-

dol. De a dolgai nyilván elhúzódtak, s nem mentek olyan gyorsan, a mint szeretne volna, hogy menjenek, a mitől valóssággal kétségbeesett.

Leveleiből Olga azt a homályos benyomást merítette, hogy Tambovszkij iparkodik őt megnyugtatni, magát pedig bátorítani, de azért még korán sincs meggyőződve róla, hogy a dolog szerencsés megoldásra fog jutni.

Olga is hosszú levelekben válaszolt neki, a melyeket éjjeli magányában irogatott, gondosan óvakodva tőle, hogy rajtakapják.

Vaszilijevna Katalin már régen észrevette benne ezt a hirtelen változást. És miután nagyon a közelébe férközött és őszintén megszerette őt, nem akarta erővel kicsikarni belőle a vele történt változásra vonatkozó vallomást, hanem türelmesen várta, míg ez önként bekövetkezik.

De a vallomás pillanatának valamikor elkerülhetetlenül be kellett következnie, a mint hogy csakugyan be is következett egy tikkasztó juliusi este, a mikor a távolban villámlott, s a fölkorbácsolt habok zugása főlhallatszott az erkélyre, a melyen ketten üldögéltek.

Mennydörgött és nagy zivatar volt készülöben; a föllegek egészen beborították az eget és Olga ideges állapota annyira fokozódott, hogy képtelen volt könnyeit visszatartani. Föltétlenül szüksége volt reá, hogy valaki előtt föltárja lelkét, jól kisírja magát és könnyítsen a lelkén.

Sírva fakadt.

— Mi lelte, kedves Olga? — kérdezte Tambovszkája. — Már régóta látom, hogy valami történt önnel. Rosszul esik önt ilyen állapotban látnom. Hiszen tudja, hogy nagyon szeretem és hogy bátran megbizhatik bennem, mintha az édes anyja volnék.

— Oh az anyám, az anyám! — kiáltott föl Olga. — Hogyha tudná, hogy mi történik velem!

— Mondja el nekem; ha valamiben segítségére lehetek, . . . nem szabad kételkednie ön iránt való barátságomban.

Olga hirtelen elhallgatott. Látta, hogy a visszalépés most már lehetetlen. Valami annyira szorongatta a keblét, hogy ebben a pillanatban még akár a boldogsága árán is kész volt könnyíteni magán. Ez gyöngeség volt, de olyan hatalmas gyöngeség, a mely ellen képtelen volt küzdeni tovább.

Zavarral, kétségbeeséssel és aggodalommal telve, halk, elfojtott hangon így szólt:

— Köszönöm, Vaszilijevna Katalin. Köszönöm mindazt, a mit érettem tett, a részvétét, irántam való szeretetét . . .

— Ugyan, ugyan, kedves Olga! — szólt tiltakozva. — Ugyan hát mit tettem én önért? Miért mond itt köszönetet nekem? Nekem kellene megköszönnöm önnek, hogy vesződik egy ilyen öreg asszonynyal . . .

— Nem, Vaszilijevna Katalin — vágott közbe Olga. — Ön megmentett engem a nyomortól, s részvétteljesen és melegen viselkedett irántam. Én nem számítottam erre, mikor idejöttem. De most . . . most nem segíthet rajtam semmivel.

— Hogy-hogy, . . . miért?

— Azért, mert én mindazért, a mit velem csak tett, rút hálátlansággal fizettem.

— Ön?

— Igen, én.

— Hogy-hogy — nem értem?

— Oh esküszöm önnek, hogy én nem vagyok hibás! Az én részemről nem volt itt semmi előre megfontoltság, semmi számítás . . . Olyan váratlanul, olyan hirtelen történt az egész. S nekem sem erőm, sem módom nem volt hozzá, hogy ezt megakadályozzam.

— Mit? — kérdezte Tambovszkája bámulva.

— Azt, a mi történt.

— De hát mi történt?

— Bocsásson meg, magam se tudom, mit beszélek. Anynyira magamon kívül vagyok.

Tambovszkája megfogta a leány kezét, lehajtotta magához a fejét, és gyöngéden megcsókolta a homlokát.

— Olga — mondotta — csillapodjék, kedvesem. Meglehet róla győződve, hogy én a legjobb indulattal vagyok ön iránt s így semmit sem szabad előttem eltitkolnia. Tudni akarok mindent. S megigérem önnek, hogy tőlem telhetőleg mindent megteszek, hogy segítségére legyek.

Olga lehorgasztotta a fejét, még mindig nem tudván rászánni magát, hogy titkát elárulja. Végre görcsös zokogás közt, melyet nem volt ereje elfojtani, nagy nehezen kimondta:

— Én . . . én szeretem az ön fiát.

Árnyék borult Tambovszkája arcára.

— Tehát ez az! — suttogta halkán. — Úgy hát mégis igaz . . .

— Hát ön talán tudott róla valamit? — kérdezte Olga, ijedt szemekkel pillantva rá.

— Már régen beszélt nekem róla az a fecsegő Szmirdina, de én annyira hozzászoktam, hogy ne higgyek a pletykáinak, hogy semmi jelentőséget se' tulajdonítottam a szavainak.

Tambovskája elhallgatott és elgondolkozott. Azután, mintha hirtelen eszébe jutott volna valami, megint megszólalt:

— Szmirdina beszélte, hogy sokszor látta magokat együtt, egyszer pláne éjjel s még pedig — mint ő mondta — a legcompromittálőbb körülmények közt, . . . a vízesésnél. Igaz ez?

— Igaz — felelt Olga halkán. — De compromittáló nem történt semmi sem.

— De Leo megölelte és megcsókolta önt? Igaz ez is?

— Igaz — felelt Olga még halkabban.

— Ez nagy meggondolatlanság volt tőle, . . . de meg öntől is.

Olga mélyen lehorgasztotta a fejét.

— Tehát . . . szereti őt . . . — folytatta Tambovskája.

— Oh Vasziljevna Katalin, ha tudná, hogy mennyire szeretem őt! — Kiáltott föl Olga hevesen. — De Isten a tanum rá, én nem tudom, hogy történt ez . . . Én küzdöttem ellene . . .

— Nos és ő . . .

— Ő is szeret engem.

— Bizony ez csakugyan nagy csapás — mondotta Tambovskája komolyan. — Nagy, és tartok tőle — elháríthatatlan. Az én uram soha se fog beleegyezni ebbe a házasságba. Soha — ismételte határozottan. — De iparkodjunk hidegvérűek lenni és fontoljuk meg a dolgot jól. Ön azt mondja, hogy Leo megcsókolta önt, szerelmet vallott . . . és találkoztát adott önnek.

— Igen — felelt Olga, félénken rápillantva.

— Nos . . . és több semmi sem történt? Más semmi különös nem adta magát elő önök közt . . .

— Vasziljevna Katalin! — kiáltott föl Olga, s mélyen elpirult. — Esküszöm önnek.

— Hiszek önnek. Hiszem azt is, hogy ön becsületes és tisztességes leány, s tudom, hogy Leo is becsületes fiú. De

azért a dolog mégis csunya. Azt tudom, hogy ön nem akar az övé lenni törvényen kívüli módon . . .

— Soha . . .

— Az ő atyja pedig soha sem fog beleegyezni ebbe a házasságba. Mit csináljunk? Lássá, ezt kérdezem én magamtól: Hallgasson meg: mert én magam is ilyen helyzetben voltam ám!

— Ön . . . ?

— Igen. Én a férjem szüleinek a házában nevelőnő voltam. Ő éppen olyan volt mint Leo, csak jóval idősebb volt nála. Belémszeretett, úgy mint én is ő belé. A szülők ellenezték ezt a házasságot, de Péternek makacs és állhatatos jelleme volt. Megmaradt a szándéka mellett és megnősült a szülei akarata ellenére. Mindezt azért mondom el önnek, hogy lássa, hogy nekem, a magam részéről semmi kifogásom sincs ön ellen, s hogy teljesen meg tudom érteni az ön érzelmeit. A mi házasságunk, a mint ön is bizonyára látja, nem vezetett valami különösen jóra. S ez egyike azoknak az okoknak, a melyek miatt nem fogja akarni, hogy a fia megismételje az ő esetét. De a férjemnek, ismétlem, erős és határozott jelleme volt. Leo ezzel ellentétben teljesen az én természetemet örökölte — lágy, határozatlan és gyöngé. Ez nagy szerencsétlenség reá nézve, s itt az anyja bűneiért bűnhődik. De Istenem, mit tegyünk, mit tegyünk? Egyelőre mindenesetre eltitkoljuk a dolgot a férjem előtt . . . ha csak nem akad megint valami Szmirdina fajta szolgálatkész személyiség, a ki előre tudósítja őt. Akkor pedig én igazán nem tudom, mi lesz . . .

Olga elkezdett halkán, idegesen, egész testében remegve sirni.

— Olga, édes — mondotta Tambovskája, odahúzza őt magához, mint a beteg gyermeket. -- Ne sirjon. Hiszen láthatja, hogy én legkevésbé sem haragszom önre . . . sőt én, ha úgy akarja, akár szövetséges társnője is leszek.

— Igazán? — szólta Olga örömmel.

--- Mindjárt megmagyarázom önnek, miért. Én ismerem az én fiamat. Becsületes és egyenes jelleme, gyöngéd és ragaszkodó szíve van. Ő nagyon, de nagyon fog szenvedni . . . Ne sirjon, hiszen még nem tudjuk, hogy' fog mindez végződni. Nos és én tudom, hogy neki éppen ilyen feleségre van szüksége, mint ön, a ki egyszerű, jó és egyenes . . . Versinszkájá-

val ő rettenetesen boldogtalan volna . . . És olyan feleség ellen, a milyen ön — én nekem igazán semmi kifogásom sem volna . . .

— Oh köszönöm, köszönöm . . . — kiáltott föl Olga s a reménység szikrája villant meg a szemeiben.

— De azért hasztalan alapítja reményét az én együtt-érzésemre. Én elmondtam az imént, hogy miért vagyok én az ön szövetséges társnője. De az én szövetségem nem igen hozhat önnek semmiféle tényleges hasznot, sőt még inkább tán csak ártalmára van . . . Ön nem ismeri az én uramat.

Vajon hányadszor hallotta már Olga az idősb Tambovszkijra való ilyesféle hivatkozásokat. Vajon micsoda rettenetes ember lehet az, a kitől mind félnek, a ki előtt mind reszketnek, s a ki mindenre képes . . . De hát mire? És valahányszor beszéltek előtte erről a rettenetes emberről, elfoglalttá lőn és szíve összeszorult a rémülettől.

— Az én férjem mindenre képes — folytatta Tambovszkája. — Benne meg van az, a mi hiányzik belőlem és a fiamból: a törhetetlen akarat. Ő arról a tervéről, hogy a fiát Versinszkájával összeházasítsa, nem mond le a világerért sem. — Szegény, szegény leány — folytatta Tambovszkája, látva Olga izgatottságát. — Kedvesem, én őszintén sajnálom önt. De el se' tudom képzelni, mitévők legyünk. Leo, az a rossz fiú, elutazása előtt semmit sem szólt nekem erről.

Ekkor kopogás hallatszott az ajtón, s a két ideges állapotban levő asszony összerezzen a váratlan hangtól. Olga föl is sikoltott.

Az inas volt, a ki levelet és táviratot hozott.

A levél Versinszkájától volt.

Jelentette, hogy a napokban érkezik Nizzába, s útközben pár napra megáll Párisban is, a hol holmi bevásárlásokat kell végeznie.

Tambovszkája, miután nagyító üveg segítségével s nagy kinnal elolvasta ezt a levelet, leeresztette a kezét.

— A baj soha se' jön egyedül — mondotta. — Ime levél Versinszkájától, a melyben arról értesít, hogy ide érkezik . . .

— Nemsokára? — kérdezte Olga elfojtott hangon és dobogó szívvel.

— A napokban. S a leveléből szokás szerint kiérzik az aljassága. Képzeld csak, azt írja, hogy nagyon unatkozik Leo

nélkül, vágyódik őt látni és reméli, hogy Leo nem változtatta meg iránta való gyöngéd érzelmeit. Milyen alávalóság! Leo, a ki mindenkor tüntető ridegséget és szárazságot tanusított iránta . . .

— És kitől van a távirat? — kérdezte Olga.

— Oh arról egészen meg is feledkeztem. Kérem, olvassa el.

Olga remegő kézzel bontotta föl a kék papiroost.

— Ez . . . ez Petrovics Leótól van — mondotta.

— Leótól?! Oh Istenem, mi történt?

— Semmi . . . azt táviratozza, hogy holnapután érkezik.

— No ez azt jelenti, hogy a megoldás közeledik — mondotta Tambovskája.

— Hogyan? — kérdezte Olga.

— Versinszkája után hamarosan megérkezik a férjem is. Tudom, hogy a házasság dolgában most végleges döntést fog akarni provocálni. Szegény Olga! — tette hozzá megszorítva a leány hideg ujjait. — Nagy megpróbáltatáson kell keresztülmennie. De szedje össze magát. Ismétlem, én mindent megteszek, a mi tőlem függ, csak az a baj, hogy nem sok függ tőlem.

— Kedves, drága Vaszilijevna Katalin, bocsásson meg nekem — szólalt meg Olga sirva. — Ne haragudjék reám, az Istenért. Tudom, hogy fájdalmat okoztam önnek, s hogy jobb lett volna, ha mindez nem történik. De én nem vagyok hibás. Én magam sem tudom, hogy történt ez.

— Hiszem, Olga, és biztosítom róla, hogy én legkevésbé sem haragszom. Önt én szeretem . . . Ezt senki se láthatta előre és így senki sem is akadályozhatta meg. Mitévők legyünk! Az élet nem a mi óhajításaink szerint alakul s a mi dolgainkat és sziveinket valami láthatatlan sors irányítja, a melynek teljes megadással alá kell rendelnünk magunkat.

Vaszilijevna Katalin megölelte és megcsókolta Olgát, azután elvált tőle.

Olga kiment az erkélyre. Az ég tiszta volt s a levegő zamatos. A kertből virágillat áradt felé, melyet mohón szítt magába. S egy keserű gondolat villant meg az agyában: mindennek végének kell lennie az ő számára — a kertnek is, a szerelemnek is, a virágoknak is . . .

II.

Versinszkája előbb érkezett Nizzába mint Petrovics Leo, s Tambovszkijék mellett egyik rokonának pompás villájában helyezkedett el.

Mindjárt megérkezése után következő nap megjelent Vasziljevna Katalinnál. Pompás fantaisie-fogatban jött. A legújabb divat szerint készült halványpiros ruhába volt öltözve, szűk ujjakkal és puffokkal a vállain, s ezenkívül a szoknyáján külön csipke áthuzattal. Olga sokáig nézte ezt az alkotmányt, de sehogy se tudott tisztába jönni a szabásával. Piros gázból készült óriási kalapját, mely szép fejét ékesítette, remekbe készült mákvirágok díszítették, melyek olyanok voltak, mintha csak valódiak lettek volna. Napernyője, sőt még harisnyái is pirosak voltak — s lábain, a legutolsó divat követelményeinek megfelelően, sötétpiros bőrből készült nyitott papucsfeléket viselt.

Versinszkája Olga előtt most még inkább delnőnek látszott, mint akkor ott a pétervári pályaudvaron. Nem volt benne nyoma sem a leányosságnak, ellenben minden mozdulatában, tartásában, beszédmodorában és szép metszésű szemének tekintetében volt valami pikans, kihívó, sőt tisztátalan. De a mellett csodálatosan szép volt.

Hangosan és bátran beszélt, s beszédközben tán kizárólag ő általa használt kifejezéseket és valami egészen különös jargont használt. Az a régi gőg, melyen Olga már akkor az első találkozáskor megütközött, most is meg volt benne.

Hideg és ellenséges érzés lopózott Olga szívébe, mikor Versinszkája a szalonba belépett.

— Üdvözlöm drága Vasziljevna Katalin — mondotta szinpadiasan meghajolva s odanyújtva Tambovszkája felé gondosan ápolt kezét, a mely tele volt a legcsekélyebb mozdulatra is hangosan csörgő és zörgő gyűrűkkel és karkötőkkel. — Enfin. — . . . Ha tudná, mennyire örülök, hogy megint Nizzában vagyok! . . . Úgy szeretem ezt a várost, bár az igaz, hogy nem épen ebben az időtájban. C'est un desert. Bocsásson meg, hogy már tegnap nem jöttem el önhöz. De nagyon ki voltam fáradva. A vonat olyan lassan czammogott, hogy szinte belezsibbadt a lelkem. Azt reméltem, hogy Párisban

találkozom Dimitrijevic Péterrel, de nem is láttam őt. Igaz, hogy Leo falun van? Úgy szeretném már látni. És ön — hogy van, egészséges?

— Köszönöm.

Ezzel látogatója figyelmét Olgára irányítva, nyomatékosan így szólt:

— Önök, azt hiszem, ismerik egymást?

Olga meghajtotta magát s azt akarta mondani «igen», de Versinszkája összehúzta gyönyörű szezeit, futólag tetőtől talpig végignézte őt és megrázta a fejét.

— Nem . . . nincs szerencsém.

— Mademoiselle Csekrygina — mondotta Tambovskája — emlékszem, hogy Péterváron a pályaudvaron bemutattam önöket egymásnak.

— Á-á — szólt Versinszkája. — Az nagyon meglehet . . .

Bólintott a fejével, de kezét nem nyújtott neki, s tüstént elfordult tőle.

Olga ki akart menni a szobából.

— Hová megy, Olga? — állította meg őt Tambovskája.

— A szobámba megyek egy pillanatra.

— De azután, kérem, jöjjön vissza.

Olga bólintott a fejével.

— Miféle kisasszony ez? — kérdezte Versinszkája, mikor Olga kiment.

— Talán bizony nem tudja? — kérdezte Tambovskája, gúnyos pillantást vetve rá.

— Nem . . . Oh igen, igen! Emlékszem már. Ez az ön fölolvasonője?

— Az . . . Önnek nem épen a legjobb az emlékezőtehetése!? — mosolygott Tambovskája.

— Oh, ellenkezőleg, megdöbbsentően jó! De már, bocsásson meg, csak nem emlékezhetem minden bonne-ra, neve-lőnőre, fölolvasonőre vagy dajkára, a kivel egyes családoknál találkoztam . . .

— Nagyon művelt és jó családból való leány.

— Possible . . . de én soha sem szoktam a cselédséggel foglalkozni. S önt kivéve, kedves Vaszilizjevna Katalin, senki sem szokta nekem a bonne-jaⁿ bemutatni . . . Önnek olyan jó szíve van, s alkalmasint annyira szereti őt, . . . a mi önnek becsületére válik ugyan, de én nekem . . .

Tambovskáját bántották Versinszkája szavai. Mindazok a furcsa szavai és kifejezései a kaszárnnyára emlékeztettek, s azt bizonyították, hogy olyan férfiak társaságában szokott forgolódni, a kik nem igen feszélyezték magokat előtte . . .

— De hát, hogy van az — folytatta Versinszkája, szokása szerint úgy viselkedve, mintha észre sem vette volna azt a kellemetlen benyomást, a melyet szavai Tambovskájára tettek — hogy van az, hogy mi nem találunk érdekesebb beszéd tárgyat, mint ezt a kisasszonyt . . . Beszéljen inkább Leóról.

— Ugyan mit mondhatnék róla ?

— Még mindig olyan ?

— Milyen ?

— Mint a forrázott kecsége ? . . .

Tambovskája ingerült lett.

— Bocsásson meg, chère Irène . . . — szólt tartózkodással. — Én nem ismerem és nem értem ezt a jargont. Mit jelent ez ?

Versinszkája elmosolyodott.

— Mon Dieu — mondotta — c'est si simple. A forrázott kecsége annyi, mint határozatlan, bászli ember. Ha jobban tetszik : mamlasz.

— Igazán, erre a kérdésre bajos felelni.

— Hiszen már ez is felelet — folytatta Versinszkája nevetve. — Látom, hogy nem változott. S irántam hogy' viselkedik ?

— Úgy, mint az előtt — felelt Tambovskája finom gúnynyal.

— No, annál jobb — felelt Versinszkája, nem értvén meg Tambovskája szavait. — Tehát a régi jó barátok vagyunk. Én annyira szeretem Leót . . . olyan derék fiú . . . kissé demodè, túlságos erényes, . . . de talán majd csak kifejlődik. Jó feleségre van szüksége.

— Oh igen ! Ebben teljesen egyetérték önnel. De honnan vette azt, hogy ő : fiú.

— Ugyan . . . — felelt amaz. — C'est une façon de parler.

— Áá . . . De abban, hogy erényes, én semmi bajt sem látok.

— Az erény olyan dolog, a melylyel nem szabad vissza-

élni. Különben unalmassá válik. Egy kis fűszer soha sem árt. Enfin, ezzel majd az ön engedelmével csak akkor foglalkozom, ha majd a férjem lesz. Ön csak nem ellenzi ezt a tervet . . .

— Én se nem helyeseltem, se nem elleneztem — jegyezte meg Tambovskája szárazon. — Ez az én uram terve, s nekem nincs ellene kifogásom . . . — tette hozzá nagy önmegtagadással. — Csak ha . . .

— Mit csak ha?

— Csak ha Leónak sincs ellene kifogása.

— Eh . . . ő! — mondotta Versinszkája kicsinylőleg.

Tambovskája megsértődött.

— Mit . . . ő? — mondotta. — Ő már nem kis fiú, ellenére annak, hogy ön úgy hívja őt . . . S az igazat bevallva, én nagyon csodálkozom Dimitrijevic Péter tervén.

— Ugyan miért? — kérdezte Versinszkája kihívóan.

— Először is azért, mert ilyen terveket csinálni lehetetlen. A házasság nem olyan, mint egy telekvásárlás. S mielőtt valaki ilyen terveket csinál, meg kellene kérdeznie az érdekelt feleket. Ismétlem, ha Leo önt szereti, nekem nincs semmi kifogásom.

Ekkor belépett Olga és Versinszkája nem tudott felelni az utolsó szavakra.

E helyett megkérdezte Tambovskájától:

— És mikorra várja Dimitrijevic Pétert?

— Nem tudom. De azt hiszem, hogy most nemsokára eljön.

Versinszkája kényelmetlenül érezte magát Olga jelenlétében és csodálkozott azon a tapintatlanságon, hogy Tambovskája megengedte annak a leánynak, hogy itt «feszítsen» a szobában, mikor vendégek vannak.

Több ízben megpróbált új beszélgetést kezdeni, miközben ferde és boszús pillantásokat vetett Olgára, azt remélve, hogy végre megérti, de Olga rá sem hederített és meg sem mozdult a helyéről.

Erre Versinszkája fölkelt s meglehetősen tüntetőleg így szólt a ház úrnőjéhez:

— Majd eljövök önhöz holnap — lehet, hogy akkor tovább beszélgethetünk. De most megyek. Találkozót adtam az utitársamnak, a ki Nizzaig kísért.

— Az utitársának? — kérdezte Tambovskája csodálkozva. — Vajon ki az, ha nem titok?

— Legkevésbé sem. Gyermekkori barátom — Agninczev.

— A herceg segédtisztje?

— Igen. Nagyon jó viszonyban vagyunk.

Tambovskája gondolta magában: «Ez a leány elég arcátlan ahhoz, hogy ezt a kövér, vöröshajú katonatisztet gyermekkori barátjának mondja és egész Európát bejárja vele. S egy ilyen demi-mondaine akar férjhezmenni Leóhoz és tönkretenni az életét.»

De nem szólt semmit és hidegen elbúcsúzott Versinszkájától.

Olga fölkelt. Versinszkája rá sem pillantva, fölényes, ellentmondást nem tűrő hangon odaszólt neki:

— Menjen, kedvesem és rendelje elő a kocsimat.

Olga arcát elfutotta a vér és haragos szikra villant meg a szemeiben. Görcs szorongatta a torkát. De erőt vett magán, összehúzta magát és engedelmesen kisompolygott a szobából, mint a megvert kutya.

Másnap megint jött egy távirat a fiatal Tambovskijtól Genovából, s este Vasziljevna Katalin és Olga kimentek elé a pályaudvarra.

Olga emésztő kíváncsisággal néz a kocsiból kilépő Tambovskijra, s belebámul egyenesen a szemeibe, mintha valami ujat, valami váratlant akarna kiolvasni belőlök. De a szemei ép oly szeretettel és derülten néznek reá, mint az előtt és ringatják őt puha, bársonyos tekintetökkel. Erre az utóbbi napokban lelkében összegyűlt keserűség oszladozni kezd s a viszontlátás öröme hirtelen erőt vesz rajta.

Petrovics Leo már jó messziről észrevette az elébejövő két szeretett nőt és sietve törte magát keresztül a vasuti szolgák tömegén, a kik sokkal többen voltak, mint az utasok. Közülök az egyiket már jól ismerte, s a podgyászjegyét oda nyújtva neki, így szólt:

— Monsieur Bousquet, chargez vous de mes bagages?

— Bien, monsieur.

Végre odaérkezve a hölgyekhez, hevesen megölelte és megcsókolta az anyját. Szívesen kezet szorított Olgával, nem lévén bátorsága az anyja jelenlétében más módon is kifejezést adni érzelmeinek.

— Nos, mi az ujság itt? — kérdezte.

— Versinszkája megérkezett — suttogta a fülébe Olga, kissé hátramaradva.

Látta, a mint Leónak elváltozott az arca, megrezzent a karja.

— Hogyan? — kiáltott föl. — Már is? Mit nem mond!?

— Igen, tegnap — fordult hozzá az anyja.

— De te még mindig szeretsz engem? — kérdezte Olga halkán, odahajolva hozzá.

— Halkabban — mondotta Tambovszkij, megszorítva a kezét — a mama meghallhatná . . .

— A mama mindent tud.

— Mindent tud? — szólt csodálkozva.

— Igen.

— De hát honnan?

— Én mondtam el neki. Ne haragudjál, drágám, de lehetetlen volt el nem mondani. Majd otthon megmagyarázok mindent.

— N'oubliez pas vos cartes! — kiáltott rájuk a kapus, mikor a kijáráshoz értek. Elvette tőlök a jegyeket és kieresztette őket.

A kocsiban Tambovszkij fogta az anyja kezét és zavartan megkérdezte tőle:

— Mamám, drágám — igaz az, hogy te . . . mindent tudsz?

Tambovszkája szomorúan elmosolyodott.

— Igen, gyermekem. Olga mindent elmondott.

— Nos és? Mit szólsz hozzá? — kérdezte aggodó hangon.

— Jól tudod, hogy én mindig szerettelek és szerettem mindazt, a mit te szeretnél.

— Köszönöm neked, édesem.

— De hát — folytatta — itt semmi sem függ tőlem. Ismered atyád terveit és ismered őt magát is. Sok mindenen fog kelleni keresztülmennünk. S itt meg kell pirongatnom téged.

— Miért? — kiáltott föl.

— Te olyan meggondolatlanul viselted magadat, hogy Goltz bárónő és Szmirdina is tudnak Olga iránt való szerelmedről, pedig ha már Szmirdina is tudja . . . ugyan mi jó van ebben?

— Jó nem sok, az igaz — felelt halkán.

— No lásd. Azután meg nekem semmit sem szóltál és . . . a mint ez egyébiránt rendszeren történni szokott, egyedül én, az édes anyád nem tudtam a dologról semmit.

— Ne haragudjál, mamen — mondotta gyöngéd és kérő hangon. — Mit csináljak! Olyan váratlanul jött az egész, hogy nem volt elég bátorságom.

— Hát félsz tőlem?! — kérdezte az anyja keserűen.

— Nem! Oh nem, anyám! — sietett őt Leo megnyugtatótni. — De magamnak is elő kellett készülnöm hozzá, hogy megbarátkozzam ezzel a gondolattal, hogy bele éljem magamat.

— Én nem haragszom reád, Leo. De ne titkolj előttem semmit. Lásd, mégis csak jobb, ha a ti részteken lesz, akár csak egy ilyen jelentéktelen erő is, mint én — nemde?

Tambovskij lehajolt és megcsókolta az édes anyja kezét.

Olga egész idő alatt hallgatott s félénken és zavartan nézett hol Tambovskájára, hol a fiára.

— Nos és hogy állnak a te dolgaid? — kérdezte Vaszilijevna Katalin.

— Oh mamen — szólalt meg — mit nekem a dolgaim! Azok jól mennek. De hogy került ide ez a mademoiselle Versinszkája olyan váratlanul? Hiszen az ősz előtt nem igen készült ide?

— Ki tudná azt, Leo . . . — folytatta anyja elfojtott hangon — Agninczevvel jött ide.

— Micsoda? Agninczevvel? Milyen arcátlanság! S elég merészség van benne azt hinni, hogy én feleségül veszem!

— Bizony. Azt mondja, hogy nagyon unatkozott nélkülöd, hogy rendkívül szeret téged és hogy ideje végre dülőre vinni a dolgot.

— Ez igazán mulatságos! — szólt gonoszul mosolyogva. — Ilyen aljas eljárásra csak olyan leány képes, mint ő. Egyébiránt annál jobb. Pompás ürügyem lesz legalább véget vetni ennek az egész dolognak, a melylyel már amúgy is torkig vagyok.

A kocsí megállt villájuk kapujában.

Gyönyörű, derült és langyos este volt. S Tambovskij a mint mohón szívta magába a pompás kert virágainak

illatát, a fasorban a ház erkélye felé közeledve, ábrándosan így szólt:

— Végre, itt vagyok . . . Istenem, ha tudnák . . . te, mama és ön, Olga . . . Szergejevna, ha tudnák, milyen boldog vagyok, hogy újra visszatérhettem ide, az édennek ebbe a kis zugába!

A kapus, az inas és a szobaleány elmentek és ők egyedül maradtak. Leültek az erkélyen. Tambovskij nem akart mindjárt bemenni szobájába, hogy átöltözzék, s azért engedelmet kért, hogy ugyanabban a ruhában maradjon, a melyben utazott.

— Hiszen nem vársz senkit? — kérdezte anyjától, mintegy mentegetőzve.

— Senkit.

— No, annál jobb.

Olga elment az ebéd iránt intézkedni, de Petrovics Leo kijelentette, hogy nem eszik semmit, s csak theát kért.

A theát az erkélyen szolgálták föl.

SZVJETLOV J. V. *után oroszról*

AMBROZOVICS DEZSŐ.

EGY ÁLLAMFÉRFIÚ TEMETÉSE.

Szinte királyi volt a halotti pompa,
Dicsőítés vegyült hangos fájdalomba,
Elvesztése fölött megrendült a nemzet:
«Ennél nagyobb fiat már aligha veszthet.»

«Hatalmas fegyvere a ragyogó elme,
Melyet csodássá tőn forró honszerelme ;
Zaklatott szívében a féltett hazának
Maga emelt örök emléket magának.»

S én kavicsot dobtam a mély tó vizébe,
Látszott utána egy kis habgyűrű képe ;
Egy percz, vagy annyi sem tölt bele, már megszűnt,
A habgyűrűcskének még nyoma is eltűnt.

Aztán sziklatömeg zuhant a mély tóba,
Nagy karika-hullám mutatott jelt róla ;
Két percz, vagy annyi sem tölt bele, már megszűnt,
Karika-hullámnak még nyoma is eltűnt.

Mert a mulandóság nem is tó, de tenger,
Végtelen hulláma kicsit, nagyot elnyel,
S a néma felejtés, bár félisten lennél,
Gyorsabb és erősebb az emlékezetnél.

LÉVAY JÓZSEF.

VILÁG SORJA.

Míg ifju voltam s víg legény
S jól rendén volt a szénám,
Nem ültem a festőknek én,
Mert mit sem adtak én rám.
De sok szép lányka hű szívében
Ott csünger akkortájt a képem.

Most ismert vén mester vagyok
S a hírem nőni látom.
Árulnak is, mint más nagyot,
Csészéken és pipákon.
De képem lány-szívekbe' nincs már —
S ah, ifjuságom vesztett kincs már.

HEGYKE-VÍGAN.

Megvetek szerelmi jajt,
Jámbor sóhajt, édes bajt.
Nem kérek az ilyen jókbul,
Csak a tüzes, pompás csókbul.
Gyönyör búval keveredve —
Ebnek teljék abba' kedve!
Víg szívemnek, ifju lány,
Bútalán kéjt adj csupán.

GOETHE után, németből

KOZMA ANDOR.

EGY ÚJ FRANCZIA REGÉNY.*)

Három kötetes regény bizonyára nem tartozik mai nap a szokottabb jelenségek közé a francia irodalomban. A ki e művet ezért meglepetéssel veszi kezébe, már épen oda lesz az ámulattól, ha aztán arról értesül, hogy ez a három kötet magában véve még semmi, mert egy tíz év óta munkában levő heptalogiának, egy hét részből álló nagy egésznek az előfutára, melyről szerző átnézeti táblázatot és bevezető magyarázatot **) nyújt. Az egész sorozatnak végleges címe ez lesz: *A holnap emberei* és három főcsoportra fog oszlani, úgy mint: regénytrilógiára, filozofiai trilógiára, végül az egész sorozat genesisét és a szerző szándékait, irányait fölfejtő analitikus részre. E részek közül az utolsó csak tervben, a második előkészületben van, az elsőből pedig eddig egy mű jelent meg, *Új Don Juan* címmel, míg a másik két regénynek ez lesz címe: *Az utolsó epopoea* és *A társadalmi kérdés regénye*.

Regénysorozatot, nagyszabásút alkotott régebben Balzac, újabban Zola; Barrière vállalkozása tehát nincs nagy megelőző példák híjával; de az övé annyiban különleges jellegű, a mennyiben ő a szépirodalmiak mellett filozofiai és kritikai munkákat is bevon sorozatába. Ismételten kifejezi abbéli meggyőződését, hogy hatalmas egy conceptio az, a mit ő merészel, a minthogy tényleg az is; valósággal katedráléhoz meri hasonlítani. Arról is meg van győ-

---

*) Marcel Barrière: *Le nouveau Don Juan*. Paris, Lemerre. 1900. I. *L'éducation d'un contemporain*. Deuxième mille. 316. l. (Introduction és Préface LXVII. l.) II. *Le roman de l'ambition*. 433. l. III. *Les ruines de l'amour*. 328. l.

**) A heptalogiáról általában az *Introduction* szól, míg a *Nouveau Don Juan*-t a *Préface* magyarázza, mely utóbbiban az V. pont egész irodalmi hitvallást tartalmaz, az irodalmi irányok bírálataival és a jövő nemzedékeknek szóló tanácsokkal.

zódve, hogy nem fognak hiányozni ócsárlói, gúnyolói. Ez utóbbira csak annyit felelhetünk: a siker a legvakmerőbb vállalkozást is szentesíti utólag. Részünkről sikert kívánunk szerzőnek s ezzel átérthetünk ez időszerint megjelent regényének ismertetésére. Szívesen vázolnók olvasóink előtt az egész heptalogiát, de még arra sincs terünk, hogy a nemsokára megjelenendő két társregényről szolgáljunk némi előzetes tájékoztatással, pedig az egyik különösen pikánsnak ígérkezik, a «jövő század regénye», érdekesebbnél érdekesebb jóslatokkal . . .

Milyen regény az *Új Don Juan* és mit akart vele szerzője?

«Tisztán képzeletbeli mű, igazán regényes regény», így minősíti Barrière; de siet megjegyezni, hogy mégis csak alakjára nézve regény, máskülönb «épen úgy a monographia sajátos keretében van írva, mint Cervantes *Don Quijoteje*, Richardson *Clarisse Harlowje*, Le Sage *Gil Blasa*»; «történelmi elbeszélés módjára írt regény». Visszahelyezése jogaiba ennek a regényformának, melyet a Balzac és Stendhal utáni nemzedékek úgy elidomtalánítottak: «képzelt biographiája oly személyeknek, kik moraliter a történelemmel vannak kapcsolatban, s mintegy emlékiratok alapján van megszerkesztve» . . .

Lássuk magát a regényt, mit találunk saját szemünkkel benne . . .

Az első kötet, *Egy kortársunk neveltetése*, aránylag véve a legmozgalmasabb, a legváltozatosabb. A hős szüleivel, gyermek- és ifjúkorával ismerkedünk meg benne. Az új Don Juan igazi neve Le Gow, alias Baratin herczeg, egy párisi orosz diplomata s egy francia nő gyermeke. Szerző elég érdekfeszítően beszéli el, minő melodramai küzdelmek révén lopja vissza fiát az előzvegyült anyja a czári önkény elől Franciaországba. Aztán halljuk, mint növekedik e gyermek és kerül Saint-Cyrbe, lesz belőle katonatiszt. Szóval, mint már a kötet címéből is sejthettük, pædagógiai regénnyel állunk itt szemben. És miután a hős új Don Juannak készül, magától értődik, hogy e nevelési tanfolyamnak egyik kimagasló mozzanata lesz az első szerelem.

A kötet negyedik fejezete valóban *Első szerelem* címet visel. A szerelem szót ám hagyjuk meg itt euphemismusból; de nem kell bővebben magyaráznunk, hogy itt alapjában véve nem egyébről van szó, mint az érzékek beavatásáról. Miként Byron Don Juanjával szemben ezt a föladatot egy fiatal szép asszony teljesíti, kinek kellemtelen idős férje van, ugyanígy cselekszik az orosz-francia utód-

dal szemben egy amerikai milliomos bájos neje, kire magára nézve is bizonyos tekintetben avatásszerű ez a gyorsan félbeszakadó kaland. Monte-Carlóban találkoznak; egy kirándulás alkalmával az ifjú és a nő elkalandoznak a társaságtól, egy lejtős helyen a bokorban fönnekad a nő ruhája s mindketten rabúl esnek érzékeik hevületének. De miként Byron Juliája, úgy itt Edith Clénor a férj miatt, ki mindent fölfedez, elszakíttatik kedvesétől. Ez a viszony szerzőnk szerint kétféle irányban volt elhatározó hatással hősünkre. Egyfelől, minthogy Edith gyönyörű alkatú és gazdag nő volt, e viszony után lehetetlenség volt neki más, mint szép formájú és kifogástalan elegantiájú nőket részesíteni donjuani kegyeiben; másfelől «meggyűlöltette vele» a természeti törvényeket lábbal tipró korabeli erkölcsöket és társadalmi törvényeket...

A második kötet, *A nagyravagyás regénye*, «sorte d'épopée de l'orgueil et de l'argent». E kötetben Barrière állítása szerint «föülkerekednek a szerelmen az intellectualis szenvedélyek, melyekből az uralkodás szellemével nagy altruismus-érzelmek bontakoznak ki». Azzal kezdődik, hogy Le Gownak, «a szenvedély e bolygó zsidájának» kéjelgéseit, csábításait, «donjuanesque életmódját» beszéli el. A hős végül, híven donjuani mivoltához, asszony útján, e mindig kényelmesebb és jelen esetben igen kellemes úton akar célzt érni nagyravagyásában. Ő, kinek sohasem elegendő a pénz, egy roppant gazdag, bájos fiatal özvegygyel, Claire de Chamarrande herczegnővel kezd viszonyt. Szeretőjévé teszi, eltitkolva előtte kilétét, sőt szerény sorsúnak adva ki magát. Kedvese aztán kész törvényes nejjévé lenni s így megosztani vele vagyont. Le Gow ekkor nagy színpadi hatással tárja föl rangját a herczegnő előtt «a legarisztokratább nagykövetségnek», az osztrák-magyar nagykövetségnek egyik estélyén. Az esküvő előtt közvetlen Baratine fényes ünnepélyt rendez, melyen az a rettentő hír sújtja le, halomba döntve terveit, hogy jegyese egy kirándulás alkalmával yachtjáról beleesett a vízbe s a csavar ketté hasította fejét.

Ebben összegeződik mindazon «történet», a mi e második kötetben szorosan véve történik. Az ez eseményeknek függelékül, kiegészítő pótlékül szolgáló, elmélkedő jellegű részek teszik érthetővé, ha szerző úgy vélekedik, hogy regényének ez a része van különösen hivatva arra, hogy a philosophusoknak és a hatalomért mint ilyenért rajongó elméknek mindenekfölött tessenék...

Viszont a művészet, a költészet, a szép kedvelőinek, az eszményért lelkesülőeknek szánta Barrière a *Szereltem romjait*. Ennek

első lapjai még Claire emlékének vannak szentelve; itt olvashatni halála körülményeinek és temetésének leírását. Majd látjuk, mint iparkodik Le Gow feledni ez emléket, szerteszét bolyongva és e bolyongása közben egy hárembe is bejutva (lám, mily híven jár a britt Don Juan nyomdokain!), hol aztán — a regény szavaival — Herculesnek egy kevésbé emlegetett munkáját végzi el nagy bravourral. Végre egy bankár barátjának hangverseny-estélyén alkalmanylík föltalálhatni azt a nőt, kinek arczképét egy műtárlaton látta, s ki után azóta hasztalan sóvárgott, nem bírt nyomára akadni. E nő Bianca Girgenti művészi néven Európaszerte bálványozott bámulatos tehetségű és szépségű opera-énekesnő, igazi nevén Jania Carmine, a szintén Európaszerte magasztalt festőművész gyermeke, egy szűztiszta eszményi lény. Carmine egy ideig Budapesten élt. (A *Nouvequ Don Juanok* és a *Vierge Forteok* szerzői révén Magyarország kezd szerepelni a francia földrajzban, és pedig ezúttal kevésbé à la Tissot.) Rómából menekült oda veszélyes szerelmi kalandok után, nyomorban élt s épen öngyilkos akart lenni, midőn egy román nő szerelme visszaadta élet- és munkakedvét. Olasz volta ellenére mint magyar festő lesz híres mindenfelé nagyszerű festményeivel, melyek némelyike tárgyával a szerzőnktől több ízben névszerint fölemlített Munkácsyra emlékeztet. Carmine azonban Budapesten «némely keletiek (!) módjára teljesen elzárkózottan él». A nő egy leánygyermekkel ajándékozza meg őt és meghal. Carmine szenvedélylyel ragaszkodik leányához, féltékenyen őrzi. Azonban ez most azon estélyen viszontszerelemre gyúl Le Gow iránt s minthogy atyja tiltja tőle, elsőkik kedvesével. Az apa magába fojtja kínjait, de a szívéen ejtett seb csakhamar megöli. Jania pedig boldog önfeladás mámorában éli a szerelem kéjes napjait a bankártól rendelkezésökre bocsátott villában, hova Le Gow, tisztí rangjáról leköszönve, a világtól vele elvonul. Janiát azután rettentő betegség támadja meg, úgy, hogy a francia Don Juannak e Haidee-episódja aránylag véve szintén elég gyorsan ér véget. A nő elveszti hangját és elsorvad. Baratin herczeg életében a szerelmi kalandok az anyagi zavarokkal karöltve szoktak járni: az e zavarokkal folytatott küzdelem keseríti meg Jania végnapjait is. A bankár tönkrement, öngyilkos lett s a haldokló nő lakását megszállják az árverés hiénái. — Jania elhúnyta után Le Gow a játékban próbál szerencsét; roppant sokat nyer, majd elveszti mindenét és az országúton roskad össze alétan az éhségtől...

Ime, rövide vontan az, a mit Barrière e három kötetben el-

beszél. Kisértsük meg most, szintén röviden azt jellemezni, a hogyan elbeszél. Barrière nem tartozik azon óriásokhoz, kik az æsthetikai szabályok lábbal tiprásával kívánnak tündökölni. Ellenkezőleg. Ő a tehetetlenség jelének tartja azon szabályok tagadását, melyek «a művészet alapvető törvényei és megmásíthatatlan lényegűek». Ilyen például az ő szemében «az arányok harmóniája», s bámulja azokat az írókat, kik művöket jól föltudják építeni, vagyis kiknél a szerkezet merészsége mellett is művészien egységes. Mindazonáltal akármilyen híve is szerzőnk elvben az elbeszélési anyag helyes æconomiajű beosztásának, a gyakorlatban meglehetősen kívánni valót hagy fönt nála a compositio művészete. Helyenként meglepő különözéseket enged meg magának Barrière. A harmadik kötet anyagának egyik lényeges részét, Le Gow és Jania találkozását az első kötet elejére tűzött *Prolog*-ban tárgyalja. Úgy hogy csak e nyolczvan lap után kezdi ott, a hol igazán kellett volna, tudniillik a hős születésénél, és a harmadik kötet negyvennyolczadik, illetve hatvanötödik lapján adja aztán folytatását a *Prolog*-ban foglaltaknak. A második kötet hősnőjét a kötet közepe táján lépteti föl, halálának körülményeit pedig a harmadiknak elején mondja el, noha ismételtten hangsúlyozza szerzőnk, hogy minden kötet magában befejezett és önállóan élvezhető egész. Vegyük ehhez, hogy a harmadik kötetben egy «epilog» beszéli el, mint jelent meg az új Don Juanak az ő kőszobor-vendége, tudniillik Carmine, egy visióban, s minő volt aztán Le Gow sorsa az országúton összeestéig. Barrière, ki nagyon szereti az efféle utalásokat, egy jegyzetben utal itt arra, hogy ez epilog átmeneti kapcsul szolgál az ezután megjelenendő regényekhez, s ezt a figyelmeztetést a kötet több helyén, így a végső sorban is ismétli. Mindez bizonyos töredékesség, szaggatottság hatásával van az olvasóra.

Vegyük a mondottakhoz még azt is, a mit szerző jellemzett legjobban, midőn azt vallja, hogy ő «bizonyos eruditio-fitogtatást engedett meg magának» és hogy regényének encyclopædikus jelleget adott, a mennyiben nemcsak a hősnek, hanem másodrendű szereplőknek is hosszasan tárgyalja philosophiai, sociologiai és művészeti nézeteit, melyekre különös súlyt helyez. Ugyancsak szerző kiemeli, hogy több rendbeli értekezést adott a képzőművészetekről, melyek hors d'oeuvre-ek, «meglehetősen idegenek a cselekvénytől». A mi ez utóbbi különösséget illeti, a dolog úgy áll, hogy Barrière erősen művészi temperamentum. Lelke telítve a képzőművészetnek, főleg a festészetnek remekeivel. Akárhányszor a legcsekélyebb érintésre

meglendülnek agysejtjei és szédületes egymásutánban egész panorámája röppen végig e fejben a festményeknek, minden iskolából. Lépten-nyomon képtáraknak vagy legalább képekkel és esetleg szobrokkal is díszített helyiségeknek leírását kapjuk, oly részletes föl-sorolással, mint valami katalogusban. Oly föl nem tartóztatható áradatban zúdulnak ránk a mesterek nevei, a remekművek czímei, hogy ez már nem is leírás, csak nomenclatura. A kiket közelebről érdekel ez a páratlan különlegesség, azoknak idejegyzünk néhány lapszámot: I. 50—63., II. 16—19., 235—250., III. 23., 38—9., 135—140. ll. Különösen jellemző az első kötetbeli képtárleírás oly helyen, hol úgy a hős lelke, mint az olvasó érdeklődése vajmi egyébtől van elfoglalva, semhogy akármilyen értékes galleriákat szemlélgessen végig töviről-hegyire.

Ez a telítettsége az agynak a művészet és — tegyük hozzá — az irodalom reminiscentiáival teszi érthetővé azt a modorosságot, mely az alakok leírásánál és nem egyszer a jellemzésekben is nyilvánul. Clairenél nem kevesebbre véli szükségesnek szerző hivatkozni, mint Gleyre *Omphaleje*, Ingres *Stratonicee*, Baudry *Venusa*, Leonardo *Giocondája*, David *Récamiernéje*; ugyane nő alkalmából másutt Helena, Cleopatra, Rolandné, Marie Antoinette, Aspasia, Staëlné nevét veszi tollára. Edithet és Clariet oly párhuzamba állítja, minő a Venus Callipygos és a Medici Venus közt vonható. Janiát Semiramishoz, Cleopatrához, Helenához, Venushoz, Dianához, Phrynéhez, Adonishoz, Berenicehez hasonlítja, a mi ugyancsak mixtum compositum valami. Ugyanitt érinthetem azt, hogy előszeretettel szerepelteti — többi közt — Lavedan *Prince d'Aurec*-jének alakjait. Le Gow egy szerelmes leveléről nem vél elevenebb benyomást nyújthatni, mint ha mindössze ennyit közöl róla: «épen oly lángoló stilú volt, mint D'Annunzionak egy szép lapja» stb.

De hagyjuk az ilyen, bármennyire jellemző apróságokat; lássuk azt, a mi tulajdonképen próbálja ki a regényíró erejét; lássuk Barrière emberalkotó képességét.

Vegyük a legrészletezöbben rajzolt két főalakot: Le Gowot és Janiát.

Le Gow szláv-francia vegyülék. Az, a mit az orosz czárról s Oroszországról olvashatni a kötetben, tisztán engedi látnunk, hogy szerző nem politikai kaczerkodásból tette olyan származásúvá hősét. Inkább annak az iránynak még mindig jelentkező utóhangja szólal meg nála, mely egykor a *Fedora* szerzőjével a «szláv nőt» állította oda, mint a lélektani hyperkülönösségek megtestesítőjét. Barrière azt

vallja, hogy ő eredetileg és még jogosabban *Új Faust*nak akarta nevezni regényét, és csak mert Don Juan román legenda hőse, mellőzte a germán vonatkozást és választotta a jelenlegi címet. Annyi bizonyos, hogy akárminek nevezte is el hősét, az utóbbi évtizedek nemzedékének teljes képét, «a mai complex embernek leghűbb képét» (Préface XXXIV. l.) nem kereshetjük benne a szerzővel. Ellenkezőleg úgy találjuk, hogy mindössze két vonásból alakul egybe Le Gow jelleme: érzékiségből és nagyravágyásból; mint szerző maga is csattanósan jellemzi egy helyt hősét, «un voluptueux doublé d'un orgueilleux». Szerző úgy véli, hogy e két vonás közül a dölyf az uralkodó; lehet, hogy így volt szándékában rajzolni, de kétségtelen, hogy Le Gow mindenekfölött kéjelgő, a ki a rococco korszak fényűzését *) és perversitásait nagy testi erővel társítja. «Venereumot» tart, hol megforduló áldozatainak hosszú sorozata versenyez a Mozart hősének hirhedt listájával, s még mikor nagyravágyó számitásból szeret, egy Clairevel szemben is, midőn ez vendégeit estélyi toiletteben készen várja, brutális vágy rohanja meg és «a Pasiphæ tunicáját taposó bika dühével gyűrték össze a szerető kezei a ragyogó brokátot...» «La simple nature d'homme», olvassuk róla egy helyt; inkább állati természet ez, a mi nála mindegyre hol csiklandozó raffináltsággal, hol nyers vadsággal tör ki.

És Jania? Az ő episódja a harmadik kötet főanyaga, bár kissé afféle olcsóbb thema, az egész sorozatban a legszebb. Létünk két főgeniusza, a Szerelem és a Halál ihleté rendkívül szerencsésen itt az író. Le Gow élete, kit egy helyt Faublashoz hallunk hasonlítani, többször semmivel sem különb mint egy erotikus Faublas-regény: itt aztán a sensualismus ledér frivolságból a testi szépség pogányos antik imádásáig emelkedik helyenként. De mégis viszont akárhány helyt beszennyezi szerző előttünk ezt az eszményi alakot, kiről pedig kiemelte, hogy operaénekesnői diadalai idején a legféktelebb rajongások tüzén is érintetlen tisztán hatolt át, s kit lelké-

---

*) «Il n'admettait plus (Edith Clénor szerelme után) l'amour que dans le cadre prodigieusement sensuel de la soie, des dentelles, des étoffes rares; de telle sorte que son désir en était plus aiguisé sans que son cœur s'en émût davantage». A szobának is pompázó luxussal kellett berendezve lennie, esetleg érzékingerlő festményekkel díszítve. És mégis szerző azt hiszi, hogy ezt a regényt nem a gazdagok, hanem a magokat megfeszített szellemi munkával keservesen fölküzdők fogják igazán élvezni.

ben a túlvilág hitével halat meg végül. Minthogy Jania Budapesten egy oláh nőtől született, szerző «egyszerű természetet», «incivilisé»-t lát benne, a ki teljesen ösztönéletet él. Ime az ébredő szerelem rajza nála: «*Bien qu'en elle la volupté s'ignorât encore, elle avait aimé Le Gow tout de suite, avec un besoin impérieux, brutal même de l'aimer. Elle avait connu quelques heures durant l'ineffaçable émotion de la pénétration de l'être par cet instinct primordial qui pousse à s'unir à un autre être, sentiment simple comme le nature même...*» Atyja az ő anyagiasabbá s kéjesebbé vált éneklési módján (avec la débordante pubescence de sa nubilité tör ki belőle most az érzés hangja) észreveszi, hogy már oda van nála «la virginité morale». Szerelme süket és vak; atyjának csak ezt kiáltozza: «*Szeretem őt, szeretni akarom!*» «*Cri de passion sauvage, cri ardent de fauve adulte qui se conquiert la liberté.*» «*Il me faut l'amour de Giovanni, rugit-elle; il me faut son baiser!*» Miben különbözik ez a Jania azoktól a szende, félnék szüzeketől, kiket a Venereumban töltött éj egyszerre a szerelmi düh szilaj furiáivá alakít át? Hozzáképest talán még discrétnek mondható Claire, ha nem is tetteiben, mert a legkéjelgőbb jeleneteknek ő a hősnője, de szavaiban, modorában: e nő szerelmének perzeit is nem kevésbé eszményi merengés varázsával vonja be olykor az ének művészte, melyhez szintén ért, ha nem is oly nagy művésznő, mint Jania...

Férfi és nő tehát e szerint csak érzéki állat; legnemesebb viszonyuk, a szerelem, merő állatiság. «*Annak ellenére, a mit a vallás s a morál állít, az, a mit női erénynek szokás nevezni, üres képzelgés.*» «*A szerelem, úgy a mint azt a természet megalkotta, jóval inkább csak ösztön, semmint érzés,*» csak az erkölcsök raffinalódása következtében nyerte mai «*psychikus alakját,*» de azért «*az alapját képező brutalitas nem kevésbé kitör az érzéki kielégítés kikerülhetetlen percében.*» A mint megítélhetjük, ez a magát moralista regényírónak minősítő és a reál-ideál elvének követését negélyző, mint ő mondja: ideorealistikus lenni akaró író tulajdonképen immoralis positivist. Ez magyarázza meg folytonosan megújuló kitéréseit a lélekbúvárlattal foglalkozó regényírók ellen. Hazája szellemi életének jeleseiivel egyáltalában meglepően bánik el. Ha féktelen wagnerianismusa egy Gounodnál csak laposságokat találtat vele a *Faust* zenéjében, holott másfelől holmi *Loin du balokért* tud hevülni, ez még hagyján; de miként mer oly lenézőleg szólni Dumas filsről, «*álművészeink e leghiúbbjáról,*» vagy mint másutt írja: «*ce pauvre homme d'esprit pratique?*» A regényírók közül nemcsak egy Ohnet

tárgya föltétlen megvetésének, de a «fád» Feuillet is ; sőt kicsinyléssel beszél a «facsaros» Bourgetről is. Mindössze Stendhal, Balzac, («a századnak leghatalmasabb gondolkozója, ha ugyan nem legnagyobb írója») Zola szentek előtte, «kik fölülmúlhatatlan mesterek», s kik közül a legutolsó neki valóságos lángész, noha elég elfogulatlanul látja gyarlóságait. Stendhal tudvalevőleg főmestere, mintaképe alapján véve annak a pszichologiai elemző regényírásnak, melynek ez időszerint legkiválóbb képviselője a *Disciple* szerzője. Különös, hogy a Stendhal-cultus nem tartóztatja Barrièret attól, hogy — mint érintettük — lépten-nyomon támadja, szűrjavágja ez irányt mint üres szószaporítást, szórszálhasogatást, s melynek képviselői, szerinte, nem rendelkezvén egy Stendhal vagy (!) Tolsztoj tehetségével, a naturalismusnál is rosszabb tévedésekbe esnek : «jól elemeznek, deductióik bámulatosak, érdekelni tudnak, de nem tudnak megindítani, elbájoslni . . .» De mégis nincs mit csudálkoznunk ez ítéleteken, ha szerző ezen kijelentésére figyelünk : «A pszichologia jóformán hiú tudomány ; egyedül a physiologiának van igazi jelentése.»

Épen ezért is, mint a *Préface* figyelmeztet bennünket, az *Új Don Juan*ban «a physiologiai elemzés jóval fölülmulja a psychológiát». A szerelem, vagy jobban mondva az érzékiség ezért szerepel nemcsak túlnyomóan, hanem a már jelzett módon. Szó sincs róla, hogy Bourget, kinek regényeiben állandóan ismétlődik bizonyos brutális érzéki jelenet, szűzies volna ; de nála a testiesség mellett ott van a léleknek része is, ott vannak az előkészítő és megértető lélektani előzmények : míg Barrière ezt mint fölösleges és hamis ráadást mellőzi. A physiologiai irányzatosságból kifolyólag szereti továbbá emlegetni a «pathologie médicale»-t, szeret orvosi műkifejezésekkel dobálózni (diathèse du mal, incubation, prodromes stb.). Ezért telik kedve oly undokságok, oly borzasztóságok részletezésében, minő a Claire és férje közti viszony és minők a kegyetlen halálesetek. Csak a Jania esetére utalok. Az olvasó azt várta volna, hogy e szerelemnek a férfi részéről a kielégíttetés túlteltsége vet majd véget s ha e nő elpusztul, úgy a bánat fogja megölni. Szerző azonban más úton halad. A boldogság tetőpontján testi betegségbe ejteti Janinát s úgy halatja meg ; szenvedéseinek s végperceinek elbeszélésén átérzik bizonyára a szerző megindultsága, a mi kedélyünkre is átragad ez ; de azért nem kevésbé látni, mennyire a physiologiai thémát keresi és juttatja érvényre szerzőnk e gyönyörű test elhervadásának, sőt elrothadásának sokszor megható, de még többször kínos rajzában . . .

Barrière szereti hangsúlyozni, hogy ő a synthesis embere, nem pedig az analysisé. És mégis, nemde, belemegy az elemzésekbe. Tegyük most hozzá, hogy nem csak a physiologia révén sodródik bele elemzésekbe. Hiszen a Jania, Le Gow és Carmine közt lefolyó történeteket így minősíti: «egyszerű fajtájú tragédia, melynek érdekessége kizárólag a szereplő személyek jellemében rejlik és híjával van azoknak a banalis machinatióknak, melyekkel a retrograd színműírók szokták fedezni darabjok ürességét.» Holott e gyakran típusokká halványuló, sőt ingadozó körvonalú alakok korántsem olyan racinei jellemtragédiának szereplői talán, melyben a szenvedélynek finom lélektani elemzése foglaltatnék. De mindenesetre meg-megkísért valamit a szerző az ily elemzésekből e történet közben, melyet elég találón jellemez másutt így: «un cas rare de struggle for love». Nyíltan kimondja, hogy «elemezni, bonczolni» igyekeznek. Az öreg Carminenél, kinek alakja romantikus színekkel és széles vonásokkal van megfestve s néhol erősen emlékeztet Goriotra, noha szerző maga stendhalinak nevezi, az egykori donjuani életmód utóhatását nyomozza az apai szeretet tragédiájában. Le Gownál az érzésmódban hiányos «evolútiókat» kíván láttatni; kiemeli azt a hatást, melyet a Jania-epizód az ő hitvilágára gyakorolt, sőt tizenhárompróbás stendhali «kristályosodási processusokról» beszél nála. Néhol egyenesen Stendhal nagyzásába esik bele és e mesterhez illő bombastokkal Jania megszőktetéseért Napoleon-féle lángelmét és stratégiát vitat hőségnek érdemül, ki a későbbi regényekben tényleg mint nagy hadvezér fog szerepelni, de reméljük, nem efféle érdemekért!... A «delejes vonzódás» elméletéről, melyet ismételten hangoztat, már szólni sem kívánok.

Mindent összegezve attól tartok, hogy az *Új Don Juan* hasonlíthatatlanul több igénynyel lép föl, mint a mennyi újat tényleg nyújt. Úgy vélem, bármily érdekesen beszél el helyenként szerző, jóval inkább bizonyúl gondolkozó főnek, mintsem nagyobb szabású költői tehetségnek. Ő szemére hányja a pszichologiai regényírónak, hogy tudós akar lenni egyúttal és sokat okoskodik: talán senki sem teszi ezt inkább, mint szerzőnk, ki folyton magyaráz, fölfejt, oktat, elveket állít föl, s maga vallja, hogy neki a regényírás csak «ürügy általános eszmék kifejtésére», minők az individualismus, a társadalmi tökéletesülés stb. s melyeket az ezután következő regények behatóbban fognak tárgyalni, mint a mostani, melyet épen ezért a következő regényeknél kevésbé érvényesíthető æsthetikai szempontból véltünk mindenkifölött vizsgálandónak... Bármint álljon

is azonban a dolog, e mű, ha egyes kiválóságai fokozva fedezhetők föl az oly nagy mesterek jelesebb alkotásaiban, minők egy Bourget vagy esetleg egy Anatole France, vagy épen kisebb tehetségek műveiben is, és ha — mint szerző maga elismeri — nem könnyű olvasmány: semmiesetre sem tartozik az irodalmi tucatzatmunkák közé, s ha beszámoltunk róla olvasóinknak, nem pusztán csak udvariaságból tettük szerző iránt, ki regényét e folyóiratnak megbírálás végett többi közt azzal a kijelentéssel küldte meg, hogy több nyelvre (talán magyarra is) le óhajtja fordíttatni s ezt megelőzőleg óhajtja megismerni a magyar bírálat vélekedését is művéről. Hogy szerző óhajának minél jobban eleget tehessen s magát teljesen kiváltságolja a francia sajtó vélekedése alól, e sorok írója óvakodott tájékozást szerezni és nyújtani arról, minő álláspontot foglal el Barrière regényével szemben a francia bírálat: ha tehát olvasónk ebben a tekintetben is hézagossnak találja a cikket, a föntebb érintett oknak tulajdonítsa.

H. Gy.

ÉRTESITŐ.

*A kisiparos pusztulása. Irta György Aladár. Buda-Pest, 1901.
(Iparosok olvasótára, VII. évfolyam 7. sz.)*

A kis ember tömérdek bajával és panaszával, modern gazdasági életünk meg nem szűnő kórja s társadalmi gondolkozóink fájó aggodalma. Nemrég a szabad tevékenység magasztos eszméi, az emberi elme csodás találmányainak bámulata még e bajok és panaszok mindennemű előérzete nélkül dobogtatták szíveinket, ma a szabad munka s az emberi haladásnak az egyéni életbe mély sebet vágó árnyoldalai vetnek e lelkesedésre borút. A félnélkebb lelkek, kivezető utat nehezen lelve, visszasírják a középkorból a kisbirtokos számára a jobbagyságot s a kisipar számára a czéhrendszert, annak patriarchalis viszonyait, mikor sem a kis ember, sem a nagy úr nem ismerte az aranyat s az élet-halálharczot, de nem ismerte az éhséget, nyomort és szédelgést sem.

A magyar kisiparos jelenlegi helyzetének jellemzése — s a mentőeszközökre való reámutatás az előttünk fekvő könyvecske célja, mely egyrészt az érdeklődő laikusokat kívánja a folyton halatszó panaszokkal megismertetni, másrészt az iparosok aggódo s már-már kétségbeeső elemeit tájékoztatni bajai eredetéről s őket objectiv szemlélésökhöz vezetni.

A régi s a jelenlegi iparvilág között hazánkban mindössze egy félszázad fekszik, mondja írónk. A régi világban a czéhrendszer megóvta az iparost mindennemű versenytől s működése irányait minden mozzanatában szabályozva, róla tűrhetően gondoskodott. Ma itt van a verseny, az egyesek élet-halálharcza, melyet a vasút, posta, táviró és hirlap csak elkeseredettebbé tesz. A fogyasztó közönségnek s az iparnak használ, de nem annyira az iparosok nagy tömegének előnyére. Az egyes iparos csoportok kétségtelenül pusztulnak, a kisiparosok zömének helyzete jelenleg átlag véve rosszabb,

mint régente. S tegyük hozzá, hazánkban ez annyival inkább keserves s annyival inkább is növeli kisiparosaink sopánkodását, hogy a régi iparvilág hazánkban oly késői időben szűnt meg, midőn a nyugateurópai államokban az új iparvilág már megvetette erős alapjait. A magyar kisipar néhány év alatt volt kénytelen megtanulni s megszokni azt, a mihez külföldi társainak több évtizednyi ideje volt.

De az iparoscsoportok e kétségtelen pusztulása jelenti-e a kisiparosok pusztulását általában véve?

Ellene szól mindenekelőtt ennek a statisztika, a mely szerint:

1895-ben	Ipartelepek száma	Munkások számalékban
kisipar	93·3	46·5
középipar (6—50 segéd)	6·1	23·9
nagyipar	0·6	29·6

mely a kisiparnál az évek során át nem mutat föltünő csökkenést.

De ezenfölül a kisiparosok működési terének csökkenése nem annyira abban áll, hogy képviselőik száma csökken, hanem foglalkozásuk változásában. Bizonyos iparágakból teljesen kiszorúl a kisiparos, mint például a tügyártás, gépipar stb., de más iparágban annál nélkülözhetetlenebb, sőt bizonyos ágakban, mint például a fényképezés és a szobrászat, soha nem nélkülözhető.

E bevezető tétel után egy oly fejezet következik, mely kiválólag az elkeseredett kisiparost iparkodik a gyáriparral kiegyeztetni, kibékíteni.

A gyáriparnak úgy fogyasztási, mint kereskedelmi szempontból oly nagyok az előnyei, hogy azokkal szemben hátrányai aránylag csekélységek. Fogyasztási szempontból: gépei segélyével olcsóbban termel mint a kisiparos, kereskedelmi szempontból: a forgalom modern alakulatait jobban aknázza ki. Ez előnyöket a kisiparos még nagyobb tőkével sem szerezheti meg: «a varrónők Singer óta sem lettek boldogabbak, mint kézimunkával dolgozott elődeik.» Ez előnyeiből kifolyólag a gyáripar a kisipart lenyűgözi. De kérdés, hogy veszélyezteti-e a kisipart általában? vagy csak annak egyes alakulatait. Mert — mondja írónk — «más dolog az, ha egy községben létesült új, nagy hengermalomgyár elveszi a vízimolnárok kenyerét, vagy egy nagy szövőgyár munkásokká változtatja át az ott lakó takácsokat.» Egyes esetekben csakugyan az utóbbi módon megy végbe a kisipar pusztulása, de ezek ritka esetek, s inkább az ipari vállalkozóknál, mint a gyáraknál fordul elő. «A gyárnak, jellegénél fogva nem iparosokra, hanem napszámosokra

van szüksége s így a kisiparos egyéniségével szemben mintegy közömbös.»

Egyes kisipari csoportokat a gyáripár teljesen megszüntetett, de a legnagyobb régi iparosok Nyugot-Európában nem vesztették el önállóságukat, sőt több új kisiparos csoport keletkezett. S nem is annyira a gyáripár, mint a nagy ipari vállalkozók azok, melyek a kisipart veszélyeztetik; leginkább látszik ez a csizmadia és a szabóiparnál.

A kereskedelmi vállalatokban látja szemünk a kisipar volta-képeni legnagyobb ellenségét. A kisiparénál s a munkásokénál is nagyobb socialis bajokat vél föltalálni a «kis kereskedő»-nél. A kereskedelem versenye még nagyobb, mint az iparé, a kis- és nagykereskedő ellentéte sokkal merevebb, mint a gyáriparé s a kisiparé.

A kisiparos baja ott kezdődik, a hol a kereskedő közéje s a fogyasztó közé lép s kényszeríti őt, hogy ipari nyeresége egy részéről a kereskedő javára mondjon le. Az ipari vállalkozás rendszerében legnagyobb az iparos függése a kereskedőtől. Elfajulása ennek az úgy nevezett Sweating-rendszer, midőn a kereskedő az iparos munkaképességét és munkásságát bérlí ki maga számára. S az ipar két területén dívik különösen e rendszer: a confectio-üzletben s a házi iparban. Hazánk fővárosában is akárhány szabó- és cipő-kereskedő van, a ki maga semmi mesterséghez nem ért, de nagy raktárt tart oly árukból, melyet alvállalkozók útján szerez meg a kisiparostól. Hasonlóképen a házi iparban: eleinte a nép szívesen fogadta a közéje települt kereskedőt, ki megszabadította attól, hogy házalnia kelljen, míglén abból nagy ipari vállalkozó lévén, előlegek segélyével teljesen lenyűgözte az egész falvak lakosságát.

A kereskedelem ellensége lesz tehát az iparnak, ha a megrendelőtől elzárja. S különösen káros állapotok mutatkoznak e tekintetben hazánkban, a hol a közvetítői munkásság határozottan túltengésben szenved.

Mai állapotaink közepett ellenségéül tekinti a kisipar az államkormányt is, mely a gyáriparnak folyton-folyvást kedvezményeket nyújt. Szerzőnk e fejezetében okos és meggyőző módon magyarázza meg kisiparosainknak, mennyire szükséges egy modern államban a gyáripár föllendítése, s utal arra, hogy a gyáriparnak nyújtott kedvezmények korántsem oly óriásiak, mint a minőknek azt az elkeseredett kisiparos képzeli. Hazánkban a javulást mindenki a kormány intézkedéseitől várja, holott a kisipar terén az állam

egyedüli föladata: a kisiparos önálló társadalmi tevékenységének előmozdítása.

A magyar kisiparos tényleges helyzetével foglalkozva most már, György mindenekelőtt rajzolja az ipari munka történelmi fejlődését, előadva az okokat, melyek az ipari foglalkozás módjának átalakulását szükségessé tették. Ez átalakulás következményei:

1. hogy a régi kézműipar zárt elárúsító piaczával a nagyobb forgalmú helyeken teljesen megszűnt, de a falvakban annál jobban emelkedik a kisipar, ha az iparosnak kereskedelmi érzéke is van;

2. a kisiparos megfelelő tőke és értelmiség nélkül javító vagy alkalmi munkára szorúl s emellett kénytelen az összes világgforgalom versenyét számba venni;

3. az ipari tevékenység köre ellenben új áru-nemek, új iparágak létesítése által tágúl; javúl a helyzet annyiban, hogy az iparos segédszereit s a félig kikészített árúkat készen kapja.

A kisiparosok helyzete ebből folyólag nem mutat végpusztulást. A pangás gyökeres okai nem a külső körülményekben, hanem az iparosokban rejlik. A mai iparosnak kereskedőnek is kell lennie, s nem szabad magát teljesen átengednie a közvetítő kereskedelemnek. Elmond szerzőnk egy érdekes esetet, egy geniális alföldi fazekas esetét, a ki szertelen indolentiájában fölbontatlan hagyja a német és angol megrendeléseket. «Igy vesz el annyi székely ezermester, annyi remeklő tót faragó és annyi éles eszű magyar föltaláló, mert mindannyi éhletetlen és gyámoltalan volt!»

Három dolog segít a kisiparos helyzetén: értelmiség, üzleti ügyesség és tőkenyújtás.

Ki kell bővíteni az iparoktatást. Megszüntetni az esti iskolákat s délelőtt is iskolába járatni a tanonczoikat. Gondoljunk valóban azon közveszélyes hadra, mely esti iskoláinkból a főváros utcáira csődül! Emelni kell az iparosok közéletét ipari ünnepek, versenyek által. Egyetemre kell engedni az iparost, s meghonosítani az University Extensiont!

Második fontos teendő: kereskedelmi szellemet önteni az iparos ifjúságba! Az iparosnak eleven eszű, minden iránt érdeklődő egyénnek kell lennie. Jó lenne, ha az iparos ifjak egy-két évet gyárbán vagy kereskedésben tölthetnének.

Végül kiemeli szerzőnk a szövetkezetek pótolhatatlan voltát. A hitelszövetkezetek áldásos munkája hazánkban nem egy helyütt károsra fajult; szolidabb alapokra kell fektetni a hitelnyújtást. S nagy súly fektetendő a termelőszövetkezetekre, melyek a kis-

iparosnak a termelést és értékesítést nagyban megkönnyítik. A külföldön nem egy szövetkezet villamerőt bocsát például tagjai rendelkezésére.

«A kisiparos helyzete» — fejezi be György Aladár e laikusra és szakemberre egyaránt fölötte tanulságos röpiratát — «csakugyan rázkódtatásnak van kitéve, de kevésbé a nagy ipar és kereskedelem versenye és az államkormánytól létesített szervezet miatt, mint inkább azért, mert a magyar iparosok zöme nem eléggé érett, hogy a megváltozott viszonyok között a harczot öntudatosan megküzdje.»

K. E.

Johann Jakob Bodmer. Denkschrift zum CC. Geburtstag. Zürich. 1900. 4. v. 418 l. Számos igen érdekes korabeli képpel.

Nem sokkal a Gottsched születésének kétszázados emlékére kiadott munka után, melyet e *Szemlében* (106. köt., 148—152. l.) bővebben ismertettem, jelent meg az előttem fekvő hatalmas kötet, melynek megszerkesztésére Gottsched főellenfelének, a zürichi Bodmernek kétszázados jubilæuma (született 1698 július 19.) szolgáltatott alkalmat. Az emlékmű egy kissé elkésett, de gazdag és értékes tartalma ezért bőven kárpótol. Soha nagyobb ellentét két azonos célú munka közt! Míg a Gottsched-emlékmű iszonyú túlzásokban bővelkedő hymnus, mely hősét a század legnagyobb fiává törekszik, persze a sikernek legszerényebb kilátása nélkül, fölcsigázni, addig az ellenfelének munkásságát tárgyaló ezen kötet csupa alapos és higgadt kutatás, tárgyilagos, sőt sokszor igen szigorú kritika. Emlékműnek egy kissé sajtászerű e munka, a mennyiben fősúlyt a kritikára helyez. Mindig a legnagyobb rokonszenvvel szól hőséről, kinek bokros érdemeit jól, de minden túlzás nélkül kifejti; de nem hallgatja el egyetlen gyöngéjét sem, sőt egyszermásszor kelleténél szigorúbb is, úgy hogy az összbenyomás, melyet az olvasóra gyakorol, első pillanatra nem épen kedvező. Annál kétségbevonhatatlanabb tudományos értéke.

A kötet hét szerzőnek nyolcz értekezéséből áll, melyek Bodmer életét és házát, hatását a svájci politikai életre és saját politikai színműveit, viszonyát a francia, olasz és angol irodalomhoz tárgyalják, végre rengeteg számú munkáinak teljes jegyzékét nyújtják. Az egyes cikkek igen jól egészítik ki egymást, bár a szerzők nincsenek egymásra tekintettel. Nagy hiánya azonban, nézetem sze-

rint, e becses műnek, hogy két czikk hiányzik belőle: Bodmer viszonya a német irodalomhoz és Bodmer viszonya Gottschedhez. Ez utóbbi kérdés ugyan pedzve van Betz Lajos kitünő cikkében, mely Bodmer viszonyát a francia irodalomhoz tárgyalja (223. l.), de mégis annyira mellékesen, hogy kielégítőnek épen nem mondható. Pedig a két nagy befolyású férfiú ellentéte megérdemelné valahára a részletket is felölelő nyugodt és higgadt tárgyalást. Itt csak egy pontra akarok rámutatni, melyet az ellenfelek helyes fölfogására igen lényegesnek tartok. Gottsched egész életében az elmélet embere volt. Ő mindig elismert teoriákból indult ki és nem tanulmányozta voltaképp az irodalmakat, hanem csak az æstetikusokat. Őt csak az foglalkoztatta, hogy Aristoteles és Horatius, Boileau és Scaliger mit tanítottak. E tanok tették tudós és költő egyéniségének hátgerinczét, e tanokkal mérte az irodalomnak azon termékeit, melyek keze ügyébe estek. Bodmer ellenben igen jól ismerte ugyan az elméleteket, de nem sokba vette őket és sokszor a legfurcsább naivitással egyeztette össze a legellentétebb nézeteiket. Ellenben bámulatos szorgalommal és lelkesedéssel esett neki az ó- és újkori irodalmaknak és elragadtatással olvasta, a mit szépet talált görögöknél és francziáknál, olaszoknál és angoloknál, sőt a középkori németeknél is, hisz a Nibelungokat, Parzivalt, a minnedalosokat ő fedezte föl, — mitsem törődve azzal, hogy e szép művek összevágának-e az elfogadott elméletekkel vagy sem. Irodalmi tájékozottsága valóban bámulatos, hisz alig van nevesebb munka a régi és új korban, a francia, olasz és angol irodalomban, melyet ne ismerne és helyes költői érzéke (mely pl. Ossiant vizenyősnek és silánynak találta, ellenben a Percy-féle ó-angol balladák remek voltát lelkesedéssel hirdette) sokszor meglepően fölismeri a korában teljesen ismeretlen vagy még nem méltányolt termékekben is az igaz költői becsét. Innen van, hogy a legellentétebb izlés termékeit is egyforma örömmel olvassa és dicsőíti, míg Gottsched annyira rabja a francia izlésnek, hogy még a görög költészet remekeit is csak ezen szempontból tudja fölfogni és méltányolni, a mi pedig reguláitól eltér, élvezhetetlen és értéktelen marad szemében. Nézetem szerint ez a főellentét kettejük közt és ez az ellentét magyarázza meg legjobban, hogy Bodmer az évek folyamán teljesen leszorította Gottsched tekintélyét és hatását és hogy érdemei nemcsak Gottschedet élték túl, hanem, a mi jóval lényegesebb, még önmagát is.

Mert a mit rendszeren a két érdemes ember főellentétjének mondanak, alig állhat meg. A jeles Hettner fejezi ki ezt a divatos

fölfogást a legvilágosabban, midőn azt mondja, hogy a Gottsched és Bodmer viszálja nem egyéb, mint a francia és angol izlés harca a német költészetben. Már évtizedek óta tanítom az egyetemen, hogy ez a nézet, így formulázva, helytelen, és az előttem fekvő munka teljességgel nekem ad igazat. Bodmer csakúgy gyökerezik a francia izlésben, mint Gottsched, neki is a francia költők elsőrangú, mintaszerű poéták, de persze nem egyedül és kizárólag ők. Legföltünőbbben mutatkozik ez a dramaturgia terén. Bodmer ismeri Shaksperet, a ki hatással volt saját drámáira, és már 1740-ben hivatkozik reá; de dramaturgiai nézetei élete végeig francziásak voltak. Ebben angol rokonszenve nem feszélyezhette, hiszen egyik főmestere, Addison (kinek Cato-drámáját Gottsched átdolgozta), a ki a nagy Miltonra fordította a könnyen hevülő fiatal Bodmer figyelmét, a francia dramaturgia lelkes hive. Sőt még kiinduló pontjában és írói működése czéljában is teljességgel megegyez Bodmer a lipcei dictátorral, mert a zürichi író is első sorban a francia izlést kívánta meghonosítani német földön. Midőn első folyóiratában a legjobb könyveket összeállítja, melyeket főleg a nőknek olvasmányúl ajánl, 34 könyv közül 23 a francia termék és Corneille, Racine, Molière mellett hiába keresünk angol drámairót. Főaesthetikusa élete végeig Boileau maradt, de Bodmer, mint már említettem, távol tartotta magát Gottsched egyoldalú elfogultságától és a francia izlés mellett megtúrte, sőt ajánlotta az olasz és angol izlést is.

Francia irányát semmi sem mutatja föltünőbbben, mint viszonya Calepio grófhoz. Pietro de' conti di Calepio (1693—1762. Bergamóban) 1728-tól 1761-ig levelezésben állt Bodmerrel, a ki személyesen nem ismert. Levelezésök leginkább a német és olasz irodalom korabeli termékeire vonatkozik, de kiterjed általánosabb aethetikai fejtegetésekre is, melyeket Bodmer 1736-ban közzétesz: *Briefwechsel über die Natur des poetischen Geschmacks* czímmel. Ugyancsak Bodmer biztatására megírja azután, Calepio már 1732-ben a francia és olasz dráma összehasonlítását, melyet azután Bodmer adott ki: *Paragone della Poesia tragica d'Italia con quello di Francia*, 1762. E rendkívül érdekes könyv az első nagy elvi ostrom a francia tragédia és dramaturgia ellen, melyet ugyan már Maffei Scipio, a tehetséges drámaíró is megtámadott (*Osservazioni sopra la Rodaguna* 1700. és *Discorso intorno al teatro italiano* 1723.), de Calepio az első, a ki Corneille elméletét és darabjait Aristoteles helyesebb fejtegetése alapján beható kritikával czáfolja. Corneille alakjai, szerinte, epikus hősök, mivel vagy csupán félelmet, vagy

csupán részvétet, rendszerint azonban sem az egyiket, sem a másikat, hanem csak csodálatot keltenek. Azután megtámadja Calepio a francia darabokban dívó bizalmasokat és a czéltalan szerelmes részleteket; megköveteli a történeti hűséget és a hősnek (nem morális értelemben) bűnös voltát, a természetszerű jellemzést, a cselekvényt nem mozgó episodok mellőzését stb. Calepio álláspontja, fölfogása, módszere nagyon emlékeztetnek Lessingre, a ki az olasz grófnak e szellemes fejtegetéseit nem ismerte, de sokszor, még a példákban is, föltűnően megegyez vele. Bodmer azt állítja, hogy Calepio fejtegetése őt teljesen meggyőzte; de azért ő továbbra is a francia dráma híve maradt, hisz egészen meg sem értette olasz barátját, mit a *Paragone*ből közzétett zavaros kivonata (*Critische Briefe* 1746.) legjobban bizonyít. Calepio és Lessing viszonyát igen jól tárgyalja Walzel Oszkár, *Zeitschrift für deutsches Alterthum, Anzeiger* XVII, 1891.

A század legbefolyásosabb íróját, Voltairet, sem Calepio, sem Bodmer nem szerették. Az olasz gróf megtámadja és visszautasítja Voltaire Oedipus-bírálatát, Bodmer pedig Danténak kel védelmére Voltaire ellen, a ki Dantét csakúgy nem tudta megérteni, mint képtelen volt Shaksperet méltányolni. Bodmer egyike az elsőknek a múlt században, a ki Dante nagyságát átérzi és 1763-ban egy terjedelmes, még ma is érdekes értekezésben fejtegeti. De legkedvesebb olasz költője Tasso volt, kiről német kortársai szintén alig tudtak valamit és kit Bodmer 1753-ban szintén megvédelmezett mindenféle támadás és gyanúsítás ellen.

De nem folytatom, bár e kötet gazdag tartalmából még igen sok érdekes részletet tudnék kiemelni a svájci író széles irodalmi tájékozottságának jellemzésére. Bodmernek igen gazdag, de nagyrészt értéktelen, sőt sok tekintetben gyerekes költői művei közül e könyvben csak politikai színművei vannak ép oly tanulságosan, mint szigorúan tárgyalva. Ezek is teljesen értéktelenek, de művelődéstörténeti szempontból annyiban mégis érdemelnek egy kis figyelmet, mert a költő e darabokat irányzatos műveknek írta, melyekkel honfitársait polgári erényekre kívánta tanítani. Minket azonban csakis irodalmi szempontból érdekelnek e darabok. Tudjuk, hogy Bodmer mennyire foglalkozott a drámával, hogy Calepio gróftól a vele folytatott levelezés serkentette kiváló dramaturgiai fejtegetéseinek megírására, melyeket ép Bodmer adott ki és bő német kivonatban ismertetett is. Azt is tudjuk, hogy Shaksperet jól ismerte, kinek neve nála a következő változatokban található: 1732.

Shakespear, az angol Sophocles, 1740. Sasper, 1741. Saspar és Saksper, 1747. Shakespear, 1749. Schakespear (e részben furcsa alakok a fonetikai írás szörnyszülöttei). Azt is tudjuk, hogy Shakspere igen nagy hatással volt drámáira, melyekben számos részlet, jelenet, motívum, kép stb. egyenesen az angol költő műveiből származik. És mégis, Bodmer drámái, pl. megdöbbenően naiv négy Tell-szinműve, nevetségesen gyerekesek. Nem volt legkisebb drámairói tehetsége s minden komoly és sokoldalú tanulmánya mellett sem volt élete végén sem helyes fogalma a drámáról és a színház követelményeiről.

E szomorú jelenségnek egyik oka — a szerzőnek hiányos tehetségén kívül — kétségtelenül abban a tényben is rejlik, hogy Bodmer sohasem látott jó színházat; de főoka mégis az, hogy e drámák az agg író utolsó korszakából valók és hogy a zürichi mester csakúgy túlélte magát, mint kevésbé rokonszenves lipcei ellenfele. Bodmer sem értette meg a haladó korról haladó irodalmat; ő is azt akarta, hogy az irodalom állapodjék meg azon az állásponton, melyet Bodmer férfikorában elfoglalt. Gottsched megtámadta vagy legalább csatlósaival megtámadtatta az újabb írói generációt, melyhez Wieland, Lessing, Goethe mellett annyi kiváló, bár kisebb tehetség tartozott; Bodmer satyrikus és travestáló művekben, főleg drámái alakúakban gúnyolta a fiatal nemzedék legjelesebb tagjait és 1776-ban leírta ezt a borzasztó mondatot: „Németországban vagy kétségtelen barbárságnak kell bekövetkeznie, vagy Wielandnak, Herdernek, Goethének bukniok kell”. Ilyet még Gottsched sem írt soha és mégis: Gottsched általános megvetés áldozatává lett, Bodmerről pedig úgy a kortársak, mint az utókor mindig tisztelettel és elismeréssel emlékeztek meg. Honnan e nagy eltérés?

Bodmer sohasem volt dictátor és sohasem akart ilyen lenni. Nagy elfogulatlansággal és előzékenységgel méltányolta mindig az ellentétes véleményeket is, hisz sok kérdésben neki magának sem volt biztos, határozott nézete. Csak egy pontban volt kérlelhetetlen: a költői képzelet védelmében, a költői szabadság hirdetésében — elméletek, szabályok, parancsolatok ellenében. Ezzel rendkívül jótékonyan hatott a Gottsched által szűk békókba vert irodalomra, melyet a világ összes remekeinek lelkes ismertetésével is megtermékenyített. Gottschednek merev codexével szemben Bodmer a költészetnek legkiválóbb termékeire utalta kortársait és kifejtette, hogy a mit Milton, Dante, Shakspeare és a többi nagyok alkottak, az szép és remek és minta, bármit mondjanak is e nagy költők ellen

a szürke theoretikusok korlátolt szabályai. E nagy tettét sohasem felejtették el neki kortársai és a fiatal nemzedék is tudatában volt annak, hogy alkotó erejének szabadságát első sorban neki köszönheti. Midőn aztán vén napjaiban elmaradt korától és bamba alkotásokban neki rontott az ifjabb írók remekeinek, melyeket nem tudott megérteni, a fiatalok úgy viselkedtek vele szemben, mint mi ma nap is teszünk hasonló körülmények közt: csendesen megmosolyogjuk az öregek gyengéit, de sohasem feledkezünk meg igaz érdemeikről. Legalább így kellene lenni!

Heinrich G.

A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története. Báró Hornig Károly veszprémi püspök megbízásából írta Kollányi Ferencz, ő szentsége kamarása, nemzeti muzeumi könyvtárőr. Veszprém, egyházmegyei könyvnyomda, 1901. 8. rétv. VIII. 152.

A királyné-koronázás joga már a XIII. század óta vita tárgya az esztergomi érsek és a veszprémi püspök közt. A veszprémi püspökök eleitől fogva erősen ragaszkodtak ehhez a jogukhoz, viszont az esztergomi érsek mindenkor ellene voltak annak, hogy a koronázási szertartás végzésében a veszprémi püspöknek jusson a főszerep.

E vitás kérdés történetével foglalkozik az előttünk fekvő könyv, a mely azonban e téren nem az első irodalmunkban.

Legutóbb 1790-ben, a mikor II. Lipót nejének, Mária Ludovikának koronázására készültek, újult meg ez a régi vita a két főpap között s ez alkalommal Baernkopf Ignác pozsonyi kanonok — alighanem gróf Batthyányi József primás megbízásából — egy latin nyelven írt füzetben szállott síkra az esztergomi érsek joga mellett. Okoskodása végeredményében abban összpontosult, hogy a veszprémi püspökök, egyházuk kiváltsága alapján, jure ordinario, csak a szent koronát illesztették a királyné fejére; a fölkenést s a többi szertartást pedig kezdettől fogva az esztergomi érsek végezték. Ha azonban a király és királyné együtt koronáztattak meg, vagy az érsek akadályozva volt a megjelenésben, jure extraordinario a fölkenést is a veszprémi püspök teljesítette.

Ezzel szemben, szintén különálló dolgozatban, Csapody Lajos veszprémi kanonok egyenesen püspöke számára követelte a koronázás és fölkenés jogát. Hozzászólt a kérdéshez a tudós Pray György is, s ez a három munka, különösen pedig a két első, tudni-

illik a Baernkopfé és Csapodyé, szolgáltak későbbi írónknak irányadókul. Azóta alig derítettek ki valami újat és érdemleges dolgot.

Szerzőnk műve fonalán sorra veszi az e részben kibocsátott királyi kiváltságleveleket s az egyes királyné-koronázások mozzanatait a történelmi adatok segítségével tisztába hozván, végső eredményül a veszprémi püspöknek e jogból csak annyit helyezhet kilátásba, hogy abban az esetben, a mikor a királyi pár egy időben koronáztatik meg, vagy pedig ha a királyné koronázásakor az esztergomi érsekség még nincs betöltve, avagy ha az érsek betegség vagy más ok következtében akadályozva van a királyné-koronázáson való megjelenésben, ő (tudniillik a püspök) végzi az összes szertartásokat, tehát a királyné fölkenését és esetleg a szent koronának jobb vállára való helyezését is.

Egyébiránt Kollányi műve a nyomtatásban eddig megjelent adatok pontos fölhasználásával készült s következtetéseiben eléggé tárgyilagos. Semmivel sem viszi ugyan előbbre a kérdést — mert hiszen mindazokat, a miket elmond, már előbb is tudtuk — de legalább összeállítja mindazt, a mi tárgyára vonatkozik. Ξ.

Magyar Tudományosság. Írta dr. Margalits Ede. Buda-Pest, 1901.

E könyv szerzője — mint e kis kötetben maga kétszer is elbeszéli — harmincz éves tanári jubilæuma alkalmából nem akarta magát «alszerű személyes ünnepeltetéseknek» kitenni, hanem «szegény magyar hazájának» akart szolgálni és megírta mostani tudományos állapotainknak birálatát. «Szent hazám — így fejezi be könyvecskéjét — én megtettem, a mivel tartozám.»

Kétségtelen, hogy tudományos és közoktatási viszonyainkban sok olyan jelenség van, a mi kihívja a szigorú kritikát. Kétségtelen, hogy üdvös dolog volna a vizsásságokat feltárni és ha lehet, az orvoslás eszközeit megjelölni. Kétségtelen, hogy szellemi fejlődésünk nem mindig tart lépést anyagi föllendülésünkkel. Mindennek földerítésére, a különböző hiányok okainak kikutatására azonban — úgy tetszik nekem — alaposabb utánjárás, pontosabb adatkészlet és élesebb szem kellene, mint a minőkkel e füzet szerzője rendelkezik.

Margalits okoskodásaiban Brunetière híres cikkéből: *A tudomány csődje* indul ki. Ha azonban Margalits alkalomadtán el is olvassa Brunetièrenek ezt a röpiratát, meglepetve fogja látni, hogy

nem az van benne, a mit ő benne föltételez. Brunetiére tétele nem az : hogy «veszélyt lát a korszellem utilitarius áramlataiban a tudományra nézve» : főeszméje abban rejlik, hogy a tudomány nem bírta megfejteni a lét nagy problémáit és nem is fogja sohasem megfejteni — pedig azt hirdette, hogy igenis mindent ki fog deríteni.

Margalits könyvének első fele az iskolaügygyel foglalkozik. Itt több helyes bíráló megjegyzést olvashatunk — ezeket azonban elég gyakran hangoztatták. Igaz, a mit Margalits a néptanítók sanyarú helyzetéről mond, igaz, ámbár inkább csak általánosságokban mozog és közhelyeket mond el. (E részben tán a közhelyek ismétlése sem árthat, hisz fájdalom, akadt olyan magyar közoktatásügyi minister, a ki ahhoz kötötte tárczáját, hogy a néptanítók fizetését ne emeljék fel.) Igaz továbbá, a mit Margalits a középiskolai tanárok anyagi helyzetéről mond a birói kar előnyösebb helyzetével szemben, de alig adhatunk neki igazat, ha viszont a szerzetes tanárok anyagi helyzetét olyannyira dicséri, ama szerzetes tanárét, a ki Margalits szerint «teljes ellátáson kívül 400—600 forintot kap személyes szükségleteire». Azt se fogjuk elhinni, a mit a szerző az inductiv tanítási módszer «bukásáról» ír. A legújabb nagy német iskolai enquête tárgyalásaiból (1890 június) láthatja, hogy az inductiv módszer, melyet a német hivatalos tantervek és az első pædagogiai írók egyhangúlag és határozottan ajánlanak, Németországban rendkívül elterjedt és sikeres. Mesebeszéd, hogy legföljebb tíz gyermeket lehet így tanítani ; menjen a szerző a legjelesebb nagy német iskolákba, hallgassa meg a legkitűnőbb tanárok előadásait (tán nem is kell külföldre mennie) és az ellenkezőről fog meggyőződni. Azonban 70—80 tanulót egy osztályban összezsúfolva, mint a hogy ezt nálunk találjuk, jól semmiféle módszerrel sem lehet tanítani.

A szerző igen ajánlja az új középiskolai igazgatói értekezletnek létesítését, a mit valóban életbe lehetne léptetni, ámbár ez az intézmény — sokféle ellentétes véleményével — még nem olyan panacea, mint a minőnek Margalits gondolja.

Helyesebb az, a mit a szerző a tankönyvekről mond. Valódi baja középiskolai tanításunknak, hogy tankönyveink oly nagyok, hogy mindent (az egész tudományt) kivonatosan akarják elmondani, mintha compendiumok vagy encyclopædiák volnának. Megérdemli a megrovást az is, hogy tanáraink egy része (a szerző a physika tanárait említi) dictálja a tananyagot és egész könyveket

irat tanítványaival. A tanulók otthon készült rajzait, feladatait is méltán sokalja a szerző. Abban a véleményében, hogy ismét a két félévre osztott tanévhez kellene visszatérnünk, szintén osztozunk. A művészi érzék fejlesztését, mint középiskolai föladatot, talán nem ellenezné Margalits annyira, ha ennek a mozgalomnak angol, francia és német irányait ismerné.

Nem sok tárgyismeretre vall, a mit Margalits a főigazgatók munkaköréről mond. Főigazgatónak lenni szerinte annyi, mint évenként két hónapig dolgozni és tíz hónapig henyélni. Nem hiszem, hogy volnának főigazgatóink, kik ilyen minimumra sülyesztenék teendőiket. Ha vannak, akkor nem teszik meg kötelességöket. Vegyünk csak egy példát. A fővárosi főigazgató alatt több száz középiskolai tanár van. Ha minden tanárnál évenként csak egy órát hospitál a főigazgató, akkor ez az egy munka, a hospitálás maga, több hónapot igényel. Aztán az érettségi vizsgálatok, aztán a pótérettségi vizsgálatok, aztán a sok tanári értekezlet . . .

Hígye el a szerző, nem oly zavartalan a főigazgató nyugalma, a mint ő festi. Legalább akkor nem, ha kötelességének eleget tesz.

Elég nagy bőbeszédűséggel fejtegeti Margalits, hogy a műegyetemen túlterhelés van és hogy nincsenek tankönyvek a műegyetemi hallgatók számára. E panaszokban — melyeket különben már gyakran hangoztattak — sok igaz van. Annál fölületesebb, a mit a szerző a m. tud. Akadémiáról ír. Itt egyáltalán nem tartotta érdemesnek az adatoknak utánajárni, hanem csak hasból beszél. A has pedig Mennenius Agrippa szerint a legfontosabb testrészt, «az összes erőnk forrása», de semmi esetre sem jó hír-forrás. Nem áll, hogy a mi akadémiánk a leggazdagabb akadémia (a párisi után). Vannak sokkal gazdagabb akadémiai, pl. a berlini és a szt.-pétervári. Nem áll, hogy az akadémiának tett végrendeleti hagyományozások «majdnem teljesen megszűntek». Csak bele kellett volna tekinteni néhány perczre az *Akadémiai Értesítő*be, hogy állításának helytelenségéről meggyőződjük.*) Miért nem tette ezt a szerző?

---

*) «Előveszem például az *Akadémiai Értesítő* legújabb számát (május 1901) és ezt találom az akadémiái igazgatótanácsnak az 1901-ben tartott két üléséről:

Ez ülésekben a következő hagyományok és alapítványok jelentettek be:

Miért üli meg 30 éves tanári jubiläumát oly módon, hogy téves adatokat kürtöl világgá?

Hasonlóan tévesek azok a költségvetési adatok, melyeket Margalits az akadémia által kiadott *Nyelvtörténeti Szótárról* közöl. Később ugyan csillag alatt ő maga is helyesbíti az egyik adatot: pedig a másik is teljesen téves. Ugyan ki ültette föl a szerzőt?

Szintén tévesek azok a számok, melyek Margalits könyvében az akadémiai könyvkiadóvállalatra vonatkoznak. Soha sem volt a vállalatnak több előfizetője, mint most: nemcsak hogy nem marad alatta az ezernek, hanem több százzal fölülmúlja. A levegőből van kapva az az állítás is, hogy az akadémiai könyvkiadóvállalatban csakis olyan eredeti művek jelentek meg, a melyek nincsenek befejezve. Ha a szerző bemegy bármely könyvkereskedésbe és katalogust kér, látta volna, mily sok teljes eredeti mű jelent meg abban a vállalatban.*) Kár volt előbb meg nem győződni az igazságról és csak azután föllépni határozottan formulázott vádakkal.

Margalits szóba hozza az akadémia helyesírását is. A *c* és az *aki* írásmód megbukott ugyan, «de — így ír Margalits — a magyar íróvilág ez előtt is, ez után is, oda se neki az akadémianak, *vigan* *c*-t és *aki*-t ír, irt és irni fog!» (199. lap.)

Hogy' van az, hogy Margalits 30 éves tanári jubiläumának örvendetes alkalmából mégis egész könyvén át következetesen nem ír «*vigan*» *c*-t és *aki*-t, hanem *cz*-t és *a ki*-t?**) M. P.

Busbach Ádám hagyománya	— — —	1000 kor.	—	fl.
Farkas Dávid	« — — —	200	« —	«
Nagy Ferencz	« — — —	6547	« 87	«
Hanzély Ignáczné	« — — —	100	« —	«
Palásthy Géza	« — — —	23703	« 97	«
Hollán Ernő ig. és tt.	« — — —	2000	« —	« »

*) Csak az utolsó évfolyamokból találomra idézek: Pauler Gyula, *A magyar nemzet története Sz. Istvánig*. Váczy János, *Berzsenyi életrajza*. Pauler Gyula, *A magyar nemzet története az Árpádok alatt*. Radó Antal, *Az olasz irodalom története*. Badics Ferencz, *Fáy életrajza*. Bárczay, *A hadügy története*. A régebbi évfolyamokban jelent meg Hunfalvy *Magyar Ethnographiája*. Goldziher-től *Az Izlam*. Harszti Gyulától *A naturalista regény*. Simonyi, *A magyar nyelv*. Medvezky, *Társadalmi Elméletek*, stb.

**) Margalits könyve minden tekintetben értéktelen, nem érdemel annyi kiméletet, a mennyiben ez ismertetés részelteti. Külö-

Giroflé és Girofla. Regény két kötetben. Írta Ambrus Zoltán. Budapest, 1901. Singer és Wolfner.

E könyv nem felel meg egészen címének. A benne szereplő két színész nő nem sokat hasonlít a *Giroflé és Girofla* hősnőihez, maga a mű pedig inkább beszély, mint regény. A szerző ugyan igyekszik regénynyé kinyújtani könyvét, a mennyiben fölösleges személyeket is léptet föl, részletesen rajzol ott is, a hol nem kellene, de mindez csak külsőleg, nem bensőleg izmosítja a regényt. Jellemző az egész műalkotásra nézve, hogy a szerző a bonyodalom legérdekesebb pontján eltünteti főszemélyeit és sorsukról csak másoktól hallunk némi száraz adatokat.

A mű meséje egyszerű épen, nem bonyodalmas s ezt nem hibáztatásképp mondjuk. Lehet igen egyszerű meséből is igen érdekes regényt írni, ha a lelki állapotok és társadalmi viszonyok rajza beható és eleven s jól be tud olvadni a bonyodalom fejlődésébe. Mindez e regényben nagy részt hiányzik. A szerző elég jól tud elbeszélni, egy pár sikerült rajzot is nyújt, de leleménye szegényes, a részek közt nincs arány s a bevezetés elhibázott. Úgy látszik, a szerzőnek nem volt elég ideje megérlelni regénye alapeszméjét és tervét s a kidolgozásra is kevés gondot fordított. A rögtönzés nyomai látszanak rajta; hirlapi cikket lehet rögtönözni, de hosszabb költői művet bajosan.

A regény hőse Vidovics Feri, egy ifjú bácskai földesúr, gavalér ember, a ki pártolja a színészetet, szeret udvarolni a színésznőknek s általában nagy szerepet játszik egy bácskai város társas életében; sem elég typos, sem elég egyén, de van benne egy pár jól etalált vonás. Bele szeret egy fiatal kezdő színésznőbe, Mirába, a

---

nős látvány, hogy egy író, a ki horvát és szerb nyelvből egy pár szépirodalmi művet fordított s egy közmondás-gyűjteményt adott ki, de a tudománynak egyetlen ágát sem művelte sikerrel, oly könnyedén mer pálczát törni az egész magyar tudományosság fölött. Vajon polyhistor-e Margalits, hogy a m. t. akadémia mind a három osztályának munkásságát megítélhesse? Nem is ítéli meg, csak elítéli a nélkül, hogy munkák és egyének behatóbb bírálatába bocsátkoznék. E mellett alaptalanul vallási türelmetlenséget vet az akadémia szemére, ő, a ki, mint munkája nem egy lapja bizonyítja, türelmetlen néppárti újoncz.

Szerk.

ki ikernővérével, Lolával, épen akkor lép föl a Vidovics városa szinpadán. Mira is szereti udvarlóját elébb titkon, aztán elég nyíltan is. Azonban Vidovics visszariad attól, hogy Mirát akár nőül vegye, akár pedig szeretőjévé tegye. Küzdelme önmagával, lelkiismeretével a regénynek legsikerültebb része mind tartalomra, mind formára nézve s tanusítja a szerző nem mindennapi tehetségét. Végre a színésztársaság elhagyja a várost, a két szerelmes megválkik egymástól, hónapokig nem látják egymást, levelet sem irnak egymásnak. Vidovics szenvedélyét a távolság csak fokozza, látnia kell őt, találkozni vele és fölkeresi azt a vidéki várost, a hol a színésztársaság tartózkodik. Csakugyan találkoznak és Vidovics elszökteti a leányt.

Itt aztán a szerző megszakítja elbeszélése folyamát s nem rajzolja tovább a fejleményeket. De szerencsénkre egyik bácskai nőt egy Párisban élő barátnője értesíti a szeretők sorsáról. Így megtudjuk mi is, hogy Vidovics Párisban a Madlaine-templomban oltárhoz vezette Mirát, hogy a házasságot egy fiúgyermek születése előzte meg, a ki igen hasonlít anyjához. Vidovics bácskai ismerősei csodálkozva hallják e hírt s azt jegyzik meg reá: biz' ezt korább is megtehetette volna. Ezt mondhatták a bácskaiak, a kik nem ismerték Vidovics küzdelmét, de mi nem mondhatjuk, a kiket a szerző beavatott szilárd elhatározásába, hogy se szeretőjévé nem teszi Mirát, se nőül nem veszi. S épen az lett volna a regény főadata, hogy rajzolja azt a lelki átalakulást, melyen Vidovics átment a próbaházasságtól a valóságos házasságig. De úgy látszik, ezt a szerző vagy nehéznek tartotta, vagy az ívek túlhaladták volna a kiszabott terjedelmet s ideje volt bevégezni a regényt.

S ezzel mi is befejezhetnők rövid bírálatunkat, de legalább egy pár szóval sajnálatunkat kell kifejeznünk, hogy a szépirodalmi írók is kezdik követni némely hirlap helyesírását. Ambrus is *a ki-t, a mi-t* egy szónak írja. Olvasta-e Arany Jánosnak erről a kérdésről írt rövid értekezését, a melyet összes munkái közt is megtalálhatni? Olvassa el s meg fog győződni, hogy az Akakiak Arany fejtegetését mind eddig nem tudták megczáfolni. E mellett Ambrus a meg nem magyarosodott idegen szókat is magyarosan írja. Vagy ez talán nem az ő, hanem a Singer és Wolfner-czég hivatalos helyesírása, mint a Légrády-czégé a pusztá c? De van még egyéb is, a mi megbotránkoztatja az embert Ambrus nyelvében: ott is, a hol szabatos magyar kifejezéssel élhetne, örömet használ nem egyszer idegen szót. Például: «*apré passioi*» elárulták (*szenvedélyei* helyett); Orlovsky herczeg nem épen tündér *szoarejában* (estély

helyett); az egész világ *graciaját* (kegye helyett); a gyémánt-*collier* (nyaklánc helyett) sat. Ha a szépirodalmi írók sem törekesznek nyelvtisztaságra, ugyan kiktől várjuk azt? — i.

Új magyar könyvek.

Gróf Andrásy Gyula. A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. IV, 445 l.) 6 kor.

Dr. Balogh Jenő. Magyar bűnvádi eljárási jog. I. rész. Általános tanok. Buda-Pest, 1901. Grill. (8-r. XIX, 444 l.) 6 kor.

Dr. Baumgarten Nándor. A tőzsdebiróság hatásköre és a külömbözeti ügyletek perelhetősége. Buda-Pest, 1901. Grill. (8-r. 45 l.) 1 kor. 20 fill.

Beniczkyné Bajza Lenke. Zárt ajtók mögött. Regény 2 kötetben. 2. kiad. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 151, 160 l.) 3 kor. 20 fill.

Dr. Berényi Pál. Pénzintézetek üzletvitele. Pénzintézetek igazgatósági, felügyelő-bizottsági tagjai, ügyvédek, bírák, ügyészek és pénzintézeti tisztviselők számára. Buda-Pest, 1901. Grill. (8-r. VI, 416 l.) 7 kor.

Bulyovszky (Gyulafalvi) Károly. Boer-angol tűzben. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. VII, 174 l.) 5 kor.

Dreyfuss Alfréd. Öt év életemből. Szenvedéseim az Ördög-szigeten töltött rabságom alatt. Ford. Zigány Árpád. 3. teljes magyar kiadás. Buda-Pest, 1901. (8-r. 318 l.) 1 kor. 20 fill.

Gróf Eszterházy János. Az összeférhetetlenség és a nemzetiségi programok. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky V. (8-r. 29 l.) 40 fillér.

Ferdinándy Gyula. Tiszta választás. Eredeti vígjáték 3 felv. Kassa, 1901. Maurer A. (8-r. 72 l.) 1 kor.

Gerster Miklós. A kézművesség jövő alakulása, a kisipar jövője. Előszóval ellátta Sztérényi József. Szeged, 1901. Engel L. (8-r. VIII, 194 l.) 2 kor.

Gyomlay Gyula. Szent István veszprémyölgyi donatiójának görög szövegéről. Szövegkritikai tanulmány. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVII. köt. 8. sz.) Buda-Pest, 1901. Akadémia. (8-r. 44 l.) 1 kor. 20 fill.

Hanusz István. A bor-ág és nedűje. Kecskemét, 1901. Gallia. (8-r. 201 l.) 2 kor.

Dr. Hegedüs Loránt. A sociologia sarktétele. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XII. köt. 7. sz.) Buda-Pest, 1901. Akadémia. (8-r. 105 l.) 2 kor.

Hegedüs Pál. A dél-afrikai kérdés. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. (8-r. 172 l.) 3 kor.

Dr. Herczegh Mihály. Telekkönyvi döntvények és végrehajtások 1861—1901-ig. Szakaszok szerint összeállítva. Segédkönyv a telekkönyvi és végrehajtási törvény-, illetve rendeletekhez. Buda-Pest, 1901. Athenæum. (8-r. IV, 335 l.) 6 kor.

Hódy Lajos. Spitova Kázmér és társai. Tizenkét apróság. Buda-Pest, 1901. Kilián utóda. (8-r. 108 l.) 2 kor.

Jókai Mór. A janicsárok végnapjai. Regény. 6. kiadás. Buda-pest, 1901. Franklin t. (8-r. 288 l.) 2 kor.

B. Jósika Kálmán. Látszat és valóság. Regény. Buda-Pest, Légrády testv. (8-r. 280 l.) 2 kor. 40 fill.

Král Vilmos és Szántó Andor. Fiume államjogi helyzete. A «Joghallgatók tudományos egyesülete» által pályadíjjal koszorúzott közjogi tanulmány. Budapest, 1901. Kilián utóda (8-r. 110 l.) 2 kor. 40 fill.

Krenner Miklós. A nemzeti királyság eszméje. Martinek Z. (Megjegyzések a magyar nemzeti királyság történetéhez. I. rész.) Arad, 1901. Révész N. (8-r. 258 l.) 3 kor. 40 fill.

Lukácsy Imre. A B.-viszlói ev. ref. egyház története. Siklós, 1900. (8-r. 119 l.) (Kókai L. biz.) 1 kor.

Luby Károly. Modern élet a vármegyében. Elbeszélések. Balassa-Gyarmat, 1901. (Budapest, Grill.) (8-r. 253 l.) 3 kor.

Mihalovics Ede dr. A katolikus prédikáció története Magyarországon. A budapesti kir. tud. egyetem hittani kara által a Horváth-alapból 2000 korona díjjal jutalmazott pályamű. II. köt. Pázmány Pétertől napjainkig. Buda-Pest, 1901. Szt.-István társ. (8-r. 701 l.) 7 kor.

Miklós Elemér. Rózsás szalmakalap. Költemények. Buda-pest, 1901. Pallas. (8-r. 87 l.) 2 kor.

Molnár Ferencz. Az éhes város. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 329 l.) 3 kor.

Murray D. Ch. A püspök kalandja. Ford. Tutsek Anna. (Egyetemes regénytár. XVI. 12. köt.) Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 140 l.) 1 kor.

Dr. Nagy Ferencz. A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. Különös tekintettel a bírói gyakorlatra. 5. jav. és bőv. kiadás. I. köt. Buda-Pest, 1901. Athenæum. A két kötet ára 18 korona.

Nagy képes világtörténet. Szerk. Marczali Henrik. VIII. köt. Az újkor. II. rész. Az ellenreformatio kora. Írta Marczali Henrik. Buda-Pest, 1901. Franklin-t. és Révai-test. (8-r. XIII, 655 l.) 16 kor.

Némethy Lajos. Emléklapok Esztergom multjából. Kiadja az Esztergom vidéki régészeti és tört. társulat. Esztergom, 1901. Buzárovits G. (8-r. VIII, 416 l.) 4 kor.

Nyáry Sándor. A czenstochovai Pálos-kolostor és magyar műemlékei. Buda-Pest, 1901. Athenæum (4-r. 83 l.) 10 kor.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Buda-Pest, 1901. Franklin t. (16-r.) Egy szám 20 fill.

1209—11. sz. *Einhard.* Nagy Károly élete. Latinból ford., bevezetéssel és névmutatóval ellátta Dékány Kálmán. (100 l.)

1212—14. sz. *Lenau Miklós.* Faust. Költemény. Ford. Szomoró Károly. (146 l.)

1215—17. sz. *Schiller Frigyes.* Tell Vilmos. Színmű 5 felv. Ford. Palmer Kálmán. (147 l.)

1218—20. sz. *Fraknoi Vilmos.* Egy pápai követ Mátyás udvaránál. (1488—1490.) (119 l.)

Ősi Kornél. Telivérek. Jó kompánia és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1901. Nagel O. (8-r. 189 l.) 3 kor.

Pázmány Péter összes munkái. A budapesti kir. magy. tudomány-egyetem megbízásából egybegyűjti és sajtó alá rendezi ugyanazon egyetem hittudományi kara. Magyar sorozat. V. köt. Buda-Pest, 1901. Kilián Fr. utóda. (4-r. 823 l.) 14 kor.

Pekár Gyula. A táncz. Történeti tanulmány 3 szakaszban. Buda-Pest, 1901. Urania. (8-r. 65 l.) 40 fill.

Petőfi Sándor összes költeményei. A kiadást szerkesztette Bánóczy József. 2 köt. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (16-r.) 5 kor.

Pintér Kálmán. Vázlatok Spanyolországi és portugáliai utamból. Buda-Pest, 1901. Pfeifer F. (8-r. 110 l.) 1 kor. 20 fill.

Br. Radvánszky Béla. Emlékezés gr. Andrássy Manó lev. tag felett. (A m. t. Akadémia tagjai fölött tartott emlékezésdek. X. köt. 12. sz.) Buda-Pest, 1901. Akadémia. (8-r. 15 l.) 30 fill.

Prévost Marcel. Erős szűzek. II. Lea. Francziából ford. Elek Artur. 3. köt. Buda-Pest, Athenæum. (8-r. 147, 194, 182 l.) 3 kor. 60 fillér.

Dr. Rajner Lajos. A püspöki székek betöltésének története különös tekintettel Magyarországra. I. köt. Egyházi jogfejlődés. Esztergom, 1901. Buzárovits G. (8-r. 482 l.) 5 kor.

Rakodczay Pál. Prielle Kornélia élete és művészete. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 229 l.) 4 kor.

Roscher Vilmos. A kereskedés és az ipar története és elmé-

lete, Magyarra ford. Kiss János. Szeged, 1901. Schulhof K. (8-r. XV, 816 l.) 12 kor.

Schön József. Gyakorlati családi nevelés. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. 116 l. 2 kor.

Sienkievicz Henrik. Quo Vadis? Regény Nero császár idejéből. A szerző életrajzával, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel. 2 köt. Buda-Pest, 1901. Pfeifer F. (8-r. XLIX, 333, 365 l.) 10 kor. 40 fillér.

Szadeczky Lajos dr. Régi erdélyi lakodalom. Történeti korrajz, 3 énekben. Kolozsvár, 1901. Gibbon A. (8-r. 28 l.) 2 kor.

Szeremley Samu. Hód-Mező-Vásárhely története. II. köt. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky V. 8-r. XI, 476 l.) Az I—III. köt. ára 16 kor.

Szinnyei József. Magyar tájszótár. A magyar tud. Akademia megbízásából. II. köt. Ó—Zs. Buda-Pest, 1901. Hornyánszky. (4-r. 1096 l.) 18 kor.

Sárosi Árpád. Teréz. Költemények. Kassa, 1901. László B. (8-r. 127 l.) 2 kor.

Dr. Solymossy Sándor. Úti rajzok. Képek Boszniából, Horvátországból és Dalmáciából. Buda-Pest, 1901. Pfeifer F. (8-r. 245 l.) 5 kor. 20 fill.

Szontagh Miklós. Tátrakalauz. Útmutató a magyar Tátrába s a tátravidéki fürdőkhöz. A szerző halála után átnézte dr. Jármay László. 2. kiad. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (16-r. IV, 196 l.) 2 korona.

Térfi Gyula. A királyi ítélőtáblák felülvizsgálati tanácsainak elvi jelentőségű határozatai, IV. köt. (1899—1900.) Buda-Pest, 1901. Franklin t. (8-r. CXV, 791 l.) 14 kor.

Tóth Benő. Mohok és vadvirágok. Költemények. Buda-Pest, Franklin t. (8-r. 220 l.) 2 kor. 40 fill.

Dr. Vámosy István. Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. Pozsony, 1901. Stampfel K. (8-r. XVI, 307 l.) 2 korona.

Werner Gyula. Hunok harca. Regény Ferencz király korából. 2 kötet. Buda-Pest, 1901. Singer és Wolfner. (8-r. 184, 224 l.) 5 korona.

Zola Emil. Munka. Regény. 2 köt. Buda-Pest, 1901. Lampel R. (8-r. 587, 325 l.) 7 kor.

